ЗБОРНИК РАДОВА
ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
LV

UDC 949.5+7.033.2+877.3(05) ISSN 0584-9888

INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES
DE L'ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

ZBORNIK RADOVA

VIZANTOLOŠKOG INSTITUTA
LV

Rédacteurs
LJUBOMIR MAKSIMOVIĆ
BOJANA KRSMANOVIĆ

Comité de rédaction
Stanoje Bojanin, Jean-Claude Cheynet (Paris), *Evangelos Chrysos* (Athènes), *Dejan Dželebdžić, Vujadin Ivanišević, Jovanka Kalić, Sergej Karpov* (Moscou), *Predrag Komatina, Bojana Krsmanović, Aleksandar Loma, Ljubomir Maksimović, Miodrag Marković, Ljubomir Milanović, Bojan Miljković, Srđan Pirivatrić, Claudia Rapp* (Vienne), *Peter Schreiner* (Munich), *Gojko Subotić, Mirjana Živojinović*

Secrétaire de la rédaction
Predrag Komatina

BEOGRAD
2018

UDC 949.5+7.033.2+877.3(05) ISSN 0584-9888

ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ЗБОРНИК РАДОВА

ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
LV

Уредници
ЉУБОМИР МАКСИМОВИЋ
БОЈАНА КРСМАНОВИЋ

Редакциони одбор
Сшаноје Бојанин, Мирјана Живојиновић, Вујадин Иванишевић, Јованка Калић, Серīеј Карӣов (Москва), *Предраī Комаӣина, Бојана Крсмановић, Александар Лома, Љубомир Максимовић, Миодраī Марковић, Љубомир Милановић, Бојан Миљковић, Срђан Пириваӣрић, Клаудија Раӣ* (Беч), *Гојко Субоӣић, Еванīелос Хрисос* (Атина), *Дејан Џелебџић, Жан-Клод Шене* (Париз), *Пеӣер Шрајнер* (Минхен)

Секретар редакције
Предраī Комаӣина

БЕОГРАД
2018

Прихваћено за штампу на седници Одељења историјских наука САНУ,
26. децембра 2018.

Ова књига објављена је уз финансијску помоћ
Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

САДРЖАЈ – TABLE DE MATIÈRES

Зборник радова Византолошког института LV, 2018.
Zbornik radova Vizantološkog instituta LV, 2018.

UDC: 327.17/.18(495.02):929"04"
https://doi.org/10.2298/ZRVI1855009K

ANTHONY KALDELLIS
Ohio State University, Columbus, Ohio, USA
kaldellis.1@osu.edu

LEO I, ETHNIC POLITICS AND THE BEGINNING OF JUSTIN I'S CAREER

The humble origins of Justin I (ca. 450–527) are known primarily from the *Secret History* of Prokopios, who was writing almost a century later and not interested in elaborating on how and why Justin walked from his village to join the imperial guard in Constantinople. We can, however, contextualize that move within the ethnic politics of the capital in the 460s and 470s, as the emperor Leo I tried to play Gothic and Isaurian factions against each other and created a new imperial guard, the excubitors, to protect himself. Like Justin, Leo was of Thracian-Illyrian origin and wanted to man this corps with "brawny" people from his own home region. Ethnic preferences explain a puzzle in the story: how a poor peasant was enrolled immediately in the imperial guard.

Keywords: Justin I, Leo I, ethnicity, Goths, Isaurians

The year 2018 marked the 1500th anniversary of Justin I's accession to the imperial throne of New Rome. It is appropriate to commemorate the 70th anniversary of this learned journal with a new investigation of his origins, which took him from the hills of what is today southern Serbia to Constantinople and the palace.

Some sources call Justin an Illyrian, others a Thracian, and they name his home town as Bederiana, but we do not know exactly where it was. Prokopios says that it was in the province of Dardania, near his nephew Justinian's home village of Tauresium. At or near Tauresium Justinian founded the city of Justiniana Prima, which is likely Caričin Grad (southern Serbia).[1] Ioannes of Antioch says that Bederiana was near Naïssos in Illyria (modern Niš).[2]

---

[1] Prokopios, Secret History, 6.2; and Buildings, 4.1.17; see now *Sarantis*, Justinian's Balkan Wars, ch. 2.6; *Turlej*, Justiniana Prima, who appears to have doubts; for all the sources on Justin's origins, see the entry in PLRE II, 648: Iustinus 4.

[2] Ioannes of Antioch, History, fr. 239 (*Mariev*) = fr. 308 (*Roberto*). The fragment is from the *Excerpta* of Konstantinos VII Porphyrogennetos, specifically from the volume *De insidiis*.

Justin was born in 450–452, and so our earliest extant sources about his origin come from the next century. Like us, those later authors were more concerned with the origins of Justinian than of his uncle, viewing Justin as but a prelude to his nephew's far more dramatic reign.[3] By the mid-sixth century, Justin's humble origins in the obscure town of Bederiana were part of a distant past that had become largely irrelevant – except for the dynasty to which it gave rise. The only full-length modern treatment of Justin's life and reign is still A. A. Vasiliev's *Justin the First*, whose subtitle, *An Introduction to the Epoch of Justinian the Great*, nicely captures this persistent bias.[4] The present paper will try to shed more light on Justin's early life by situating his origins against the backdrop of events that were shaking the empire when he trekked from Bederiana to Constantinople. When seen in its proper context, the origin of Justin reveals imperial contacts and an ethnic politics that Prokopios' account occludes. We can recuperate more of Justin's early career.

Let us start with Prokopios' famous account of Justin's origins.

> When Leo [= Leo I, 457–474 AD] held imperial power in Byzantion [= Constantinople], three young Illyrian farmers named Zimarchos, Ditybistos, and Justin (who was from Bederiana), set out to join the army because at home they had to struggle constantly against the hardships of poverty, and they wanted to be rid of all that. They even walked on foot all the way to Byzantion carrying on their own shoulders sacks made of goat's hair that, by the time they arrived, contained only some baked bread that they had packed at home. They enlisted in the military rolls and were selected by the emperor to serve in the palace guard, for all three were tall and brawny.[5]

Prokopios chooses the imagery and material texture of this passage to highlight how uncouth, poor, and boorish Justin was at the beginning of his career. There could be no greater contrast to the throne of gold and ivory to which he ascended than the peasant sacks of goat-hair full of rusk that he carried on his walk to Constantinople. Prokopios also claims that Justin was illiterate – the first time in history that a Roman emperor could not read.[6] Modern historians tend to dismiss this report, preferring to see in it a lack of a formal education that has been twisted polemically. However, a Syriac chronicle also says that Justin was illiterate. To be sure, that chronicle is hostile to Justin's regime on religious grounds, and should be read with caution. It also claims that Justin's hometown had bad water that turned to blood when it was boiled.[7]

Justin could have been no older than twenty-four when he set out with his companions for Constantinople, because Leo I died in 474; possibly he was even younger.

---

[3] *Croke*, Justinian under Justin, 13–56, pushes back against this bias, but looking at Justin's reign, not his origins.

[4] *Vasiliev*, Justin the First.

[5] Prokopios, Secret History 6.2–3.

[6] Prokopios, Secret History 6.11–16.

[7] Pseudo-Zacharias, Chronicle, 7.14b, 8.1a.

Prokopios says that Leo personally enrolled them in the palace guard because they were tall and brawny. When Prokopios was writing, in 550, there were two guard corps: the *scholarii*, seven units of 500 men each, who had become largely ceremonial; and the smaller unit of the more combat-worthy *excubitores*, who guarded the emperor personally (their name means "those who stand outside the bedchamber"). It is almost certain that Justin joined the excubitors. Wherever Prokopios refers to the palace guard without qualification, he means them. When he wants to refer to the *scholarii*, he qualifies the expression.[8]

Now, it seems odd that some random poor lads from the mountains of Illyria, with no prior military experience, would be able to enlist immediately in the elite palace guard, much less that they would be specifically chosen by the emperor himself. It is likely that there was more going on than is evident in Prokopios' compressed account, specifically a connection between the emperor's recruiters and Justin's village. Leo had the same geographical-ethnic origin as Justin, being called a Thracian, Bessian (also a Thracian ethnicity), Dacian, and Illyrian in the sources, and his career had also been in the army. His immediate predecessor on the throne, Marcianus (450–457), was also a Thracian-Illyrian who had enlisted in the army at Philippopolis and, like Leo and Justin, had risen through the ranks.[9] Both emperors were former clients of the powerful half-Goth half-Alan general Aspar, an Arian Christian and Roman senator, who hoped to play them as puppets while he ruled behind the scenes.

Justin's arrival at Constantinople in ca. 470 coincided with an overhaul of the palace guard, which we know from different sources. Leo was preoccupied with his personal safety, seeing as he was surrounded by powerful and dangerous generals such as Aspar and Zeno, who had military followings affiliated to them through ethnic ties (i.e., Goths and Isaurians respectively). With security on his mind, Leo reorganized the excubitors, perhaps reconstituting the corps from the ground up. Specifically, he fixed their number at 300 and set them to guard the palace passageways. A poem of 565 praises their physique, comparing them to massive oaks, and seems to say that they wore tall black boots.[10] Given the context of intense ethnic tensions at the court and in the capital, Leo may well have wanted to be personally guarded by fellow Illyrians, especially "tall and brawny" Illyrians.

Leo's excubitors, likely including the young Justin, were soon fighting to defend the palace against an attack by a Gothic army. How this came about requires some explanation, for Leo's reorganization of the excubitors was not a routine act of

---

[8] Prokopios, Wars, 1.25.24, 7.32.22; Secret History, 6.11; scholarii: Wars, 8.27.2; Secret History, 24.15; unclear: ibid., 24.8. All modern scholars I have checked believe he means the excubitors in this instance too, except *Croke*, Leo I and the Palace Guard, 117–151, here 145. He believes that it would have been too prestigious a position to assume at once, but see the discussion below.

[9] Leo in PLRE II: 663–664 (Leo 6); Marcianus in PLRE II: 714–715 (Marcianus 8).

[10] Reform: Ioannes Lydos, On the Magistracies, 1.16; poem: Corippus, In Praise of Justin II, 3.165–179; see *Whitby*, On the Omission of a Ceremony, 462–486, here 485–486, citing previous bibliography on the corps.

administration but part of a bloody struggle for control over the eastern empire. Specifically, the tension had long been growing between Leo and his handler Aspar. In the summer of 471, Leo took a drastic step to regain his independence, raising the stakes of the political struggle. The emperor ordered his eunuchs to ambush and murder Aspar and his sons in the palace. For this Leo earned the name "the Butcher" (*Makelles* in Greek), though there is no sign that his subjects disapproved of his action. Besides, Leo alleged self-defense: Aspar was going to move against him first.[11]

What happened next revealed the ethnic tensions that had been contained in the standoff between the emperor and his chief general. Aspar's Goths began to riot in Constantinople, and one of his henchmen, Ostrys, attacked the palace with a Gothic army. They were defeated by the excubitors. Ostrys withdrew to Thrace where he began to plunder estates. His devotion to Aspar gave rise to a saying, "No dead man had a better friend than Ostrys."[12] Aspar's murder also caused the Goths in Thrace under Theoderic Strabo to attack the empire (Strabo was Aspar's in-law and may have been closely related to Ostrys, even his son).[13] This kicked off years of war between the Romans and their Gothic "allies" in Thrace. The murder of Aspar and his family revealed that his standing at the court was based in part on the threat of Gothic arms.

A recent school of thought, exemplified in this case by a seminal article by Brian Croke, has argued that ethnicity had nothing to do with these events, that they were just bloody politics-as-usual among Roman military elites struggling to dominate the political system. Croke provides an excellent political reconstruction of the events. But his exclusion of ethnicity as a factor is not justified, especially in the face of the explicit testimony of the sources, which see these events as heavily inflected by ethnic differences. In his otherwise magisterial discussion of Aspar's career, Croke merely asserts that ethnicity was irrelevant. He offers no argument to that effect. But managing to produce a coherent narrative that excludes ethnicity as a factor is not an argument (the same exercise can be performed with any event).[14] Ethnicity has therefore been restored as a factor by subsequent studies of the career of Aspar and his fatal rivalry with Leo.[15] In addition to being an Alan, Aspar is identified in Roman sources as a

---

[11] Kandidos, History; Marcellinus Comes, Chronicle, s.a. 471; Jordanes, Getica, 239, Romana, 338; Ioannes Malalas, Chronographia, 14.40; Prokopios, Wars, 3.6.27; Theophanes, Chronographia, 117.

[12] Malalas, Chronographia, 14.40.

[13] *Heather*, Goths and Romans, 259–261.

[14] *Croke*, Dynasty and Ethnicity, 147–203. After World War II, historical thinking based on fixed racial groups was rightly abandoned, but this recent school of "ethnodenialism" wants to project modern post-racial thinking onto the past, assuming that people in late antiquity did not view their world in terms of ethnic groups but were somehow required to write about it that way by literary tradition. As a result, ethnodenialists are perpetually attacking the sources, accusing them of inventing ethnic groups for rhetorical purposes. This requires them to postulate an unbridgeable gap between the ideology of the sources and the social values and outlook of their society, often of the same elite groups that the sources were addressing. It all goes too far and is unnecessary. For this school of thought, see *Gillett*, *On Barbarian Ethnicity*.

[15] *Laniado*, Aspar and his *phoideratoi*', 1–18; *McEvoy*, Becoming Roman?, 483–511 (seems to vacillate); for Gothic ethnic identity, see now *Pohl*, Goths and Huns, 555–568; *Swain*, Goths and Gothic Identity, 203–233.

leader of the Goths.[16] This was because his power-base, and likely the source of his military standing within the Roman system, were Gothic client-armies stationed in and near the capital. These forces may have been allied to the empire under his sponsorship, but they could not be trusted to remain at peace otherwise. Aspar had also married into the family of Theoderic Strabo, the leader of the Goths settled in Thrace, and he had a Gothic concubine, a pretty one, it was said. Roman sources emphasized these connections because they established a pattern of ethnic difference.[17]

Another group with whom Leo had to cope were the Isaurians, specifically the general Zeno (né Tarasis-son-of-Kodissa), whom the emperor married to his daughter Ariadne and tried, at times, to use as a counter-weight to Aspar and his Goths.[18] Isaurians were members of the empire and Roman citizens, and many of them served in the administration and army with distinction. But they were also perceived as unassimilated to Roman norms and were often regarded as "internal" barbarians. "Isaurians and Romans" could be juxtaposed as different categories.[19] In this respect, they were not unlike the Goths who were attached to the Roman army but retained their own separate ethnic identity. The people of Constantinople seem to have disliked the Isaurians as much as they disliked the Goths. In the 460s, some Isaurians on Rhodes engaged in robbery and murder until they were attacked by the local soldiers and fled to Zeno in Constantinople. There they harassed some merchants, whereupon the populace attacked them with stones. It was possibly this incident that led Leo, in 468, to issue a law against private persons having armed slaves, private armies, and Isaurians – a revealing use of their name.[20]

In 473, there was a massacre of Isaurians in Constantinople arising from an incident in the hippodrome.[21] Zeno's Isaurian background was also a liability to him. The people of Constantinople at first refused to associate him in the imperial power when Leo requested it, and in the end it was possible to do so only because he was, through his marriage to Ariadne, the father of Leo's grandson, the short-lived Leo II. But within a year after his own accession, in 475, Zeno had been deposed by rivals and Constantinople erupted in another massacre of Isaurians.[22] These massacres implied that the populace could tell who was an Isaurian and who was not, which indicates that they were treated as a distinct ethnic group. A slightly later chronicle states

---

16 E.g., Damaskios in Photios, Bibliotheca, 242 (340b); Jordanes, Getica, 239.

17 E.g., Malalas, Chronographia, 14.40 (also on his concubine).

18 Kandidos, History, fr. 1.

19 E.g., Ioannes of Antioch, History, fr. 239.5 (*Mariev*) = 308 (*Roberto*). There are many studies of the Isaurians and of Roman perceptions of Isaurian difference, including *Burgess*, Isaurian Names, 109–121; *Shaw*, Bandit Highlands, 199–270; *Burgess*, Isaurian Factions, 874–880; *Lenski*, Assimilation and Revolt, 413–465; *Elton*, Ilus and the Imperial Aristocracy, 394–407; *Idem*, Nature of the Sixth-Century Isaurians, 293–307; *Feld*, Barbarische Bürger; *Wood*, Invention of History, 151–162.

20 Ioannes of Antioch, History, fr. 229 (*Mariev*) = 298 (*Roberto*); Codex Justinianus, 9.12.10.

21 Marcellinus Comes, Chronicle, s.a. 473.

22 Kandidos, History, fr. 1.

bluntly that the palace officials hated the emperor Zeno "because he was an Isaurian by birth."[23] When Zeno died, the people in the hippodrome demanded that the next emperor be a true Roman, not a foreigner.[24]

Therefore, Leo's decision to recruit tall and brawny Illyrian-Thracians into his personal guard makes all the more sense in this fraught political context that was tense with ethnic animosities. Justin and his companions set out for Constantinople possibly because they had received word that the emperor wanted to recruit fellow Illyrians into his personal guard. Previous emperors had practiced similar regional politics. For example, Jovian (363–364) had also favored fellow Illyrians in the army, and his Pannonian successors Valentinian and Valens had likewise favored Pannonians.[25] Zeno famously based his regime on fellow Isaurians – some of whom turned against him. Conversely, provinces of the empire could be punished when their leading men at the court were defeated in the politics of the court: Lycians were briefly banned from holding high offices when the praetorian prefect Rufinus exiled his enemy Tatianus and executed his son Proculus in 392 (the ban was lifted in 395, when Rufinus was assassinated).[26] Court politics were riven by both geographical and ethnic affiliations. Indeed, such conflicts framed Justin's early career, from the war against the Goths in the 470s to the war waged by the emperor Anastasius to pacify the Isaurians in the 490s, in which Justin served as a second-tier general.[27] But in contrast to the Goths (who were basically foreigners and usually enemies) and the Isaurians (who were internal "others"), Illyrian-Thracians had provided the backbone of imperial Roman military leadership since the third century and were staunch Roman traditionalists, as both Justin and Justinian turned out to be.

One intriguing possibility is that Justin's residence as a guardsman in the palace overlapped partially with the ten-year stay at the court of Theoderic the Amal Goth, an honored guest and hostage prince, who would later be the king of Italy when Justin took the throne. The two were exact contemporaies who also died more or less at the same time. Had they overlapped in the palace, they would certainly have met. Unfortunately we do not know exactly when Justin joined the guard (ca. 468–474) or when Theoderic left the court (ca. 469–471).[28]

I close by returning to Prokopios' graphic image of a poor Justin walking to Constantinople with a sack of goat's hair. Soon after his accession to the throne in 518, Justin's rise from obscurity was depicted in the capital in a work of art, a mural painted

---

23 Chronicle of Pseudo-Joshua the Stylite, 12.

24 Konstantinos VII, Book of Ceremonies, 1.91 (pp. 419–420), from the sixth-century manual of Petros the Patrician.

25 Jovian: *Lenski*, Failure of Empire, 56–57; the Pannonian slant of the Valentinianic dynasty is discussed throughout.

26 *Kelly*, Ruling the Later Roman Empire, 48–49.

27 *Haarer*, Anastasius I, 11–28.

28 For Theoderic at the eastern court, see *Shepard*, Manners maketh Romans?, 135–158.

in a public bath-house, which showed how he advanced from one rank to the next until he became emperor. It was commissioned by one Marinus of Apameia (in Syria), the emperor Anastasius' former advisor and praetorian prefect. Inevitably, Marinus came under criticism for depicting Justin's humble origins. He defended himself by arguing that this image warned the aristocracy not to trust in their wealth, power, and noble ancestry because God can apparently make anyone emperor, "even the poorest man from the bottom of the dung heap" (quoting Psalm 112[113].7). This appeased Marinus' accusers, or at least it did Justin.[29] Under the empire, praise and criticism of the emperor were often so closely entwined it was hard to tell them apart. Presumably the mural remained in place, and it is possible that Prokopios' literary image of the three companions "walking on foot all the way to Byzantion carrying on their own shoulders sacks made of goat's hair" was lifted or inspired by it.

In the past, Roman leaders had boasted about their distinguished pedigree, and manuals of rhetoric explained how an emperor's ancestors should properly be praised. If there was nothing special about his birth, one such text advised, then "make something up, so long as you do it plausibly, because your audience is required to accept the praise without subjecting it to critical scrutiny."[30] By 518, it was apparently acceptable to publically call attention to the fact that an emperor had come from the "dung heap," and for this to count as a kind of praise. The dynasty of Justin and Justinian never bothered to invent a prestigious ancestry. But its origins were wrapped up in the eastern empire's struggle to avoid domination by barbarian armies, a fate that overtook the western empire only a few years after Justin walked to Constantinople. It was fate that his nephew never forgot.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Corpus Iuris Civilis II. Codex Justinianus, ed. *P. Krueger*, Berolini 1895.

Constantine Porphyrogennetos: The Book of Ceremonies I–II, ed. and trans. *A. Moffatt*, *M. Tall*, Canberra 2012.

Corippus, In laudem Iustini Augusti minoris libri IV (In Praise of Justin II), ed. and trans. *A. Cameron*, London 1976.

Ioannes Lydus: On Powers or The Magistracies of the Roman State, ed. and trans. *A. Bandy*, Philadelphia 1983.

Ioannis Malalae Chronographia, ed. *J. Thurn*, Berlin – New York 2000 (CFHB 335).

Ioannis Antiocheni fragmenta quae supersunt omnia, ed. and transl. *S. Mariev*, Berlin – New York 2008 = Ioannis Antiocheni fragmenta ex Historia chronica, ed. and trans. *U. Roberto*, Berlin – New York 2005.

Iordanis Romana et Getica, ed. *T. Mommsen*, Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi I, Berlin 1882.

[29] Pseudo-Zacharias, Chronicle, 8.1.

[30] Menandros Rhetor, Treatise II, 371 (p. 82).

Kandidos, History, ed. and trans. *A. Kaldellis*, ed. *I. Worthington*, Brill's New Jacoby (online resource).

Menander Rhetor, ed. and trans. *D. A. Russell*, *N. G. Wilson*, Oxford 1981.

Photius, Bibliothèque I–VIII, ed. *R. Henry*, Paris 1959–1977.

Procopii Caesariensis Opera Omnia, ed. *J. Haury*, I–II. De bellis libri I–VIII, Lipsiae 1963; III. Historia arcana, Lipsiae 1963; IV. De aedificiis libri VI, Lipsiae 1964.

Prokopios, Secret History, trans. *A. Kaldellis*, Indianapolis 2010.

The Chronicle of Marcellinus, ed. and trans. *B. Croke*, Sydney 1995.

The Chronicle of Pseudo-Joshua the Stylite, trans. *F. R. Trombley*, *J. W. Watt*, Liverpool 2000.

The Chronicle of Pseudo-Zachariah Rhetor, ed. *G. Greatrex*, trans. *R. R. Phenix*, *C. B. Horn*, Liverpool 2011.

Theophanis Chronographia, ed. *C. de Boor*, Lipsiae 1883.

Литература – Secondary Works

Burgess W. D., Isaurian Factions in the Reign of Zeno the Isaurian, Latomus 51 (1992) 874–880.

Burgess W. D., Isaurian Names and the Ethnic Identity of the Isaurians in Late Antiquity, Ancient World 21 (1990) 109–121.

Croke B., Dynasty and Ethnicity: Emperor Leo and the Eclipse of Aspar, Chiron 35 (2005) 147–203.

Croke B., Justinian under Justin: Reconfiguring a Reign, Byzantinische Zeitschrift 100 (2007) 13–56.

Croke B., Leo I and the Palace Guard, Byzantion 75 (2005) 117–151.

Elton H., Ilus and the Imperial Aristocracy under Zeno, Byzantion 20 (2000) 394–407.

Elton H., The Nature of the Sixth-Century Isaurians, eds. *S. Mitchell*, *G. Greatrex*, Ethnicity and Culture in Late Antiquity, London 2000, 293–307.

Feld K., Barbarische Bürger: Die Isaurier und das Römische Reich, Berlin 2005.

Gillett A. (ed.), On Barbarian Ethnicity: Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages, Turnhout 2002.

Haarer F. K., Anastasius I: Politics and Empire in the Late Roman World, Fracis Cairns 2006.

Heather P., Goths and Romans, 332–489, Oxford 1994.

Kelly C., Ruling the Later Roman Empire, Cambridge, MA 2004.

Laniado A., Aspar and his *phoideratoi*: John Malalas on a Special Relationship, eds. *U. Roberto*, *L. Mecella*, Governare e riformare l'impero al momento della sua divisione: Oriente, Occidente, Illirico, Rome 2015) 1–18.

Lenski N., Assimilation and Revolt in the Territory of Isauria, from the 1st Century BC to the 6th Century AD,' Journal of the Economic and Social History of the Orient 42.4 (1999) 413–465.

Lenski N., Failure of Empire: Valens and the Roman State in the Fourth Century A.D., Berkeley 2002.

McEvoy M., Becoming Roman? The Not-So-Curious Case of Aspar and the Ardaburii, Journal of Late Antiquity 9.2 (2016) 483–511.

Pohl W., Goths and Huns, ed. *J. McInerney*, A Companion to Ethnicity in the Ancient Mediterranean, Wiley Blackwell 2014, 555–568;

Sarantis A., Justinian's Balkan Wars: Campaigning, Diplomacy and Development in Illyricum, Thrace and the Northern World A.D. 527–65, Francis Cairns 2016.

Shaw B., Bandit Highlands and Lowland Peace: The Mountains of Isauria-Cilicia, Journal of the Economic and Social History of the Orient 33 (1990) 199–270.

Shepard J., Manners maketh Romans? Young Barbarians at the Emperor's Court, ed. *E. Jeffreys*, Byzantine Style, Religion and Civilization: In Honour of Sir Steven Runciman, Cambridge 2006, 135–158.

Swain B., Goths and Gothic Identity in the Ostrogothic Kingdom, edd. *J. Arnold* et all., A Companion to Ostrogothic Italy, Leiden 2016, 203–233.

The Prosopography of the Later Roman Empire (PLRE), v. 2: A.D. 395–527, ed. *J. R. Martindale*, Cambridge 1980.

Turlej S., Justiniana Prima: An Underestimated Aspect of Justinian's Church Policy, trans. *A. Sosenko*, Jagiellonian University Press 2017.

Vasiliev A. A., Justin the First: An Introduction to the Epoch of Justinian the Great, Cambridge, MA 1950.

Whitby M., On the Omission of a Ceremony in Mid-Sixth Century Constantinople: Candidati, Curopaltus, Silentiarii, Excubitores and Others, Historia 36 (1987) 462–486.

Wood P., The Invention of History in the Later Roman World: The Conversion of the Isaurians in the Life of Conon, Anatolian Studies (2009) 151–162.

Антони Калделис
Ohio State University, Колумбус, Охајо, САД
kaldellis.1@osu.edu

ЛАВ I, ЕТНИЧКА ПОЛИТИКА И ПОЧЕЦИ КАРИЈЕРЕ ЈУСТИНА I

О скромном пореклу Јустина I (о. 450–527) зна се пре свега на основу *Тајне историје* Прокопија, коју је писао скоро век касније, без намере да подробније изложи како и зашто је Јустин дошао из свог села да се придружи царској гарди у Константинопољу. Ипак, тај корак је могуће посматрати у контексту етничке политике у престоници током седме и осме деценије V века, пошто је цар Лав I (457–474) покушао да супротстави готску и исаврijску струју једну другој и створио нову царску гарду, екскубиторе, ради сопствене заштите. Јустин је врло вероватно био међу њеним првим припадницима. Новији приступ догађајима тог времена тежи да умањи значај етничке припадности у политици, али се не налази ниједан аргумент који би захтевао да је искључимо као чиниоца, пошто сами извори инсистирају на њој. Заповедника Аспара су сасвим јасно посматрали као некога ко је повезан са готском војском, док је Зенон био повезан са Исавријцима. Цариградско становништво је, штавише, гајило етнички анимозитет према обема групама, које је посматрало као неримске и често нападало у немирима и погромима. Како је један цар могао да заштити себе у тако напетим приликама? Као и Јустин, Лав је био трачко-илирског порекла и очито је био одлучио да попуни своју нову телесну стражу „мишићавим" људима из свог завичаја. Етничка повлашћеност објашњава загонетку у причи која је углавном остала неопажена: како су сиромашни сељаци попут Јустина могли да буду одмах укључени у царску гарду. О Јустиновом скромном пореклу се, заправо, расправљало у време његовог успона на царски престо 518. године, када је бивши префект наложио израду зидног мурала који приказује његов успон из „ништавне беде". Међутим, до тада је Цариград Готе и Исавријце већ био или протерао или укротио, тако да је изворни контекст Јустиновог приступања гарди постао небитан.

Зборник радова Византолошког института LV, 2018.
Zbornik radova Vizantološkog instituta LV, 2018.

UDC: 78.071.2(=16):681.817.61
913(292.42/.43)“05“
https://doi.org/10.2298/ZRVI1855019K

JOHANNES KODER
Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien
Johannes.Koder@oeaw.ac.at

SLAWISCHE MUSIKANTEN VOM ENDE DES WESTLICHEN OZEANS*

Im Frühjahr 591 verhafteten Soldaten der Leibwache des Kaisers Maurikios in der Nähe von Herakleia (westlich von Konstantinopel) drei *Sklauenoi*. Diese führten keine Waffen mit sich, sondern nur *kitharai*. Im Verhör sagten sie dem Kaiser, ihre Wohnstätten befänden sich nahe dem Ende des *westlichen Ozeans*, und sie seien fünfzehn Monate unterwegs gewesen, um den *chaganos* (Baian) der Awaren aufzusuchen und ihm eine Botschaft ihrer Häuptlinge zu überbringen. Als sie diesen verließen, beschlossen sie, die Römer zu besuchen, denn sie hätten von deren Reichtum und Philanthropie gehört; und so seien sie nach Thrakien gekommen.

Der Beitrag diskutiert den Hintergrund dieser Informationen, insbesondere die geographische Lage der Regionen „nahe dem Ende des westlichen Ozeans“, die Art der Musikinstrumente, die sie mit sich führten, und die Glaubwürdigkeit des Berichts insgesamt.

Schlüsselwörter: Avaren, Baian, Maurikios, Pomoranen, Slawische Musikinstrumente, Westslawen

In the spring of 591 some Byzantine soldiers, members of the bodyguard of the emperor Maurikios, arrested near Herakleia (west of Constantinople) three men from a *Sklauenoi* tribe. These *Sklauenoi* carried no weapons with them but only *kitharai*. Under interrogation they told the emperor that their dwellings were near the end of the *Western Ocean*, and that they had travelled for fifteen months in order to meet the *chaganos* (Baian) of the Avars, to whom they had to convey a message from their chieftains. When they left him, they decided to visit the Romans because they had heard about their wealth and philanthropy, and so they had arrived in Thrace.

This paper aims to discuss the background of these informations, especially the geographical location of the regions “near the end of the Western Ocean”, the type of musical instruments, they carried with them, and the credibility of the narrative as a whole.

Keywords: Avars, Baian, Maurikios, Pomorans, Slavic musical instruments, Western Slavs

* Stefan Hagel, Österreichische Akademie der Wissenschaften, danke ich für wertvolle Ratschläge bezüglich der Musikinstrumente.

Kaiser Maurikios (582–602) musste von Beginn seiner Herrschaft an gegen das Vordringen der Awaren und Slawen auf der Balkanhalbinsel ankämpfen, das kurz vor beziehungsweise bald nach seiner Machtübernahme mit der Eroberung zweier byzantinischer Schlüsselstellungen (Sirmium /Srmska Mitrovica 582 und Singidunum / Beograd 583) durch den Anführer der Awaren Baian (562–602) einen Höhepunkt erreichte. In den folgenden Jahren verstärkten sich die awarischen Kriegszüge nach Thrakien und die Einwanderung und Ansiedlung slawischer Stämme, die nach Süden bis in die Peloponnes vordrangen. Maurikios konnte infolge des 572 ausgebrochenen Krieges zwischen Byzanz und Persien erst nach dem Sturz des sasanidischen Großkönigs Hormizd IV. (590) am Beginn des Jahres 591 Truppen von Kleinasien nach Europa überführen, um effektiver gegen die awarischen Plünderungen vorzugehen. Im Frühjahr 591 unternahm er, von Militär begleitet, eine Erkundungsreise im thrakischen Hinterland Konstantinopels, um die Folgen der awarischen und slawischen Verheerungen der vergangenen Jahre zu besichtigen. Dabei traf er in der Nähe von Herakleia (Marmara Ereğlisi westlich von Konstantinopel) auf drei Slawen, die von seiner Leibwache festgenommen wurden[1]. Theophylaktos Simokates berichtet darüber in seinem Geschichtswerk[2]:

Tags darauf wurden von der kaiserlichen Leibwache drei Männer vom Stamm der Slaven gefangen, die kein Eisen anhatten und keine Kriegsgeräte mit sich führten. Sie trugen nur Kitharai, sonst nichts. Der Kaiser befragte sie, welcher Nation sie angehörten, wo sie lebten und warum sie romäisches Gebiet betreten hätten. Sie sagten, sie gehörten zum Stamm der Slawen und hätten ihre Sitze am Ende des westlichen Ozeans, der Chagan aber habe bis zu den dortigen Stämmen Gesandte geschickt, um eine Streitmacht zu sammeln, und habe den Stammesführern viele Geschenke gegeben. Sie hätten die Geschenke zwar angenommen, das Bündnis ihm jedoch abgeschlagen, wobei

---

1 Ausführlich zum Kontext dieser Episode, mit weiterer Lit.: *Herrmann*, Byzanz und die Slawen; siehe auch *Whitby*, Emperor Maurice 156–158.

2 Τῇ δὲ ὑστεραίᾳ ἄνδρες τρεῖς Σκλαυηνοὶ τὸ γένος μηδέν τι σιδήρου περιβαλλόμενοι ἢ ὀργάνων πολεμικῶν ἑάλωσαν ὑπὸ τῶν τοῦ βασιλέως ὑπασπιστῶν· κιθάραι δὲ αὐτοῖς τὰ φορτία, καὶ ἄλλο τι οὐδὲν ἐπεφέροντο. (11) ὁ μὲν οὖν βασιλεὺς διηρώτα τί τὸ ἔθνος αὐτῶν, καὶ ποῖ τὰς διατριβὰς ἐκληρώσαντο, τήν τε αἰτίαν τῆς περὶ τοὺς Ῥωμαϊκοὺς τόπους ἀναστροφῆς. (12) οἱ δὲ τὸ μὲν ἔθνος ἔφασαν πεφυκέναι Σκλαυηνοὶ πρὸς τῷ τέρματί τε τοῦ δυτικοῦ ᾠκηκέναι Ὠκεανοῦ, τὸν δὲ Χαγάνον μέχρι τῶν αὐτόθι πρέσβεις ἐκπέμψασθαι ἐπὶ συλλογῇ μαχίμου δυνάμεως δῶρά τε πολλὰ τοῖς ἐθνάρχαις φιλοτιμήσασθαι. (13) τοὺς μὲν οὖν δεξαμένους τὰ δῶρα τὴν συμμαχίαν αὐτῷ ἀπανήνασθαι, ἀποκναίειν τε αὐτοὺς τὰ μήκη τῆς ὁδοιπορίας δυισχυριζομένων, ὡς δὲ τὸν Χαγάνον ἐπαποστείλασθαι αὐτοὺς ἐκείνους τοὺς ἑαλωκότας ἀπολογίας ὑπόθεσιν ἔχοντας· πεντεκαίδεκά τε μησὶ τὴν ὁδὸν διανύσαι. τὸν δὲ Χαγάνον ἐπιλαθόμενον τοῦ νόμου τῶν πρέσβεων δογματίσαι κωλύμην αὐτοῖς τῆς ἀναζεύξεως. (14) αὐτούς τε τῶν Ῥωμαίων ἔθνος ἀκηκοότας ἐπί τε πλούτῳ καὶ φιλανθρωπίᾳ λίαν, ὡς ἔστιν εἰπεῖν, εὐκλεέστατον, ἐμπορευσαμένους τὴν εὐκαιρίαν πρὸς τῇ Θρᾴκῃ ἀναχωρῆσαι. (15) κιθάρας τε ἐπιφέρεσθαι διὰ τὸ μὴ ἐξησκῆσθαι ὅπλα τοῖς σώμασι περιβάλλεσθαι, τῆς χώρας αὐτοῖς ἀγνοούσης τὸν σίδηρον κἀντεῦθεν τὸν εἰρηναῖον καὶ ἀστασίαστον παρεχομένης τὸν βίον αὐτοῖς, λύραις τε καταψάλλεσθαι περιλαλεῖν οὐκ εἰδότας ταῖς σάλπιγξιν· οἷς γὰρ ὁ πόλεμος ἦν ἀνιστόρητος, εἰκότως ἂν ἔφασκον ἀγρότερά πως ὑπεῖναι τὰ τῆς μουσικῆς μελετήματα. (16) ὁ μὲν οὖν αὐτοκράτωρ ἐπὶ τοῖς ῥηθεῖσι τὸ φῦλον ἀγάμενος φιλοξενίας ἠξίου ἐκείνους αὐτοὺς τοὺς ἀπὸ τῶν βαρβάρων ἐντετυχηκότας αὐτῷ, θαυμάσας τούτων τῶν σωμάτων τὸ μέγεθος τό τε μεγαλοφυὲς τῶν μελῶν ἐς τὴν Ἡράκλειαν τούτους παρεπέμπετο, Theophylaktos Simokates, 6.2.10–16.

sie darauf bestanden, daß die Länge des Weges für sie eine Qual darstelle, und sie hätten sie, die jetzt gefangen seien, zum Chagan geschickt, um Gründe zu ihrer Verteidigung vorzubringen. In 15 Monaten hätten sie den Weg zurückgelegt. Unter Mißachtung des Gesandtschaftsrechts habe der Chagan beschlossen, sie an der Rückkehr zu hindern. Da sie gehört hätten, dass das Volk der Romäer aufgrund seines Reichtums und seiner Humanität sozusagen in allerbestem Rufe stehe, hätten sie die günstige Gelegenheit wahrgenommen und den Rückweg über Thrakien genommen. Sie trügen die Kitharai, weil sie nicht darin geübt seien, ihrem Körper Waffen anzulegen; in ihrem Lande nämlich sei Eisen unbekannt und sie führten daher ein friedliches und ruhiges Leben und spielten mit den Lyrai, da sie nicht auf den Trompeten zu blasen verstünden. Sie nämlich, die vom Krieg noch nichts gehört hätten, könnten billigerweise sagen, dass sie ihre Wettbewerbe im Vortrag der Musik mit mehr Einsatz ausführen. Auf Grund ihrer Worte bewunderte der Kaiser diesen Stamm und nahm sie, die aus dem Land der Barbaren auf ihn gestoßen waren, mit aller Zuvorkommenheit auf. Er staunte über die Größe ihrer Körper, sowie über ihren gewaltigen Wuchs und ließ sie nach Herakleia geleiten[3].

In enger, manchmal wörtlicher Anlehnung, an Theophylaktos Simokates, wenngleich wesentlich kürzer, beschreibt Theophanes Homologetes (zum Jahr 6083/591) das Geschehen[4]:

Am folgenden Tag wurden von den Römern drei Männer festgenommen, der Herkunft nach Sklauinoi, die nichts aus Eisen [Angefertigtes] *mit sich trugen, sondern nur Leiern (kitharai). Der Kaiser befragte sie, woher sie seien und wo sie wohnten. Sie sagten, sie seien der Herkunft nach Sklauinoi*[5]*, sie wohnten zum Ende des westlichen Ozeans (Dytikos Okeanos) hin. Der Chagan* [scil. Baian] *habe zu ihnen eine Gesandtschaft mit Geschenken für ihre Stammeshäuptlinge geschickt, sie mögen mit ihm gegen* (p. 269) *die Römer in den Krieg ziehen. Ihre Anführer aber hätten sie mit der Entschuldigung an den Chagan gesandt, dass sie ihm wegen der Länge des Weges keinen Beistand im Kampf leisten könnten. Denn sie hätten, so berichteten sie, eine Wanderung von*

---

3 Übersetzung von *Schreiner*, Theophylaktos, 164f.

4 … τῇ δὲ ὑστεραίᾳ ἄνδρες τρεῖς Σκλαυινοὶ [*Sclavini*] τὸ γένος, μηδέν τι σιδηροῦν περιβαλλόμενοι [*nil aliquid ferreum baiulantes*], ὑπὸ Ῥωμαίων ἐκρατήθησαν, κιθάρας [*citharas*] μόνας βαστάζοντες. ὁ δὲ βασιλεὺς ἠρώτα, πόθεν τε εἶεν καὶ ποῦ τὰς διατριβὰς ἐποιοῦντο; οἱ δὲ τὸ μὲν γένος ἔφασαν πεφυκέναι Σκλαυινοί [*Sclavinos*]· πρὸς τῷ τέλει δὲ τοῦ δυτικοῦ ᾠκηκέναι ὠκεανοῦ [*circa finem vero Occidentalis habitare Oceanis*]· τὸν δὲ Χαγάνον [*chaganum*] πρὸς αὐτοὺς πρεσβείαν πέμψαι καὶ δῶρα τοῖς ἐθνάρχαις [*principibus*] αὐτῶν τοῦ συμμαχῆσαι αὐτῷ κατὰ (p. 269) Ῥωμαίων· οἱ δὲ ταξίαρχοι [*taxiarchas*] αὐτῶν ἀπέστειλαν αὐτοὺς ἀπολογήσασθαι τῷ Χαγάνῳ, ὅτι οὐ δύνανται διὰ τὸ μῆκος τῆς ὁδοῦ ἀποστεῖλαι αὐτῷ συμμαχίαν. ὀκτωκαίδεκα γὰρ μηνῶν ἔφασκον ποιήσασθαι ὁδοιπορίαν καὶ οὕτω τοῖς Ῥωμαίοις περιπεσεῖν· κιθάρας [*citharas*] δὲ περιφέρεσθαι ὡς μὴ εἰδότας ὅπλα [*armis*] περιβαλέσθαι τινά, τῆς χώρας αὐτῶν ἀγνοούσης τὸ σίδηρον [*regione sua quid ferrum sit ignorante*]. ὁ δὲ αὐτοκράτωρ θαυμάσας τήν τε ἡλικίαν καὶ τὰ μεγέθη τοῦ σώματος αὐτῶν, ἐπαινέσας εἰς Ἡράκλειαν αὐτοὺς παρέπεμψεν, Theophanes, 268f. – Die lateinischen Wörter in […] sind der Übersetzung des Anastasius Bibliothecarius 165 entnommen, die mit dem Text des Theophanes übereinstimmt.

5 Σκλαυινοί: Die Schreibung *Sklauin-* (mit Iota) ist nur bei Theophanes belegt; für *Sklauen-* (mit Eta) gibt es 64 Belege zwischen vom 6. bis zum 10. Jahrhundert, siehe Thesaurus Linguae Graecae® Digital Library, ed. *Maria C. Pantelia*. University of California, Irvine. http://www.tlg.uci.edu (Zugriff 15. April 2018).

achtzehn Monaten hinter sich gebracht, und so seien sie nun den Römern in die Hände gefallen. Leiern (kitharai) aber trügen sie mit sich, da sie nicht wüssten, wie sie mit irgendwelchen Waffen umgehen sollten, da in ihrem Land das Eisen unbekannt sei. Der Kaiser aber bewunderte ihren Wuchs und ihre Körpergröße, er fand an ihnen Gefallen und ließ sie nach Herakleia bringen.

Die weitgehende Übereinstimmung beider Texte ergibt sich daraus, dass Theophylaktos Simokates die Hauptquelle des Theophanes für die Regierungszeit des Kaisers Maurikios ist[6].

Die Episode ist in mancher Hinsicht ungewöhnlich. Will man den Bericht nicht von vornherein insgesamt als legendär oder überhaupt als frei erfunden und daher unglaubwürdig betrachten, so fallen doch jedenfalls zwei Informationen auf, die im Folgenden kurz besprochen werden sollen. Vorweg ist zu überlegen, in welcher Sprache die Verständigung zwischen den Slawen und den Byzantinern erfolgte, denn vermutlich sprachen die drei Gefangenen – wenn überhaupt – ein sehr rudimentäres Griechisch. Allerdings ist anzunehmen, dass sich im Gefolge des Kaisers neben dem Militär Dolmetscher befanden, um eine Verständigung mit Awaren oder (in deren Gefolge) Slawen zu ermöglichen, die im Verlauf des Erkundungsrittes eventuell aufgegriffen werden könnten. Falls die Angaben, die die drei Verhafteten über ihre Herkunft machten, zutrafen, unterschied sich ihre Muttersprache freilich von derjenigen der Slawen, die den Awaren Heerfolge leisteten. Doch ist anzunehmen, dass sie im Verlauf ihres Aufenthaltes im Umfeld Baians auch mit der Sprache der dort lebenden Slawen einigermaßen vertraut wurden und sich in ihren Aussagen gegenüber einem byzantinischen Dolmetsch verständlich machen konnten.

Zunächst stellt sich die Frage nach den Siedlungsgebieten der drei Slawen: Fast gleichlautend geben sie ja hierfür bei Theophylaktos Simokates (6.2.12) πρὸς τῷ τέρματί τε τοῦ δυτικοῦ ᾠκηκέναι Ὠκεανοῦ an, und entsprechend bei Theophanes (p. 268) πρὸς τῷ τέλει δὲ τοῦ δυτικοῦ ᾠκηκέναι ὠκεανοῦ. Man kann davon ausgehen, dass die Angabe „zum Ende des westlichen Ozeans hin" eine der traditionellen griechischen Kosmographie angepasste, interpretierende „Übersetzung" ihrer eigentlichen Aussage ist und somit auf der Vorstellung beruht, dass der Okeanos die gesamte bewohnte Welt auf allen Seiten begrenzt. Unter dieser Voraussetzung findet man in den griechischen Quellen zum „westlichen und nördlichen Okeanos", neben anderen Textstellen, drei weiterführende Angaben[7]:

1. Klaudios Ptolemaios' Beschreibung der westlichen und der nördlichen Grenzen der Ökumene, die sich folgendermaßen zusammenfassen lässt: *Im Westen ist sie* [unsere Oikumene] *von unbekanntem Land begrenzt, das den Äthiopischen Golf von*

[6] Baian wird von Theophanes, wie auch von seiner Vorlage Theophylaktos Simokates nicht unter diesem Namen genannt, sondern stets Chaganos; nur Theophylaktos' Vorbild Menander Protektor verwendet *Baianos* (28 Belege) und verdeutlicht an einer Stelle (Fragment 30.1), dass *chaganos* sein Titel ist: Βαιανὸς ὁ τῶν Ἀβάρων Χαγάνος.

[7] Thesaurus Linguae Graecae (Zugriff 12. Mai 2018).

Libye umschließt, und weiterhin vom westlichen Ozean, der den westlichsten Teilen von Libye und Europa vorgelagert ist; im Norden von dem damit verbundenen Ozean, der die Bretannischen Inseln sowie die nördlichsten Teile Europas umfängt, …, und das noch unbekannte Land, das an die nördlichsten Gebiete der Megale Asia, Sarmatia und Skythia sowie Serike anschließt.[8]

2. Maximos Planudes‘ kurze Angaben zur Insel Thule: *Sie liegt im äussersten Norden, an dem Breitengrad, der die Breite der bekannten Erde begrenzt, am westlichen und nördlichen Ozean*[9].

3. Nikephoros Gregoras‘ Beschreibung der Erstreckung des Reiches des Anführers der Rossia (ἀρχηγὸς τῆς Ῥωσσίας), eines „großen und bevölkerungsreichen Landes“ (χώρα δ’ αὕτη μεγάλη καὶ πολυάνθρωπος); hier stellt er unter anderem fest: *Wenn man von Norden zu uns kommt, lässt sie* (die Rossia) *zur Rechten den Zephyros* (Westwind) *und den benachbarten westlichen Ozean, zur Linken aber die Skythen im hohen Norden und alle Gebiete, die gewöhnlich von den östlichen Winden durchweht werden*[10].

Mit dem „Ende des westlichen Ozeans“ ist somit, den zitierten Texten folgend, sehr wahrscheinlich die Ostsee gemeint, die – mit der Nordsee als Bindeglied – als „Ende“ des „westlichen“ Ozeans am Übergang in den „nördlichen“ Ozean verstanden wurde[11]. Daraus kann man schließen, dass die Heimat der von der Leibwache des Maurikios aufgegriffenen Sklauenoi mit dem (in etwa nach *Westen* blickenden) Küstenabschnitt der Ostsee zwischen Tallinn im Norden und der Danziger Bucht im Süden beziehungsweise ihrem jeweiligen Hinterland in einem der Baltischen Staaten oder im Osten Polens gleichzusetzen ist. Dieser vermuteten räumlichen Zuordnung nach dürften die drei Sklauenoi einem Stamm der Westslawen angehören. Konkret sind die Pomoranen in Betracht zu ziehen, deren meeresnahes Siedlungsgebiet in ihrem Stammesnamen zum Ausdruck kommt. Laut der Nestorchronik[12] gingen sie aus den Ljachen (Lendizen) hervor. Ihre Ausbreitung nach Norden bis zur Küste der Ostsee wird meist etwa zwischen dem Beginn des 6. und dem Ende des 7. Jahrhunderts datiert [13].

---

8 Klaudios Ptolemaios, 7.5.2: … ἀπὸ δὲ δυσμῶν γῇ τε ἀγνώστῳ περιλαμβανούσῃ τὸν Αἰθιοπικὸν κόλπον τῆς Λιβύης, καὶ τῷ ἐφεξῆς δυτικῷ Ὠκεανῷ, παρακειμένῳ τοῖς τῆς Λιβύης καὶ τῆς Εὐρώπης δυσμικωτάτοις μέρεσιν, ἀπ’ ἄρκτων δὲ τῷ συνημμένῳ Ὠκεανῷ, τῷ περιέχοντι τὰς Βρεττανικὰς νήσους καὶ τὰ βορειότατα τῆς Εὐρώπης, καλουμένῳ δὲ Δουηκαληδονίῳ τε καὶ Σαρματικῷ καὶ ἔτι τῇ ἀγνώστῳ γῇ τῇ παρακειμένῃ ταῖς ἀρκτικωτάταις χώραις τῆς Μεγάλης Ἀσίας, Σαρματίᾳ καὶ Σκυθίᾳ, καὶ Σηρικῇ.

9 Maximos Planudes, Scholion 117: Θούλη νῆσός ἐστιν ὑπερβόρειος ἐν τῷ παραλλήλῳ κειμένη τῷ τὸ βόρειον πλάτος ὁρίζοντι τῆς ἐγνωσμένης γῆς· κεῖται δὲ παρὰ τὸν δυτικὸν καὶ βόρειον ὠκεανόν.

10 Nikephoros Gregoras, III 199: … ἐν δεξιᾷ μέν, εἴ τις ἀπ’ ἄρκτων εἰς ἡμᾶς ἀφικνοῖτο, ζέφυρον ἄνεμον ἀφιεῖσα καὶ γειτνιῶντα τὸν δυτικὸν Ὠκεανόν, παρὰ δὲ τὰ εὐώνυμα τούς τε ὑπερβορέους Σκύθας καὶ ὁπόσα τῶν ἀφηλιωτικῶν πνευμάτων τὴν γῆν ἐκείνην εἴωθεν ἐπιπνεῖν.

11 So auch *Schreiner*, Theophylaktos, 323, A. 811, mit Hinweis auf Einhard, Vita Caroli Magni, Kap. 12: *sinus quidam ab occidentali oceano orientem versus porrigitur*.

12 Nestorchronik, 6 (Vorgeschichte, 30), http://digi20.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb00043511_00042.html?contextSort=sortKey%2Cdescending&contextRows=10&context=pomoranen (aufgerufen am 14.5.2018).

13 Siehe *Hensel*, Kultur und Kunst, mit weiterer Lit.; allgemein bis ins 11. Jahrhundert: *Piskorski*, Urgeschichte 29–31 (mit weiterer Lit.).

Der Behauptung der Sklauenoi, dass sie für die Wanderung aus ihrer Heimat nahe der Ostsee in das Herrschaftsgebiet des *Chagan* (Theophylaktos 6.2.13) etwa fünfzehn Monate beziehungsweise nach Thrakien (?) etwa achtzehn Monate (Theophanes, p. 269) benötigten, seien folgende *ungefähre* Entfernungen (Luftlinie) gegenübergestellt: Sirmium beziehungsweise Singidunum – Tallin 1600 km, – Riga 1400 km, – Danzig 1100 km; Thrakien – Tallinn 2000 km, – Riga 1800 km, – Danzig 1700 km. Da nichts über Reittiere berichtet wird, waren die drei Reisenden wahrscheinlich zu Fuß (wohl mit Packtieren) unterwegs. Bedenkt man die im Vergleich zur Luftlinie jedenfalls längeren Wegstrecken, die Unterbrechungen auf der Reise und einen längeren Aufenthalt im Hauptquartier Baians, so sind ihre Zeitangaben wahrscheinlich nicht, jedenfalls nicht stark übertrieben.

Weiters ist die „Ausrüstung" der drei Slawen auffallend: Sie bestand nicht aus Waffen, sondern aus Musikinstrumenten. Hier berichtet Theophanes nur kurz, (p. 268), sie hätten nichts aus Eisen an sich getragen, sondern nur *kitharai* (κιθάρας) und (p. 269) sie hätten *kitharai* bei sich gehabt, da sie nicht wüssten, wie man Waffen (ὅπλα) anlege, denn in ihrem Land sei das Eisen (σίδηρον) unbekannt.

Theophanes' Vorlage Theophylaktos Simokates (5.16.10–15), ist ausführlicher. Zunächst teilt er mit, dass sie (10) kein Eisen anhätten und keine Kriegsgeräte mit sich führten (μηδέν τι σιδήρου ἢ ὀργάνων πολεμικῶν), sondern nur *kitharai*, „sonst nichts" (ἄλλο τι οὐδέν). Dann lässt er ihre Erklärung folgen, dass (15) sie die *kitharai* trügen, da sie keine Übung hätten, Waffen (ὅπλα) anzulegen. In ihrem Land (χώρα) kenne man das Eisen (τὸν σίδηρον) nicht, daher führten sie ein friedliches und ruhiges Leben. Sie spielten auf den *Lyren* und wüssten auch nicht, wie man *Trompeten* (σάλπιγγες, also Signalinstrumente in der Schlacht) ertönen lasse. Der Krieg sei ihnen unbekannt, sie trügen ihre Wettbewerbe musikalisch aus.

Die mitgeführten Musikinstrumente werden als *kitharai* bezeichnet, also als Leiern, damals „bei weitem der wahrscheinlichste Saiteninstrumenttypus in ganz Europa, im Osten bis zum Ende des Mittelalters und darüber hinaus"[14]. Einmal wird von *lyrai* (λύραις τε καταψάλλεσθαι[15]) gesprochen, ohne dass aus dem Textzusammenhang hervorgeht, ob *lyrai* hier eine stilistische Variation des Theophylaktos Simokates zu *kitharai* darstellt, oder ob die Sklauenoi in ihrer Heimat auch einen weiteren, der Leier verwandten Typus spielten. Byzantinische Lexika schaffen hier keine Klarheit, da sie die beiden Instrumente einmal gleichsetzen, ein anderes Mal unterscheiden,

---

14 Freundliche Mitteilung von Stefan Hagel, Österreichische Akademie der Wissenschaften, vom 11.2.2018. Die von mir anfangs in Betracht gezogene Harfe kommt nach Stefan Hagel nicht in Frage, da die Harfe im heutigen Sinn erst ab dem Spätmittelalter nachweisbar ist.

15 Das Verbum verwendet Simokates davor (5.11.6) einmal in der auch bei anderen Autoren, z. B. bei Plutarch, An seni respublica gerenda sit, 785F, und Alexios Makrembolites, Oratio historica, 148, belegten Kombination καταψαλλόμενός τε καὶ καταυλούμενος, die gemeinsames Feiern durch Gesang mit Instrumentenbegleitung zum Ausdruck bringt. Öfter wird λύρα neben ψάλλειν gestellt, z. B. Pseudo--Zonaras, Lexicon, lambda 132: Λυρῳδός**.** ὁ μετὰ λύρας ᾄδων καὶ ψάλλων, psi 1870: Ψάλλειν. ἐπὶ τῶν χορδῶν τῆς λύρας; Etymologicum Magnum, Kallierges 817.16: Ψάλλειν:Ἐπὶ τῶν χορδῶν τῆς λύρας.

wobei weder die Gleichsetzung noch die Unterscheidung begründet wird[16], während bei den antiken Beschreibungen der Instrumente durchaus differenziert wird[17]. Da in unseren beiden Texten eine nähere Beschreibung fehlt, hilft dies freilich nicht weiter; doch ist anzunehmen, dass in beiden Fällen ein fast ausschließlich aus Holz gebautes Instrument, also eine *kithara* gemeint ist, die Theophylaktos einfach auch als *lyra* bezeichnet. Vorstellbar scheint eine *kithara* ähnlich der Trossinger Leier (Ende 6. Jahrhundert), deren in etwa rechteckiger Resonanzkörper aus einem Stück Ahorn bestand, und die mit sechs Saiten (Darmsaiten?) bespannt gewesen sein dürfte[18].

Zusammenfassend sei der Bericht nochmals als Ganzes betrachtet: Die drei Gefangenen erklären den Verzicht auf Waffen, die Ungewohnheit, diese zu tragen, und die Ungeübtheit in ihrem Gebrauch mit der seltsamen Begründung, dass in ihrem Land Eisen unbekannt sei; dies sei der Grund dafür, dass sie friedfertig lebten[19].

Nicht bei Theophanes, sondern nur bei Theophylaktos Simokates (5.16.13) findet sich die Behauptung, dass der *Chagan* „das Recht der Gesandten vergessen" (ἐπιλαθόμενον τοῦ νόμου τῶν πρέσβεων) und ihre Heimkehr verhindert habe[20]. Der anschließende Satz (5.16.14) lässt allerdings keineswegs auf eine strenge Behandlung oder gar Gefangenschaft der Gesandten im Lager Baians schließen, denn sie konnten ja offenbar – ihren eigenen Worten zufolge – ihren Entschluss, nach Thrakien zu reisen, um das Land der Romäer zu besuchen, ohne Weiteres in die Tat umsetzen.

Man kann, worauf bereits oben hingewiesen wurde, die Glaubwürdigkeit des Berichtes als Ganzes in Zweifel ziehen. Dies halte ich für unwahrscheinlich. Unglaubwürdig ist indessen vieles von dem, was die drei Sklauenoi erzählen. Geht man von der geschilderten Handlung aus, dass nämlich drei Slawen von Soldaten der kaiserlichen Begleitung im Hinterland von Konstantinopel aufgegriffen wurden, also aus byzantinischer Sicht zunächst Angehörige eines jener Stämme, die im Gefolge der Awaren Thrakien verheerten, so erscheinen zwei Szenarien naheliegend: *Entweder* führten die drei Sklauenoi bereits (spätestens) seit dem Aufbruch aus dem Lager

16 Suda (10. Jahrhundert), kappa 1590: Κιθάρα· λύρα. – Etymologicum Gudianum (11. Jahrhundert), kappa 321.43: Κίθαρις καὶ κιθάρα διαφέρει. κίθαρις μὲν γάρ ἐστιν ἡ λύρα.

17 A. Bélis, Cithares, Citharistes et Citharôdes en Grèce, 1027f.; dies., À propos de la construction de la Lyre.

18 *Theune-Großkopf*, Mit Leier und Schwert (Die Anspielung im Buchtitel auf Theodor Körners postum erschienene Gedichtsammlung „Leyer und Schwerdt" ist in unserem Zusammenhang durchaus sinnfällig). – Die 2015 publizierte Studie *Hillberg*, Early Lyres in Context, bietet einen Überblick über Materialfunde des 6. bis 12. Jahrhunderts, jedoch ebenfalls nicht aus dem westslawischen Siedlungsraum. – Siehe allgemein zu den Instrumenten *Maas / McIntosh Snyder*, Stringed Instruments.

19 Tatsächlich gibt es in den hier als Heimat dieser Sklauenoi vorgeschlagenen Küstenregionen keine Erzlagerstätten, aber dies trifft auch für einen großen Teil der Wohngebiete anderer, in ihrer sozialen und politischen Struktur vergleichbarer Ethnien zu, die sehr wohl mit aus (Holz und) Eisen gefertigten Waffen vertraut waren.

20 Ist Theophanes die Seltsamkeit dieses Details auch aufgefallen, so dass er es deshalb zur Gänze übergeht?

Bajans keine militärische Ausrüstung mit sich, *oder* (eher) sie entdeckten von ferne die kaiserlichen Soldaten, bevor sie selbst von diesen gesehen wurden. Sie wären dann in Deckung gegangen, hätten sich ihrer Bewaffnung entledigt und diese versteckt, also nur ihre nicht-militärische Ausrüstung bei sich behalten. Jeenfalls ist anzunehmen, dass sie sich für den Fall ihrer (zu erwartenden) Gefangennahme bezüglich ihrer Aussagen absprachen. Bei ihrer Verhaftung erweckten sie also zunächst schon optisch den Eindruck, nicht Krieger, sondern harmlose Zivilisten zu sein, und da sie – oder derjenige von ihnen, der als Sprecher fungierte – sich im Verhör an das zuvor unter einander Vereinbarte hielten, kann sich der Eindruck auf den Kaiser und seine Begleitung durch ihre Aussagen bestätigt haben.

Versucht man, unter diesen Voraussetzungen eine Art „Abstufung" der Glaubwürdigkeit des Berichtes zu konstruieren, so darf am ehesten als gesichert gelten, dass drei Slawen ohne Waffen, aber mit *kitharai* im Gepäck, aufgegriffen wurden. Da es undenkbar ist, dass sie in der konkreten Situation Musikinstrumente anfertigen konnten, dürften sie diese bereits mit sich geführt haben, sei es schon von ihrer Heimat oder jedenfalls (als Tarnung?) seit ihrem Aufbruch aus dem Lager Baians. Ob sie die Instrumente spielen konnten, wissen wir nicht, dürfen es aber annehmen, da ihre Tarnung ansonsten sehr leicht unglaubwürdig erscheinen konnte.

Die Angaben der drei bezüglich ihrer Heimat mögen, folgt man den obigen Darlegungen, zutreffen; ebenso, was sie bezüglich der Reisedauer und der Einladung Baians an ihren Stamm berichten, sich an kriegerischen Unternehmungen gegen die Byzantiner zu beteiligen[21]. Wie die tatsächliche Botschaft lautete, die die drei Sklauenoi Baian überbringen sollten beziehungsweise überbrachten, wie Baian reagierte, wie ihre Abreise vom awarischen Hauptquartier sich gestaltete und was sie tatsächlich bewog, nach Thrakien zu ziehen, wissen wir nicht. Doch ist der Gedanke naheliegend, dass sie im Auftrag des Chagan die konkrete Situation im Hinterland von Konstantinopel ausspionieren sollten[22]. Die Meinung, dass „gewisse idyllisch-sagenhafte Züge … vielleicht nicht ganz von der Hand zu weisen" seien[23], scheint mir die Tätigkeit der Verhafteten ein wenig zu verharmlosen. Auch halte ich für wahrscheinlich, dass das kaiserliche Gefolge ihre Intentionen durchschaute – es bleibt ja offen, was nach ihrem Abtransport nach Herakleia mit ihnen geschah.

Somit dürfte der Bericht des Theophylaktos Simokates im Grunde das Geschehen in Thrakien (Verhaftung, Verhör und – fürs erste – wohlwollende Behandlung der drei Sklauenoi durch den Kaiser) korrekt wiedergeben. Der Wahrheitsgehalt ihrer Aussagen im Verhör, soweit sie sich auf den Inhalt und das Ergebnis ihrer Verhandlungen mit Baian beziehen, erscheint hingegen zweifelhaft.

---

21 Bereits vor 582 hatte ja Baian nicht nur die Südslawen in Südosteuropa, sondern auch die Westslawen im Gebiet der Slowakei und Tschechiens unter seine Botmäßigkeit gebracht. Ein Versuch der Erweiterung seiner Einflußsphäre weiter nach Norden ist somit denkbar.

22 So schon die Bewertung bei *Waldmüller*, Ersten Begegnungen, 138f.

23 *Schreiner*, Theophylaktos 323f., Anm. 512; *Pohl*, Die Awaren 131.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Alexios Makrembolites, Oratio historica, hg. v. *A. Papadopoulos-Kerameus*, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας, I, St. Petersburg 1891.

Anastasius Bibliothecarius, Chronographia, hg. v. *C. de Boor*, II. Chronographia tripartita, Leipzig 1885, 31–346.

Einhard, Vita Karoli Magni. Das Leben Karls des Großen, hg. u. übers. v. *E. Scherabon Firchow*, Stuttgart 1995.

Etymologicum Gudianum, hg. v. *F. W. Sturz*, Leipzig 1818 (repr. Hildesheim 1973).

Etymologicum Magnum, hg. v. *T. Gaisford*, Oxford 1848.

Klaudios Ptolemaios, Handbuch der Geographie, hg. v. *G. Grasshoff / A. Stückelberger*, I–II, Basel 2006.

Maximos Planudes, Boethii de philosophiae consolatione in linguam graecam translati, hg. v. *A. Megas*, Thessalonike 1996.

Menander Protektor, Excerpta historica iussu imp. Constantini Porphyrogeniti confecta I: Excerpta de legationibus, hg. v. *C. de Boor*, Berlin 1903.

Nestorchronik, Die, ins Deutsche über. v. *L. Müller*, München 2001, http://digi20.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb00043511_00042.html?contextSort=sortKey%2Cdescending&contextRows=10&context=pomoranen.

Nikephoros Gregoras, Historiae Byzantinae, hg. v.. *I. Bekker / L. Schopen*, III (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae), Bonn 1855.

Plutarch, An seni respublica gerenda sit, hg. v. *H. N. Fowler*, Plutarch's moralia, 10, Cambridge, Mass. 1936.

Pseudo-Zonaras, Lexicon, hg. v. *J. A. H. Tittmann*, Iohannis Zonarae lexicon ex tribus codicibus manuscriptis, Leipzig 1808 (repr. Amsterdam 1967).

Suda, hg. v. *A. Adler*, Suidae lexicon, I–IV, Leipzig 1928–1935.

Theophanes, Chronographia, hg. v. *C. de Boor*, I, Leipzig 1883.

Theophylaktos Simokattes, Historiae, hg. v. *C. de Boor / P. Wirth*, Stuttgart [2]1972.

Литература – Secondary Works

Bélis, A., À propos de la construction de la Lyre, Bulletin de Correspondance Hellénique 109/1 (1985) 201–220, https://doi.org/10.3406/bch.1985.1823.

Bélis, A., Cithares, Citharistes et Citharôdes en Grèce, Comptes Rendus Des Séances de l´Académie Des Inscriptions et Belles-Lettres 139/4 (1995) 1025–1065, https://doi.org/10.3406/crai.1995.15550.

Hensel, W., Kultur und Kunst im frühmittelalterlichen Pommern (7. bis 11. Jahrhundert), in *Herrmann, J.* (Hg.), Wikinger und Slawen. Zur Frühgeschichte der Ostseevölker, Berlin 1982, 263–290 und 355–357.

Herrmann, J., Byzanz und die Slawen „am äussersten Ende des westlichen Ozeans", Klio 54 (1973) 309–319.

Hillberg, J., Early Lyres in Context. A Comparative Contextual Study on Early Lyres and the Identity of their Owner/User, Lund, University Master Thesis, 2015 [http://lup.lub.lu.se/luur/download?func=downloadFile&recordOId=7855733&fileOId=8893341].

Theodor Körner, Lieutenant im Lützow'schen Freikorps, Leyer und Schwerdt. Einzige rechtmäßige, von dem Vater des Dichters veranstaltete Ausgabe, Berlin 1814 [http://www.deutschestextarchiv.de/book/show/koerner_leyer_1814].

Maas, M. / McIntosh Snyder, J., Stringed Instruments of Ancient Greece, New Haven 1989.

Piskorski, J. M., Die Urgeschichte (bis zum Ende des 11. Jahrhunderts), in *Piskorski, J. M. / Buchholz, W.* (Hg.), Pommern im Wandel der Zeiten, Szczecin 1999, 13–34, 425–436 (Bibliographie).

Pohl, W., Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr., München ²2002.

Schmidt, R., Das historische Pommern. Personen – Orte – Ereignisse, Köln / Weimar / Wien 2009.

Schreiner, P. (Übers.), Theophylaktos Simokates, Geschichte (Bibliothek der griechischen Literatur 20, Abteilung Byzantinistik), Stuttgart 1985.

Theune-Großkopf, B., Mit Leier und Schwert. Das frühmittelalterliche „Sängergrab“ von Trossingen. Mit Beiträgen von *B. Nowak-Böck, Chr. Peek, M. Rösch* und *J. Wahl*, hg. vom Archäologischen Landesmuseum Baden-Württemberg, Friedberg 2010.

Waldmüller, L., Die ersten Begegnungen der Slawen mit dem Christentum und den christlichen Völkern vom VI. bis VIII. Jahrhundert. Die Slawen zwischen Byzanz und Abendland, Amsterdam 1976.

Whitby, M., The Emperor Maurice and his Historian – Theophylact Simocatta on Persian and Balkan Warfare, Oxford 1988.

Јоханес Кодер
Аустријска академија наука, Беч
Johannes.Koder@oeaw.ac.at

СЛОВЕНСКИ МУЗИЧАРИ С КРАЈА ЗАПАДНОГ ОКЕАНА

У пролеће 591. године неки византијски војници, припадници личне страже цара Маврикија, ухапсили су близу Ираклије (западно од Цариграда) три човека из племена *Словена*. Ти *Словени* нису са собом носили оружје, него само *кишаре*. У току испитивања су рекли цару да се њихова обиталишта налазе близу краја *Заӣадноī океана* и да су путовали петнаест месеци да би срели аварског *каīана* (Бајана), коме су имали да предају поруку својих поглавара. Када су га напустили, одлучили су да посете Римљане, пошто су чули о њиховом богатству и човекољубљу, те су тако дошли у Тракију.

У раду се расправља о позадини наведених података, посебно о географској локацији предела „близу краја Западног океана“, типу музичких инструмената које су носили са собом и веродостојности приповести у целини.

Зборник радова Византолошког института LV, 2018.
Zbornik radova Vizantološkog instituta LV, 2018.

УДК: 27-36:821.14'04"08"
https://doi.org/10.2298/ZRVI1855029S

АЛЕКСАНДАР СТОЈАНОВИЋ
megalo.servos@gmail.com

„ЗАВЕШТАЊЕ" СВЕТОГ ТЕОДОРА СТУДИТА КАО АПОЛОГИЈА ПРАВОСЛАВНОСТИ СВЕТИХ ОТАЦА ИЗ ГАЗЕ ВАРСАНУФИЈА ВЕЛИКОГ И АВЕ ДОРОТЕЈА

Завештање Светог Теодора Студита је спис који представља закључак његовог рада, смисао и аманет његове игуманске и пастирске делатности. Оно што је веома интересантно, још на почетку тог списа Свети Теодор је изложио свој став о православности неколико преподобних отаца, међу којима је поменуо Светог Аву Доротеја и, посебно, Светог Варсануфија Великог. Овај чланак има за циљ да изврши филолошку и богословско-историјску анализу те веома занимљиве апологије.

Кључне речи: апологија, православност, монофизитство, завештање Теодора Студита, Византијско царство.

The Testament of St. Theodore the Studite is a script that represents the conclusion of his work, the meaning and the testimony of his prior and shepherd activity. What is even more interesting, at the beginning of this paper, St. Theodore has exposed his view of the Orthodoxy of several venerable fathers, among which he mentioned St. Abba Dorotheus and, in particular, St. Barsanuphius the Great. This article aims to carry out philological and theological-historical analysis of this very interesting apology.

Keywords: apology, orthodoxy, monophysitism, testament of Theodore the Studite, Byzantine Empire.

Увод

Свети Теодор Студит (759–826) био је велики византијски књижевник, монах-духовник и исповедник. Оставио је дела која су била намењена читању пред монашким братством, а дотицала су се многих важних аспеката манастирског живота и начина духовног усавршавања.[1] Његове поуке су биле широко

[1] *Ishchenko*, Огласительные поучения Феодора Студита, 157.

распрострањене, а типицима је било одређено[2] у које богослужбене дане током године ће се читати.[3] Стварао је готово до самог упокојења,[4] будући да је и у старости говорио или читао пред братијом.[5] Његова сабраћа, монаси, приредили су његове поуке узимајући за наслове целина изразе и речи из самог текста. Они су их и назначили за читања.[6]

Када је пак реч о завештању (или тестаменту), опште је познато да оно представља документ велике важности. У случају да је оставилац била нека позната и битна особа, онда завештање добија још већу вредност. Свети Теодор је, свакако, био веома цењена и, надасве, позната личност хришћанске историје, тако да је његово *Завешшање* спис изузетне вредности. Он сумира резултате његовог рада, исказује смисао и аманет његове игуманске и пастирске делатности. Управо због тога, свему ономе што је Свети Теодор оставио у свом *Завешшању*, треба приступати са великом пажњом и озбиљношћу.

Чињеница која привлачи велико интересовање јесте да је Свети Теодор још на почетку свог тестамента категорички изразио став о једној теми која је, очигледно, за њега била јако важна. О томе је говорио одмах после кратког пролога, где је у најкраћим цртама правилно изложио веру у Свету Тројицу, Господа Исуса Христа (као савршеног Бога и савршеног Човека), као и своје признавање дотадашњих шест Васељенских сабора. Међутим, тема која га је одмах затим заокупирала јесте апологија православности неколико преподобних отаца, међу којима је поменуо Светог Аву Доротеја и, посебно, Светог Варсануфија Великог.

Критички превод и анализа текста

Потребно је одмах нагласити да досадашњи преводи тог дела текста нису у потпуности тачни. До сада, такође, не постоји ни беспрекорно критичко издање овог списа Светог Теодора Студита. Зато ћемо овде изложити прецизан превод и анализу поменутог дела текста, и то са старогрчког оригинала:

> „Осим тога, прихватам и целу богонадахнуту Библију Старог и Новог завета, а такође и житија и божанствене списе свих божанских отаца, учитеља и подвижника. Ово пак говорим због безумног Памфила, који је дошао са Истока и окривио (оклеветао) оне преподобне – говорим, дакле, за Марка, Исаију, Варсануфија, Доротеја и Исихија. Никако не за

---

2 Види *Ehrhard*, Überlieferung und Bestand, 227; уп. *Arranz*, Typicon, 202.

3 *Ishchenko*, Огласительные поучения Феодора Студита, 157. Ово важи и за средњовековне српске манастире. Види *Ракићевић Т.*, Питање рашчитавања, 453; *исши*, Есхатолошка визија Теодора Студита, 181–200; *исши*, Настанак завршног дела Савиног *Жишија Свешоī Симеона*, 7–18.

4 *Van de Vorst*, Petite catéchèse, 31–51.

5 На пример, једну поуку (Мала катихеза број 31) Теодор Студит је издиктирао осам дана пред смрт. *Ishchenko*, Огласительные поучения Феодора Студита, 159.

6 Уп. *Auvray*, Introduction, LVI–LVIII. Види *Ракићевић Т.*, Питање рашчитавања, 454; *исши*, Есхатолошка визија Теодора Студита, 183.

Варсануфија, Исаију и Доротеја који су [били] сабезглави са безглавима (акефалима), и истог броја рогова са такозваним Десеторогом (Декакератом), анатемисаних од Светог Софронија у његовој ливели (оптужници). Свакако да су они различити од ових претходно поменутих, које ја прихватам по предању отаца, након распитивања код најсветијег патријарха Тарасија, који је већ [завршио] архијерејство, као и код других људи достојних поверења, како овдашњих тако и источних. И по томе што је икона Варсануфија постављена на срачицу (ендитију) Велике цркве (Свете Софије у Цариграду), заједно са Светим оцима Антонијем, Јефремом и другим. А у њиховим учењима нисам нашао ништа безбожно, него, напротив, доста душевне користи; док се над њима не докаже каква кривица путем саборског истраживања; јер ако се и они покажу као они анатемисани, или [као] други поред њих који подлежу јереси, анатема на њих, и проклетство и свеанатема од Оца и Сина и Светога Духа.“[7]

Овде је потребно објашњење како појединих речи које у ранијим преводима нису добро преведене, тако и одређених појмова. Свети Теодор је у првој реченици поменутог дела текста свог *Завештања* управо мислио на Библију, а не на „књиге“ или „књигу“, како је превођено до сада, јер се ради о именици женског рода ἡ Βίβλος[8], употребљеној у једнини, за коју је везан придев θεόπνευστος у акузативу, такође једнине.[9] У другој реченици, у издању „Хиландарских превода“ учињена је не мала грешка, будући да је придев φρενοβλαβής преведен на српски као „умовредан“.[10] Тај старогрчки придев има увек негативно значење и значи „безуман, луд, болесног ума“, што значи да је Свети Теодор окарактерисао тог Памфила прилично негативном конотацијом.

А, ко је био дотични Памфил? Овде се, очигледно, не ради о Јевсевију Кесаријском, који је био познат и као Јевсевије Памфил. По мишљењу Ханса-Георга

---

7 „Προσέτι καὶ πᾶσαν Βίβλον θεόπνευστον Παλαιᾶς τε καὶ Καινῆς Διαθήκης ἀποδέχομαι· ἔτι μὴν καὶ ἁπάντων τῶν θεσπεσίων Πατέρων, διδασκάλων τε καὶ ἀσκητῶν τοὺς βίους καὶ τὰ θεῖα συγγράμματα. Τοῦτο δὲ ἐρῶ διὰ τὸν φρενοβλαβῆ Πάμφιλον τὸν ἀπὸ Ἀνατολῆς φοιτήσαντα, καὶ τούσδε τοὺς ὁσίους διαβαλόντα, λέγω δὴ Μάρκον, Ἡσαΐαν, Βαρσανούφιον, Δωρόθεον καὶ Ἡσύχιον. Οὐ μὴν Βαρσανούφιον, καὶ Ἡσαΐαν, καί Δωρόθεον, τοὺς τῶν Ἀκεφάλων συνακεφάλους, καὶ τοῦ λεγομένου Δεκακεράτου συνομοκερώτους· καὶ ὑπὸ τοῦ ἐν ἁγίοις Σωφρονίου ἐν τῷ λιβέλλῳ αὐτοῦ ἀναθεματιζομένους· ἑτέρων δηλονότι παρὰ τούσδε ὄντων τῶν προειρημένων, οὓς ἐγώ πατροπαραδότως ἀποδέχομαι· δι᾽ ἐρωτήσεως τοῦ ἤδη ἀρχιερατεύσαντος Ταρασίου τοῦ ἁγιωτάτου πατριάρχου, ἑτέρων τε ἀξιοπίστων ἀνθρώπων αὐτοχθόνων τε καί ἀνατολικῶν· κατὰ τὸ καὶ τὴν εἰκόνα Βαρσανουφίου ἐν τῇ θείᾳ ἐνδυτῇ τῆς Μεγάλης ἐκκλησίας ἐνίστασθαι ἁγίοις Πατράσιν, Ἀντωνίῳ, Ἐφραὶμ καὶ ἑτέροις˙ καί ὡς μή τι ἐν ταῖς διδασκαλίαις αὐτῶν εὑρηκὼς ἀσέβημα˙ τοὐναντίον δὲ καὶ πολλὴν ψυχικὴν λυσιτέλειαν· μέχρις ἂν καὶ ἐπὶ τούτων διὰ συνοδικῆς ἐπιζητήσεως ἀποδειχθείη τι ἔγκλημα. Εἰ γὰρ αὐτοὶ ἐκεῖνοι φανείησαν οἱ ἀναθεματιζόμενοι, ἢ ἕτεροι παρ᾽ αὐτοὺς αἱρέσει ὑποβληθέντες, ἀνάθεμα αὐτοῖς, καὶ κατάθεμα, καὶ παντανάθεμα ἀπὸ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ καὶ Ἁγίου Πνεύματος“, Theodori Studitae Testamentum, PG 99, 1816BC.

8 Као што се види у претходној фусноти, и у Мињовој Патрологији, та именица је одштампана великим словом, што недвосмислено упућује на Библију.

9 Иначе, тај придев у старогрчком језику и катаревуси има исти облик за мушки и женски род: θεόπνευστος, -ος, -ον.

10 *Ава Варсануфије, Јован Пророк*, Духовно руковођење, 14.

Бека, ради се о личности из нешто каснијег периода, дакле, о презвитеру (свештенику) Памфилу Јерусалимском, из VI века[11], коме се приписује ауторство антимонофизитског списа *Разрешења разних поглавља* (*Κεφαλαίων διαφόρων λύσεις*).[12] Овај спис је, вероватно, настао под утицајем Леонтија Византијског. Такође, постоји извесна вероватноћа да је поменути Памфил био и аутор Похвале мученику Сотирису.[13]

Памфил је, дакле, оптужио неколико личности за монофизитство, са чим се Свети Теодор није сложио. Прво је поменуо Марка Пустињака, ученика Јована Златоустог, непријатеља несторијанства и настојника манастира у Анкири (у Галатији), који је умро око 430. године. Затим Исаију, вероватно истог оног који се подвизавао у Скиту код Газе, монаха из V века, који је имао идентична веровања као и јеретик поменут у наредној реченици текста *Завештања.*[14] Поменуо је и Исихија, и ту можда мислио на Исихија Јерусалимског.[15] Поред њих, поменуо је и Варсануфија и Доротеја, о којима ће бити речи касније.

А ко су били „безглави" (акефали – Ἀκέφαλοι)? То су били монофизити који су се тврдоверно држали формуле да Христос има „једну природу" (μία φύσις), па су се зато и отцепили од александријског епископа Петра Монга.[16] Њихову појаву датује у време настанка списа *Енотикона,*[17] који је издао император Зинон 482. године. Тим актом цар је желео да смири страсти и да оствари компромисно помирење православних и монофизита. У спису није било речи ни о једној ни о две природе у Господу Исусу Христу, већ се потенцирало да су одлуке Сабора у Халкидону погрешне и да тај Сабор не треба убројити у васељенске. Такође, забрањене су било какве расправе у вези са проблематичним темама. *Енотикон* су потписали патријарси Акакије Цариградски, Петар (Монг) Александријски, Петар Антиохијски (звани и Γναφεύς) и Мартирије Јерусалимски.

Међутим, Египћани који су следовали јереси наставили су започете расправе истом жестином, не повинујући се одлукама цара и патријараха. Отцепили су се од свог матичног патријарха Петра Монга, а онда основали независну групацију без епископа. Зато су и названи безглавима (Ἀκέφαλοι). Касније су тај

---

[11] Види *Beck*, Kirche und Theologische Literatur, 379. О Памфилу види још *Richard*, Léonce et Pamphile, 27–52; *Moeller*, Le chalcédonisme et le néo-chalcédonisme, 693–694.

[12] Овај спис је Ангело Маи (Angelo Mai) назвао Panoplia dogmatica – *Mai*, Nova Patrum bibliotheca II, 597–653. Међутим, тај спис, који има наслов оригинала Πανοπλία δογματική, написао је Јевтимије Зигавин.

[13] Празник посвећен овом Светитељу је свакако постојао у Јерусалиму у VI веку. О Памфилу као аутору овог панигирика види *Bardenhewer*, Geschichte der altkirchlichne Literatur, 18–19; *Ehrhard*, Überlieferung, I, 2, 11; Bibliotheca hagiographica graeca I–III, 1662, 1662a. О мученику Сотирису види *De' Cavalieri*, Hagiographica, 113–120.

[14] *Henry*, Theodore of Studios, 173, фус. 1.

[15] *Baldwin*, Hesychios of Jerusalim, 924.

[16] Реч μογγός или μουγγός буквално значи онај који не може да прича – дакле, мутави. Метафорички упућује на онога који је ћутљив и који тихо прича.

[17] Назив Ἑνωτικόν упућује на сједињење (и помирење сукобљених страна).

назив понели, широм Византијског царства, и сви они који се нису сложили са одлукама *Енотикона*, ставши тако на страну ових првих који су се отцепили од Александријског патријарха.[18]

Следећи проблем који се јавља у овом тексту је реч *Десторог* (τὸ Δεκακέρατον), која је у већини превода преведена у множини – десеторози.[19] У једном српском преводу се ова реч чак помиње као назив неког јеретика, што је потпуно погрешно. *Декакератон* је, дакле, назив списа Светог Софронија Јерусалимског, који је он послао патријарху Сергију Цариградском и у њему побројао оне јересијархе који су подржавали монофизитство. Тај спис је прочитан на Шестом васељенском сабору 681. године.[20] Као што је познато, Свети Софроније Јерусалимски је био велики борац против монотелитске јереси, посебно за време императора Ираклија (610–641). Када је патријарх Кир Александријски почео да проповеда монотелитску јерес, Свети Софроније је отишао у Александрију и покушао да га разувери. Исте године, дакле 633, отишао је и код патријарха Сергија Цариградског из истог разлога, међутим, није успео да разувери ни једног ни другог. Већ наредне, 634. године, постао је Патријарх јерусалимски.

У својој *Саборној посланици*[21] патријарху Сергију Цариградском, Свети Софроније је поменуо немали број архијереја који су били поборници монофизитске јереси. Иако тај број прелази десет, овај текст је добио име Десеторог (Декакератон), по Звери из 13. главе *Откривења Јовановог,* где се каже да је Звер (тј. Антихрист) изашла из мора и имала седам глава и десет рогова. У суштини, ради се о символичном поређењу побројаних јересијарха монофизитства са бројем рогова на антихристовској Звери. Међутим, ту је настао проблем будући да је Свети Софроније убројао у јеретике и епископа Доротеја, који је био међу предводницима богоборне јереси монофизитства: „Δωρόθεος ὁ τῆς αὐτῆς ἀθέως ὑπερμαχήσας αἱρέσεως“ (PG 87C, 3192C). Недуго затим, навео је многе јереси и анатемисане јересијархе који су војевали против Цркве од самог почетка

18 Види Θρησκευτική και ηθική εγκυκλοπαιδεία, 1299–1200.

19 Интересантно је и да аутор латинског Lexicon Polemicum-а Ђовани Сианда такође наводи у свом речнику ту реч у множини – Decacerati. Он изједначава, како каже, јеретике Декакерате са Акефалима. Али, даје и своје мишљење о природи њиховог учења, па каже: „Но, ипак, пошто је Свети Теодор у свом тестаменту, то јест исповедању вере, изнео оне васељенске истине против којих су у то време јеретици нарочито блебетали, [могуће је закључити] какви су били Декакерати. У том тестаменту он исповеда да прихвата све Васељенске саборе, клања се светим иконама, верује у постојање светитеља који нас заступају, клања се моштима светитеља, прихвата Свето писмо, високо уважава списе Светих отаца и подржава монаштво, из чега се може закључити да су се јеретици Декакерати борили управо против свих ових истина. Уз тих седам заблуда, ако им се додају и три заблуде Акефала (будући да су, као што је горе речено, Декакерати били у сагласју с Акефалима), каже се да је било десет заблуда Декакерата, а чини се да на основу овде наведеног није тешко доћи до таквог закључка. Поменуте пак заблуде побијају се на другим местима у томе делу“, *Sianda*, Lexicon Polemicum, 224V.

20 *Henry*, Theodore of Studios, 173.

21 Sophronii Hierosolymitani Epistola Synodica, PG 87C, 3192C; 3193C. Такође, овај назив се помиње и у PG 88, 1613; PG 99, 1816; PG 86, 45A; 89, 768D. Уп. *Kroumvacher*, Ιστορία της βυζαντινής λογοτεχνίας, 109; *Vailhé*, Mystique monophysite, 88.

хришћанства, па до времена у коме је он живео. Тако је, одмах после тзв. безглавих монофизита, поменуо и варсануфијевце (PG 87C, 3193C). Реч коју је употребио за њих има чудан облик у Мињовој Патрологији, а једно слово је нечитко: Οὐερσουνο(?)φιτῶν. Вероватно се ради о облику Οὐερσουνουφιτῶν, генитиву множине имена „Уерсунуфиос". У суседном ступцу, где је латински превод, преводилац је ставио Versunophitarum, док је у фусноти 17, на крају странице, објаснио да другде (alibi) постоји и облик Barsanuphitarum. Свакако, овде је јасно да је постојао јересијарх Варсануфије, који је имао своје присталице.

Оно што је веома интересантно, јеретика Варсануфија, као и термин „декакератон", помиње и Свети Анастасије Синајски, патријарх антиохијски (561–571. и 593–599).[22] У свом *Водичу*, он је такође побројао јеретике монофизите, али их је навео тачно десет. Ево њихових имена: Севир, Евтих, Диоскор, Тимотеј, Гајан, Јулијан, Јаков, Петар Кожар (Γναφεύς), Варсануфије и Теодосије. Назвао их је „десеторогом обмане" (τὸ δεκακέρατον τῆς πλάνης).[23]

Управо међу ове монофизите, Свети Теодор Студит је у свом *Завештању* убројао Варсануфија, Исаију и Доротеја, који су различити од својих православних имењака које је набројао пре њих. За ту тројицу јеретика нагласио је да су сабезглави са безглавима (акефалима) и истог броја рогова (συνομοκερώτους) са Десеторогом (Декакератом). Овде је мислио на монофизитског епископа Варсануфија из VI века[24], затим, Исаију, умереног монофизиту, који је био и аутор неких аскетских трактата[25] и, на крају, Доротеја, такође монофизитског епископа из VI века. За њих је рекао да их је анатемисао Свети Софроније у својој ливели. За разлику од поменуте тројице, прву петорицу је прихватио по отачком предању (πατροπαροδότως), пошто се претходно распитао код, тада већ бившег, патријарха Тарасија Цариградског (†806), као и код веродостојних људи из своје околине, па и оних са Истока.

Следећи став је од изузетног, па чак и пресудног значаја за Светог Теодора Студита – он своје расуђивање додатно темељи и на једној непобитној чињеници. Дакле, посведочио је да је видео икону Светог Варсануфија на срачици (ендитији),[26] тј. прекривачу свете трпезе Велике цркве Свете Софије у Цариграду. Свети Варсануфије је на тој срачици био живописан (вероватно извезен) заједно са Светим Антонијем Великим, Светим Јефремом Сирином и другима.

---

22 Види *Lampe*, Patristic Greek Lexicon, 335.

23 Anastasii Sinaitae Viae Dux, PG 89, 108B: „Τούτῳ τῷ ἀνόμῳ ὅρῳ καὶ **Σευῆρος** στοιχήσας, ἐκ δύο μερικῶν οὐσιῶν, καὶ ὑποστάσεων ἡμιτόμων, εἶπεν ἀποτελεῖσθαι μίαν φύσιν τὸν Χριστόν. Ὡσαύτως καὶ **Εὐτυχής**, καὶ **Διόσκορος**, **Τιμόθεός** τε, καὶ **Γαϊανός**, καὶ **Ἰουλιανός**, **Ἰάκωβος**, καὶ **Πέτρος ὁ Γναφεύς**, καὶ **Βαρσανούφιος**, καὶ **Θεοδόσιος** τὸ δεκακέρατον τῆς πλάνης, οὐκ ἐκ Γραφικῶν, καὶ Εὐαγγελιστῶν, ἀλλ᾽ ἐκ τῶν Ἀριστοτελικῶν κατηγοριῶν παρέλαβον τὸ λέγειν, τὴν φύσιν πρόσωπον καὶ οὐκ ἔστι φύσις ἀπρόσωπος".

24 *Beck*, Kirche und Theologische Literatur, 395.

25 *Petit*, 2 Isaïe, 79–81.

26 Српски назив ендитија потиче од грчке речи ἡ ἐνδυτή.

Значи, Свети Варсануфије је стајао раме уз раме са највећим светим монасима подвижницима у дотадашњој историји, и то не било где, него у најпознатијем храму Источног римског царства, у његовом најсветијем делу и на најсветијем месту – на самој часној трпези. То је изузетно вредно, па чак и круцијално сведочанство, будући да на таквом месту није могао да стоји било ко.

Несумњивост православности учења Светих отаца Варсануфија и Доротеја

Чињеница је да се у списима Светих Варсануфија Великог и Аве Доротеја, као и њиховог сабрата Светог Јована Пророка,[27] нигде дословце не наводе догматске одредбе Четвртог васељенског сабора у Халкидону (451. године). Међутим, у њиховим делима се налазе посредна сведочанства у вези са Халкидонским правилом вере. Тако, у једном одељку Ава Доротеј[28] истиче како савршеност човечанске природе Господа Исуса Христа тако и њену једносуштност са нашом природом.[29] Каже да је Човекољубиви и Благи Бог послао Свог Јединородног Сина, који је ради нас и постао човек, управо да исцели човека од греха, пропадања и смрти.[30] Уз то је цитирао и речи Светог Григорија Богослова, који је нагласио да је Господ примио управо нашу суштину, „првину од нашег теста“, поставши савршени Човек – да излечи „слично сличним, душу душом, тело телом“.[31] Тако је, каже он, Бог ослободио човека од тираније ђавола. Управо овим исказом Ава Доротеј је истакао савршенство Христове људске природе и њену једносуштност са нашом природом, сем, наравно, што наша садржи и елеменат греха, и на посредан начин је исповедио основна начела и одредбе Четвртог васељенског сабора у Халкидону.[32]

С друге стране, потребно је истаћи да постоји само један одговор код Светог Варсануфија Великог, који, само на први поглед и ако се погрешно протумачи, може да изазове сумњу у његову православност. Дакле, ради се о савету Светог Варсануфија једном монаху да треба да држи само веру 318 отаца Првог васељенског сабора у Никеји.[33] Пре него што изложимо тај исказ, потребно је подсетити се да су монофизити[34] одбијали да прихвате Символ Другог весељенског сабора, будући да је он на Четвртом васељенском сабору сматран једнако

---

[27] Ова тројица отаца су живели у Серидовом манастиру (који је добио име по свом игуману Сериду), у близини Газе (данашњи Израел). О њиховом животу и раду види: *Ава Варсануфије, Јован Пророк*, Духовно руковођење; Поуке Аве Доротеја; *Veselinovits*, Βαρσανούφιος ο Μέγας; *Стојановић*, Евагрије Понтијски.

[28] Dorothei Abbatis Doctrina I, SC 92, 152; PG 88, 1621A.

[29] *Martzelou*, Θεολογία και πνευματικότητα, 214.

[30] Види Dorothei Abbatis, исто. Уп. Doctrina XXII, SC 92, 464–466; PG 88, 1825 BC.

[31] Уп. Gregorii Theologi Oratio XLV, PG 36, 633C: „τῷ ὁμοίῳ τὸ ὅμοιον, τῇ ψυχῇ τὴν ψυχήν, τῇ σαρκὶ τὴν σάρκα“. Види и *Martzelou*, Θεολογία και πνευματικότητα, 214.

[32] *Martzelou*, исто. Уп. *Mansi*, Sacrorum Conciliorum, 116; ACO 2 (1, 2), 129 [325].

[33] *Barsanuphe et Jean de Gaza*, Lettres 58, SC 426, 284–286; NA, Ἀπόκρισις 58, 59–60.

[34] Детаљније о монофизитству на просторима Газе види *Kofsky*, What Happened to the Monophysite Monasticism of Gaza?, 183–195.

вредним и правоснажним као и Никејски Символ, па су говорили да осим вере 318 Светих отаца „другу веру не знамо“.[35] Реченица Аве Варсануфија која изазива подозривост је: „Држи се ʽцарског путаʼ, вере, дакле, триста осамнаест Светих отаца, у којој си се и крстио. Јер она садржи све исправно (што је потребно) онима који хоће да схвате оно савршено.“[36]

Оно што одмах треба нагласити јесте да је Свети Варсануфије упутио овај савет једном простом монаху-исихасти Ави Павлу, који је већ био загазио у дубоку старост. Он је претходно признао и исповедио Светом Варсануфију да је веома збуњен и узнемирен због тадашњих догматских препирки, будући да, како је рекао, од детињства ништа друго не познаје сем Символа 318 отаца. Ава Павле је најискреније додао да се узнемирава и смућује управо због своје простоте и необразованости.[37] Имајући братску смелост, али и велику љубав

---

[35] *Mansi*, Sacrorum Conciliorum, 80A. Уп. *Veselinovits*, Βαρσανούφιος ὁ Μέγας, 35–36 и *Lebedev*, История Вселенских соборов, 217–241.

[36] *Barsanuphe et Jean de Gaza*, Lettres 58, SC 426, 282–284; NA, Ἐρωταπόκρισις 58–59, NA, 59–60.

[37] *Barsanuphe et Jean de Gaza*, Lettres 58, SC 426, 282–284; NA, Ἐρωταπόκρισις 58–59, NA, 59–60. Да бисмо рашчистили проблем око православности Светог Варсануфија, навешћемо овде у потпуности и питање Аве Павла и одговор Великог старца: „Владико оче, опрости ми Господа ради и помоли се за мене. Што се тиче моје туге и смућења, рекао си да они долазе од ђавола. Знаш, о владико, да сам од детињства примио веру триста осамнаест Светих и богоносних отаца и да никада нисам примио другачије учење, а (сада) смућујем се. Пошто ти је познато, оче мој, да се неприлично смућујем, дај ми реч да ће господин мој одговарати за мене Богу, и да ми (то) неће бити на штету – и престаћу да се жалостим и узнемирујем. Јер се страшно мучим због овога, и као прост човек, пун неразборитости, бивам кажњаван за мноштво (својих) грехова. Не окриви ме, владико, него ми напиши (да ми дајеш) опроштај. И у овоме ми помози благопријатним својим молитвама, а ја верујем Богу да ћеш задобити јадну душу моју.“ Свети Варсануфије му је одговорио: „Да си разумео што сам ти писао, спознао би да сам ти већ и сам написао то (што тражиш). Јер, то што ти рекох: ʽДушу своју полажем за тебеʼ, управо и значи да одговарам за твоју љубав. Не стидим се да теби кажем, своме брату, да не можеш да истражујеш о вери. Будући да не можеш (да расуђујеш), немој ни истраживати, зато што на себе навлачиш само невољу и узнемирење. Јер када (прави) верник говори или противречи јеретицима и неверницима, неће се смутити довека, због тога што у себи има Исуса, ʽНачелника мираʼ и спокоја. Такав може, мирно се супротстављајући љубављу, да привуче многе јеретике и неверујуће у познање Спаситеља нашег Исуса Христа. Дакле, брате, пошто је изнад тебе да истражујеш о осталим стварима, ти се држи ʽцарског путаʼ, дакле, вере триста осамнаест Светих отаца, у којој си се и крстио. Јер она садржи све исправно (што је потребно) онима који хоће да схвате оно што је савршено. Дакле, безмолствуј, пазећи на своје грехе и на то како ћеш дати одговор Богу... Од сада се не брини о другим стварима. Господ је, наиме, преузео све твоје бриге, а лукави демон је, видећи да си се избавио (од њих) молитвама Светих, тражио да пусти на тебе део од таквог дима искушења...“ (Δέσποτα Πάτερ, συγχώρησόν μοι διὰ τὸν Κύριον καὶ εὖξαι ὑπὲρ ἐμοῦ. Περὶ δὲ τῆς λύπης μου καὶ ταραχῆς ὅτι εἶπας ὡς ἀπὸ τοῦ διαβόλου ἐστίν, οἶδας, ὦ δέσποτα, ὅτι ἐκ παιδὸς τὴν πίστιν τῶν ἁγίων τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ Πατέρων ἐξέλαβα, καὶ οὐδέποτε ἐδεξάμην πλὴν ταύτης ἑτέραν διδασκαλίαν καὶ ταράσσομαι. Εἰ οὖν οἶδας, ὦ Πάτερ, ὅτι ἀκαίρως ταράσσομαι, δός μοι λόγον ὅτι ἀπολογεῖται ὁ Κύριός μου ὑπὲρ ἐμοῦ τῷ Θεῷ καὶ οὐκ ἔστι μοι βλάβος, καὶ παύσομαι τῆς λύπης καὶ ταραχῆς. Δεινῶς γὰρ βασανίζομαι περὶ τούτων. Ἰδιώτης γάρ εἰμι καὶ πλήρης ἀφροσύνης καὶ ἐταζόμενος ἐπὶ πολλαῖς ἁμαρτίαις. Μὴ οὖν λάβῃς κατ᾽ ἐμοῦ, δέσποτα, ἀλλ᾽ ἀντίγραψόν μοι τὴν συγχώρησιν. Καὶ περὶ τούτων συμβοήθησόν μοι ἐν ταῖς εὐχαῖς σου ταῖς εὐπροσδέκτοις, καὶ πιστεύω τῷ Θεῷ ὅτι κερδαίνεις τὴν ἀθλίαν μου ψυχήν“. Свети Варсануфије му је одговорио: „Εἰ κατενόησας τὰ γραφέντα σοι παρ᾽ ἐμοῦ, εἶχες μαθεῖν ὅτι ἀπ᾽ ἐμαυτοῦ ἔγραψά σοι τοῦτο. Τὸ γὰρ εἰπεῖν· ʽΤὴν ψυχήν μου ὑπερτίθημί σουʼ τὸ ἀπολογοῦμαι ὑπὲρ τῆς ἀγάπης σού ἐστιν ἑρμηνευόμενον. Οὐκ αἰσχύνομαι εἰπεῖν σοι τῷ ἀδελφῷ μου ὅτι οὐ δύνασαι ἐρευνᾶν τὰ περὶ τῆς πίστεως. Μὴ δυνάμενος οὖν μὴ ἐρευνήσῃς. Ἐπεὶ θλῖψιν ἑαυτῷ ἐπισπᾶσαι καὶ ταραχήν. Κἂν γὰρ πρὸς αἱρετικοὺς ἢ ἀπίστους λαλήσῃ ἢ ἀντιβάλῃ ὁ πιστὸς

према Ави Павлу, Свети Варсануфије му је отворено одговорио да, сагласно својим могућностима, не поседује потребно расуђивање о вери, и да управо зато навлачи на себе несрећу и немир. Амвросије Веселиновић је исправно приметио у вези са Авом Павлом да „му је Варсануфије несумњиво написао једну такву реченицу из разлога икономије“,[38] тј. снисходљиво се спуштајући на његов ниво.

Када је реч о православности Светог Варсануфија Великог, каснији истраживачи се у потпуности слажу са констатацијом Светог Теодора Студита. Евагрије Схоластик би засигурно забележио чињеницу да је Свети Варсануфије био монофизит. А, исправност вере Евагрија Схоластика не подлеже никаквој сумњи, будући да је као црквени историограф, сагласно мишљењу Светог Фотија Цариградског, био „прецизан у догматској правилности, и то вероватно више од осталих историчара“.[39] Такође, извори сведоче да су православни епископи Палестине имали велико поверење у Светог Варсануфија, и живу комуникацију с њим, јер су му се исповедали, тражећи опроштај грехова и савете од њега.[40] Са сигурношћу се може рећи да питања 813–830 потичу од епископа „светог Града“ – Јерусалима. Следећи хронологију, та питања је послао Светом Варсануфију тадашњи Јерусалимски патријарх Петар (524–550).[41] С друге стране, највероватније је да питања 793–803, 804–812 и 833–837 потичу од тадашњег Епископа гаског Кирила.[42] Колико су савети и расуђивања Гаских отаца тада били уважавани, потврђује и преписка 792, која сведочи да је и сâм император Новог Рима послао питање Светом Варсануфију, преко неког епископа.[43] По свему судећи, реч је о римском императору Јустинијану Великом. Цар је, наиме, питао Светог Варсануфија шта да ради, јер је закључио да и код неких „светских моћника“, тј. римских великаша, постоје одређена кривоверна догматска схватања.[44] Дакле, и цар и поменути епископи су веома поштовали Светог Варсануфија, као неког

εἰς τὸν αἰῶνα οὐ ταράσσεται. Ἔχει γὰρ ἔσωθεν τὸν Ἰησοῦν τὸν ʽἄρχοντα τῆς εἰρήνηςʼ καὶ τῆς γαλήνης. Καὶ ὁ τοιοῦτος δύναται, ἀντιβάλλων εἰρηνικῶς μετὰ ἀγάπης, ἐνεγκεῖν εἰς ἐπίγνωσιν τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ αἱρετικοὺς καὶ ἀπίστους πολλούς. Λοιπὸν ἀδελφέ, ἐπειδὴ ὑπὲρ σέ ἐστι τὸ ἐρευνᾶν ὑπὲρ ἄλλων πραγμάτων, κάτεχε «τὴν βασιλικὴν ὁδόν», τὴν πίστιν λέγω τῶν τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ Πατέρων, εἰς ἣν καὶ ἐβαπτίσθης. Πάντα γὰρ ἔχει μετὰ ἀκριβείας τοῖς νοοῦσι τὸ τέλειον. Ἡσύχασον οὖν προσέχων ταῖς σαῖς ἁμαρτίαις καὶ πῶς ἔχεις ἀπαντῆσαι τῷ Θεῷ... Μὴ μεριμνήσῃς ἀπ᾽ ἄρτι περὶ ἄλλων πραγμάτων. Ἦρε γὰρ τὴν μέριμναν ἀπὸ σοῦ ὁ Κύριος, καὶ βλέπων ὁ πονηρὸς δαίμων ὅτι εὐχαῖς ἁγίων ἐρρύσθης, ἐζήτησεν ἐᾶσαι μετὰ σοῦ ἀπὸ τοῦ καπνοῦ τοῦ τοιούτου πειρασμοῦ μέρος…“

38 *Veselinovits*, Βαρσανούφιος ὁ Μέγας, 35–36.

39 Photii Patriarchae Myriobiblon, 29, PG 103c, 64A: „τῇ τῶν δογμάτων ὀρθότητι ἀκριβὴς τῶν ἄλλων μᾶλλον ἱστορικῶν.“ Види и *Mpalanou*, Πατρολογία, 532.

40 *Barsanuphe et Jean de Gaza*, Lettres 788–837, SC 468, 245–318; NA, Ἀπόκρισις 788–841, 342–359.

41 Види *Barsanuphe et Jean de Gaza*, Lettres 813–830, SC 468, 280–306; NA, Ἀπόκρισις 813–830, 350–356. Уп. *Kofsky*, Byzantine Holy Person, 265.

42 У вези са том темом види детаљније објашњење које су понудили F. Neyt и P. de Angelis-Noah у *Barsanuphe et Jean de Gaza*, SC 468, 31.

43 *Barsanuphe et Jean de Gaza*, Lettres 792, SC 468, 252–254; NA, Ἀπόκρισις 792, 344.

44 Исто.

ко верно и непатворено следи догматско учење Цркве и чији се монашки живот сматра светитељским.

Анализирајући ову тему, веома је битно нагласити чињеницу да Свети Јован Пророк, сабрат Аве Варсануфија и Аве Доротеја, такође није био монофизит, иако једна његова реченица може да побуди сумњу: „Осим вере триста осамнаест Светих отаца другу не познајем, а онај који мисли против ње, самог је себе бацио у анатему."[45] Ова реченица, као и она претходна Светог Варсануфија, на први поглед, делује помало монофизитски. Међутим, истина је да се двојица Стараца уопште нису бавила богословском ортографијом. Ипак, једна историјска чињеница их у потпуности ослобађа од било каквих христолошких сумњи, а то је да је у њихово време никејски Символ још увек био званично исповедање вере на крштењима и литургијским сабрањима – дакле, без оних тачака додатих на Другом васељенском сабору.[46] Догматске препирке су тада проузроковале велики немир у околини Серидовог манастира, где су се подвизавала ова два Старца, а они никако нису хтели да се мешају у њих,[47] већ су се бавили готово искључиво правилним начином монашког живота. Отуда и следећи одговор Светог Јована: „Никада се немој препирати о вери, јер Бог од тебе то не тражи. Него, веруј исправно као што си примио од Свете Цркве у крштењу, и упражњавај Његове заповести. Ово, дакле, чувај и спашћеш се. А, да разговараш о догматима ти не користи, јер те то превазилази..."[48]

Када је реч о Ави Доротеју, као што је већ истакнуто, „безумни Памфил" га је, током епохе Светог Теодора Студита, највероватније у незнању, помешао са истоименим монофизитским епископом Доротејем, кога су монофизити хиротонисали 557. године у Александрији. О томе говори Свети Теофан Исповедник у свом делу *Хронографија*,[49] у коме описује драматичне догађаје из тог

---

45 *Barsanuphe et Jean de Gaza*, Lettres 701, SC 468, 146; NA, Ἀπόκρισις 702, 321. Питање Ави Јовану је гласило: „Шта да урадим када не знам да ли је јеретик онај кога ми каже да прокунем" (Ἐὰν δὲ ἀγνοῶ ὅτι ἐστὶν αἱρετικός, ὃν λέγει μοι ἀναθεματίσαι, τί ποιήσω;). А одговор је био: „Реци му: 'Брате, ја не знам како мудрује тај о коме говориш. Изгледа да ће ми бити на осуду ако проклињем онога кога не познајем.' То ти пак кажем да осим вере триста осамнаест Светих отаца другу не познајем, а онај који мисли против ње, самог је себе бацио у анатему" (Εἰπὲ αὐτῷ· Ἀδελφὲ ἐγὼ πῶς φρονεῖ περὶ οὗ λέγεις μοι οὐκ οἶδα. Τὸ ἀναθεματίσαι οὖν ὃν μὴ οἶδα, φαίνεταί μοι εἰς κατάκριμα. Τοῦτο δὲ λέγω σοι ὅτι πλὴν τῆς πίστεως τῶν ἁγίων τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ Πατέρων ἄλλην οὐ γινώσκω καὶ ὁ παρὰ ταύτην φρονῶν ἔρριψεν ἑαυτὸν εἰς τὸ ἀνάθεμα).

46 Види фусноту 58.

47 *Barsanuphe et Jean de Gaza*, Lettres 600–607, SC 451, 804–842; NA, Ἀπόκρισις 600–607, 283–292.

48 *Barsanuphe et Jean de Gaza*, Lettres 694, SC 468, 138; NA, Ἀπόκρισις 695, 319: „Μηδέποτε ἀντιβάλλῃς περὶ πίστεως, οὐκ ἀπαιτεῖ γάρ σε ὁ Θεὸς τοῦτο, ἀλλ᾽ ἢ τὸ πιστεύειν ὀρθῶς καθὼς καὶ παρέλαβες ἐκ τῆς ἁγίας Ἐκκλησίας ἐν τῷ βαπτίσματι καὶ ποιεῖν τὰς ἐντολὰς αὐτοῦ. Ταῦτα οὖν φύλαξον καὶ σῴζῃ. Καὶ τὸ λαλεῖν δὲ περὶ δογμάτων οὐ χρή, ὑπερβαίνει γάρ σε ταῦτα..."

49 Theophanis Confessoris Chronographia, 241, ред 6–15. Међутим, Амвросије Веселиновић, из непознатог разлога, иако је цитирао овај исти одломак из поменуте *Хронографије* Светог Теофана Исповедника, помиње 565. годину као годину хиротоније монофизитског епископа Доротеја. Види *Veselinovits*, Βαρσανούφιος ὁ Μέγας, 62.

времена. Наиме, монофизити теодосијани и гајани су почели да граде своје богомоље у Александрији, а гајани, пошто су завладали, хиротонисали су за епископа свог архиђакона Елпидија, коме је цар наредио да дође код њега. Међутим, Елпидије је убрзо умро. Тада су теодосијани кришом ноћу хиротонисали свог епископа Доротеја.[50]

Иначе, анонимни писац пролога *Поука Аве Доротеја* разјаснио је и ову забуну,[51] јасно наглашавајући да су постојала двојица Доротеја – један, Светитељ и духовни писац Православне цркве par excellence, и други, јеретик: „Треба знати да су постојала двојица Доротеја и двојица Варсануфија – једни су били заражени Севиром, а други су пригрлили православље и савршен подвиг.“[52] Потребно је нагласити и то да нико други није подржао мишљење поменутог Памфила. Напротив, Јован Мосх, познати ревнитељ против монофизитства, веома благонаклоно се изразио о Ави Доротеју.[53]

Када је реч о новијим истраживачима,[54] Баланос је исправно подвукао да црквени историограф Евагрије нигде не спомиње да је Доротеј „био монофизит и истомишљеник Севира Антиохијског.“[55] Такође, Амвросије Веселиновић је навео заиста непобитну чињеницу[56] да се Ава Доротеј упокојио као игуман, сходно сведочанству непознатог писца пролога *Поука Аве Доротеја* и *Житија Светог Доситеја*. Насупрот томе, како је раније речено, Свети Софроније Јерусалимски је говорио о неком епископу Доротеју,[57] који је био „истакнути борац јереси“ монофизитства. Уз све ове чињенице треба нагласити и то да *Поуке Аве Доротеја* не садрже ни најмањи траг било каквог јеретичког учења.

На крају, треба поново истаћи да важећи Символ вере на крштењима у то доба, чак и међу православнима, није био онај са цариградског Васељенског сабора, већ са никејског, што се јасно може закључити из Codex-a Encyclius-a,[58]

---

50 Theophanis Confessoris, исто.

51 Види Theodori Studitae Epistola XXXIV, PG 99, 1028AB; Testamentum, PG 99, 1816BC. Види и *Vailhé*, Saint Barsanuphe, 15; *Regnault – Préville*, Vie de Saint Dorothée, 27, фус. 2; *Christou*, Ελληνική Πατρολογία, 396. О аргументима који потврђују православност Аве Доротеја види *Canivet*, Dorothée de Gaza, 337.

52 Ἀνωνύμου πρόλογος, PG 88, 1612A: „Ἰστέον ὅτι δύο γεγόνασι Δωρόθεοι καί δύο Βαρσανούφιοι· οἱ μὲν τὰ Σεβήρου νοσήσαντες, οἱ δὲ ὀρθοδοξίαν καί τελείαν ἄσκησιν ἀσπασάμενοι.“

53 Joannis Moschi Pratum spirituale, PG 87C, 3033A.

54 Анализа истраживања свих новијих проучавалаца списа Светих отаца из Газе Варсануфија, Јована и Аве Доротеја превазилази оквире овог рада, па ће бити објављена у посебном чланку.

55 *Mpalanou*, Πατρολογία, 537.

56 *Veselinovits*, Βαρσανούφιος ὁ Μέγας, 61–62.

57 Sophronii Hierosolymitani Epistola Synodica, PG 87C, 3192C.

58 *Martzelou*, Ορθόδοξο δόγμα και θεολογικός προβληματισμός, 196. У ствари, халкидонски оци су, када им је император Лав I тражио да писмено изложе своје догматске ставове, подржали првобитно значење никејског Символа вере. Тако је никејски Символ, као још важећи Символ на крштењима у то време, ушао у Халкидонско правило као основа, а кроз њега касније и у сва остала црквена Правила вере. Опште речено, сви сабори после Никејског су само настојали да „протумаче и сачувају неокрњену никејску веру од јереси, које су се појављивале током времена“, исто.

који потиче из периода од неколико година после Сабора у Халкидону. Георгиос Мардзелос је исправно приметио да је никејски Символ у то време поседовао одређену ексклузивност у односу на касније догматске одлуке.[59] Зато се може констатовати да је христологија тројице гаских отаца била свакако нераскидиво повезана са христологијом претходних црквених отаца, будући утемељена на никејском Символу вере, иако није садржавала терминологију и проблематику тадашњег времена.

Закључак

На крају, треба још једном истаћи да је читава потоња хришћанска традиција у потпуности прихватила констатацију Светог Теодора Студита и потврдила његову апологију православности Светих отаца Варсануфија и Доротеја. Та чињеница говори о величини његовог ауторитета у Цркви, као и о изванредној ерудицији и духовном расуђивању које је поседовао. У новијој црквеној историји, та апологија је донела и популаризацију списа Светог Варсануфија и Доротеја, па стога њима ниуком случају не припадају „анатема и проклетство и свеанатема",[60] већ слава, вечни помен и светитељски венац Тројединог Господа, коме су целог живота и служили.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

ACO: Acta Conciliorum Oecumenicorum, ed. *E. Schwartz, R. Schiffer*, vol. 2 (1, 2), Berolini 1933.

Anastasii Sinaitae Viae Dux adversus Acephalos, Patrologia Graeca 89, 36–309.

Dorothei Abbatis Expositione et Doctrinaee diversae, Patrologia Graeca 88, 1611–1844.

Barsanuphe et Jean de Gaza, Correspondance, ed. *F. Neyt, P. de Angelis–Noah*, vol. 1, *Aux solitaires*, Tom. 1, „Lettres 1–71", Sources Chrétiennes 426, Paris 1997.

Barsanuphe et Jean de Gaza, Correspondance, ed. *F. Neyt, P. de Angelis–Noah*, vol. 3, *Aux laïcs et aux évêques*, „Lettres 617–848", Sources Chrétiennes 468, Paris 2002.

Dorothée de Gaza, Œuvres Spirituelles, Sources Chrétiennes 92, Paris 1963.

Gregorii Theologi Oratio XLV (In sanctum Pascha), Patrologia Graeca 36, 624–664.

Photii Patriarchae Myriobiblon sive Bibiliotheca, Patrologia Graeca 103C.

Joannis Moschi Pratum spirituale, Patrologia Graeca 87C, 2852–3116.

Mansi J. D., Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio, vol. 7, Florentiae 1762.

NA: *Νικοδήμου Ἁγιορείτου*, Βίβλος ψυχωφελεστάτη περιέχουσα ἀποκρίσεις, διαφόροις ὑποθέσεσιν ἀνηκούσας, συγγραφεῖσα μὲν παρὰ τῶν ὁσίων καὶ θεοφόρων Πατέρων ἡμῶν Βαρσανουφίου καὶ Ἰωάννου, ἐπιμελῶς δὲ διορθωθεῖσα καὶ τῇ τῶν ὁσίων βιογραφίᾳ, καὶ πλατυτάτῳ πίνακι πλουτισθεῖσα παρὰ τοῦ ἐν μοναχοῖς ἐλαχίστου Νικοδήμου Ἁγιορείτου, Ἐν Βόλῳ ²1960 [Nikodimou Agioritou, Vivlos psichofelestati periechousa apokriseis diaforois ipothesesin anikousas, sigrafeisa men para

[59] Исто.

[60] Theodori Studitae Testamentum, PG 99, 1816C.

ton osion kai theoforon Pateron imon Varsanoufiou kai Ioannou, epimelos de diorthotheisa kai ti ton osion viografia, kai platitato pinaki ploutistheisa para tou en monachois elachistou Nikodimou Agioritou, en Volo [2]1960].

Sophronii Hierosolymitani Epistola Synodica (ad Sergium Patriarcham Constantinopolitanum), Patrologia Graeca 87C, 3148 – 3200.

Theodori Studitae Epistola XXXIV (Eidem Leoni papae), Patrologia Graeca 99, 1021–28.

Theodori Studitae Testamentum, Patrologia Greaca 99, 1813–1824.

Theophanis Confessoris Chronographia, ed. C. de Boor, Lipsiae 1883.

Литература – Secondary Works

Arranz M., Le Typicon du monastère du Saint-Sauveur à Messine, Orientalia Christiana Analecta 185, Roma 1969.

Auvray E., Introduction, Sancti patris nostri et confessoris Theodori Studitis Praepositi *Parva catechesis*, edidit *Emmanuel Auvray* et annotatione historica instruxit *A. Tougard*, Parisiis 1891, LIII–LXIV.

Ава Варсануфије и Јован Пророк, Духовно руковођење, Хиландарски преводи бр. 10, Манастир Хиландар [2]2000 [*Ava Varsanufije i Jovan Prorok*, Duhovno rukovođenje, Hilandarski prevodi br. 10, Manastir Hilandar [2]2000].

Baldwin B., Hesychios of Jerusalim, ed. *A. D. Kazhdan*, The Oxford Dictionary of Byzantium, vol. 2, Oxford 1991, 924–5.

Bardenhewer O., Geschichte der altkirchlichne Literatur, vol. 5, Freiburg 1913–1932.

Beck H.-G., Kirche und Theologische Literatur im Byzantinischen Reich, München 1959.

Bibliotheca hagiographica graeca, ed. *François Halkin*, vol. 2, Brussel [3]1957.

Canivet P., Dorothée de Gaza est-il un disciple d' Évagre? (A propos d' une édition des ses Œuvres Spirituelles), Revue des Études Grecques 78 (1965) 336–346.

Cavalieri P. C. de, Hagiographica, Rom 1908.

Ehrhard A., Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche von den Anfängen bis zum Ende des 16. Jahrhunderts, vol. 1, Leipzig 1937.

Henry P., Theodore of Studios: Byzantine Churchman, Yale University 1968.

Christou P. K., Ελληνική Πατρολογία, τόμ. Ε΄, Θεσσαλονίκη 1992 [*Christou P. K.*, Elliniki Patrologia, tom. E΄, Thessaloniki 1992].

Ishchenko D. S., Огласительные поучения Феодора Студита в Византии и у Славян, Византийский временик 40 (1979) 157–171. [*Ishchenko D. S.*, Oglasitel'nye poučeniya Feodora Studita v Vizantii i u Slavyan, Vizantijskij vremenik 40 (1979) 157–171].

Kroumvacher K., Ιστορία της βυζαντινής λογοτεχνίας, τόμ. Α΄, μετάφρ. Γ. Σωτηριάδου, Αθήναι 1897 [*Kroumvacher K.*, Istoria tis vizantinis logotechnias, tom. A΄, metafr. G. Sotiriadou, Athinai 1897].

Kofsky A., The Byzantine Holy Person: The Case of Barsanuphius and John of Gaza, ed. *M. Poorthuis and J. Schwartz*, Saint and Role Models in Judaism and Christianity, Leiden 2004, 261–286.

Kofsky A., What Happened to the Monophysite Monasticism of Gaza?, ed. *Bitton-Ashkelony B. and Kofsky* A., Christian Gaza in Late Antiquity, Brill Leiden 2004, стр. 183–195.

Lampe G. W. H., A Patristic Greek Lexicon, Oxford 1961.

Lebedev A. P., История Вселенских соборов, Часть 1, Вселенские соборьи IV и V веков, Сергиев Посад 1896 [*Lebedev A. P.*, Istorija Vselenskih soborov, Chast' 1, Vselenskie sobor'i IV i V vekov, Sergiev Posad 1896].

Mai A., Nova Patrum bibliotheca, vol. 2, Rom 1844.

Martzelou G. D., Θεολογία και πνευματικότητα στην ασκητική παράδοση των Πατέρων της Γάζας (Βαρσανουφίου, Ιωάννου και Δωροθέου), Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής – Τμήμα Θεολογίας 13 (Θεσσαλονίκη 2003), 197–231. [*Martzelou G. D.*, Theologia kai pnevmatikotita stin askitiki paradosi ton Pateron tis Gazas (Varsanoufiou, Ioannou kai Dorotheou), Epistimoniki Epetirida Theologikis Scholis – Tmima Theologias 13 (Thessaloniki 2003), 197–231].

Martzelou G. D., Ορθόδοξο δόγμα και θεολογικός προβληματισμός (Μελετήματα δογματικής θεολογίας Δ΄), Θεσσαλονίκη 2011 [*Martzelou G. D.,* Orthodoxo dogma kai theologikos provlimatismos (Meletimata dogmatikis theologias D΄), Thessaloniki 2011].

Moeller C., Le chalcédonisme et le néo-chalcédonisme en Orient de 451 à la fin du VIe siècle, ed. *A. Grillmeier, H. Bacht*, Das Konzil von Chalkedon, vol. 1, Würzburg 1951, 637–720.

Mpalanou D. S., Πατρολογία (οι εκκλησιαστικοί πατέρες και συγγραφείς των οκτώ πρώτων αιώνων), εν Αθήναις 1930 [*Mpalanou D. S.*, Patrologia (oi ekklisiastikoi pateres kai singrafeis ton okto proton aionon), en Athinais 1930].

Petit L., 2 Isaïe, ed. *A. Vacant et al.*, Dictionnaire de théologie catholique, vol. 8, pt. 1, Paris 1935–72, cols. 79–81.

Поуке Аве Доротеја, Хиландарски преводи бр. 2, Манастир Хиландар 1996 [Pouke Ave Doroteja, Hilandarski prevodi br. 2, Manastir Hilandar 1996].

Ракићевић Т., Есхатолошка визија Теодора Студита (Хиландар 387) у *Кшишорском жишију Тийика* Манастира Студенице (IX H 8 [Š 10]), Зборник радова Византолошког института 53 (2016) 179–208 [*Rakićević T.*, Eshatološka vizija Teodora Studita (Hilandar 387) u *Ktitorskom žitiju Tipika* Manastira Studenice (IX H 8 [Š 10]), Zbornik radova Vizantološkog instituta 53 (2016) 179–208].

Ракићевић Т., Настанак завршног дела Савиног *Жишија Свешоī Симеона* у светлости хиландарског рукописа број 387, Хиландарски зборник 14 (2017) 7–18 [*Rakićević T.*, Nastanak završnog dela Savinog *Žitija Svetog Simeona* u svetlosti hilandarskog rukopisa broj 387, Hilandarski zbornik 14 (2017) 7–18].

Ракићевић Т., Питање рашчитавања једног места у *Жишију Свешоī Симеона* од Светог Саве (IX H 8 [Š 10]), Зборник Матице српске за друштвене науке 152 (3/2015) 451–469 [*Rakićević T.*, Pitanje raščitavanja jednog mesta u *Žitiju Svetog Simeona* od Svetog Save (IX H 8 [Š 10]), Zbornik Matice srpske za društvene nauke 152 (3/2015) 451–469].

Regnault L. – Préville J. de, La vie de Saint Dorothée (intr.), Sources Chrétiennes 92, Paris 1963.

Richard M., Léonce et Pamphile, Revue des Sciences Philosophiques et Theologiques 27 (1938) Kain, 27–52.

Sianda G., Lexicon Polemicum, in quo Potiorum Haereticorum vita perstringitur, omnes contra fidem errores colliguntur, Dei verbo scripto, vel tradito, Conciliorum auctoritate, & rationibus breviter reprobantur, vol. 1, Romae 1733.

Сшојановић А., Евагрије Понтијски и православна аскетска традиција отаца из Газе (Варсануфија Великог, Јована Пророка и Аве Доротеја), Крагујевац 2016 [*Stojanović A.*, Evagrije Pontijski i pravoslavna asketska tradicija otaca iz Gaze (Varsanufija Velikog, Jovana Proroka i Ave Doroteja), Kragujevac 2016].

Vailhé S., Saint Barsanuphe, Échos d’ Orient 8 (1905), 14–25.

Vailhé S., Un mystique monophysite: le moine Isaïe, Échos de l‘ Orient 9 (1906) 81–91.

Van de Vorst Ch., La petite catéchèse de s. Théodore Studite, Analecta Bollandiana 33 (1914).

Veselinovits A. K., Βαρσανούφιος ο Μέγας, Ιωάννης ο Προφήτης και Δωρόθεος ο Αββάς (Βίος – Συγγράμματα – Διδασκαλία), εν Αθήναις 1941 [*Veselinovits A. K.*, Varsanoufios o Megas, Ioannis o Profitis kai Dorotheos o Avvas (Vios – Syggrammata – Didaskalia), en Athinais 1941].

Θρησκευτική και ηθική εγκυκλοπαιδεία, έκ. *Αθανάσιος Μαρτίνος*, τόμ. Α΄, Αθήναι 1962 [Thriskeutiki kai ithiki enkyklopaidia, ekd. *Athanasios Martinos*, tom. Α΄, Athinai 1962].

Aleksandar Stojanović
megalo.servos@gmail.com

THE „TESTAMENT“ OF ST. THEODORE THE STUDITE AS AN APOLOGY OF THE ORTHODOXY OF THE HOLY FATHERS FROM GAZA BARSANUPHIUS THE GREAT AND ABBA DOROTHEOS

In the end, it should be emphasized once again that the entire later Christian tradition fully accepted the statement of St. Theodore Studite and confirmed his apology of the Orthodoxy of the Holy Fathers Barsanuphius and Dorotheos. This fact speaks of the size of his authority in the Church, as well as of the extraordinary erudition and spiritual judgment he possessed. In the recent church history, this apology also brought the popularization of the St. Barsanuphius' and Dorotheos' writings. Because of all this, these eyes in no case belong to „anathema and curse and panathema," but glory, eternal significance and the saintly wreath of the Triune Lord, to whom they have served their whole lives.

Зборник радова Византолошког института LV, 2018.
Zbornik radova Vizantološkog instituta LV, 2018.

УДК: 353:94](495.02):94(=135.1)(495)"08/11"
https://doi.org/10.2298/ZRVI1855045C

МИЛОШ ЦВЕТКОВИЋ
Византолошки институт САНУ, Београд
milos.cvetkovic@vi.sanu.ac.rs

О СТАТУСУ ВЛАХА ХЕЛАДЕ У ТЕМАТСКОМ СИСТЕМУ*

У раду је анализиран војно-административни положај Влаха Хеладе у византијској тематској организацији. Двојицу њихових старешина – Никулицу и архонта Славоту Кармалакија – помиње у свом спису Кекавмен. Иако није сачувано сведочанство о административном рангу јединице хеладских Влаха, анализом података које пружају извори различите провенијенције закључује се да је у Хелади током X столећа или већ на самом његовом почетку конституисана влашка архонтија, која је, по угледу на сличне словенске формације, у другој половини XI или током XII века трансформисана у тему/провинцију Влахију.

Кључне речи: Власи, Хелада, Никулица, Славота Кармалакије, архонт, архонтија, тема, провинција Влахија

The paper analyzes the military-administrative position of the Vlachs of Hellas in the thematic organization of the Byzantine Empire. Two of their leaders – *Nikoulitzas* and the *archōn Sthlabōtas Karmalakēs* – are mentioned by *Kekaumenos* in his text. Although there is no surviving testimony about the administrative rank of the unit composed of the Vlachs of Hellas, an analysis of the information provided in sources of various provenances indicates that a Vlach *archontia* was established in Hellas during or in the early 10th century, and transformed into the theme/province of *Blachie* in the second half of the 11th or over the course of the 12th century, as was the case with similar Slavic formations.

Keywords: Vlachs, Hellas, *Nikoulitzas*, *Sthlabōtas Karmalakēs*, *archōn*, *archontia*, theme, *Provintia Blachie*

* Чланак је настао у оквиру рада на пројекту *Традиција, иновација и идентитет у византијском свету*, бр. 177032, који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Познати византијски писац XI столећа Кекавмен је у једном од одељака *Сшрашеīикона* прибележио како је његов деда Никулица (ὁ πάππος μου ὁ Νικουλιτζᾶς), у четвртој години владавине цара Василија II (976–1025), преузео управу над Власима Хеладе (... ἀρχὴν τῶν Βλάχων Ἑλλάδος).[1] Садржина поменутог одломка не пружа, међутим, могућност да се проникне у природу овлашћења влашког старешине и сагледа статус Влаха у Царству. Тај недостатак унеколико умањују млађи изворни подаци, различите провенијенције, који византијске Влахе редовно доводе у везу са ратним активностима Цариграда,[2] што води закључку да је дужност коју је обављао Кекавменов предак, била превасходно војног карактера. Речено потврђује и својеврстан curriculum vitae Кекавменовог Никулице, у којем аутор *Сшрашеīикона* набраја некадашње функције старешине хеладских Влаха. Дужности о којима је реч – дука и доместик екскувита Хеладе – сведоче о богатој војничкој каријери; као такве, оне су свакако представљале препоруку за његово именовање на следећу у низу командну функцију која му се приписује – старешинство над влашким војницима у Хелади.[3] На који је пак начин влашка јединица била укључена у византијску војну организацију, извори тога доба не говоре. Непознанице проистекле из тога могуће је донекле разрешити анализом млађих писаних сведочанстава – *йовеље цара Алексија III Анђела Млечанима* из 1198. године, као и *Сйиса о йодели Царсшва* из 1204 – који су основни извори за проучавање византијске територијално-управне организације с краја XII и почетка XIII века. У њима се на листи ромејских провинција, поред осталих, наводи и *Влахија* (Prouincia Valachie, Provintia Blachie).[4] Назив ове територијалне јединице је изведен од имена етничке скупине, којом је у доба цара Василија II командовао Кекавменов предак.[5] У то доба је, иначе, била уобичајена пракса да се на подручјима настањеним неромејским племенима, када се за то стекну услови, формирају теме, чији су називи, попут Другувитије, Велехатије или Вагенитије, сведочили о етничкој струкутури тамошњег становништва. Те су провинције настале на темељима некадашњих словенских архонтија Дрогувита, Велегезита и Вајунита.[6] Оправданом се, према томе, чини

---

1 Кекавмен, 296, 298.

2 Више детаља о војним походима у којима су суделовале влашке војне јединице на стр. 55.

3 Кекавмен, 296, 298.

4 *Tafel – Thomas*, Urkunden, 266, 486; Partitio terrarum, 221, 281–282.

5 Етноним Влах, којим су византијски писци означавали латинофоне становнике Царства келтског је порекла. На Балкан је доспео посредством германских и словенских језика. У германским језицима тим термином су означавани припадници келтског народа, Римљани или једноставно странци, *Stănescu*, Byzantinovlachica, 433. Словени су пак изразом Влах у почетку називали припаднике романског говорног језгра, а касније је он добио и социјалну компоненту, поставши назив за посебну категорију становништва – сточаре и караванџије. О правном статусу *влаха* – сточара у српским средњовековним земљама, в. *Мишић*, Законске одредбе, 36сл. Тој теми посвећена је и докторска дисертација „Власи у средњовековној Србији", чију израду припрема докторанд Филозофског факултета Универзитета у Београду, Миломир Максимовић. Када је реч о историји Влаха на Балкану издваја се синтетски преглед њихове повести *Winnifrith*, Vlachs.

6 Детаљније о трансформацији побројаних архонтија у теме/провинције на стр. 15–16.

претпоставка да је и област коју су насељавали Власи, и на њој вероватно уживали извесну аутономију, у једном тренутку трансформисана у тему Влахију, на истоветан начин као и побројане словенске архонтије. Том чину је претходила епоха током које је интеграција Влаха у тематски систем спровођена кроз специфичну територијално-управну форму, о којој се може говорити као о једној од етничких архонтија. У редовима који следе начињен је покушај да се пруже одговори на питања која се тичу њеног настанка, еволуције и карактера. Употреба техничког термина *архонтија* има у овом случају условни карактер будући да се у изворима који сведоче о хеладским Власима тај израз не помиње.

*

У историјској науци још увек нема потпуне сагласности у вези са питањима о пореклу влашких скупина у византијској држави. Оскудност вести о Власима у писаним изворима средњег века, о времену када се они појављују на историјској позорници, свакако је основни разлог томе. Одговоре на поменута питања покушали су да, у складу са методолошким принципима својих наука, пруже и лингвисти и археолози, но и поред тога, „влашко питање" и даље интригира научну јавност.

Најстарији писани извор који сведочи о пореклу византијских Влаха је поменути Кекавменов спис из осме деценије XI столећа. Обавештења о њима у *Стратегикону* се могу груписати у три скупине. Једну чине вести о учешћу Влаха у устанку против фискалних намета василевса Константина X Дуке 1066. године.[7] Друга група података се односи на порекло влашке скупине,[8] док трећа пружа кратку повест о пишчевом претку и заповеднику хеладских Влаха Никулици.[9]

Обавештавајући читаоце о пореклу Влаха, аутор *Стратегикона* помиње њихову сеобу са простора око Дунава и Саве у Епир, Македонију и понајвише у Хеладу, доводећи их у везу са Дачанима и Бесима – античким народима, који су насељавали простор прекодунавске Дакије, као и територију Тракије[10] (Οὗτοι γάρ εἰσιν οἱ λεγόμενοι Δᾶκαι καὶ Βέσοι. Ὤκουν δὲ πρότερον πλησίον τοῦ Δανουβίου ποταμοῦ καὶ τοῦ Σάου, ὃν νῦν ποταμὸν Σάβαν καλοῦμεν... Οἳ καὶ ἐξελθόντες τῶν ἐκεῖσε διεσπάρησαν ἐν πάσῃ τῇ Ἠπείρῳ καὶ Μακεδονίᾳ, οἱ δὲ πλείονες αὐτῶν ᾤκησαν τὴν Ἑλλάδα).[11] Пресељењу су претходиле учестале борбе са Римљанима;

7 Кекавмен, 268сл.

8 Кекавмен, 284, 286.

9 Кекавмен, 296, 298.

10 Кекавмен, 527–528 нн. 769, 770; За основне податке, праћене списком литературе, о Дако-Гетима, аутохтоном становништву које је било настањено на обе стране Доњег Дунава, cf. ODB I 577–578 (*Kazhdan*).

11 Кекавмен, 284, 286. Писац уз то наводи да су у суседству влашке постојбине, на подручју око Дунава и Саве, у његово доба, живели Срби. Вест о присуству Срба у Подунављу током XI века истраживачи су често доводили у питање, аргументујући своје тезе познатом чињеницом

Кекавмен посебно истиче победу цара Трајана над Декабелом – познатим дачким краљем[12] – као и стално непријатељско држање Влаха према Царству, услед чега је и дошло до њиховог расељавања.[13] Истицање везе са Декабелом, и догађајима који су од Кекавменове епохе удаљени читав миленијум, отежава утврђивање прецизне хронологије и узрока који су довели до влашке сеобе на југ Балкана, пружајући истовремено повод појединим истраживачима да се упитају може ли се пружити поверење Кекавменовим подацима о повезаности византијских Влаха са Дачанима и Бесима и њиховој сеоби са севера.[14]

О досељавању византијских Влаха са севера, поред Кекавмена, међутим, податке пружа и *Опис источне Европе*, анонимног аутора, с почетка XIV века. Аутор текста пише о освајањима *војске господина Карла*, тј. Каталанцима, који су 1309. године заузели скоро целу земљу Влаха,[15] односно подручје између Македоније, Ахаје и Солуна. Аноним описује Влахе као бројан народ и некадашње римске пастире који су живели на подручју Угарске – где су се налазили пашњаци Римљана – одакле су их Угри протерали. (Notandum est hic quod inter Macedoniam, Achaiam et Thessalonicam est quidam populus ualde magnus et spatiosus qui uocantur Blachi. Qui et olim fuerunt Romanorum pastores ac in Hungaria, ubi erant pascua Romanorum propter nimiam terre uiridatetem et fertilitatem, olim morabantur, sed tandem ab Hungaris inde expulsi ad partes illas fugierunt).[16] Порекло цитираних вести несумњиво треба тражити у угарској

да се средиште српске државе у то доба налазило на тлу Дукље, в. Кекавмен, 528, н. 772. Чини се, међутим, да је поменути Кекавменов исказ веродостојан будући да и други изворни подаци указују на постојање српских насеобина у области око Дунава и Саве, о чему је писала *Коматина*, Срби на путу крсташа, 60.

[12] Кекавмен, 527 н. 767.

[13] Кекавмен, 284, 286.

[14] Подаци о миграцији византијских Влаха са севера, и њиховој идентификацији са Дачанима и Бесима, у науци су одавно стављени под знак питања. С тим у вези треба поменути анализе цитираног одломка које су начинили В. Томашек, а за њим, у својим студијама о Кекавменовом спису, М. Ђони и П. Лемерл, одбацујући веродостојност поменутог навода. Њихова аргументација – присутна и у новијој литератури посвећеној Кекавменовим вестима – почива на тези да су вести византијског аутора у овом случају анахроне, настале услед коришћење података Касија Диона, посредством Јована Ксифилина или других писаца. Кекавмену се приписује и погрешна представа о положају Трајанове Дакије која је, према мишљењима поменутих научника, византијског аутора довела до повезивања Влаха са античким Дачаним и Бесима, cf. *Tomaschek*, Zur Kunde, 492–498; *Gyoni*, Oeuvre, 129f; *Lemerle*, Prolégomènes, 75; *Madgearu*, Romanians, 56–57. Г. Литарвин, који је приредио критичко издање Кекавменовог дела, пружа списак обимне литературе посвећене тој проблематици, уз осврт на различите ставове истраживача, не опредељујући се, притом, у потпуности ни за један од њих, Кекавмен, 491–493 н. 648. Чини се, ипак, да је оспоравање Кекавменове вести о влашкој сеоби – изнето пре више од једног века, и након тога често понављано, али без нових доказа – засновано на недовољно уверљивој аргументацији, првенствено на примедбама општег карактера, поготову ако се узме у обзир чињеница да о сеоби говоре и други извори, чија анализа следи у наставку текста.

[15] Опис источне Европе, 156 н. 64.

[16] Опис источне Европе, 102–103.

традицији, првенствено у делу анонимног угарског хроничара, насталом крајем XII, или на размеђи XII и XIII столећа, и *Хроници Симона де Кеза*, написаној крајем XIII века.[17]

Дело Анонима Угарског, које представља најстарију сачувану угарску хронику, садржи већи број података о Власима, при чему се они могу разврстати у три групе. Прва садржи обавештења о угарском освајању Паноније и народима које су по доласку Угри тамо затекли. Међу њима су пobројани и Власи, *односно* римски пастири.[18] Друга скупина вести се односи на Гела, влашког војводу Трансилваније,[19] док се у трећој налазе подаци о Гладу, господару Баната, у чијој су војсци били регрутовани и влашки одреди.[20]

Од посебног су значаја подаци похрањени у IX поглављу Хронике. У њему се налази опис Паноније, односно подручја између Дунава и Тисе, уочи угарског освајања, са којим су руске војводе упознале Мађаре, говорећи им да на тој територији живе Словени, Бугари и Власи, *односно* римски пастири (… quam terram habitarent Sclaui, Bulgarii et Blachii ac pastores Romanorum).[21] Засебан осврт у овом случају захтева употреба термина *ас,* који се у латинском језику обично употребљава као саставни везник *и*.[22] Истраживачи се, међутим, већином слажу да је у синтагми *Blachii ac pastores Romanorum* смисао везника *ac* нешто другачији и да је писац тим термином заправо ближе одредио, односно појаснио етноним који везнику претходи. Наведени део реченице би у складу

17 Опис источне Европе, 47–48. Цитиране вести анализирао је А. Мадгиару, који, као и у случају Кекавменове повести, одбацује веродостојност приче о миграцији византијских Влаха са севера – из Паноније, односно Угарске. Своју тезу заснива на претпоставци да је повест о влашкој сеоби настала као последица слободније интерпретације података које је писац преузео из угарских хроника. Као илустрацију свог става он посебно истиче Анонимову причу о Панонцима, некадашњим римским пастирима: У годинама када је Римско царство ослабило, на тло Паноније долазе Угри, који се називају још и Хунима. Они су поразили Панонце и њихових десет краљева, заузели им земљу и населили се на њој, изабравши Атилу за свог вођу. Од тада се та земља по њима зове Угарска (Опис источне Европе, 134–135). Реч је, свакако, о одразу угарске традиције присутне код Симона де Кеза, који је оставио сведочанство о рату Атиле са Аетијем, у којем је учествовало десет краљева са запада (Scriptores Rerum Hungaricarum I, 153–154). Порекло приче о влашкој миграцији Мадгиару, дакле, види у пишчевом слободнијем тумачењу података преузетих из старијих извора, и повезивању са њему савременим догађајима. Он, притом, сматра да је аутор *Описа источне Европе* балканске Влахе повезао са Власима старијих угарских хроника првенствено због сличности њихових имена, али не и због стварне везе, која по његовом мишљењу није постојала међу њима. Свој став поткрепљује и пишчевим недовољно добрим познавањем прилика у унутрашњости Балкана. С тим у вези посебно истиче помен тигрова и једнорога у Бугарској. С друге пак стране, Мадгиару сматра да је аутор *Описа Источне Европе* добро познавао прилике у Угарској и Албанији, па се, стога, недовољно убедљивом чини његова аргументација којом негира веродостојност вести о пореклу византијских Влаха, cf. *Madgearu*, Romanians, 54–56.

18 Scriptores Rerum Hungaricarum I, 45.

19 Scriptores Rerum Hungaricarum I, 65sq.

20 Scriptores Rerum Hungaricarum I, 90.

21 Scriptores Rerum Hungaricarum I, 45. Сличне податке о Власима бележе и друге, млађе, мађарске хронике, v. *Mirdita*, Vlasi, 47.

22 Latin Dictionary, 14, 189f.

с тим требало превести: Власи, *односно* римски пастири.[23] Недвосмислен одговор на питање, да ли је у овом случају реч о две одвојене скупине или Влахе треба изједначити са римским пастирима, пружа нешто млађа хроника Симона де Кеза, с краја XIII века, у којој писац наглашава пастирску делатност Влаха (... Blackis, qui ipsorum fuere pastores et coloni, remanentibus sponte in Pannonia).[24] Имајући, притом, у виду да су се анонимни аутор најстарије сачуване угарске хронике и Симон де Кеза у писању својих текстова користили истим предлошком из XI века, идентификацију Влаха са римским пастирима у овом случају, чини се, не треба доводити у питање.[25]

Пастирску делатност Влаха потврђују и извори византијске провенијенције.[26] Угарска се пак, с друге стране, уобичајено наводи као земља римских пастира и пашњака, о чему пише и доминиканац Рикард 30-их година XIII века (… tandem venerunt in terram, que nunc Vngaria dicuntur, tunc vero dicebatur pascua Romanorum).[27]

У време доласка Мађара у Панонију, Власи су, према подацима Анонима Угарског, били присутни не само на подручју између Дунава и Тисе већ и у Трансилванији и Банату. Подаци хронике говоре да је Трансилванијом у то доба владао влашки војвода Гелу (…terre Ultarsiluane, ubi Gelou quidam Blacus dominium tenebat[28]… Gelou ducem Blacorum.[29]), док је подручјем данашњег Баната, између реке Мориш и Вршца, господарио великаш Глад; део његове војске су (заједно с

[23] Питању Влаха у Анонимовом спису посвећена је студија А. Мадгиару, у којој он износи аргументацију у прилог тези о њиховој једнакости са римским пастирима, *Madgearu*, Romanians, 46. У науци је, међутим, и даље прихваћен и став о двема одвојеним скупинама у синтагми Blachii ac pastores Romanorum. С тим у вези треба поменути недавно објављени чланак пољског историчара Р. Гжешика, у коме он пише о анонимовим Власима као прецима потоњих Влаха, који су живели у басену доњег Дунава, односно данашњој Румунији, раздвајајући их од Анонимових *римских пастира*, за које претпоставља да су, у ствари, били франачки/германски свештеници салцбуршке архиепископије. Појам пастир се у овом случају, сходно његовом тумачењу, не односи на сточаре већ на свештенике, односно духовне пастире, *Grzesik*, Blasi, 25–34.

[24] Scriptores Rerum Hungaricarum I, 157.

[25] *Madgearu*, Romanians, 46.

[26] Постоји неколико сведочанстава о Власима – сточарима у средњовековним грчким изворима. Песма Теодора Продрома настала у XII веку, помиње влашки сир, који се могао срести на трпезама у Цариграду, Poemes prodromiques en grec vulgare, 55–56. Сточарски начин живота потврђује и вуна коју су Власи производили. У *Алексијади* Ана Комнина описује Влахе као номаде, Anna Comnena, 242. Сточарска делатност и у складу с тим трансхумантни начин живота влашког живља довели су до развоја самоуправних институција које су они са собом преносили широм Балкана и средње Европе, cf. *Luković*, Self-Government, 51f.

[27] *Аннинский*, Известия венгерских миссионарев, 95.

[28] Scriptores Rerum Hungaricarum I, 65.

[29] Scriptores Rerum Hungaricarum I, 66. О трансилванијском војводи нису сачувани подаци у другим изворима, што је дало повод бројним истраживачима да посумњају у истинитост Анонимове белешке о Гелу. Један од последњих у низу научника чији је предмет интересовања било то питање јесте више пута цитирани Мадгиару. Он је тој проблематици посветио поглавље у студији о Румунима у *Хроници Анонима Угарског*. Подробно истражујући писане и археолошке трагове, Мадгиару потврђује веродостојност Анонимовог писања о Гелу, *Madgearu*, Romanians, 85f.

Куманима) чинили и влашки одреди (Terram vero, que est a fluvio Mors usque ad castrum Vrscia preoccupavisset quidam dux nomine Glad de Bundyn castro egressus adiutorio Cumanorum, ex cuius progenie Ohtum fuit natus[30]… magno exercitu equitum et peditum adiutorio Cumanorum et Bulgarorum atque Blacorum.[31]).

Присуство Влаха на тлу Паноније, у време досељавања Мађара, могу да потврде и редови познатог руског текста *Повесӣ минулих леӣа*, с почетка XII века. Важност овог списа огледа се, поред осталог, у томе што аутор пише и о узроку влашке сеобе. Писац реченог дела, познатог и под именом *Несӣорова хроника*, пружа, наиме, детаље о мађарском заузимању Паноније – земље у којој су до тада живели Власи а пре њих Словени, које су пак Власи у неком тренутку потчинили. Доласком Мађара, Власи губе своју земљу и бивају протерани са подручја које ће, како наводи писац, постати познато као земља Угарска (Пришедше от въстока и устремишася чересъ горы великия яже позвашася горы Угорьскиа, и почаша воевати на живущая ту волохи и словѣни. Сѣдяху бо ту преже словѣни, и волохове прияша землю словеньску. Посем же угри прогнаша волъхи, и наслѣдиша землю ту, и сѣдоша съ словѣны, покоривше я подъ ся, и оттоле прозвася земля Угорьска).[32] Претпоставља се да је аутор при састављању хронике користио податке из несачуваног словенског текста који је настао у Моравској у IX или X веку.[33] У складу с тим је изнета и теза да цитиране вести хроничара треба посматрати као вид пропагандне делатности чији је циљ био истицање древности Словена у Панонији и њихово првенство у односу на дошљаке – Влахе – који су им преотели земљу. На исти начин се тумачи и средњовековна угарска писана традиција којом је наглашавана веза између Хуна и Мађара, односно Атиле и Арпада – циљ је био

---

[30] Scriptores Rerum Hungaricarum I, 49.

[31] Scriptores Rerum Hungaricarum I, 90. Одсуство вести о Гладу у другим изворима, као и помињање Кумана на тлу Баната почетком X века, само су неки од разлога који су послужили као повод за бројне дискусије у науци чији је циљ био утврђивање истинитости Анонимових навода. Детаљним освртом на поменути проблем, уз анализу извора различитог порекла, Мадгиару износи уверљиву аргументацију којом потврђује њихову веродостојност, *Madgearu*, Romanians, 32f.

[32] Повесть временных лет, 15.

[33] *Gyóni*, Volochs, 73–77. *Хроника* садржи повест о *Волохима* који су заузели земљу Словена. Њих су стога поједини истраживачи, попут М. Ђонија, изједначили са Францима, полазећи од чињенице да су Франци, ширећи своју власт ка истоку, заузели поједине словенске земље. Са том теоријом сагласан је и поменути пољски историчар Гжешик, коме је управо идентификација *Волоха* са Францима послужила као аргумент у истицању тезе о франачким (германским) свештеницима који се крију иза термина pastores Romanorum (в. нап. 23). Са предложеном идентификацијом се, међутим, не слажу сви, cf. *Dvoichenko-Markov*, Russian Primary Chronicle, 175–187; *Madgearu*, Romanians, 52f. Мадгиару одбацује поистовећивање *Волоха* и Франака, али, с друге стране, предлаже помало натегнуту конструкцију према којој се *Волохи* руске хронике могу идентификовати са Римљанима, односно потомцима Римљана и романизованих становника Паноније, што их чини староседеоцима на том простору, али их, сматра Мадгиару, треба разликовати од Влаха из *Хронике уīарскоī Анонима*, који су заправо дошљаци на тлу централне Паноније, где су стигли са југа, односно са подручја Срема и средишњег Балкана, одакле су их у IX веку потиснули Бугари, ширећи своју власт на простор између Тимока и Мораве. Као пример наводи миграцију племена Тимочана, приписујући им сасвим упитан влашки етнички карактер, *Madgearu*, Romanians, 81. Идентитетом Тимочана бавио се П. Коматина, који их сврстава у једно од тзв. *Седам словенских īлемена* којима су Бугари наметнули своју власт по доласку на Балкан 680/681. године, *Komatina*, Slavs, 55f.

истаћи континуитет угарског присуства у Панонији и њихово право на тамошњу земљу, у односу на придошлице Влахе; један од најистакнутијих представника те традиције јесте Симон де Кеза.[34]

И поред разлика које постоје у тумачењу цитираних одломака, већина истраживача ипак сматра веродостојним податке угарских и руских извора о присуству Влаха на тлу Паноније у време доласка Мађара крајем IX столећа. Кекавмен и анонимни писац *Ойиса источне Евройе* су Подунавље и Панонију, односно подручје средњовековне Угарске, такође навели као постојбину византијских Влаха, одакле су они пристигли у Грчку. Оспоравање веродостојности њихових навода о влашкој сеоби са севера, обично је аргументовано примедбама општег карактера, те се стога не чини довољно уверљивим. Коначно, руска хроника *Повесӣ минулих леӣа* потврђује да је долазак ратоборних Мађара био разлог за влашку сеобу. Према томе се може закључити да су се Власи доселили на тло Царства, тачније у Хеладу, под притиском угарских освајача, који су крајем IX века запосели Панонију. Сходно реченом, време њихове сеобе треба тражити у периоду између 896, када Мађари пристижу, и 979–980, односно четврте године владавине цара Василија II, за коју се везује Никуличино постављење на дужност старешине хеладских Влаха.[35]

Мишљења научника о узроцима и времену влашке миграције ка југу су подељена. Постоји теза о печенешкој инвазији у Подунављу 30-их година X столећа као основном разлогу пресељења.[36] Е. Станеску је пак изнео претпоставку да је део панонских Влаха одлучио да се настани на Балкану, након учешћа у мађарским војним експедицијама јужно од Дунава, током прве половине X века. На исти начин, сматра Станеску, на југу Балкана је основана и насеобина Турака Вардариота, а они су се, по завршетку мађарских војних похода у којима су суделовали, такође, трајно настанили у Византији.[37]

---

34 *Madgearu*, Romanians, 53.

35 У вези са појавом Влаха на југу Балкана треба поменути и једну повест која се сачувала у актима светогорског манастира Кастамонит, у којој се наводи како су заокупљеност Цариграда унутрашњим верским сукобима у доба иконоклазма искористили Сагудати и Влахоринхини, те су заратили на царство, освојили Бугарску, Македонију и дошли до Свете Горе. Светогорски монаси су касније успели да их умире и покрсте. Скраћену верзију легенде помиње Н. Икономидис у издању кастамонитских аката, cf. Actes de Kastamonitou, 99. Помињање Влаха у вези са овим догађајима вероватно је последица временске дистанце са које је састављач документа посматрао ствари. Може се претпоставити, дакле, да је реч о белешци из млађег периода, када су Власи и Словени живели измешани у овим крајевима, в. *Живковић*, Јужни Словени, 195–196 н. 549.

36 Такви закључци засновани су на археолошким истраживањима која упућују на то да је под притиском Печенега дошло до пресељења становништа које је до тада живело у приобаљу доњег тока Дунава, cf. *Comşa*, Bulgarische Herrschaft, 422.

37 *Stănescu*, Byzantinovlachica, 436f. Тезу о мађарском пореклу Вардариота посебно је развио Н. Икономидис, цитирајући, поред осталог, и податке Анонима Угарског о мађарском походу против војводе Глада, након којег су угарски великаши прешли на Балкан. Део народа који је учествовао у том походу се по његовом окончању трајно настанио на Балкану. Реч је о скупини загонетног имена Sobamogera (Scriptores Rerum Hungaricarum I, 93), cf. *Oikonomidès*, Vardariotes, 1–8.

Пресељење Влаха у Византију могло се, међутим, догодити и нешто раније, и то убрзо након доласка Мађара у Панонију 896. године. На такву мисао упућује један одељак из треће књиге *Чуда Светоī Димиīрија Солунскоī,* објављене у серији *Patrologia Graeca* CXVI, из којег сазнајемо да је на тлу Грчке почетком X века боравила специфична етничка скупина, чији припадници нису говорили грчки језик. Наиме, у вези са арабљанском опсадом Солуна 904. године, у *Чудима* се описује сцена у којој група ходочасника, које писац назива Ἰταλιῶται, путује ка другом граду Царства. По легенди, њих је на том путовању предводио Свети Ахилије. Ходочаснике и њиховог вођу у једном тренутку пресреће Свети Димитрије, заштитник Солуна, доносећи вести о несрећи која је задесила град. Димитрије и Ахилије су стога одлучили да због опасности од Сарацена спас потраже у Ахилијевом месту – Лариси. Изузев њиховог вође и заштитника, *Иīалиоīи* нису говорили грчки језик.[38] А. Рисос, који је запазио значај поменутог одељка, сматра да је језик загонетних ходочасника заправио био латински, идентификујући их, притом, са тесалијским Власима.[39] С обзиром на то да Кекавмен помиње влашку насеобину у Лариси у XI веку,[40] а да се Тесалија у млађим изворима редовно описује влашким именом,[41] Рисосово тумачење се чини оправданим.[42] Израз *Иīалиоīи*, притом, не треба посматрати као одраз географског порекла ларишких Влаха; њега је писац поменутог одељка *Чуда Светоī Димиīрија* вероватно употребио желећи да истакне сличност говора латинофоних ходочасника из Ларисе са језиком који се говорио у Италији.[43]

---

38 Miracula III, 1389, 1392.

39 *Risos*, Vlachs, 202–207.

40 В. стр. 57.

41 В. нап. 75.

42 Употреба израза Ἰταλιῶται послужила је Рисосу као ослонац за тезу да су ларишки Власи досељени из Италије, у другој половини IX века. Извори, међутим, не помињу сеобу становништва из Италије на тло Тесалије и Ларису у то доба, услед чега Рисоова хипотеза не делује убедљиво. С друге пак стране, Кекавмен и аутор *Оīиса исīоче Евроīе* недвосмислено бележе Панонију као постојбину хеладских Влаха. Рисос се у свом тумачењу, иначе, ослања на један одељак списа Јована Кинама, у коме византијски историчар из XII века, пишући о ромејској војној експедицији против Мађара 1166/1167. године, помиње на византијској страни и контингент Влаха који је предводио Лав Ватац. Говорећи о њиховом пореклу, Кинам пише да су они били потомци досељеника из Италије (ἐξ Ἰταλίας ἄποικοι), Cinnamus, 260. Тешко је, међутим, поверовати да би готово три пуна столећа након наводног досељавања *Влаха-Иīалиоīа* у Ларису из Италије (Рисос сматра да се то догодило у IX веку, *Risos*, Vlachs, 203), још увек било истицано њихово италијанско порекло. Поједини истраживачи, попут Н. Јорге, сматрали су да порекло Кинамових Влаха треба тражити у прекодунавској Влашкој, *Iorga*, Roumains el Grecs, 1. Н. Банеску је пак претпоставио да су у питању Власи са простора између планине Балкан и Дунава, који су две деценије касније учествовали у устанку Петра и Асена, *Banescu*, Premiers témoignages, 305–306.

43 Пре него што се усталила употреба термина Влах за латинофоне житеље Ромејске државе, они су у делима византијских писаца називани другим именима. С тим у вези ваља поменути Теофанову белешку о Мауру Бесу. Византијски хроничар Теофан, из IX века, додаје етноним Бес имену патрикија Маура, пишући о њему као учеснику ромејске експедиције на Херсон из 711. године, Theophanes, 379. Теофанов савременик, цариградски патријарх Нићифор, пишући о истим догађајима, у оквиру *Краīке исīорије*, Маура помиње само уз титулу патрикије, не наводећи никакву другу одредницу, Nicephorus, 110, 112. У науци је прихваћено становиште да је патрикије

У време на које се односи садржина поменутог одељка *Чуда Светоī Димитрија Солунскоī*, етноним Влах, као ознака за припаднике латинофоне језичке популације у Византији, још увек није био у употреби код грчких писаца, те отуда не чуди коришћење термина *Италиоти*. У византијским изворима појам Влах се први пут среће у делима писаца XI столећа, Јована Скилице и Кекавмена, на месту описа догађаја с почетка владавине цара Василија II.[44] Пре тога код византијских писаца није постојао општеприхваћени израз као назив за становнике Византије који су говорили различитим дијалектима проистеклим из латинског језика. У вези с тим ваља поменути сведочанство о Власима које се налази у једном акту навпактског митрополита Јована Апокавка из 1221. године, у коме се говори о извесном Влаху Аврилиону Константину, за кога писац каже да је Ῥωμαίων ἄποικος, а за Аврилионове сународнике наводи да се они данас (у време састављања акта) називају Власима (... Βλάχους τοῦτο τὸ γένος ὁ καινὸς ὠνόμασεν ἄνθρωπος).[45]

Уколико се пружи поверење Рисосовој идентификацији *Италиота*, њихов помен у вези са догађајима из 904. године би се могао тумачити као траг о најранијем присуству Влаха у Хелади. Ако се, притом, узму у обзир поменута обавештења која упућују на то да су они у Хеладу дошли након досељавања Мађара у Панонији, сеоба Влаха би се могла сместити у временски оквир између 896. и 904. године, дакле у епоху владавине цара Лава VI (886–912).

Будући да нису сачувани изворни подаци који говоре о оружаном сукобу Ромеја и Влаха, и насилном освајању византијских поседа у Хелади, може се изрећи тврдња да је насељавање Влаха на ромејској земљи остварено уз дозволу,

---

Маур личност идентична са истоименим сермисијанско-бугарским великашем кога помиње писац *Чуда Светоī Димитрија*, *Lemerle*, Plus anciens recueils II, 152f; Chronicle of Theophanes (*Mango – Scott*), 530 n. 4. Постоји и мишљење да су Маур из *Чуда Светоī Димитрија* и Маур из *Хроноīрафије* заправо отац и син, *Lemerle*, Plus anciens recueils II, 153. Треба још поменути и то да су сачувана два печата с краја VII или почетка VIII столећа са натписима на којима се помиње патрикије Маур (*Zacos – Veglery*, Seals I/2, nº 1552, p. 912; nº 2168, p. 1197). Могуће је да су припадали достојанственику којег помиње Теофан. Траг о Мауру постоји још и на печату с краја VII или почетка VIII века, са натписом на основу којег сазнајемо да је Маурово звање у једном тренутку гласило *архонт Сермисијана и Буīара,* Μαύρος, πατρικίος καὶ ἄρχοντος τῶν Σερμησιάνων καὶ Βουλγάρων, *Zacos – Veglery*, Seals I/1, nº 934, p. 635–636. За разлику од *Чуда Светоī Димитрија* и поменутог печата, Теофанова *Хроноīрафија* је једини извор у којем се уз Маурово име не помињу ни Сермисијани, ни Бугари, већ се његова народност описује изразом Бес. При томе треба нагласити да се етноним Бес у том контексту не може довести у везу са Бугарима или сматрати синонимом бугарског имена, јер Теофан јасно наглашава када говори о Бугарима. Поставља се, према томе, питање зашто Теофан Маурову етничку припадност дефинише именом Беса а не Сермисијана. Разлог би могао бити то што се у време када је Теофан састављао свој спис, дакле више од једног века након досељавања латинофоних Сермисијана на Керамисијско поље, њихово етничко име изгубило, вероватно због тога што га ни они сами нису осећали довољно својим, будући да су себе сматрали првенствено Ромејима. Теофан пак желећи да истакне Маурову специфичну етничку припадност, која се разликовала од већинског грчког етницитета, помиње назив Бес, јер је тај етноним, имајући у виду Кекавменово сведочанство о Бесима као прецима Влаха, код византијских писаца очигледно довођен у везу са припадницима романске језичке породице у Царству, *Цветковић*, Сермисијани, 33–43.

44 Scylitzes, 329; Кекавмен, 296, 298.

45 *Béès*, Unedierte Schriftstücke, 60–62. Cf. *Năsturel*, Valaques, 95, n. 17.

односно сагласност Цариграда. Иначе, период владавине Македонске династије (867–1056) епоха је релативно богата изворима, па се стога мало вероватним чини могућност да би такав сукоб промакао перу византијских књижевника тога доба, међу којима је свакако најзвучније име Констанина VII Порфирогенита, сина и наследника Лава VI.

Имајући у виду предложени хронолошки оквир сеобе, одлуку, односно дозволу за њихово насељавање на тло теме Хеладе могао је донети управо цар Лав VI. Власи су се пак заузврат обавезали на вршење војне службе у корист Царства. Именовање искусног официра, некадашњег дуке и доместика екскувита Хеладе, Кекавменовог деде Никулице на челу влашке скупине, јасно сведочи о њиховој војној улози у Царству. Такву улогу извори Власима приписују и током наредних столећа. Постојање војних контингената Влаха у структури византијске војске посведочено је у византијском походу на Јужну Италију и Сицилију 1027. године.[46] Крајем истог столећа, тачније 1090/1091. године, као номади, Власи су били део војске цара Алексија I Комнина (1081–1118). Царева кћи, књижевница Ана Комнина, наводи да је њен отац регрутовао Бугаре, као и оне за које је био карактеристичан номадски живот, који се зову Власима.[47] Као војни одред, Власи се јављају и у походу цара Манојла I Комнина (1143–1180) против Мађара 1166/1167.[48]

Вршење војне службе је несумњиво била основна обавеза Влаха. Пружање помоћних војних одреда царској војсци било је уобичајена пракса у односима ромејског двора са негрчким племенима на Балкану тога доба, што потврђује случај словенских племена из околине Солуна и Стримона. У време поменуте арабљанске опсаде Солуна 904. године, Словени солунске и стримонске теме су били позвани да пошаљу војне јединице као испомоћ у одбрани града.[49] О војним дужностима Словена сведочи, затим, и један од одељака *Тактика*, чије се ауторство приписује цару Лаву VI, где аутор, поред осталог, пише како су потчињени Словени ратовали на страни Византинаца.[50] О томе говоре и други извори из епохе Македонске династије. У 50. глави списа *De administrando imperio* Константин Порфирогенит пише како су пелопонески Словени – Милинзи и Језерити – у време цара Романа I Лакапина, одбили да извршавају војне дужности, из чега се јасно види да је то била једна од њихових главних обавеза према Цариграду.[51] Маињани и Мардаити се, такође, могу сврстати у ред посебних етничких група, чија се лојалност властима на Босфору мерила њиховом спремношћу да извршавају војне задатке које су им додељивали ромејски владари.[52]

---

46 Annales Barenses, 53.

47 Anna Comnena, 242. Cf. *Gyoni,* Nom de ”Vlahoi”, 241–252.

48 Cinnamus, 260. В. нап. 42.

49 Caminiates, 19, 20, 38.

50 Taktika, c.18. 95, p. 470.

51 DAI I, c. 50, p. 232, 234

52 Вести о војним обавезама Маињана пружа: DAI. I, c. 50, p. 236. Обавештења о значају Мардаита за ромејску флоту сачувана су у: De cerimoniis, 654, 655, 656, 657, 660, 662, 665, 668; *Haldon*, Theory, 205, 207, 209, 213, 217, 221, 223. Vita Basilii, 242, 224.

Када је реч о административном статусу влашке заједнице у Царству, извори не откривају пуно тога. Познато је, међутим, да је старешину влашке војне јединице постављао цар. Василије II именовао је Никулицу[53] на ту функцију, преместивши га са дужности дуке (δούξ Ἑλλαδος) и доместика екскувита Хеладе (δομέστικος τῶν ἐξκουβίτων Ἑλλάδος).[54] Разлог томе била је, како пише Кекавмен, царева намера да извесног Петра, рођака немачког владара, уздигне на позицију стратега Хеладе. То, ипак, није било могуће, будући да правила нису допуштала именовање странаца на место тематских старешина. Стога је Василије II Петру доделио место доместика хеладских екскувита, на којем се до тада налазио Никулица.[55] Заузврат, Никулица је постао заповедник Влаха у истој теми.

---

[53] Аутор *Стратегикона* Никулицу назива својим дедом – ὁ πάππος μου (Кекавмен 296). Просопографски подаци о својим прецима које писац предочава доводе до генеалошког проблема, будући да он назива дедом три различите личности: исти степен сродства, али уз одредницу да је реч о деди по мајци, приписује Димитрију Полемарху – ὁ δὲ πρὸς μητρὸς πάππος μου (Кекавмен, 190); поред тога, својим дедом он назива и стратега Хеладе Кекавмена, за кога каже да је Никуличин „рођак" (Кекавмен 266, 268). Расветљавање међусобних односа три личности и њихових веза са аутором *Стратегикона* додатно компликује и чињеница да се у делу Јована Скилице помиње извесни Николица, који је управљао Сервијом током Самуиловог рата са Византијом, Scylitzes, 344. О Кекавменовом породичном стаблу постоји обимна литература. Један од последњих осврта на ту тему пружио је у другом критичком издању Кекавменовог дела Г. Литаврин. Он је мишљења да су постојале три личности са именом Никулица, при чему је, сматра, реч о припадницима три генерације исте породице – деди, оцу и сину: Никулица прве генерације је био дука и доместик екскувита Хеладе, а затим архонт Влаха, осведочен у Кекавменовом спису, његов син, о коме пише Скилица, био је заповедник Сервије, а унук, вођа устанка у Лариси 1066. године, в. Кекавмен, 54сл, 544–546 н. 833. Недовољно јасно презентоване родбинске везе и генеалошки проблеми који из тога проистичу не дозвољавају, међутим, да се још увек са сигурношћу искорачи са терена претпоставки. О Никулици, cf. PmbZ nº 26167.

[54] Никуличине заслуге су биле повод да га претходни ромејски цареви награде хрисовуљом, додељујући му доживотно звање дуке, именовавши га и доместиком екскувита Хеладе. У четвртој години своје владе, међутим, Василије II му се обратио писмом у којем га обавештава о својој намери да Немца Петра постави на функцију доместика екскувита Хеладе – коју је Никулица обављао од времена Василијевог оца Романа II (959–963) – а заузврат га именује старешином Влаха Хеладе, бележи Кекавмен, 296.

Дужности које аутор приписује Никулици пре ступања на чело јединице хеладских Влаха – дука и доместик екскувита Хеладе – подразумевале су команду над професионалним војним одредима стационираним (или регрутованим) у поменутој теми. Компетенције носилаца функције дуке су се у Византији, иначе, временом мењале. Треба истаћи да је у старијој литератури било заступљено мишљење о једнакости функција дуке и стратега у овом случају, па је у складу с тим Никулица истицан као хеладски стратег (приказ различитих ставова истраживача пружио је Ј. Ферлуга, коментаришући Кекавменове вести у ВИИНЈ III, 195 н. 2). Такво становиште је касније одбачено. У времену о којем је реч, функција дука се обично приписује носиоцима највише војне и цивилне власти у великим композитним и стратешки значајним окрузима на крајњем истоку Царства, потом и на Балкану. У овом случају реч је о изузетку, будући да Хелада није убрајана у најзначајније ромејске теме. Сходно томе, хеладског дуку треба посматрати као локалног официра који је по хијерархијском рангу долазио после тематског стратега, *Lemerle*, Prolégomènes 41f, 88f ; *Ahrweiler*, Recherches, 54, 64; Кекавмен, 418 n. 324, 546 н. 834, 547–548 н. 839. С тим у вези треба поменути и занимљиво мишљење Г. Цанкове-Петкове, која сматра да је цар Роман II Никулицу поставио на позицију доместика екскувита, да би га након тога његов син и наследник Василије преместио са тог положаја на чело хеладских Влаха, односно да је Никулица тада постао старешина Влаха Хеладе са титулом дуке, Извори за българската история XIV, 36 н. 5. У Кекавменовој белешци се не може, међутим, пронаћи потврда реченом становишту.

[55] О пореклу и каријери поменутог Петра не могу се изрећи прецизнији закључци, будући да је Кекавменова вест уједно и једино сведочанство о њему, cf. PmbZ nº 26499.

Милитаризовани систем провинцијске организације – давање управних надлежности војним функционерима – карактеристичан за Византију тога доба, упућује на мисао да је старешина хеладских Влаха, поред војних, могао имати и извесне цивилне компетенције на подручју у којем је била настањена влашка заједница. То потврђује и чињеница да се за Хеладу везује не само присуство војног старешине и њему подређене јединице већ и повеће скупине влашког живља, о чему сведочи Кекавмен када пише о устанку Ларишана против фискалних мера цара Константина X Дуке 1066. године, у којем су суделовали и тамошњи Власи.[56] Влашке ратнике којима је Никулица командовао не треба, стога, сврставати у ред професионалних најамника; реч је, по свему судећи, о једној врсти народне војске, регрутованој у влашким насеобинама Хеладе, односно Тесалије.

Оправдано је претпоставити да су насеобине о којима је реч биле део управне целине, на челу са архонтом. Носиоца тог чина помиње Кекавмен набрајајући учеснике побуне у Лариси 1066. У питању је извесни Славота Кармалакије (Σθλαβωτᾶς ὁ Καρμαλάκης).[57] Славота је предводио Влахе који су заједно са Грцима из Ларисе подигли буну против повећаних пореских обавеза. На чело побуњеника невољно је тада стао византијски аристократа Никулица Делфин, који се у почетку противио побуни и о њеним припремама обавестио цара. Пасиван став цара је, међутим, подстакао устанике на борбу. Никулица се цару обраћао наново и у време када се устанак проширио, молећи га да укине увећање пореза уколико жели да се побуна смири. Тога пута цар је послао одговор, а Никулица је заузврат позвао устанике да се врате кућама. Славота Кармалакије је био један од оних који га нису послушали, због чега га је, као и вођу ларишких Грка Теодора Скривона Петаста, Никулица заточио. Побуна је након тога спласнула.[58] Повод за подизање буне били су повећани фискални намети, дакле економске побуде, те му не треба приписивати етнички „влашки" карактер.[59]

Пажњу у овом случају, поред осталог, привлачи словенско порекло имена влашког вође,[60] које представља несумњив траг о суживоту словенског и влашког живља на тлу Тесалије.[61] Важна ствар коју треба, међутим, посебно истаћи

---

[56] У време устанка жене су биле са стадима у планинама „Бугарске", Кекавмен, 274. Појам Бугарска се у овом случају односи на црквену провинцију, односно Охридску архиепископију, која је обухватале велики део некадашње Самулиове државе, односно простор средишњег Балкана, в. *Комашина*, Појам Бугарске, 41сл.

[57] Кекавмен, 280.

[58] Кекавмен, 268сл.

[59] *Gyoni*, Oeuvre, 142f. В. ВИИНЈ III, 215–216 н. 72 (*Ферлуīа*).

[60] У коментару који прати текст критичког издања Кекавменовог дела, приређивач наглашава да Славотино име води порекло од једног од облика термина којим су Ромеји означавали Словене – Σθλάβοι, Кекавмен 512 н. 713.

[61] О узајамним словенско-влашким везама сведочи и име још једног од устаника – Беривоја Влаха (Βεριβόης ὁ Βλάχος) – у чијој кући је одржан састанак устаничких вођа, Кекавмен, 272. Реч је о првом Влаху чије је име остало забележено у изворима, *Gyoni*, Oeuvre, 137 n. 1. Име Беривоје одговара словенском имену Боривоје, в. ВИИНЈ III 214 н. 64 (*Ферлуīа*).

када је о Славоти Кармалакију реч, јесте то што му аутор *Сшрашеїикона* приписује звање *архонша*. Познато је да се појам *архонш* у византијским изворима не употребљава увек у својству техничког термина.[62] Стога се не може са сигурношћу тврдити да је чин који аутор *Сшрашеїикона* приписује Славоти представљао његово официјелно достојанство.[63] Имајући, међутим, у виду да је влашка јединица у Хелади до краја XII века трансформисана у тему – на истоветан начин као поједине словенске архонтије – чувајући своје етничко име у називу тематске јединице, оправданом се чини претпоставка да је уздизању у тематски ранг претходио период током којег је интеграција Влаха, као и у случају Словена, остваривана путем архонтије; један од заповедника влашке архонтије, односно њен архонт, могао је, према томе, бити Славота Кармалакије.

Тема, односно, Prouincia Valachie је забележена у *Повељи цара Алексија III Анђела Млечанима*[64] из 1198, док се у *Сйису о йодели Ромејскоī царсшва*[65] из 1204. године наводи Provintia Blachie. Трансформацији у ранг провинције/теме претходило је време постепене интеграције влашке јединице, која је, као и у случају словенских архонтија (склавинија), остваривана устаљеним методама. Врло јасан однос цариградског двора према неромејским скупинама, посебно Словенима, чији је крајњи циљ био њихова потпуна хеленизација и укључивање у ромејски државни систем, илуструје одломак *Таkшика* Лава VI у коме цар пише како је његов отац Василије I подредио Словене ромејским архонтима, погрчио их и покрстио, придобивши их на тај начин да се боре на њиховој страни.[66] Нема разлога сумњати да је активност коју Лав VI приписује свом оцу представљала уобичајену праксу у византијској политици према словенским и другим неромејским племенима на Балкану, што је у крајњем исходу резултирало трансформацијом различитих самоуправних неромејских архонтија у провинције.

На тај начин је остварена потпуна интеграција Дрогувита, Велегезита, Вајунита и Смољана, чијим су именима називане теме, почев од X века. Прва у низу архонтија која је била претворена у тему јесте Другувитија. То се десило средином X столећа, свакако пре 971. године, када је у *Ескоријалском шакшикону* забележен другувитијски стратег (ὁ στρατηγὸς Δρουγουβιτείας).[67] До краја XII столећа ранг теме добија и велегезитска јединица, о чему сведоче *Повеља цара*

---

[62] Кекавмен у свом спису термином *архонш* назива бугарског цара Симеона (Кекавмен, 198); затим византијске аристократе, војне функционере и официре флоте (Кекавмен, 254, 292, 302, 308), а приписује га и далматинском старешини Доброни (Кекавмен, 316; уп. Исто, 595сл. н 991).

[63] Литаврин сматра да је реч о старешини једног или више влашких катуна, Кекавмен 512 н. 712.

[64] *Tafel – Thomas*, Urkunden, 266. У том документу се у низу хартуларата (пореско-административних јединица), побројаних после навођења провинције Влахије, помиње и хартуларат Езера (*Tafel – Thomas*, Urkunden, 267), назван вероватно по Езеви, коју помиње Ана Комнина у *Алексијади*, као место насељено Власима, Anna Comnena, 154.

[65] *Tafel – Thomas*, Urkunden, 486; Partitio terrarum, 221, 281–282.

[66] Taktika, c. 18. 95, p. 470.

[67] Listes de préséance, 267.

Алексија III Млечанима из 1198. године, у којој се помиње Prouincia Velechatiue,[68] као и *Сӣис о ӣодели Ромејскоī царсӣва* из 1204, у коме постоји помен Provintia Velechative[69]. У *Сӣису о ӣодели Царсӣва* забележена је и Bagenetia,[70] чији назив у основи садржи племенско име словенских Вајунита. У документу *Refutatio Marini Geni* из наредне, 1205. године, помиње се Prouincia Vagenecie али и Catepanikium Vagenetie.[71] У списима охридског архиепископа Димитрија Хоматина Βαγενιτία је означена као тема.[72] Током XI века у ранг теме је уздигнут и округ Смољана. Сачуван је акт стратега и анаграфевса Смољана Јована Катафлорона из 1079. године.[73] Тема Смољана помиње су и у *Тиӣику* Григорија Пакуријана из 1083. године.[74]

Сходно изнетим подацима, корене провинције (теме) Влахије која је постојала на прелазу из XII у XIII столеће свакако треба тражити у војно-управном оквиру организовања влашке заједнице у Хелади током претходних векова.[75] Иако се у изворима не помиње званични административни ранг влашке јединице, сличност са побројаним склавинијама, уз то и чињеница да Кекавмен влашком старешини приписује чин архонта, упућују на закључак да су Власи Хеладе првобитно били организовани у оквиру етничке архонтије. Она је

68 *Tafel – Thomas*, Urkunden, 265.

69 *Tafel – Thomas*, Urkunden, 488; Partitio terrarum, 222, 285.

70 Partitio terrarum, 220.

71 *Tafel – Thomas*, Urkunden, 570. Катепаникиони су у позној Византији постали основне територијално-управне јединице провинцијске организације у Царству, наследивши на одређени начин улогу тема. Стога не чуди што се у цитираном документу катепаникион и провинција/тема Вагенеција стављају у исти ранг, в. *Максимовић*, Провинцијска управа, 43сл.

72 Chomatenos, n°s 37, p. 136; n° 44, p. 161; n° 95, p. 318; n° 104, p. 339, 340; n° 133, p. 406.

73 Actes de Lavra I, n° 39, p. 219f.

74 *Lemerle*, Typikon de Gregoire Pakourianos, 155f.

75 Појам Влахија (Wallachia) у изворима се први пут помиње у делу јеврејског путописца Бењамина из Туделе, који пише 60-их година XII века. Путујући кроз Тесалију, он помиње област настањену Власима, о којима оставља прилично негативан приказ. Пише да су полудивљи горштаци који силазе са планина и пљачкају народ, Itinerary of Benjamin of Tudela, 11. Треба рећи да такво виђење Влаха није усамљен пример. Нимало лепшу слику о Власима није оставио ни Кекавмен, који, такође, истиче њихове лоше особине, описујући их као превртљиве и лажљиве, Кекавмен, 284сл. Од краја XII века, израз Влахија се помиње као назив за Бугарску државу, на простору између Дунава и планине Балкан, *Soulis*, Βλαχία, 491 n. 3. У то време, с друге стране, као назив за Тесалију, јавља се израз Велика Влахија – Μεγάλη Βλαχία. Први међу византијским писцима који Тесалију назива тим именом био је Никита Хонијат, Nicetas Choniates, 841. Именом Велика Влахија Тесалију називају и Георгије Акрополит и Георгије Пахимер, Acropolites, 43, 61; Pachymérès I, 117. Топоним Велика Влахија, притом, није био само географски назив већ је имао и карактер техничког термина византијске администрације. Постојала је, наиме, управна јединица под тим именом којом је 1276. године управљао кефалија Раул Комнин, Acta et diplomata IV, n° 38, p. 420. В. *Максимовић*, Византијска провинцијска управа, 81; *Ферјанчић,* Тесалија, 67. Велику Влахију помиње и хроничар IV крсташког рата Анри де Валансјен, cf. Henri de Valenciennes, 49. После Пахимера у изворима се навођење Велике Влахије везује за прекодунавску државу Влаха. С друге стране, у Византији се јављају топоними Μικρὰ Βλαχία (у Етолији) и Ἄνω Βλαχία (између Епира и Тесалије), cf. *Soulis*, Βλαχία, 494; *Soulis,* Thesasailian Vlachia, 273.

конституисана највероватније током X столећа, можда већ око 900. године, са доласком Влаха на подручје Хеладе. Заповедништво над том формацијом преузео је у четвртој години владавине цара Василија II Кекавменов деда Никулица – реч је о првим годинама вишедеценијског сукоба Византије са Самуилом. Имајући у виду да се дугогодишња борба одвијала и на тлу Тесалије, хеладски Власи су несумњиво били погођени ратним дејствима.[76] Чини се, ипак, да устанак комитопула и четири деценије ратовања са Византијом нису битно утицали на административни положај Влаха у Царству. Они се и средином XI столећа, у време устанка против Константина X, помињу као засебна скупина у Тесалији, односно теми Хелади, са архонтом на челу. Време трансформације архонтије хеладских Влаха у тему Влахију, према томе, треба тражити у раздобљу између 1066. године, када се помиње архонт Славота, и 1198, када је провинција са влашким именом већ била установљена.

---

[76] Када је реч о улози Влаха у устанку Самуила и његове браће, треба поменути занимљив детаљ из Скиличине *Историје*. Скилица бележи да су извесни Власи убили Самуиловог брата Давида. Реч је о догађају који се збио 976. године, на самом почетку побуне комитопула. Тада је Давид, најстарији син комеса Николе, страдао μέσον Καστορίας καὶ Πρέσπας εἰς, καὶ τὰς λεγομένας Καλὰς δρῦς παρά τινων Βλάχων ὁδιτῶν, Scylitzes, 329. У науци још увек није са сигурношћу утврђено ко се крије иза израза Βλάχοι ὁδίτοι. Постоји мишљење да је њиме означавана посебна категорија влашког становништва – ћелатори. Појам ὁδός, који се налази у корену ове речи, са значењем пут, одговара румунском термину cale, *Stănescu*, Byzantinovlachica, 413f. Румунски, односно, влашки израз кале налази се пак у корену термина ћелатор, који је у српским средњовековним актима означавао категорију Влаха, посвећених транспортној и пастирској служби. Предложено објашњење, међутим, не наилази на пуну сагласност у науци, в. *С. Пириваѿрић*, Самуилова држава, Београд 1998, 79–80 н. 17.

Василијевом реокупацијом Балкана у састав Ромејске државе су укључени различити народи који су живели у унутрашњости Балканског полуострва. Поменути цар је тада оформио аутокефалну Охридску архиепископију, и у њој епископију Влаха. У једној од три цареве повеље, којима је утемељена Охридска архиепископија, помиње се епископ Влаха као суфраган Охридског архиепископа. Епархија се помиње под називом Βρεανόγης ἤτοι Βλάχων. Notitiae, nº 13[856]. Сведочанство о епископији Влаха садржи и запис са једног грчког рукописа из XI века, *Мошин*, Рукописи, 227. Из Василијеве повеље сазнајемо и то да је охридски архиепископ имао право да убире каноник καὶ τῶν ἀνὰ πᾶσαν Βουλγαρίαν Βλάχων, *Gelzer*, Ungedruckte, 46. Термин Бугарска се у овом случају односи на подручје архиепископије, в. нап. 56. Треба рећи да ни до данас није са сигурношћу утврђено где се налазило седиште њиховог епископа. Топоним Вреанога није поуздано убициран. Поједини истраживачи, нпр. С. Драгомир и М. Ђони, предлагали су као могућа решења област око данашњег Врања, или око Доњих или Горњих Врановаца код Прилепа, *Gyoni*, Évеché vlaque, 224f (становиште С. Драгомира предочено је на основу интерпретације М. Ђонија у поменутом раду). Ђорђе Бубало је пак мишљења да се топоним односи на планински масив, односно планине Βαρνοῦς и Βέρνο на северу Грчке, а да је само седиште епископа било у Хлерину, што су као једну од могућности истакли и Драгомир и Ђони, *Бубало*, Влахо епископ или влахоепископ, 217сл. Таква становишта засована су првенствено на етимолошкој сличности назива тих места са топонимом који се везује за епископију Влаха.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Acta et diplomata Graeca medii aevi IV, edd. *F. Miklosich – I. Müller*, Vindobonae 1871.

Actes de Kastamonitou, Archives de l'Athos IX, ed. *N. Oikonomidès*, Paris 1978.

Actes de Lavra I. Des origines à 1204, edd. *P. Lemerle*, *A. Guillou*, *N. Svoronos*, *D. Papachryssanthou*, Archives de l'Athos V, Paris 1970.

Annae Comnenae Alexias, edd. *D. R. Reinsch – A. Kambylis*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 40/1, Berlin – New York 2001.

Annales Barenses, Lupi Protospatharii Annales, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, Scriptores V, ed. *G. H. Pertz*, Hannoverae 1844.

Bées N. A., Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropoliten von Naupaktos (in Aetolien), Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher 21 (1976) 57–160.

Chronographiae quae Theophanis continuati nomine fertur liber quo Vita Basilii Imperatoris amplectitur, ed. *I. Ševcenko*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 42, Berlin 2011.

Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio, vol. I, edd. *Gy. Moravcsik – R. J. H. Jenkins* (New, Revised Edition), Corpus Fontium Historiae Byzantinae 1, Washington, D. C. 1967.

Constantini Porphyrogeniti imperatoris De cerimoniis aulae Byzantinae I, ed. *J. J. Reiske*, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae 16, Bonnae 1829.

Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora, ed. *G. Prinzing*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 38, Berlin – New York 2002.

Gelzer H., Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche II, Byzantinische Zeitschrift 2 (1893) 22–72.

Georges Pachymérès Relations Historiques I, edd. *A. Failler – V. Laurent*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 24/1, Paris 1984.

Georgii Acropolitae Opera I, ed. *A. Heisenberg*, Stutgardia 1903.

Haldon J., Theory and Practice in Tenth-Century Military Administration: Chapters II, 44 and 45 of the *Book of Cerimonies*, Travaux et Mémoires 13 (2000).

Henri de Valenciennes, Histoire de l'empereur Henri de Constantinople, ed. *J. Longnon*, Documents relatifs à l'histoire des croisades, Paris, 1948.

Ioannis Caminiatae de expugnatione Thessalonicae, ed *G. Bohlig*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 4, Berlin 1973.

Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum, ed. *A. Meineke*, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae 13, Bonnae 1836.

Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum, ed. *I. Thurn*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 5, Berlin – New York 1973.

Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, ed. *N. Oikonomidès*, Paris 1972.

Miracula Sancti Demetrii II–III, ed. *J. P. Migne*, Patrologiae cursus completus, Series Graeca, t. 116, Paris 1857.

Nicephori Patriarchae Constantinopolitanae Breviarium Historicum, ed. *C. Mango*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 13, Washington, D. C. 1990.

Nicetae Choniatae Historia, ed. *I. Bekker*, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae 35, Bonnae 1835.

Notitiae episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae: texte critique, introduction et notes, ed. *J. Darrouzès*, Paris 1981.

Partitio terrarum Imperii Romanie, ed. *A. Carile*, Studi Veneziani 7 (1965) 125–305.

Poemes prodromiques en grec vulgare, edd. *D. C. Hesselig – H. Pernot*, Amsterdam 1910.

Scriptores Rerum Hungaricarum I, ed. *E. Szentpétery*, Budapest, 1937.

Tafel G. L. Fr. – Thomas G. M., Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig I, Wien 1856.

The Itinerary of Benjamin of Tudela, ed. *M. N. Adler*, London 1907.

Theophanis Chronographia I, ed. *C. De Boor*, Lipsiae 1883.

Zacos G. – Veglery A., Byzantine Lead Seals I, Basel 1972.

Аннинский С. А., Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. О Татарах и восточной Европе, Исторический архив III, Москва – Ленинград 1940.

Анонимов Опис источне Европе (Anonymi Descriptio Europae Orientalis), пр. *Т. Живковић*, *В. Пе-тровић*, *А. Узелац*, Београд 2013.

Византијски извори за историју народа Југославије III, ур. *Г. Острогорски – Ф. Баришић*, Београд 1966.

Извори за българската история XIV, Гръцки извори за българската история VII, пр. *С. Лишев, П. Тивчев, В. Тъпкова-Заимова, Г. Цанкова-Петрова*, София 1968.

Кекавмен, Советы и рассказы, Поучение византийского полководца IX века, пр. *Г. Г. Литаврина*, Санкт-Петербург 2003.

Мошин В., Ракописи на Народниот музеј во Охрид, Народен музеј во Охрид. Зборник на трудови, Охрид 1961.

Повесть временных лет, пр. *Д. С. Лихачев*, под ред. *В. И. Адриановой- Перетц* (доп. *М. Б. Свердлова*), 2-е изд. 1996.

Литература – Secondary Works

A Latin Dictionary. Founded on Andrews' Edition of Freund's Latin Dictionary, revised, enlarged, and in graet part rewritten by. *Ch. T. Lewis* and *Ch. Short*, Oxford 1975.

Ahrweiler H., Recherches sur l'administration de l'empire byzantine aux IXe–XIe siècles, Bulletin de Correspondance hellénique 84 (1960) 1–111.

Banescu N., Les premiers témoignages byzantins sur les Roumains du Bas-Danube, Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher 3 (1922) 279–310.

Comşa M., Die bulgarische Herrschaft nördlich der Donau während des IX. Und X. Jh. Im Lichte der archäologischen Forschungen, Dacia IV (1960) 395–422.

Dvoichenko-Markov D., The Russian Primary Chronicle and the Vlachs of Easter Europe, Byzantion 49 (1979), 175–187.

Grzesik R., Blasi and Pastores Romanorum in the *Gesta Hungarorum* by an Anonymous Notary, Res Historica 41 (2016) 25–34.

Gyoni M., L' éveché vlaque de l'archeveché bulgare d'Achris aux XIe–XIVe siècles, Études slave et roumaines I (1948) 224–233.

Gyoni M., L'oeuvre de Kekaumenos source de l'histoire roumaine, Revue d'histoire compare 23 (1945) 96–180.

Gyoni M., Le nom de "Vlahoi" dans l'Alexiade d'Anne Comnène, Byzantinische Zeitschrift 44 (1951) 241–252.

Gyóni M., Les Volochs des Annales primitives de Kiev, Études slaves et roumaines 2,1 (1949) 56–92.

Iorga N., Roumains el Grecs au cours des siècles, Bucarest 1921.

Komatina P., The Slavs of the Mid-Danube Basin and the Bulgarian Expansion in the First Half of the 9th Century, Zbornik radova Vizantološkog instituta 47 (2010) 55–82.

Lemerle P., Le typikon de Gregoire Pakourianos (décembre 1083), Cinq études sur le XIe siècle byzantin, Paris 1977, 113–191.

Lemerle P., Prolégomènes à une édition critique et commentée des Conseils et Recits de Kékauménos, Bruxelles 1960.

Les plus anciens recueils des miracles de saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans II. Commentaire, *P. Lemerle*, Paris 1981.

Luković M., Self-Government Institutions of Nomadic and Semi-Nomadic Livestock Breeders in the Balkans and in the Carpathian Regions in the Late Medieval and Early Modern Periods, Res Historica 41 (2016) 51–94.

Madgearu A., The Romanians in the Anonymous Gesta Hungarorum. Truth and Fiction, Cluj-Napoca 2005.

Mirdita Z., Vlasi u historiografiji, Zagreb 2004.

Năsturel P., Les Valaques balcaniques aux Xe – XIIIe siècles, Byzantinische Forschungen 7 (1979) 89–112.

Oikonomidès N., Vardariotes – W.l.nd.r – V.n.nd.r: Hongrois installés dans la vallée du Vardar en 934, Sudost-Forschungen 32 (1973) 1–8.

Oxford Dictionary of Byzantium I, ed. *A. Kazhdan* et *al.*, New York – Oxford 1991.

Prosopographie der mittel- byzantinischen Zeit (867–1025), edd. *R.-J. Lilie* et *al.*, Berlin, 2013.

Risos A., The Vlachs of Larissa in the 10th Century, Byzantinoslavica 51/2 (1990) 202–207.

Soulis G. Ch., The Thesasailian Vlachia, Зборник радова Византолошког института 8/1 (1963) Melanges G. Ostrogorsky, 271–273.

Soulis G. Ch., Βλαχία – Μεγάλη Βλαχία – ἡ ἐν Ἑλλάδι Βλαχία, Γέρας Ἀντονίου Κεραμοπούλου, Athēnai 1953 489–497.

Stănescu E., Byzantinovlachica. I: Les Vlaques à la fin du Xe siècle – début du XIe et la restauration de la domination byzantine dans la péninsule Balkanique, Revue des études sud-est européennes 6 (1968) 407–438.

The Chronicle of Theophanes Confessor, trans. and comm. *C. Mango – R. Scott*, Oxford 1997.

Tomaschek W., Zur Kunde der Hämus – Halbinsel, Sitzungsber. der phil. — hist. Classe der kais.Akad. der Wissenschaften 99, 1882.

Winnifrith T. J., The Vlachs: The History of a Balkan People, London 1987.

Бубало Ђ., Влахо епископ или влахоепископ, Зборник радова Византолошког института 39 (2001/2002) 197–220.

Живковић Т., Јужни Словени под византијском влашћу (600–1025), Београд 2002.

Комашина И., Срби на путу крсташа, Историјски часопис 64 (2015) 55–83.

Комашина П., Појам Бугарске у XI и XII веку и територија Охридске архиепископије, пр. *Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић*, Византијски свет на Балкану I, Београд 2012, 41–56.

Максимовић Љ., Византијска провинцијска управа у доба Палеолога, Београд 1972.

Мишић С., Законске одредбе о Власима у повељама Немањића, Браничевски гласник 7 (2010) 36–47.

Ферјанчић Б., Тесалија у XIII и XIV веку, Београд 1974.

Цвешковић М., Сермисијани – Преци појединих влашких скупина? Прилог проучавању порекла влашких заједница на југу Балканског полуострва, ур. *Л. Симеонова – Л. Тасева*, Средновековните Балкани като световен кръстопът: контакти и обмен, Studia Balcanica 32, София 2017, 33–43.

Miloš Cvetković
Institute for Byzantine Studies, SASA, Belgrade
milos.cvetkovic@vi.sanu.ac.rs

ON THE STATUS OF THE VLACHS OF HELLAS IN THE THEME SYSTEM

This text is the result of researching the military-administrative position of the Vlachs of Hellas in the Byzantine thematic organization. Their origin is to be sought in the territory of Pannonia, which was inhabited by Vlachs at the time of the arrival of Hungarians in the late 9th century, as attested by Hungarian and Russian sources.

Kekaumenos and the anonymous author of *Descriptio Europae Orientalis* also mention the Danube valley and Pannonia, i.e. the territory of medieval Hungary, as the homeland of Byzantine Vlachs. Finally, the Russian chronicle *Tale of Bygone Years* confirms the arrival of belligerent Hungarians as the event that prompted the great migration of Vlachs. The Vlach relocation to the Byzantine Empire could have occurred around 900, as indicated in a passage in the third volume of the *Miracles of Saint Demetrius*, published in the edition *Patrologia Graeca* CXVI, which informs as about the presence of the peculiar group of *Italiōtai* on Greek soil in the early 10th century. If the identification of *Italiōtai* with the Latin-speaking Vlachs of Thessaly suggested by A. Risos is to be believed, their mention in relation to the events of 904 would represent evidence of the earliest Vlach presence in Greece. In view of these reports indicating that they came to Hellas after the Hungarian settlement of Pannonia, the Vlach migration can be dated to the period 896–904.

As is known, the commander of the Vlach military unit was appointed by the emperor. To this office Basil II appointed *Kekaumenos*'s grandfather *Nikoulitzas*, transferring him from the office of *doux* and *domestikos tōn exkoubitōn* of Hellas. The militarized system of provincial organization characteristic of the Byzantine Empire of the time suggests that, in addition to his military authority, the commander of the Vlachs of Hellas could have enjoyed some civil powers in the territory inhabited by the Vlach community. Vlach settlements in Hellas were part of an administrative division headed by an *archōn*. The bearer of this office, *Sthlabōtas Karmalakēs*, is mentioned by *Kekaumenos* among the participants of the revolt in Larissa against Constantine X in 1066.

Since the Vlach unit in Hellas was transformed into a theme by the end of the 12th century – in the same way as some Slavic *archontiai* – preserving their ethnonym in the name of the theme, it seems justified to assume that its promotion to the rank of theme was preceded by a period when the integration of Vlachs was achieved through the *archontia*, as had been the case with Slavs. The use of the technical term *archontia* is in this case provisional, since it does not appear in any sources testifying about the Vlachs of Hellas. It was probably established in the 10th century, possibly as early as 900, following their arrival in the territory of Hellas. The time of the transformation of the *archontia* of the Vlachs of Hellas into the theme of *Blachie* is to be sought in the period from 1066 (the date of the reference to *archōn Sthlabōtas*) and 1198, when the province bearing the Vlach name had already been established. The theme or *Prouincia Valachie* is recorded in the charter issued by Alexios III Angelos to Venice in 1198, while the *Partitio terrarum imperii Romaniae* of 1204 mentions *Provintia Blachie*.

Зборник радова Византолошког института LV, 2018.
Zbornik radova Vizantološkog instituta LV, 2018.

UDC: 342.5(495.02):929“10“
https://doi.org/10.2298/ZRVI1855065W

ALEXANDRA-KYRIAKI WASSILIOU-SEIBT
Österreichische Akademie der Wissenschaften
Institut für Mittelalterforschung, Abteilung Byzanzforschung
alexandra.wassiliou-seibt@oeaw.ac.at

NOCHMALS ZUM *CURSUS HONORUM* DES KONSTANTINOS, DES NEFFEN DES PATRIARCHEN MICHAEL I. (KERULLARIOS)

Der Artikel befasst sich erneut mit der Laufbahn Konstantins, des älteren Neffen des Patriarchen Michael I. (Kerullarios), zumal da Michael Jeffreys unsere ursprüngliche Rekonstruktion mehrfach zu widerlegen versuchte. Die entsprechenden Hinweise in den narrativen Quellen, die dafür herangezogen wurden, sind für die Thesen des britischen Gelehrten nicht aussagekräftig. Das Geburtsdatum Konstantins bleibt unbekannt. Die verantwortungsvollen Ämter μέγας κουράτωρ τῶν Μαγγάνων und σακελλάριος (keineswegs im Patriarchat), jeweils mit den Titeln βεστάρχης bzw. μάγιστρος kombiniert, verlangten Erfahrung, die ein junger Mann etwas über Zwanzig noch nicht besaß. Es existieren keinerlei Indizien, die die Beförderung Konstantins zum πρόεδρος vor der Erkrankung Konstantins X. bzw. vor der Annullierung des Eidschwurs der Eudokia Makrembolitissa widerlegen könnten. Es besteht vielmehr der Verdacht, dass die Augusta den Eidschwur auf Druck des Ioannes καῖσαρ ablegen musste, eben weil Konstantin und sein Bruder Nikephoros karrieremäßig unter Konstantin X. hoch aufgestiegen waren. Konstantin kann nicht als πρωτοπρόεδρος καὶ ἐπὶ τῶν κρίσεων bezeugt gelten, zumal Titel und Inhalt des Psellos-Briefes 21 (Edition Gautier) nicht übereinstimmen. Somit ist auch ein Aufstieg des Psellos über den Rang eines πρωτοπρόεδρος hinaus kaum zu postulieren, geschweige denn dass letzterer diesen Titel bereits zwischen 1064 und 1068 innehatte. Ein synchrones Kopf an Kopf-Rennen zwischen Psellos und Konstantin hat es ebenfalls nicht gegeben.

Schlüsselwörter: Konstantin, Neffe des Patriarchen Michael I., Michael Psellos, Prosopographie, Epistolographie, Siegelkunde, Byzantinische Aristokratie, Elftes Jahrhundert.

Our first reconstruction of the *cursus honorum* of Constantine, the oldest nephew of the patriarch Michael I (Keroularios), was recently contradicted by the British scholar Michael Jeffreys with suggestions based on misunderstandings and partially less relevant sources. For this reason we feel obliged to offer a detailed reexamination of all the available and relevant sources. Constantine's date of birth is unknown. Offices of βεστάρχης καὶ μέγας κουράτωρ τῶν Μαγγάνων, which we prefer to date in the reign of emperor Isaakios I, as well

as offices of μάγιστρος καὶ σακελλάριος (of course not in the patriarchat!), demanded great responsibility and experience, which a young man of some twenty years could hardly have possessed. We do not see any reliable indicia prohibiting Constantine's promotion to the high title of πρόεδρος already before Konstantinos X became seriously ill or even before the solemn oath of the empress Eudokia Makrembolitissa was annihilated. We could, in fact, say that Ioannes *kaisar* suspected Constantine and his brother Nikephoros, who had acquired such dignities during the reign of Konstantinos X, as potential rivals, so he, therefore, forced the Augusta Eudokia Makrembolitissa in 1067 to swear that she would not admit her relatives to the administration of the empire after *basileus* had passed away. A short note in the History of Nikephoros Bryennios, that Constantine had at some time ambitions to ascend the throne could be even the background for the Augusta's forced oath. Psellos' correspondence does not offer any hint sharing responsibility of Constantine πρόεδρος during the conspiracy against Konstantinos X (1060). Constantine was neither addressee of Psellos' letter 21 (in the edition of Gautier), nor πρωτοπρόεδρος καὶ ἐπὶ τῶν κρίσεων, because the letter's content and superscription do not fit together. So we are not allowed to assume for Psellos a title higher than πρωτοπρόεδρος, not to mention that it cannot be supported that he held this title between 1064 and 1068. Constantine and Psellos, are both attested with the same title πρωτοπρόεδρος only for the year 1072. There has not been a synchronous „running side by side" between Constantine and Psellos, as the latter was already in 1047 βέστης, 1056 still βεστάρχης and became πρόεδρος during Isaakios I.

Keywords: Constantine, Nephew of the Patriarch Michael I, Michael Psellos, Prosopography, Epistolography, Sigillography, Byzantine Aristocracy, Eleventh Century.

Im Jahre 2011 widmete ich Professor Vassil Gjuzelev einen Artikel zur Karrierelaufbahn von Konstantinos und Nikephoros, den Neffen des Patriarchen Michael I. Kerullarios (1043–1058), ausgehend von der Verwendung der gleichen ikonographischen Motive, die sie auf ihren Siegeln als Indiz ihrer Verwandtschaft verwendeten[1]. Dank des Siegelbefunds konnte ich ihren bis damals lückenhaften und auf der Korrespondenz des Michael Psellos basierenden *cursus honorum* bereichern, bisweilen sogar korrigieren. In welchem Alter sich die beiden Männer befanden, als ihre Karriere vorangetrieben wurde, kann nicht eruiert werden, zumal ihr Geburtsdatum unbekannt bleibt, ähnlich wie jenes ihres namentlich unbekannten Vaters und ihres Onkels. Franz Tinnefeld schätzte das Geburtsjahr des Patriarchen nicht vor 1005 und nicht nach 1010, vermutete zudem, dass dieser nicht erheblich jünger als sein Bruder gewesen sei, zumal beide weitgehend gemeinsam studierten[2]. Demgemäß würde man als Geburtsjahre der beiden Neffen (Konstantinos war der ältere) nicht vor 1025 und

[1] *Wassiliou–Seibt*, Neffen, 107–119. – Das Heiligenrepertoire ihrer Siegel besteht aus drei sehr geläufigen und oft anzutreffenden Heiligen, Nikolaos (Bischof), Demetrios (Offizier), Panteleimon (Arzt), und dem „ausgefallenen" Menas Kallikelados („redegewandt", „eloquent"), der gemäß der Überlieferung ein höchst begabter Rhetor von senatorischem Stand war und zu den Schutzpatronen Konstantinopels zählte, weil seine Reliquien bei den Mauern der Akropolis einbegraben wurden und demgemäß ab dem 5. Jh. in der Hauptstadt große Verehrung erfuhren (Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια 8, 1123 [*N. E. Tzirakes*]; Lexikon der Christlichen Ikonographie 8, col. 7–8 [*U. Knoben*]). Es ist nicht ausgeschlossen, dass die Neffen des Patriarchen Michael Kerullarios diesen Heiligen als Vorbild für rhetorische Gewandtheit und Überzeugungskraft auf ihren Siegeln darstellen ließen.

[2] *Tinnefeld*, Michael I. Kerullarios, 95–127, hier 98, mit A. 23 und 99.

nicht nach 1030 suggerieren, angenommen ihr Vater hätte sie frühestens als Zwanzigjähriger gezeugt. Somit wären sie zur Zeit des Komplotts gegen Michael IV. (1040), an dem ihr Vater beteiligt war, daher inhaftiert wurde und sich bald darauf das Leben nahm, in etwa 14/19 Jahre alt. Falls er sie jedoch nach zwanzig gezeugt hat, dann verwaisten sie viel jünger. Jeffreys notiert dazu „Keroularios was not yet patriarch, nor even priest or monk, and his nephews were young boys", und zum Zeitpunkt des Schismas (1054) „the nephews were around twenty", was auf ein Geburtsjahr um 1034–1035 rückschließen ließe und ein Zeugungsalter durch ihren Vater von ca. 30 Jahren. Zum Zeitpunkt seines Todes bemerkt er "they will have been aged around six or seven at their father's death. Psellos says that they hardly remembered their father, and that Keroularios was imprinted on them in his place"[3].

Zu der bis dato frühersten greifbaren Stufe ihrer Karriere (Titel und Ämter) sind wir ausschließlich sigillographisch unterrichtet, *expressis verbis* betrifft sie die Person des Konstantinos. Die bisher bekannten Stufen seiner Laufbahn seien hier aus praktischen Gründen in chronologischer Folge wiederholt: a) βεστάρχης, κριτὴς τοῦ βήλου καὶ μέγας κουράτωρ τοῦ σεκρέτου τῶν Μαγγάνων (Siegel)[4]; b) μάγιστρος καὶ σακελλάριος (Brief des Psellos)[5]. Hinter dem anonymen σακελλάριος, Empfänger eines anderen Psellos' Briefes[6], der wohl Psellos als Schüler bzw. Freund sehr nahe stand, könnte sich eventuell Konstantinos verbergen; c) πρόεδρος (Brief des Psellos)[7]; d) πρωτοπρόεδρος (Brief des Psellos)[8]; e) πρωτοπρόεδρος καὶ λογοθέτης τῶν ἀγελῶν (Siegel)[9]; f) πρωτοπρόεδρος καὶ (μέγας) δρουγγάριος τῆς βίγλας (Siegel; Hypomnestikon an Michael VII. und Neara Michaels VII.)[10]; g) σεβαστός (Siegel)[11]; h) σεβαστὸς καὶ ἐπὶ τῶν κρίσεων (Brief des Psellos)[12]. Jedoch ist für den ältesten Siegeltypus Konstantins jener zu halten, auf dem er weder Titel noch Amt anführt (bereits durch

3 *Jeffreys*, Constantine, 65–66, mit A. 17 (Rückgriff auf die Leichenrede an Kerullarios, S. 351–353). Der britische Gelehrte orientierte sich wohl an *Ljubarskij*, Προσωπικότητα και το έργο του Μιχαήλ Ψελλού, 102, der das Geburtsdatum der beiden Brüder ca. Mitte der 30er Jahre des 11. Jh. ansetzt.

4 Catalogue of Byzantine Seals V, 25.2.

5 Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη 5, 277–278, Nr. 45.

6 Michaelis Pselli scripta minora II, 247–249, Nr. 211. Gegenstand des Briefes ist die Aussagekraft einer Ikone der Kreuzigung Christi, deren Aufbewahrungsort unbekannt bleibt. Jeffreys plädiert ohne Bedenken für eine Gleichsetzung des Adressaten mit Konstantinos, datiert den Brief auf ca. 1057 und denkt mit Vorbehalt an eine Ikone im Patriarchat); *Jeffreys*, Constantine 74–75; *Idem*, Summaries 267–268. Eine Neuedition dieses Briefes (mit englischer Übersetzung) in *Barber*, *Papaioannou*, Michael Psellos on Literature and Art, 356–360 (*Str. Papaioannou*).

7 Michaelis Pselli scripta minora II, 46–48, Nr. 31. Cf. *Jeffreys*, Summaries, 182.

8 Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη 5, 467–469, Nr. 184. *Jeffreys*, Summaries, 403.

9 *Wassiliou-Seibt*, Neffen, 148, Abb. 3.

10 Sceaux byzantins de la collection Henri Seyrig, 96. Cf. *Wassiliou-Seibt*, Neffen, 148, mit A. 18; Jus Graecoromanum I, 279–280; 281–282 (Hypomnestikon an Michael VII. und Neara Michaels VII.); Michael Psellus, Orationes forenses et acta, 157, Actum 2.35–36 (Akt des Psellos im Auftrag Michaels VII.).

11 *Zacos*, Byzantine Lead Seals II, 433.

12 Michaelis Pselli scripta minora II, 254–256, Nr. 214. Cf. *Jeffreys*, Summaries, 269.

fünf Exemplare bekannt)[13]. Hingegen ist Konstantinos nicht als λογοθέτης τοῦ γενικοῦ bezeugt, sondern sein Bruder Nikephoros[14]. Als πρωτοπρόεδρος καὶ ἐπὶ τῶν κρίσεων kann u. E. Konstantinos ebenfalls nicht als belegt gelten, weil diese Kombination ausschließlich auf einer Überschrift eines Psellos' Briefes[15] vorkommt, in der weder der Vorname Konstantinos noch die Bezeichnung "Neffe des Patriarchen Kerullarios" aufscheint, geschweige denn eine solche Gleichsetzung aus dem Inhalt des Briefes hervorgeht. Aus diesem Grund haben wir ihn nicht für unsere damalige Studie herangezogen. Wir werden aber im Rahmen dieses Aufsatzes noch auf diesen Brief zurückkommen. Als approximativen Beginn der chronologischen Abstufung des oben angeführten *cursus honorum* Konstantins setzte ich damals, gestützt auf sigillographische Kriterien und auf die Information, dass die Neffen des Patriarchen erst nach dessen Tod ihre Ämter wiederaufnehmen konnten, frühestens das Jahr 1059 an, und fügte hinzu, dass ihre Karriere erst nach dem Regierungsantritt Konstantins X. Dukas richtig forciert wurde, eben weil letzterer zur ehemaligen Partei des Patriarchen gehörte und zudem über Eudokia Makrembolitissa mit ihnen verwandt war. Mit anderen Worten setzte ich die erste (a) oben angeführte Karrierestufe frühestens in die letzte Phase der Regierung Isaakios' I. und spätestens in die frühe Regierungszeit Konstantins X., die zweite (b) wiederum auf ca. 1065. Dieses Gerüst versuchte Michael Jeffreys 2016 zu widerlegen[16], durch Heranziehen 1) jener Stelle im Geschichtswerk des Attaleiates, die von einer allgemeinen Würdigung der Neffen des Patriarchen mit höchsten Titeln und angesehenen Ämtern „καὶ τοὺς τούτου ἀνεψιοὺς ταῖς πρώταις ἀξίαις καὶ πράξεσι περιβλέπτους ἀποδεδειχώς"[17] unmittelbar nach der Krönung des Isaakios (I.) Komnenos (1. September 1057) berichtet, eben als Dankbarkeit für die gewährleistete Hilfe ihres Onkels zur Erlangung der Kaiserwürde und 2) jener Stelle in der Chronographia von Michael Psellos, die von der Reue des Isaakios Komnenos wegen seiner Taten gegenüber Kerullarios unmittelbar nach dem Tod des letzteren und der Wiederaufnahme von dessen aus ihren Ämtern zuvor suspendierten Neffen am Hof erzählt: „Er (scil. der Kaiser) bat viele Male seine (scil. des Patriarchen) Seele um Vergebung, und als wolle er sich vor ihr rechtfertigen, besser gesagt, sie besänftigen, verlieh er sogleich dessen Sippe (γένος) das Vorrecht des freien Zugangs (παρρησία: „Redefreiheit") zu sich und zählte sie unter die dem Thron Nahestehenden (τοῖς τοῦ βήματος συνηρίθμει)"[18]. Das bedeutet aber nicht unbedingt, dass sie zugleich höhere Ämter / Positionen, als sie zuvor hatten[19], bekamen, wie Jeffreys meinte: "The

[13] Dazu s. *Wassiliou-Seibt*, Neffen, 146, mit A. 10 (vier Exemplare); Byzantinische Mensch in seinem Umfeld, 111–112, Nr. 73 (das fünfte Exemplar).

[14] *Wassiliou-Seibt*, Neffen, 151.

[15] Quelques lettres de Psellos inédites ou déjà éditées, 167–170, Nr. 21.

[16] *Jeffreys*, Constantine, 62 [3] und [6] 63.

[17] Michaelis Attaliatae Historia, 48.12–14

[18] Michael Psellos. Leben der byzantinischen Kaiser (976–1075), 664/665.

[19] Vgl. auch *Oikonomidès*, Serment, 119 („ils [scil. les neveaux] occupèrent de nouveau les charges qu'ils avaient quittées"; *Snipes*, Letter of Michael Psellos to Constantine the Nephew of Michael

resultant favours for Keroularios' family (who had lost their positions as the patriarch was exiled) must have been designed to impress the public and soften its mood". Bis hierher stimmen wir dem Kollegen völlig zu, dann aber nicht mehr: "It is hard to see how this could have been achieved without promoting them to higher positions than before". Die Wiederaufnahme am Hof ist u. E. die Wiedergutmachung, dadurch hatte der Kaiser nicht mehr das Volk gegen sich. Der britische Gelehrte zog angesichts seiner Interpretation dieser beiden Stellen den Schluss, dass Konstantinos den Rang des βεστάρχης noch „before 1057" (also noch vor der Regierungszeit Isaakios' I.), jenen des μάγιστρος exakt im Jahr 1057 und den des πρόεδρος noch am Ende der Regierung des letzteren (1059) erlangte.

Als πρόεδρος ist Konstantin bisher ausschließlich in der Korrespondenz des Psellos[20] bezeugt, wobei der betreffende Brief keinerlei Indizien enthält, die auf eine Verurteilung Konstantins wegen Beteiligung an dem geplanten Attentat auf Konstantinos X. (1060) am Tag des hl. Georgfestes rückschließen ließen, und demgemäß zwingend auf eine chronologische Eingrenzung der Epistel auf 1060/1061 bzw. ca. 1062[21]. Zu diesem Zeitpunkt wäre gemäß Jeffreys Konstantinos um die Mitte zwanzig, hatte aber bereits mehr als ein Kind, wie aus dem Brief selbst hervorgeht. Ebenso unglaubwürdig ist die Würdigung mit dem hohen Titel des πρόεδρος in diesem jungen Alter für die damalige Zeit, welchen Psellos (damals 42 Jahre alt), Konstantinos Leichudes (noch als Weltlicher im Amt πρωτοβεστιάριος! Sein Geburtsdatum ist leider unbekannt) und Konstantinos (X.) Dukas (damals 52 Jahre alt) – alle reiferen Alters – von Isaakios Komnenos verliehen bekommen haben[22]. Hätte die hierarchische Gleichstellung der jungen Neffen des verstorbenen Patriarchen nicht das Unbehagen dieser erfahrenen Männer hervorgerufen?

Gemäß Jeffreys ist sogar das Siegel Konstantins mit der Kombination βεστάρχης, κριτὴς τοῦ βήλου καὶ μέγας κουράτωρ τοῦ σεκρέτου τῶν Μαγγάνων „before 1057" zu datieren, denn βεστάρχης „is a considerable dignity in Psellos' world, in the early 1060s", demgemäß sei er für den Neffen des Patriarchen früher zu erwarten und zwar „in an administrative career in the capital under his uncle's patronage up to 1057"[23]. Es sei jedoch darauf hingewiesen, dass aus der betreffenden Korrespondenz

---

Cerularios, 102 ("The two brothers … were restored to their former positions by the Emperor [scil. Isaac Comnenos] after the death of their uncle a few months later").

20 Michaelis Pselli scripta minora II, 46–48, Nr. 31. Zum Inhalt des Briefes s. *Jeffreys*, Summaries 182–183 (hier auf 1062 datiert).

21 *Jeffreys*, Constantine, 62, 72, 74 („I think that both promotions [scil. magistros and proedros] were given by Isaakios, in 1057 and 1059….The date of promotion to proedros is important. One promising approach to the puzzles 1060–1062 is the identification of Constantine´s trial of K(urtz) – D(rexl) 31 as a result of the Mangana conspiracy. That is only possible if Isaakios had been forced by public expectations of penitence to promote Constantine to proedros in 1059. I find the hypothesis worth researching; it should not be discarded just because of me Constantine´s age were not usually promoted so quickly").

22 Seinen Bruder, Ioannes Komnenos, honorierte er mit dem höheren Titel κουροπαλάτης und dem Militärkommando μέγας δομέστικος. *Barzos*, Γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν, II, 49, Nr. 6.

23 *Jeffreys*, Constantine, 70. – Zu diesem geplanten Komplott s. *Cheynet*, Pouvoir et contestations, 71.

des Psellos weder eine genauere Datierung innerhalb der 60er Jahre zu konstatieren ist, geschweige denn das Alter der mit dem betreffenden Titel honorierten Personen. Eine von ihnen, Aristenos, einstiger Psellos'-Schüler und Protégé kombiniert diesen Titel mit dem hochgradigen Amt πρωτασηκρῆτις[24], für dessen Bekleidung einiges an Erfahrung vorausgesetzt wird, welches also nicht von jungen Leuten besetzt wurde. Chasanes wiederum, ein anderer ehemaliger Schüler des Psellos, trug diesen Titel als Themenrichter (κριτὴς Θρᾴκης καὶ Μακεδονίας)[25], wofür ebenfalls Erfahrung vorausgesetzt war.

Psellos (1056 noch als βεστάρχης bezeugt[26]) war zu diesem Zeitpunkt πρόεδρος, ein Titel, den er von Kaiser Isaakios Komnenos (1057–1059) verliehen bekommen hat, ähnlich wie Konstantinos Leichudes als πρωτοβεστιάριος (danach Patriarch) und Konstantinos Dukas (danach Kaiser). Jeffreys datierte diesen Brief ca. 1060–1066, offenbar deswegen, weil er zwingend die Beförderung des Psellos zum πρωτοπρόεδρος zwischen 1064 und 1068 ansetzen möchte[27]. Wir hingegen fanden keinerlei inhaltliche Indizien, die eine Datierung dieses Briefes in die zweite Hälfte der 60er Jahre ausschließen könnten, nicht zuletzt deswegen, weil das Jahr 1072 das einzige sichere Datum ist, das Psellos in der Rangstufe des πρωτοπρόεδρος dokumentiert, also im gleichen Rang mit Konstantinos (s. unsere S. 72).

Der Titel βεστάρχης zählte in den gesamten 60er Jahren des 11. Jh. noch zu den angesehenen Titeln, und gerade bei Inhabern jüngeren Alters galt er als zusätzliche Auszeichnung, selbst wenn er etwas großzügiger als zuvor vergeben wurde. Vorausgesetzt, dass Konstantinos (Rangtitel und Amt sind nicht angeführt) tatsächlich der Empfänger jenes Briefes ist, den Psellos als Begleiter der zweiten Expedition Romanos' IV. gegen

---

[24] Michaelis Pselli scripta minora II, 173–174, Nr. 148 (Psellos bittet an Ende des Briefes, dass Aristenos seinem Freund, dem Bischof von Gordiasos, helfen möge, der nach einem Streitfall mit dem Bischof von Matiane in Schwierigkeiten geraten ist. Dazu s. Brief 147. Psellos selbst war damals mit dem für ihn geschaffenen Titel ὑπέρτιμος ausgezeichnet, was am Ende dieses Briefes zu entnehmen ist). Cf. *Gautier*, Quelques lettres de Psellos inédites ou déjà éditées, 116; *Jeffreys*, Summaries, 239 (mit Referenzen).

[25] Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη 5, 439–440, Nr. 172. Cf. 227, Nr. 38. Cf. *Jeffreys*, Summaries, 396 (ca. 1060–1066 datiert). – Nach einer Mitteilung von Stratis Papaioannou, wofür wir ihm sehr danken, dürfte Nr. 38 irrtümlich zu Nr. 172 beigefügt worden sein, ein nicht selten zu beobachtendes Phänomen. Jedenfalls sind im Paris. gr. 1182 beide Briefe überliefert (mündliche Mitteilung von Stratis Papioannou).

[26] Michael Psellus, Orationes forenses et acta, 143–155, Actum 1 (Abschrift der Urkunde betreffend die Auflösung der Verlobung der Adoptivtochter des Psellos mit Elpidios Kenchres: Τὸ ἴσον τοῦ γεγονότος ὑπομνήματος παρὰ τοῦ αὐτοῦ μοναχοῦ Μιχαὴλ τοῦ Ψελλοῦ, βεστάρχου τηνικαῦτα ὄντος etc.).

[27] *Jeffreys*, Excursuses, 9: Psellos' dignities 426 (fehlerhaft und irreführend). U. E. ist die bei Michael Attaleiates 17.25 anzutreffende Bezeichnung πρόεδρος φιλοσόφων eine Umschreibung von ὕπατος φιλοσόφων, zumal ὕπατος und πρόεδρος bedeutungsmäßig ident sind, s. dazu *Liddell – Scott*, s. v. ὕπατος. Somit erklärt sich auch die Verwendung von πρόεδρος anstelle von ὕπατος in einem zur Regierungszeit des Konstantinos IX. verfassten Briefes, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη 5, Nr. 155, S. 405–406, hier 406.18 (Πρὸς νεοφώτιστον, ὡς ἐκ τοῦ βασιλέως τοῦ Μονομάχου) – Zur lückenhaften und problematischen Karriereleiter des Psellos sei verwiesen auf die teils voneinander abweichenden Arbeiten von *J. C. Riedinger*, Quatre étapes de la vie de Michel Psellos, 5–60 und *Fr. Lauritzen*, Psellos' early career at court, 135–143, sowie *Cheynet*, Administration provinciale dans la correspondence de Michel Psellos, 45–59; *Cheynet*, Sceaux de Psellos, 313–319, und zuletzt *Gkoutzioukostas*, Μιχαήλ Ψελλός: ένας λόγιος στην υπηρεσία του κράτους (in Druck).

die Seldschuken (1069) aus Kaisareia nach Konstantinopel schicken ließ[28], trug diesen Titel damals dessen ältester Sohn (scil. Michael). Nebenbei sei erwähnt, dass am Ende der Regierungszeit Michaels VI. Konstantinos (X.) Dukas (*1006) diesen Titel hatte, während Romanos (IV.) Diogenes sich sehr bemühen musste, um ihn – erst als Anerkennung seiner militärischen Erfolge als δοὺξ Σαρδικῆς – in der fortgeschrittenen Regierungszeit Konstantins X. zu bekommen[29]. Im Fall des Konstantinos erscheint der Titel βεστάρχης in Kombination mit dem angesehenen Amt des μέγας κουράτωρ τῶν Μαγγάνων, also des obersten Verwalters des Manganenkuratoriums. Auch für diese verantwortungsvolle Position ist Erfahrung gefragt und ihre Besetzung mit einem knapp über zwanzig Jahre alten Menschen (so Jeffreys) erscheint sehr unglaubwürdig.

Noch komplizierter ist die Begründung Jeffreys für Konstantins Amt als σακελλάριος, welches mit dem Rangtitel μάγιστρος verknüpft ist, gleich zu Beginn der Regierung von Isaakios Komnenos (1057), und zwar im Patriarchat (!) unter der Obhut seines Onkels, des Patriarchen Kerullarios, der vom neuen Kaiser (als Gegenleistung für seine Hilfe bei der Erlangung der Kaiserwürde) letztem das volle Pouvoir in allen kirchlichen Angelegenheiten erhalten hatte, ohne den Kaiser zuvor konsultieren zu müssen[30]. Somit hätte nun der Patriarch von diesem Privileg Gebrauch gemacht „by appointing his nephew as *sakellarios* with the dignity of *magistros*, two signs of the family's favour“[31]. Aus diesem Hintergrund resultierte die Schlussfolgerung, dass Konstantin 1057 σακελλάριος des Patriarchen gewesen wäre und der eingangs erwähnte Brief bei *Kurtz – Drexl* II 211 um 1057 zu datieren sei[32]. Der angebliche Dienst Konstantins im Patriarchat wurde sogar „untermauert“ durch den Rückgriff auf die *excommunicatio* (Schisma 1054/lateinische Bannbulle vom 16. Juli), in der als damaliger *sacellarius*/σακελλάριος des Patriarchen Michaels I. ein *Constantinus* vermerkt ist, im ausführlichen griechisch/lateinischen Edikt (Σημείωμα) hingegen, das die griechische Fassung der Bannbulle enthält, Νικηφόρος/Nicephorus (u. E. wohl ein Überlieferungsfehler)[33]. Demnach suggerierte man schließlich „there were two officers so named in the patriarchate, easily confused by visitors“[34]. Hier ist zu notieren, dass einerseits sowohl das Amt des patriarchalen wie auch des kaiserlichen σακελλάριος stets nur von einer Person besetzt werden konnte und andererseits, dass dieses Amt im Patriarchat nicht von Weltlichen bekleidet werden konnte. Konstantinos kann somit nur Chef der staatlichen Finanzen gewesen sein, und das sicher nicht in sehr jungem Alter, also um die zwanzig bzw. knapp darüber.

---

28 *Snipes*, Letter, 100.51.

29 Ioannes Skylitzes Continuatus, 121.14–23. Unmittelbar vor seiner Krönung zum Kaiser ernannte ihn Eudokia Makrembolitissa zum μάγιστρος.

30 Michaelis Attaliatae Historia, 48.14–21.

31 *Jeffreys*, Constantine, 71.

32 *Jeffreys*, Summaries, 268.

33 Acta et scripta quae de controversiis ecclesiae Graecae et Latinae saeculo undecimo composita extant, 154.11–13 (“sacellarius ipsius Michaelis, Constantinus“); 164.35–36 („ὁ σακελλάριος τοῦ αὐτοῦ Μιχαὴλ ὁ Νικηφόρος“ bzw. “ejusdem Michaelis sacellarius Nicephorus”). Cf. dazu *Tinnefeld*, Michael I. Kerullarios, 114, mit A. 109, 118, mit A. 139.

34 *Jeffreys*, Constantine, 69.

Da Konstantinos zweifellos bereits vor der Vertreibung von Eudokia Makrembolitissa aus dem Palast (1072) mit dem Titel πρωτοπρόεδρος in einem eingangs zitierten Brief des Michael Psellos (auch Psellos nennt sich im Brief πρωτοπρόεδρος) bezeugt ist, und darüber hinaus auf Siegeln, die zudem jeweils ein anderes Amt für ihn hinzugefügt aufweisen, zunächst das des λογοθέτης τῶν ἀγελῶν, danach jenes des δρουγγάριος τῆς βίγλας (identisch mit μέγας δρουγγάριος, als solcher in den eingangs zitierten schriftlichen Zeugnissen), und der „zwingenden Suggestion" des britischen Gelehrten, dass Konstantinos die Rangstufen μάγιστρος und πρόεδρος in der Regierungszeit Isaakios' I. bekleidete (s. oben S. 69), lehnte dieser schließlich (anders als wir) jegliche rangmäßige Aufstufung für beide Neffen des verstorbenen Patriarchen unter Konstantin X. Dukas bzw. unter der kurzen Herrschaft seiner Witwe Eudokia Makrembolitissa und der darauffolgenden Regierungszeit des Romanos IV. Diogenes ab.

Er versuchte diese Ansicht glaubwürdig zu machen, indem er sich auf den offiziellen und schriftlich beglaubigten Eidschwur der Eudokia Makrembolitissa (1067) an den todkranken Kaiser Konstantin X. berief. Bekanntlich musste diese (wohl auf Druck des Ioannes *kaisar*) dem *basileus* schwören, dass sie nach dessen Ableben kein weiteres Mal heiraten werde und solange sie lebe, keinen ihrer Cousins oder ihrer restlichen Verwandten in die Führung der Staatsgeschäfte (διοικεῖν τὸ κοινόν) aufnehmen werde, sondern die Regierungsmacht (ἐξουσία) einzig und allein dem Bruder des Kaisers, Ioannes *kaisar*, weiterhin überlassen, zudem noch größere Macht und Würden ihm selbst sowie seinen Söhnen zukommen lassen werde[35]. Konkret wurde damit eine potentielle Beteiligung der Cousins zweiten Grades bzw. anderer Verwandter Eudokias an den Regierungsgeschäften per Eid ausgeschlossen. Damit ist jedoch nicht automatisch ihr Aufstieg in eine höhere Rangstufe blockiert bzw. gesperrt[36]. Infolge der baldigen Annullierung des Eidschwurs war er ohnehin nicht mehr rechtskräftig. Somit gäbe es theoretisch auch keine Einschränkung der Würden- und Ämtervergabe an die Neffen des Kerullarios unter Romanos IV. Ich sehe zudem keinerlei Gründe, die vor der definitiven Übernahme der Regierungsgeschäfte (ab 1066) durch Ioannes *kaisar* (infolge der Erkrankung des *basileus*) den rangmäßigen Aufstieg der beiden Neffen des Kerullarios verhindert hätten[37] (s. oben S. 68–69) und glaube, dass die Missgunst/Eifersucht ihnen gegenüber auf den Einfluss des Ioannes *kaisar* erst zum Zeitpunkt des bereits erkrankten Kaisers zurückgeht.

Für diese Thematik sind zwei Hinweise von besonderem Interesse. Der erste ist ein Brief von Michael Psellos an Ioannes *kaisar*, der die wichtige Information enthält, dass Ioannes sich damals nicht mehr wie zuvor von seinem Bruder begünstigt fühlte

---

35 *Oikonomidès*, Serment, 107.77–108.85. Cf. *Jeffreys*, Constantine 78 [14–16].

36 Als Paradebeispiel sei hier der Neffe/Adoptivsohn Michaels IV. und der Augusta Zoe erwähnt, der zwar angesichts der Adoption zum *kaisar* ernannt worden war, aber von seinem Onkel gänzlich aus den Regierungsgeschäften ausgeschlossen worden war, bis er schließlich nach dessen Tod (Dezember 1041) als Michael V. (Kalaphates) den Thron besteigen konnte.

37 Ähnlich *Oikonomidès*, Serment, 120 („les cousins de l'impératrice Eudocie occupaient déjà en 1067 des postes élevés dans la hiérarchie").

und daher seine Befürchtung dem Psellos mitteilte, was letzterer kategorisch ablehnte. Der Brief wurde zwar auf 1060 datiert, er könnte aber auch später entstanden sein[38]. Der zweite Hinweis findet sich im Geschichtswerk des Nikephoros Bryennios und betrifft Konstantinos bereits δρουγγάριος und hochangesehenes Senatsmitglied unter Michael VII., der in der Vergangenheit Kaiser zu werden „träumte" (ὀνειροπολῶν)[39]. Wann er tatsächlich diese Ambitionen hegte, ist leider unbekannt. Jedenfalls ist diese Information nicht unbedeutend, weil sie eine potentielle Erklärung sowohl für den schriftlich festgelegten Eidschwur der Eudokia Makrembolitissa (1067) als auch für die Befürchtung des Ioannes *kaisar* sein könnte. Es wäre zumindest überlegenswert, ob der „Traum" Konstantins, *basileus* zu werden, doch nicht zur Zeit des erkrankten Konstantins X. entstanden ist, als Ioannes καῖσαρ *de facto* die Regierungsgeschäfte in der Hand hatte.

Ob Konstantinos und sein Bruder Nikephoros vor oder nach Psellos zum πρωτοπρόεδρος ernannt wurden, bleibt eine offene Frage. Sicher ist, dass Konstatin und Psellos noch vor der Verbannung Eudokias (1072) diesen Titel gleichzeitig trugen (s. S. 72). Ausgehend von den narrativen Quellen ist dieser Titel mit Sicherheit anno 1068 in Byzanz bereits existent. Es handelt sich um Manuel Komnenos, den Neffen des verstorbenen Kaisers Isaakios Komnenos, der in diesem Jahr vom πρωτοπρόεδρος zum κουροπαλάτης erhoben wurde – er war mit einer Nichte des amtierenden Kaisers Romanos IV. verheiratet[40]. Interessanterweise trug diesen hochrangigen Titel in den 60er Jahren des 11. Jh. der Herrscher von Alanien (ἐξουσιοκράτωρ Ἀλανίας), eine Information, die bisher ausschließlich aus dem Siegel seines Sohnes Konstantinos hervorgeht[41]. Der Herrscher von Alanien war damals der zweitwichtige Verbündete der Byzantiner im Kaukasus – der erste war der König von Georgien, welcher überhaupt als erster ca. 1060 mit dem Titel σεβαστός honoriert wurde[42] – also lange vor Konstantinos als erster Byzantiner (spätestens 1078). Gemäß Werner Seibt (mündliche Mitteilung) ist es nicht ausgeschlossen, dass der Titel πρωτοπρόεδρος überhaupt dem Herrscher von Alanien als erstem verliehen worden war, ja, vielleicht sogar fast zur gleichen Zeit als man den georgischen König mit dem Titel σεβαστός geehrt hat.

Kommen wir nun zu jenem Brief des Psellos, der folgende Überschrift aufweist: Εἰς τὸν πρωτοπρόεδρον καὶ ἐπὶ τῶν κρίσεων φίλτατον μὲν αὐτῷ (scil. τῷ Ψελλῷ) τυγχάνοντα, βραχὺ δέ τι παραβασκήναντα (ed. *Gautier*, Lettres 167–170, Nr. 21), und

---

38 *Gautier*, Lettres, 137–139, Nr. 8. Cf. *Jeffreys*, Summaries, 158–159. Psellos fragt sich, ob ein Daimon über den *kaisar* gekommen wäre, dass er an Derartiges überhaupt denken kann: "σοὶ δ᾽ ἄρα τις δαίμων ἐβάσκηνε καὶ νοήματά τινα δυσελπιστίας μεστὰ τῇ ψυχῇ σου παρέφθειρε καὶ ὑπείληφας ὅτι σοι ὁ ἀδελφός, ἵν᾽ οὕτως εἴποιμι, καὶ πατήρ, ἠλάττωσέ σοι τὴν πρώτην εὐμένειαν καὶ μέχρι τῶν παρασήμων τῆς εὐτυχίας προαγαγὼν τῆς πρός σε εὐνοίας ἐπαύσατο" (S. 137.29–138.33). Cf. *Polemis*, Doukai, 36.

39 Nikephoros Bryennios III. 2.3, 213 (πάλαι γὰρ ἦν ὀνειροπολῶν τὴν βασιλείαν).

40 Michaelis Attaliatae Historia, 108.6–9.

41 *Argun*, Vislaja pečat', 4–10. Das Siegel wurde in Anakopia, dem Zentrum des byzantinischen Themas in Abchazien, entdeckt, jedoch fehlerhaft interpretiert. Cf. dazu die Anzeige in der BZ 112 (2019) (*Seibt*) (in Druck).

42 Es handelt sich um Bagrat IV. (1027–1072). *Seibt*, Byzantinische Rangtitel Sebastos (= Festschrift für Cécile Morrisson), 761.

den Père Gautier Konstantinos, dem Neffen des Kerullarios, zugewiesen hatte (S. 167, A. 1). Jeffreys stützte sich auf diese Identifizierung und baute diesen Brief in die Rekonstruktion des *cursus honorum* Konstantins, aber auch in die des Psellos (äußerst lückenhaft, zudem teils fraglich) ein. Aus dem Inhalt des Briefes geht hervor, dass der namentlich nicht bekannte Adressat und Freund des Psellos kurzfristig neidisch (παραβασκήνας) auf ihn war, weil er ihm plötzlich rangmäßig nachgestellt wurde, zuvor waren die beiden gleichrangig, „liefen nebeneinander" (συντρέχοντες), dem Anschein nach (ἴσως) lief sein Freund kurzfristig sogar etwas schneller voraus. Zitat: Σοὶ δ᾽ ἂν καὶ συγγνοίην εἰκότα παθόντι καὶ κατόπιν ἐμοῦ γεγονότι, τὰ πρῶτα συντρέχοντι καὶ ἴσως προδραμόντι βραχύ. Interpretationsprobleme bereitet dabei das ἴσως προδραμόντι βραχύ, zumal das Verb προτρέχειν (hier als Partizip Aorist) sowohl die Bedeutung " vorauslaufen" als auch „überholen" hat. In der zweiten Bedeutung würde es heißen, dass der Adressat in der Vergangenheit für eine kurze Zeit Psellos rangmäßig „übersprungen" hatte. Jedoch ist mit dieser Interpretation das ἴσως im Satz überflüssig. Hingegen ergibt sich in der Bedeutung „vorauslaufen", dass der Freund des Psellos Rangstufen in kürzeren Intervallen durchlief. Einfacher ausgedrückt, das Vorrücken von einer Rangstufe in die andere war kürzer als im Fall des Psellos.

Gestützt auf die von Père Gautier befürwortete Identifizierung des anonymen Adressaten dieses Briefes mit Konstantin und der Auffassung von προτρὲχειν als „slightly in front", meinte Jeffreys, dass letzterer entweder vor Psellos zum πρωτοπρόεδρος ernannt worden wäre, oder sogar eine andere, frühere Rangstufe früher als letzterer erreicht hätte, in etwa die des βεστάρχης[43]. Wie ließe sich aber eine frühere Beförderung Konstantins zum πρωτοπρόεδρος oder zum βεστάρχης vereinbaren, wenn Jeffreys selbst die Ernennung des Psellos zum πρωτοπρόεδρος zwischen 1064 und 1068 (S. 426), jene Konstantins hingegen erst vor 1072 (S. 78) ansetzen möchte bzw. Konstantin βεστάρχης „before 1057" (S. 62) gewesen sein sollte, μάγιστρος genau 1057 wurde (S. 427) und Psellos im selben Jahr πρόεδρος (S. 427)?

Ein synchrones „Kopf an Kopf-Rennen" *(„side by side")* zwischen Konstantinos und Psellos kann es deswegen nicht gegeben haben, weil wir seit kurzem Psellos noch als Weltlichen (sein Name war bekanntlich Konstantinos) als ἀνθύπατος πατρίκιος βέστης in Kombination mit den Ämtern κριτὴς τοῦ βήλου καὶ ὕπατος τῶν φιλοσόφων sigillographisch belegt und durch letzteres zweifellos als *terminus post quem* das Jahr 1047 fixiert haben[44].

Wenn die Überschrift und der Brief selbst tatsächlich zusammengehören, dann ist zweifellos davon auszugehen, dass es sich um eine (ungenannte) Beförderung des

---

43 *Jeffreys*, Constantine, 81: „As for the moment when Constantine was ahead of Psellos, he may been the first to be appointed *protoproedros*, or maybe even earlier, e. g. at promotion to *vestarches*"; 87–88 (englische Übersetzung des Briefes); *Idem*, Summaries 163.

44 *Cheynet*, Sceaux, 316. – In der bisherigen Forschung wurde irrtümlich angenommen, dass die Briefe 88 und 89 in Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη 5, ed. *Sathas*, Psellos im Rang eines βέστης bezeugen (cf. zuletzt *Jeffreys*, Excursuses, 9: Psellos᾽ dignities 426). Aus dem Kontext geht hervor, dass diesen Titel der Schreiber trug, dem Psellos die beiden Briefe diktiert hat. Für diese wichtige Mitteilung danke ich Stratis Papaioannou.

Psellos über den Titel des πρωτοπρόεδρος hinaus handelt und der Brief selbst mit Sicherheit nach 1072 zu datieren ist. Am ehesten wäre dann Psellos in die darauffolgende Stufe des κουροπαλάτης befördert worden, was seinen Freund (noch πρωτοπρόεδρος) und hohen Richter (ἐπὶ τῶν κρίσεων) neidisch gemacht hat. Allerdings ist Psellos in keiner einzigen Quelle bisher über den Rang des πρωτοπρόεδρος hinaus bezeugt. Wohl nicht zuletzt deswegen suggerierte Jeffreys, dass sich eine Würdigung darüber hinaus kurz vor dem Tod der Psellos ereignet haben muss und zwar infolge der „Massenbeförderungen" unter Nikephoros Botaneiates (S. 164).

Da die Überschrift des Briefes sehr wahrscheinlich eine spätere Hinzufügung ist, verliert die Hypothese der Gleichsetzung des Adressaten des Briefes mit Konstantinos an Glaubwürdigkeit. Der Verdacht resultiert einerseits aus der Komposition der Überschrift und andererseits aus der Textüberlieferung. In der Überschrift steht φίλτατον μὲν αὐτῷ („ihm") τυγχάνοντα und nicht φίλτατον μὲν ἡμῖν („uns", *plural majestatis*) bzw. μοι („mir"), wofür es bisher m. E. kein analoges Beispiel in der Korrespondenz des Psellos gibt. Im Brief selbst fehlt der Rangtitel des Adressaten bzw. sein richterliches Amt. Übrigens hatte Psellos mehrere „Freunde" – zumindest ausgehend von seiner Korrespondenz, in welcher nicht selten Neid/Missgunst (βασκανία) mehr oder weniger thematisiert wird[45]. Als „liebsten Freund" bezeichnet er in etwa auch einen Aristenos unbekannten Vornamens, der als Empfänger mehrerer Psellos' Briefe (wohl aus den 60er Jahren des 11. Jh.s) bekannt ist. In einem von ihnen erscheint er als βεστάρχης und πρωτασηκρῆτις (Leiter der Kaiserkanzlei)[46].

Stratis Papaioannou teilte mir mit, dass 1) dieser Brief im Kodex Laur. Gr. 59.12 (Papier, Mitte 13. Jh.) nicht zusammen mit den anderen Episteln des Psellos überliefert ist –im Rahmen der Textüberlieferung fungiert er somit als „Außenseiter", und 2) dass die betreffende Handschrift des öfteren falsche Überschriften zu einzelnen Briefen aufweist (als Paradebeispiel sei in etwa Sathas, MB V 184 angeführt, wofür dieser Kodex als Überschrift Τῷ ἐπὶ τῶν δεήσεων etc. statt Τῷ πρωτοπροέδρῳ etc. bietet).

Da all den obigen Ausführungen zufolge der Adressat des Briefes weder πρωτοπρόεδρος καὶ ἐπὶ τῶν κρίσεων war, geschweige denn mit Konstantinos identisch ist, haben wir überhaupt keinen konkreten Anhaltspunkt, von welcher Stufe aus Psellos damals rangmäßig aufgestiegen war. Im Brief selbst bringt Psellos seine allgemeine Überlegenheit dem Adressaten gegenüber zum Ausdruck, zunächst durch die Äußerung: Ἀλλ᾽ εἰ καὶ ταὐτοῦ ὀνόματος οἱ πλείους μέτοχοι, ἀλλ᾽ οὐχὶ καὶ τῆς ἄλλης ἰσότητος· οἷς δὲ καὶ αἱ προσηγορίαι διάφοροι, τούτων οὐχ ἥκιστα καὶ αἱ τάξεις διῄρηνται: „Selbst wenn Mehrere den gleichen Namen teilen, sind diese nicht unbedingt auch in jeglicher Hinsicht gleichgestellt. Diejenigen, die unterschiedliche Zunamen haben, haben nicht weniger unterschiedliche Ränge", wobei ἰσότης hier eher im allgemeinen Sinn zu verstehen ist, und nicht ausschließlich die Titulatur. Ob Psellos

---

45 *Tinnefeld*, Freundschaft, 151–168; *Papaioannou*, Michael Psellos on Friendship and Love, 43–61.

46 *Gautier*, Lettres, 173–175, Nr. 24. Cf. *Jeffreys*, Summaries, 166. Zum πρωτασηκρῆτις s. *Gkutziukostas*, Απονομή δικαιοσύνης, 186 und 224–225.

hier allgemein spricht, oder ob sich dahinter zugleich eventuell der indirekte Hinweis verbirgt, dass Psellos und sein Adressat den gleichen Vornamen (ὄνομα) teilen, möchten wir dahingestellt lassen. Vor allem anhand des Gleichnisses zwischen Sonne und Mond wird der Unterschied zwischen Psellos und seinem „Freund“ dargelegt. Im letzten Teil sind schließlich „Gleichsein“ (ἰσότης) und „Ungleichsein“ (ἀνισότης) unter den beiden auf das Philosophieren und den besseren Philosophen ausgerichtet[47], wobei – nicht überraschend – Psellos sich als überlegen darstellt. Aus dem Brief geht zweifellos hervor, dass Psellos ein inniges freundschaftliches Verhältnis zu seinem Adressat entwickelt hatte. Wer immer auch letzterer gewesen sein mag – jedenfalls nicht Konstantinos – durchlief er in Vergleich zu Psellos schneller die verschiedenen Rangstufen und befand sich irgendwann auf der gleichen Stufe mit Psellos, daher auch die Formulierung τὰ πρῶτα συντρέχοντι καὶ ἴσως βραχύ προδραμόντι.

Es stellt sich dennoch die Frage, wer überhaupt der anonyme πρωτοπρόεδρος καὶ ἐπὶ τῶν κρίσεων der Überschrift sein könnte. In der bisher bekannten Korrespondenz des Psellos, fanden wir keinen einschlägigen Hinweis, der zu einer zufriedenstellenden Antwort führen könnte. Daher werden wir auch keine Lösung „erdichten“, sondern uns mit vorsichtigen Bemerkungen begnügen. Es ist vor allem festzuhalten, dass unter Nikephoros Botaneiates der Titel πρωτοπρόεδρος großzügiger als zuvor an höhere Beamte vergeben wurde. Für hohe richterliche Ämter (δρουγγάριος τῆς βίγλης, κοιαίστωρ, ἐπί τῶν κρίσεων oder den Eparchen von Konstantinopel) ist das nicht verwunderlich. Bereits an einer früheren Stelle dieses Aufsatzes erwähnten wir, dass Psellos mehrere Briefe einem seiner einstigen Schüler Aristenos (unbekannten Vornamens) zukommen ließ[48]. Die Familie als solche stellte im späteren 11. Jh. einige hohe Zivilbeamte, darunter auch Richter, die ausschließlich sigillographisch fassbar sind: Aristenos ἐπὶ τῶν κρίσεων (ohne Vornamen und Titel)[49], einen Michael Aristenos λογοθέτης τοῦ δρόμου[50], einen ἔπαρχος Aristenos[51]. Andererseits ist darauf hinzuweisen, dass im späteren 11. Jh. Michael, der älteste Sohn Konstantins aus seiner ersten Ehe, eine beachtliche Karriere vorweisen konnte: Auf seinem ältesten Siegel hat er den Titel πρόεδρος mit dem Amt χαρτουλάριος τοῦ δρόμου Χαρσιανοῦ (ca.1070) kombiniert[52] und greift auf das ikonographische Motiv der Kreuzigung zurück, das sein Vater auf jenem Siegel wählte, das ihn als σεβαστός bezeugt. Für Mai 1082 ist Michael bereits als πρωτοκουροπαλάτης καὶ μέγας δρουγγάριος τῆς βίγλας und für 1094 als σεβαστὸς καὶ λογοθέτης τῶν σεκρέτων bezeugt. Die Kombination

47 Zu dieser Thematik s. *Papaioannou*, Michael Psellos: Rhetoric and the Philosopher in Byzantium, 153–170.

48 *Gautier*, Lettres, 117 vermutete als Vorname Gregorios, eben weil er damals nur diese Person aus den Quellen kannte. Inzwischen sind durch den Siegelbefund mehrere Aristenoi bezeugt.

49 Corpus des sceaux de l'empire byzantin II, 901 (falsch dem Kanonisten des 12. Jh. Alexios Aristenos zugewiesen); Sceaux byzantins de la collection Henri Seyrig, 103; Byzantinischen Bleisiegel in Österreich II, 13. Zum richterlichen Amt ἐπὶ τῶν κρίσεων s. *Gkoutzioukostas*, Απονομή δικαιοσύνης, 202–207.

50 Österreich II 13, edd. *Wassiliou – Seibt*.

51 Österreich II 13, edd. *Wassiliou – Seibt*.

52 *Wassiliou-Seibt*, Neffen, 153.

πρωτοπρόεδρος καὶ ἐπὶ τῶν κρίσεων würde demnach ganz gut für ein Stadium seiner Karriere vor 1082 und vor dem Todesdatum des Psellos (1078/1080) passen. Jedoch können alle obigen Ausführungen keineswegs zu konkreten Identifizierungsvorschlägen führen.

Fassen wir nun zusammen:

Das von Michael Jeffreys aufgestellte Gerüst gegen unsere ursprüngliche These zur Karriereleiter des Konstantinos hält näherer Untersuchung nicht Stand. Das Geburtsdatum des Konstantinos (und seines Bruders Nikephoros) kann nicht genau errechnet werden. Die früheste bisher bezeugte Stufe seines *cursus honorum,* βεστάρχης καὶ μέγας κουράτωρ τῶν Μαγγάνων, ist nicht willkürlich vor Kaiser Isaakios I. (Komnenos) anzusetzen, sondern in die Regierungszeit dieses Kaisers. Der Rangtitel βεστάρχης war in den 50er und in der ersten Hälfte der 60er Jahre des 11. Jh. noch hoch eingestuft, gerade für einen jüngeren Würdenträger eine besondere Auszeichnung, eine πρώτη τιμή.

Für die Bekleidung des Amtes des μέγας κουράτωρ τῶν Μαγγάνων ist eine gewisse Erfahrung gefragt, daher nicht einer knapp über zwanzig Jahre alten Person zumutbar. Die Beförderung Konstantins zum μάγιστρος καὶ σακελλάριος (keineswegs im Patriarchat!) erfolgte unter Konstantinos X. und nicht zu Beginn der Regierungszeit Isaakios' I. (unter der Obhut des Patriarchen Michael I.). Das verantwortungsvolle Amt des σακελλάριος des Staates verlangte Erfahrung, die einer Person jüngeren Alters fehlt.

Die Würdigung Konstantins zum πρόεδρος ereignete sich ebenfalls unter Konstantin X. Die Korrespondenz des Psellos enthält keinerlei Hinweise, die auf eine Mitverantwortung Konstantins im Rang eines πρόεδρος beim Komplott gegen diesen Kaiser hinweisen und somit eine Datierung des Briefes 31 in der Edition Kurtz – Drexl II auf 1060/1062 erzwingen.

Es existieren keinerlei Indizien, die eine Beförderung des Konstantinos zum πρόεδρος vor der Erkrankung des Konstantinos X. (Dukas) bzw. der Annullierung des Eidschwurs der Eudokia Makremboltissa ausschließen können. Der erzwungene Eidschwur der Augusta (1067), dass sie nach dem Tod des Kaisers keinen ihrer Verwandten in die Führung der Staatsgeschäfte aufnehmen werde, resultierte gerade daraus, dass die Neffen des Patriarchen unter Konstantin X. zu hoch aufgestiegen waren und somit eine Gefahr für Ioannes Dukas *kaisar* darstellten. Der Hinweis im Geschichtswerk des Nikephoros Bryennios, dass Konstantinos einst Ambitionen auf den Thron gehabt hätte, könnte sogar eine zusätzliche Erklärung für den negativen Einfluss des Ioannes *kaisar* auf den bereits erkrankten Konstantin X. darstellen und als Grund für den erzwungenen Eidschwur der Augusta gedeutet werden. Konstantinos war weder der Adressat des Psellos'-Briefes Nr. 21 (in der Edition Gautier), geschweige denn πρωτοπρόεδρος καὶ ἐπὶ τῶν κρίσεων, weil Inhalt und Überschrift nicht zusammengehören. Somit kann daraus auch keine Würdigung des Psellos über den Rang des πρωτοπρόεδρος hinaus postuliert werden.

Von einem synchronen „Kopf an Kopf-Rennen" zwischen Konstantin und Psellos kann nicht ausgegangen werden, zumal letzterer zweifellos bereits 1047 βέστης, 1056 noch βεστάρχης, und unter Isaakios I. πρόεδρος war. Erst für 1072 sind Konstantinos und Psellos mit dem gleichen Rang πρωτοπρόεδρος bezeugt. Jedoch geht eine Auszeichnung des Psellos mit diesem Titel bereits zwischen 1064 und 1068 (somit wäre er der erste πρωτοπρόεδρος überhaupt!) aus keiner einzigen Quelle bisher hervor.

ЛИСТА РЕФЕРНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary sources

Acta et scripta quae de controversiis ecclesiae Graecae et Latinae saeculo undecimo composita extant etc., ed. *C. Will*, Leipzig 1861.

Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art V. The East (continued), Constantinople and Environs, Unknown Locations, Addenda, Uncertain Readings, eds *E. McGeer – J. Nesbitt – N. Oikonomides*†, Dumbarton Oaks, Washington, D. C. 2005, 25.2 (nach Lemmata zitiert).

Der byzantinische Mensch in seinem Umfeld. Weitere Bleisiegel der Sammlung Zarnitz im Museum August Kestner, edd. *A.-K. Wassiliou-Seibt – W. Seibt*, Rahden/Westfalen 2015 (nach Nummern zitiert).

Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich II. Zentral- und Provinzialverwaltung, edd. *A.-K. Wassiliou – W. Seibt*, Wien 2004 (nach Nummern zitiert).

G. Zacos, Byzantine Lead Seals II, ed. *J. W. Nesbitt, Bern* 1984 (nach Nummern zitiert).

Jus Graecoromanum I, eds *I.* and *P. Zepos*, [2]Aalen 1962.

Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin II. L'administration centrale, ed. *V. Laurent*, Paris 1981 (nach Nummern zitiert).

Les sceaux byzantins de la collection Henri Seyrig, edd. *J.-Cl. Cheynet – C. Morrisson – W. Seibt*, Paris 1991 (nach Nummern zitiert).

Quelques lettres de Psellos inédites ou déjà éditées, ed. *P. Gautier,* Revue des Études Byzantines 44 (1986) 111–197.

Ioannes Skylitzes Continuatus, ed. *E. Th. Tsolakes,* Thessaloniki 1968.

Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη 5. Μιχαὴλ Ψελλοῦ, Ἱστορικοὶ Λόγοι, Ἐπιστολαὶ καὶ ἄλλα ἀνέκδοτα, ed. *K. N. Sathas*, Venedig – Paris 1876.

Michael Psellus, Orationes forenses et acta, ed. *G. T. Dennis,* Stuttgart – Leipzig 1994.

Michaelis Attaliatae Historia, CFHB 50, ed. *E. Th. Tsolakis*, Athen 2011.

Michaelis Pselli scripta minora II. Epistulae, edd. *E. Kurtz – F. Drexl*, Milano 1941.

Michael Psellos. Leben der byzantinischen Kaiser (976–1075), ed. *D. R. Reinsch*, Berlin 2015 (mit Übersetzung und Kommentar).

Nicéphore Bryennios, Histoire, ed. *P. Gautier*, CFHB 9, Bruxelles 1975.

Литература – Secondary Works

Argun V., Vislaja pečat' iz privratnoj bašni Anakopijskoj kreposti. VI "Anfimovskie čtenija" po archeologii zapadnogo Kavkaza, Krasnodar 2016, 4–10.

Barzos K., Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν [Hē genealogia tōn Komnēnōn), II, Thessaloniki 1984.

Barber, Ch. – Papaioannou, Str. (eds), Michael Psellos on Literature and Art. A Perspective Analysis on Aesthetics, Notre Dame, Indiana 2017.

Cheynet, L'administration provinciale dans la correspondence de Michel Psellos, eds *M. D. Lauxtermann – M. Whittow*, Byzantium in the Eleventh Century. Being in Between. Oxford 2017, 45–59.

Cheynet, J.-Cl., Les sceaux de Psellos. Revue des Études Byzantines 75 (2017) 313–319.

Cheynet J.-Cl., Pouvoir et contestations à Byzance (963–1210), Paris 1990.

Gkutziukostas A. E., Η απονομή δικαιοσύνης στο Βυζάντιο (9ος–12ος αιώνες). Τα κοσμικά δικαιοδοτικά όργανα και δικαστήρια της πρωτεύουσας [Ē aponomē dikaiosynēs sto Byzantio (9os–12os aiōnes). Ta kosmika dikaiodotika organa kai dikastēria tēs prōteuousas], Thessaloniki 2004.

Jeffreys M., Constantine, Nephew of the Patriarch Keroularios, and His Good Friend Michael Psellos, eds

Jeffreys – Lauxtermann, The Letters of Psellos 59–88.

Jeffreys, Excursuses, eds. *Jeffreys – Lauxtermann*, The Letters of Psellos 417–446.

Jeffreys, Summaries, eds. *Jeffreys – Lauxtermann*, The Letters of Psellos 151–416.

Jeffreys M. – Lauxtermann M., (eds), The Letters of Psellos: Cultural Networks and Historical Realities, Oxford 2016.

Lauritzen Fr., Psellos' early career at court. VV 68 (2009) 135–143.

Ljubarskij N. J., Η προσωπικότητα και το έργο του Μιχαήλ Ψελλού [Ē prosōpikotēta kai to ergo tou Michaēl Psellou], 2Athen 2004.

Oikonomidès N., Le serment de l'imperatrice Eudocie (1067). Un episode de l'histoire dynastique de Byzance,

Revue des Études Byzantines 21 (1963) 101–128.

Papaioannou S., Michael Psellos on Friendship and Love: Erotic Discourse in Eleventh-Century Constantinople. Medieval Europe 19 (2011) 43–61.

Papaioannou S., Michael Psellos: Rhetoric and the Philosopher in Byzantium, eds *B. Bydén – K. Ierodiakonou*, The Many Faces of Byzantine Philosophy. Athen 2012, 153–170.

Polemis, D. I., The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography, London 1968.

Riedinger J.-C., Quatre étapes de la vie de Michel Psellos. Revue des Études Byzantines 68 (2010) 5–60.

Seibt W., Der byzantinische Rangtitel Sebastos in vorkomnenischer Zeit, Travaux et Mémoires 16 (2010) 759–764.

Snipes K., A Letter of Michael Psellos to Constantine the Nephew of Michael Cerularios, Greec Roman and Byzantine Studies 22 (1981) 89–107.

Tinnefeld F., Freundschaft in den Briefen des Michael Psellos. Theorie und Wirklichkeit, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 22 (1973) 151–168.

Tinnefeld F., Michael I. Kerullarios, Patriarch von Konstantinopel (1043–1058). Kritische Überlegungen zu einer Biographie, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 39 (1989) 95–127.

Wassiliou–Seibt A.-K., Die Neffen des Patriarchen Michael I. Kerullarios (1043–1058) und ihre Siegel. Ikonographie als Ausdrucksmittel der Verwandtschaft, Bulgaria Mediaevalis 2/1 (2011) 107–119.

Александра-Кирјаки Василију-Зајбт
Аустријска академија наука
Институт за средњовековне студије, Византолошки одсек
alexandra.wassiliou-seibt@oeaw.ac.at

ЈОШ ЈЕДНОМ О *CURSUS HONORUM* КОНСТАНТИНА, НЕЋЕКА ПАТРИЈАРХА МИХАИЛА I (КЕРУЛАТИЈА)

Нашу ранију реконструкцију *cursus honorum*-а Константина, најстаријег нећака патријарха Михаила I (Керуларија) недавно је довео у питање британски научник Мајкл Џефрис претпоставкама заснованим на неразумевању, и делимично, мање релевантиним изворима. Стога се осећамо обавезним да понудимо детаљно преиспитивање свих приступачних и релевантиних извора.

Датум Константиновог рођења није познат. Најранији положај који је имао је био βεστάρχης καὶ μέγας κουράτωρ τῶν Μαγγάνων; било би непромишљено датовати га пре 1057, наклоњенији смо владавини цара Исака I (1057–1059). Βεστάρχης је био у периоду 1050–1065. још увек висока титула, а положај управитеља Манганског поседа је захтевао одређено административно искуство. Да ли је човек од неких двадесет година био зрео за тај положај?

Константин је постао μάγιστρος καὶ σακελλάριος (наравно не у Патријаршији!) под Константином X (Дуком). Положај државног σακελλάριος-а носио је велику одговорност, за коју је опет било неопходно искуство. Не видимо било какву основану назнаку која не би дозвољавала Константинов успон до високе титуле πρόεδρος већ пре него што је Константин X постао озбиљно болестан или чак пре него што је свечана заклетва царице Евдокије Макремволитисе била поништена. Константин и његов брат Нићифор су током владавине Константина X досегли такво достојанство да је *кесар* Јован видео у њима могуће супарнике. Стога је он приморао царицу Евдокију Макремволитису да се закуне да неће препустити својим рођацима управљање Царством пошто *василевс* умре. Кратка забелешка у *Историји* Нићифора Вријенија сведочи да је Константин у једном тренутку исказао тежњу да се попне на престо, што је могло бити у позадини царичине изнуђене заклетве. Пселова преписка не нуди никакав наговештај о умешаности πρόεδρος-а Константина током завере против Константина X (1060) или о датовању писма 31 (у издању Kurtz – Drexl II) у 1060–1062. Константину није било упућено ни Пселово писмо 21 (у издању Готјеа), нити πρωτοπρόεδρος καὶ ἐπὶ τῶν κρίσεων, пошто се садржај писма и његова адреса не подударају. Стога не можемо претпоставити за Псела титулу вишу од πρωτοπρόεδρος-а. Није било истовременог успињања „раме уз раме“ између Константина и Псела, пошто је потоњи већ 1047. био βέστης, 1056. још увек βεστάρχης, а током владавине Исака I постао πρόεδρος. Тек су 1072. године обојица, Константин и Псел, забележени са истом титулом πρωτοπρόεδρος; то не значи да је Псел био унапређен у то звање већ између 1064. и 1068.

Зборник радова Византолошког института LV, 2018.
Zbornik radova Vizantološkog instituta LV, 2018.

UDC: 347.235(495.02)“10“:271.2-732.2
https://doi.org/10.2298/ZRVI1855081L

FREDERICK LAURITZEN
Scuola Grande di San Marco, Venezia
frederick.lauritzen@new.oxon.org

LEICHOUDES' PRONOIA OF THE MANGANA

Leichoudes held the pronoia of the Mangana. In this case that means that he was a pronoetes of an imperial estate, in latin a curator domus divinae. The pronoia thus implies that he held an emphyteutic lease. He held it twice between 1042 and 1050 and then again in 1057–1059, while he was mesazon. He gave back the pronoia to the emperor in 1059 because of an objection raised within the synod. Someone seems to have noticed that the pronoia would be unacceptable with his new role as patriarch. This may be due to canonical restrictions imposed on higher clergy in relation to revenue and sales of property, which would be contrary to the terms of an emphyteutic lease. Therefore, the pronoia of the Mangana was a kouratoreia, the administration of an imperial estate and Leichoudes was a curator domus divinae.

Keywords: pronoia, kouratoreia, curator domus divinae, Leichoudes

In 1043 Romanos Skleros[1] destroyed the residence of George Maniakes[2] in Cappadocia.[3] His sister[4] was the mistress[5] of the Emperor Constantine IX Monomachos, so he felt supported at court, since there was clearly some sort of antagonism between

1 Romanos 104 PBW2016. All prosopographical references and seals are numbered according to the Prosopography of the Byzantine World 2016.

2 Georgios 62.

3 *οὗτος ὁ Μανιάκης κατὰ τὸ θέμα τῶν Ἀνατολικῶν τὰς οἰκήσεις ἔχων καὶ Ῥωμανῷ γειτονῶν τῷ Σκληρῷ, διαφερόμενος πρὸς αὐτὸν πολλάκις ἐπεχείρησεν τοῦτον ἀνελεῖν, εἰ μὴ φυγῇ τὴν ἑαυτοῦ ἐπορίσατο σωτηρίαν. ἐπεὶ δὲ τὰ Ῥωμαίων σκῆπτρα ἐς Κωνσταντῖνον ἦλθε τὸν Μονομάχον καὶ ὁ Σκληρὸς ἐπὶ μέγα τύχης ἦρτο (ἐπαλλακεύετο γὰρ τῷ Μονομάχῳ ἡ τοῦ Σκληροῦ ἀδελφή) μάγιστρος τιμηθεὶς καὶ πρωτοστράτωρ, τῶν εἰς αὐτὸν μεμνημένος τοῦ Γεωργίου καταδρομῶν, καταχρώμενος τῇ ἐξουσίᾳ καὶ τὴν ἀπουσίαν κατατρέχων τοῦ Μανιάκη, τά τε ἀνήκοντα αὐτῷ ἐδῄου καὶ ἔκειρε χωρία καὶ εἰς τὴν τούτου κοίτην ἀνέδην ἐξύβρισεν.* (Scylitzes Historiae Const. 9.3.55–64, ed. *Thurn*).

4 Maria 64.

5 The main accout remains Psellos Chronographia 6.50–75, ed. *Reinsch*.

the Skleroi and Maniakes. This episode summarizes the question of land tenure in the middle of the eleventh century.[6] Romanos Skleros owned estates in Cappadocia, while his sister was connected with the Imperial estate of the Mangana.[7] These two types of property were the private property of an individual (*res privata*) or the private property of the emperor (*domus divina*).[8] Different was a third category which was public property (*res publica*).[9] The current article aims to clarify the middle eleventh century understanding of the term pronoia (*πρόνοια*) in relation to the ownership and use of the Mangana estate. The first volume of the newly founded Byzantine Institute of the Serbian Academy of Sciences was written by Ostrogorski on the topic of pronoia.[10] Since Ostrogorski's concerns were tracing the evolution of pronoia from Byzantium to Serbia, he only devotes a couple of pages to the question of Leichoudes and the Mangana.[11] Bartusis[12] has recently considered the case of St George of Mangana an exception[13] to the system of pronoia allegedly established after 1081 by Alexios Comnenos.[14] It would appear that Maria and Romanos Skleros had a lack of foresight. They were living an exception to the system of pronoia created after their lifetime. Ostrogorski in 1951 claimed that the pronoia of the Mangana in the eleventh was the first example of this system which lasted until the fall of Constantinople.[15] Part of the problem is that a number of scholars are interested in the military pronoia, while the pronoia of Leichoudes clearly has no military aspect.[16] However, it is worth exploring what pronoia could have meant for them and their generation especially in the 1040s and 1050s. Ostrogorski is correct to point out that the term pronoia does not have a

6 On land tenure still classic is *Každan*, Derevnja.

7 She first lived at the Kunegion palace (Zonaras 17.27.18) and then in a new residence at the Mangana (*Σφραγὶς τοῦ σεκρέτου τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Γεωργίου τοῦ Τροπαιοφόρου / καὶ οἴκου τῆς ὑπερπεριλάμπρου καὶ εὐτυχεστάτης σεβαστῆς* seal 53 PBW2016) then at the imperial palace in the adyton. (Psellos Chronographia 6.59.2, ed. *Reinsch*)).

8 The fiscus dealt with the private property of the emperor in the early centuries see Millar, 198. It became equivalent to late Hellenistic basilikon, *Millar*, Emperor, 199. Syme argues it was present at the time of Augustus *Syme*, Roman revolution 410. *Dölger*, Finanzverwaltung, 12.

9 The aerarium in the early empire dealt with the res publica. See *Millar*, Emperor, 200. The three categories are also present in the tenth century. See Leo VI, Novel 51, *εἰ δ' ὁ τόπος ὃς τὸν θησαυρὸν εἰς φῶς ἤνεγκεν οὔτε βασίλειος οὔτε δημόσιος, ἀλλ' ἑτέρου τινὸς προσώπου, ἀμφοτέροις ὁμοίως, τῷ τε περιτυχόντι καὶ τῷ τοῦ χωρίου δεσπότῃ, τοῦτο ἐπίσης διανέμεσθαι·* (Leo VI, Novel 51.28–31, ed. *Dain Noialles*). See *Každan, Epstein*, Change, 16. *Dölger*, Finanzverwaltung, 12.

10 *Ostrogorski*, Pronija.

11 *Ostrogorski*, Pronija, 13–14. *Dölger*, Finanzverwaltung, 14, 40. He does not associate the curator with the pronoia.

12 *Bartusis*, Land and priviledge.

13 "The leichoudes-mangana affair may be safely omitted from any discussion of pronoia as an institution" *Bartusis*, Land and priviledge, 24.

14 *Bartusis*, Land and priviledge.

15 *Ostrogorski*, Pronija, 13. The argument had been presented also in *Uspenski*, Značenie. *Každan*, Economic, 90 says that Ostrogorski's argument was of "more elegant and accurate form".

16 *Ostrogorski*, Pronija, 14 note 37.

generic meaning of 'concern' but is a technical term.[17] This paper will argue that Constantine Leichoudes was the *προνοητής* of the Mangana, that the title was the Greek equivalent to the Latin curator of an imperial estate (*domus divina*) which may be found in the early Roman Empire and in Egyptian papyri. The pronoia of Leichoudes is in fact a kouratoreia.[18] Moreover, it will propose that the specific responsibility of Leichoudes in relation to this estate were similar to an emphyteutic lease[19], also well known since the earliest days of the Roman Empire (*ager vectigalis*).

The evidence for the *πρόνοια* of the Mangana in the eleventh century is limited but important. The seals give an overview of the situation. There are some persons who have the word Mangana on their seal listed in the PBW.

Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ / [...] βασιλικῷ πρωτοσπαθαρίῳ μεγάλῳ χαρτουλαρίῳ τοῦ γενικοῦ λογοθέτου καὶ κουράτωρι τῶν Μαγγάνων (Anonymous 20327 seal 4572)

῾Ο ἅγιος Εὐστάθιος. / Εὐσταθίῳ πρωτοσπαθαρίῳ ἐπὶ τοῦ Χρυσοτρικλίνου μεγάλῳ χαρτουλαρίῳ καὶ μεγάλῳ κουράτωρι τῶν Μαγγάνων (Eustathios 20127 seal 3555)

Μήτηρ Θεοῦ. | Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ / Εὐθυμίῳ πρωτοσπαθαρίῳ κουράτωρι τῶν Μαγγάνων (Euthymios 20119 seal 4567)

ἅγιος Γεώργιος. / Κύριε βοήθει Γεωργίῳ ἐκ προσώπου τοῦ κουράτωρος τῶν Μαγγάνων (George 20226O seal 4565)

Ο ἅγιος ᾿Ιωάννης ὁ Πρόδρομος. / Κύριε βοήθει Γρηγορίῳ πρωτοσπαθαρίῳ καὶ πρωτονοταρίῳ τῶν Μαγγάνων (Gregorios 20169 seal 4574)

Ο ἅγιος Νικόλαος. / ᾿Ιωάννης βασιλικὸς πρωτοσπαθάριος ἐπὶ τοῦ κοιτῶνος καὶ μέγας κουράτωρ τῶν Μαγγάνων (Ioannes 20600 seal 4568)

῾Ο ἅγιος ᾿Ιωάννης ὁ Πρόδρομος. / ᾿Ιωάννῃ πρωτοσπαθαρίῳ κουράτωρι τῶν Μαγγάνων κριτῇ ἐπὶ τοῦ ἱπποδρόμου τῷ [...] (Ioannes 20411 seal 2517)

Μήτηρ Θεοῦ. / Σφραγὶς ᾿Ιωσὴφ Μαγγάνων βασιλικοῦ νοταρίου (Joseph 20122 seal 4573)

Μήτηρ Θεοῦ. / Θεοτόκε βοήθει Κυριακῷ ἀσηκρῆτις καὶ πρωτονοταρίῳ τῶν Μαγγάνων (Kyriakos 20102 seal 2240)

[...] / Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ / Μιχαὴλ βασιλικῷ σπαθαροκανδιδάτῳ ἐπὶ τῶν οἰκειακῶν καὶ πρωτονοταρίῳ τοῦ βασιλικοῦ οἴκου τῶν Μαγγάνων (Michael 20400 seal 4125)

Νικολάῳ τηρητῇ / τοῦ βασιλικοῦ οἴκου τῶν Μαγγάνων (Nikolaos 20244 seal 4569)

Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ ῾Ρωμανῷ πριμικηρίῳ / βασιλικῷ πρωτοσπαθαρίῳ κοιτωνίτῃ καὶ κουράτωρι τῶν Μαγγάνων (Romanos 20114 seal 1082)

---

17 Старање *Ostrogorski*, Pronija, 13.

18 See ODB. *Každan*, Derevnja, 131–133. *Dölger*, Finanzverwaltung, 14, 40.

19 See *Johnson*, Emphyteusis.

Μήτηρ Θεοῦ. | *Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ / Θεοδότῳ βασιλικῷ πρωτοσπαθαρίῳ καὶ μεγάλῳ κουράτωρι τῶν Μαγγάνων* (Theodotos 20111 seal 4570)

Μήτηρ Θεοῦ. | *Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ / Θεοδότῳ βασιλικῷ πρωτοσπαθαρίῳ καὶ μεγάλῳ κουράτωρι τῶν Μαγγάνων* (Theodotos 20111 seal 4571)

It is not simple to date such seals, but what emerges is there are two main titles associated with Mangana: a *μέγας κουράτωρ τῶν Μαγγάνων* and a *κουράτωρ τῶν Μαγγάνων*. In any case it is clear that the term is

(μέγας) κουράτωρ τῶν Μαγγάνων

(great) curator of the Mangana[20]

The term *κουράτωρ*[21] seems to have two main meanings. One is connected with a region of the empire[22] or to imperial properties in the city. In the empire, some examples are the following: Curator of Armenian Themes[23], Antioch[24], Cyrpus[25], Mesopotamia[26], Strymon and Thessaloniki[27], Taron[28], Tarsos[29], West and Longibardia.[30]

There are also curatores in the city of Constantinople: ta eleutheriou[31] and old petrion.[32] One of the seals of the old petrion indicates that the person was curator of imperial houses.[33] Another seal has a curator of the imperial palace.[34] One of the seals indicates that the Mangana was also a *βασιλικὸς οἶκος*, an imperial household.[35] Therefore, these curatores in Constantinople are connected with areas where one could find imperial properties. This is an older system as Ševčenko pointed out. The standard designation of the administrator of such estates is *Κουράτωρ τῶν* […]

---

20 *Bury*, Administrative, 100; *Każdan*, Derevnja, 131, 132, 134.

21 For the term curator see *Każdan*, Derevnja, 131–133.

22 *Każdan*, Derevnja, 131.

23 Georgios 20133.

24 Ioannes 20597.

25 Anonymous 2399, Anonymous 2477.

26 Anonymous 20268.

27 Anonymous 20284.

28 Anonymous 20359.

29 Ioannes 20421.

30 Ioannes 20733.

31 Georgios 20187, Ioannes 20524, Nikolaos 20128, Philetos 20103, Theodoretos 20104, Theodoros 20253, Theodoros 20170. On the oikos Eleutheriou, see *Każdan*, Derevnja, 134.

32 Ioannes 20601, Ioannes 20556, Theophylaktos 20132; Każdan, Derevnja, 131.

33 *Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Ἰωάννῃ βασιλικῷ ὀστιαρίῳ / [...] καὶ κουράτωρι τῶν βασιλικῶν οἴκων τοῦ Πετρίου* (Ioannes 20556 seal 4124).

34 *Μήτηρ Θεοῦ. Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ / Κωνσταντίνῳ βασιλικῷ πρωτοσπαθαρίῳ καὶ μεγάλῳ κουράτορι τοῦ αὐγουστιακοῦ οἴκου* (Konstantinos 20154 seal 886).

35 The seal of Michael 20400.

(Curator of […]).[36] Therefore *κουράτωρ τῶν Μαγγάνων* (the curator of the Mangana) is the administrator of the imperial properties within the area of the Mangana. The sixth century historian Agathias indicates what the term means in Greek since it is not a translation but a transliteration of the Latin term and says that the aim of the curator was to administer imperial houses and estates.[37] Jones claims that the first occurrence of *curator* as imperial administrator is in the year 531 in Justinian's codex.[38] The three persons to which the emperor writes his opinion are defined as *Curator dominicae domus.*[39] This text was maintained in byzantine law and translated into Greek which gives an insight of how the terms were rendered.[40] The functions of the curator are thus defined both in Latin and in Greek:

sed curatores nostri, per quos solemus substantiam nostram gubernare (Codex Iustinianus 7.37.3.1a Krueger)

Ἀλλ' οἱ κουράτορες οἱ ἡμέτεροι, δι' ὧν εἰώθαμεν τὴν ὑπόστασιν ἡμῶν χειρίζειν, (Basilica 50.13.3.17–18 Scheltema van der Berg).

But our curatores, through which we are used to administer our properties.

nostros curatores, per quos res divinarum domuum aguntur, (Codex Iustinianus 7.37.3.1b Krueger)

τοὺς ἡμετέρους κουράτωρας, δι' ὧν τὰ πράγματα τῶν θείων οἴκων πράττονται, (Basilica 50.13.3.25 Scheltema van der Berg)

Our curatores, through which the property of the divine houses is dealt with

These estates could be either in the city or in the provinces according to the Novel 1 of Tiberius II of 574.[41] Thus the curator administered imperial properties (houses or estates) either in Constantinople or the provinces. The system was not new in the middle of the eleventh century. Therefore, the *κουράτωρ τῶν Μαγγάνων* is the administrator of the imperial estate of the Mangana comprising buildings and land.

The term *curator dominicae domus* is technical and designates the administrator of a part of the properties subject to the emperor. Another technical term

---

36 *Ševčenko*, Inscription. *Κουράτωρ τῶν δεσποτικοῦ οἴκου τῶν Πλακιδίας, Κουράτωρ τῶν Ὁρμίσδου, Κουράτωρ τῶν Ἀντιόχου, Jones,* Later Roman Empire, 1173 n. 39

37 *ἐπιμέλειαν τῶν βασιλέως οἴκων τε καὶ κτημάτων ἀρχὴν εἰληχότα. κουράτωρας δὲ τούτους καλοῦσι Ῥωμαῖοι.* (Agathias Historiae, 5–7, ed. *Keydell*).

38 *Jones*, Later Roman Empire, 1173 note to page 426.

39 iust. a. floro com. rer. privat. et curat. dominic. domus et petro viro ill. curat. divin. domus sereniss. augustae et macedonio viro ill. curat. et ipsi dominicae domus.* <a 531 d. v k. dec. constantinopoli post consulatum lampadii et orestis vv. c c.> Codex Iustinianus 7.37.3.5, ed. *Krueger* of the year 531.

40 *Svoronos*, institutions, 473–498 esp. 475.

41 *Οἱ ἐνδοξότατοι κουράτωρες τῶν θείων οἴκων, οἵ τε τὰς μεγίστας ἢ καὶ ἐλάττους ἀρχὰς ἰθύνειν ἐπιτετραμμένοι κατά τε τὴν εὐδαίμονα πόλιν ταύτην καὶ μὴν καὶ ἐν ταῖς ἐπαρχίαις* (Novel Tiberius II 1, p. 19, ed. *Zacharia Ligenthal*).

employed was *curator domus divinae*.[42] In effect the ultimate ownership belonged to the emperor, but the different types of property implied different administrators and bureaucracies. At the end of the reign of Justinian imperial properties were divided into five administrations.[43] In the novel constitutions of Justinian the res privata (*θεῖα πριβάτα*), the patrimonium (*θεῖον πατριμόνιον*) and domus dominicae (*θεῖοι οἶκοι*) are referred to as three different departments.[44] Similar distinctions are also present in novel 51 of Leo VI (886–912)[45] and confirms that the term *κουράτωρ τῶν Μαγγάνων* is a specific term designating a specific bureaucracy (*domus divina / θεῖοι οἶκοι*). The private imperial nature of the estate of Mangana is clear from the foundation.

The first main description of the imperial property of Mangana at the time of Basil I (867–886) is in the Vita Basilii and confirms that the revenues of the imperial estate were not public but private:

ἔργον δὲ τούτου τοῦ βασιλέως καὶ ὁ λεγόμενος οἶκος τὰ Μάγγανα καὶ ὁ ἕτερος ὁ Νέος καλούμενος. οὓς ἀπὸ τοιαύτης κατεσκεύασε προαιρέσεως. μὴ βουλόμενος γὰρ τὰ δημόσια πράγματα εἰς οἰκείας καταναλίσκειν χρείας τοὺς τοιούτους ἀνῳκοδόμησεν οἴκους, καὶ προσόδους ἐκ γεωργίας ἀπέταξεν αὐτοῖς ἱκανάς, ἀφ᾽ ὧν ἡ βασιλικὴ πανδαισία αὐτοῦ τε καὶ τῶν ἀνὰ πᾶν ἔτος ὑπ᾽ αὐτοῦ κεκλημένων ἄφθονον καὶ δικαίαν τὴν χορηγίαν ἔμελλεν ἔχειν ἀεί. (Theophanes Cont. Chronographia 91.23–10 Bekker p. 337 = Scylitzes Basil1.41.77–84 Thurn)

creation of this emperor was also the so-called Mangana house and the other called New house. He established them out of this intention: since he did not wish to spend public funds for his personal needs, he constructed such houses and ordered them to have enough revenues from agriculture from which the imperial full banquet would always have an endless and appropriate supply for him and those invited by him throughout the year.

Basil did not want to spend public money (*δημόσια*) on his private estate. He therefore endowed the estate with enough land to provide an income on its own (i.e. *domus divina / θεῖος οἶκος*). There was not mixture between public (*δημόσιον*) and private imperial revenue (*βασιλικόν)* in this case. This description indicates that the

---

42 Domus divina see *Jones*, Later Roman Empire, 1173 n. 39.

43 Res privata (comes); Patrimonium (comes); Domus divina per Cappadociam (praepositus sacri cubiculi); Domus dominicae (curatores); Patrimonium Italiae (comes) see *Jones*, Later Roman Empire, 426–427.

44 *ἤ τινι τῶν αὐτῆς τῆς βασιλείας οἴκων ἢ τοῦ θείου πατριμονίου ἢ τῶν θείων πριβάτων* (Novel 69: 353.25–26, ed. *Kroll Schöll*; cfr. Basilica 6.21.4.13–14, ed. *Scheltema van der Wal*); *ἐν οἷς περιλαμβάνομεν ὡς εἴρηται καὶ ἐκκλησίας καὶ εὐαγῆ μοναστήρια καὶ τοὺς θείους ἡμῶν οἴκους καὶ τὰ θεῖα πριβάτα καὶ τὸ θεῖον πατριμόνιον* (Novel 69: 354.8–11, ed. *Kroll Schöll*; cfr. Basilica 6.21.4.27–29, ed. *Scheltema Van der Wal*); *ἀλλὰ μηδὲ τῷ θείῳ πατριμονίῳ ἢ τοῖς θείοις ἡμῶν πριβάτοις ἢ αὐτῷ τῷ θείῳ ἡμῶν οἴκῳ τὴν οἱανοῦν ἐπαγαγεῖν τοῖς ἡμετέροις ὑποτελέσι ζημίαν* (Novel 102: 494.1–3, ed. *Kroll Schöll*; cfr. Basilica 6.15.1.8–10, ed. *Scheltema van der Wal*).

45 See note 8.

palace had an estate: it was not simply a palace. The estate paid for itself yearly.[46] It is worth noting that the idea of imperial estates covering private costs of the emperor is well known from earlier times.[47] Cappadocia was an imperial estate and its revenue paid for the private expenses of the emperor.[48]

Imperial houses (*dominicae domus, θεῖοι οἶκοι*) had their own bureaucracy which did not overlap with other city institutions. It was controlled personally by the emperor through his *curator dominicae domus*. This explains the connection of the Mangana with the *βασιλικὸς οἶκος* in the seals. It does not refer to a specific palace of the Mangana per se, but rather to the imperial household or estate of Mangana. Such a property could include also a palace or even a series of imperial buildings. From the point of view of Constantinople, the curator of the Mangana would administer the area without interference of other bureaucracies such as the city eparch (urban prefect). The Kletorologion of Philotheos indicates that the curator of the Mangana is part of a sekreton,, i.e. a bureau with specific bureaucrats.[49] The seals of the Mangana and the chrysobulls of 1057[50] and 1060[51] reveal the following titles connected with this imperial property:

Curator[52]

Protonotarios[53]

Logariastai[54]

Chartoularioi[55]

Basilikoi notarioi[56]

Notarioi

---

46 See *Oikonomides*, Malyj sion, N. 23 on the properties.

47 4. C. Caesar [Augustus], quem mihi uidetur rerum natura edidisse ut ostenderet quid summa uitia in summa fortuna possent, centiens sestertio cenauit uno die; et in hoc omnium adiutus ingenio uix tamen inuenit quomodo trium prouinciarum tributum una cena fieret. (Seneca ad Helviam matrem de consolatione 10,4) cfr. *Millar*, Roman Emperor, 197.

48 *Jones*, Later Roman Empire, 427 and note.

49 *Bury*, Administrative 100–102.

50 *κουρατώρων τοῦ ὀί(κου) τῶν Ἐλευθερίου καὶ τῶν Μαγγάνων, ὀικιστι(κῶν) (καὶ) τῶν ὑπ' αὐτοὺς πρωτονοτ(α)ρί(ων), λογαριαστῶν, χαρτου(λα)ρί(ων), βασιλι(κῶν) νοταρί(ων) (καὶ) νοταρίων* (Chrysobollum Michaelis VI (a. 1057) 30–32, edd. *Guillou*, *Lemerle*).

51 *κουρατ(ώ)ρ(ων) τοῦ οἴ(κου) τῶν Ἐλευθερίου (καὶ) τῶν Μαγγάνων, οἰκιστι(κῶν) (καὶ) τῶν ὑπ' αὐτοὺς (πρωτο)νοτ(α)ρ(ίων), λογαριαστῶν, βασιλ(ικῶν) νοτ(α)ρ(ίων) (καὶ) νοτ(α)ρ(ίων)* (Chrysobollum Constantini X Ducae (a. 1060), 61–62, edd. *Guillou*, *Lemerle)*.

52 Curator Mangana seals, see above.

53 Gregorios 20169; Kyriakos 20102; Michael 20400.

54 Did not find a logariastes of the Mangana. However, there is a logariastes of the Ta Eleutheiou Konstantinos 20419; Seal 4562.

55 Did not find a chartoularios of the Mangana. However, there is a chartoularios of the Orphanotropheion Konstantinos 20196; Theodoros 20352.

56 Joseph 20122.

Moreover, there are two figures in the seals which are representatives of the curator.[57] Thus the Mangana estate had its own administration (*σέκρετον*) under the supervision of a curator, who reported directly to the emperor. One may notice that nine seals also have the dignity of *protospatharios*. Każdan points out that in the tenth century the dignity protospatharios was found among the curatores of imperial estates. At the same time it was also awarded to governors of provinces.[58] This the sekreton of the Mangana was organised as an imperial department (*σέκρετον*).

Within this department (*σέκρετον*) there is some information about one of the institutions, namely the law school. The novella constitutio of Constantine IX Monomachos which created the law school within the Mangana estate explains:

ἔσται γὰρ ἀπὸ τῆς παρούσης μετὰ τῆς ἐξ οὐρανοῦ βοηθείας καὶ συνεργίας ἀνειμένον μὲν τοῖς νόμοις εἰς παιδευτήριον τὸ κάλλιστον σχεδὸν καὶ τερπνότατον οἴκημα τοῦ εὐαγοῦς ἡμῶν οἴκου, ὅ[ν] ἐπὶ κρείττοσιν ἐλπίσι κατασκευάσαντες, θεῷ τῷ πάντων ἡμῖν τῶν ἀγαθῶν δοτῆρι καθιερώσαμεν, καὶ τὸν ἐν μάρτυσι περιώνυμον, τὸν καὶ κλήσει καὶ πράγματι τροπαιοφόρον Γεώργιον οἱονεί τινα μέγαν οἰκοδεσπότην αὐτῇ(?) καὶ οἰκιστήν τε καὶ φύλακα λαμπρῶς ἐπεστήσαμεν, ᾧ καὶ τὸν ἐκεῖσε θεῖον ναὸν—οὐ τῆς μαρτυρικῆς χωρὶς (οἶμαι) συνευδοκίας ἅμα καὶ ἀντιλήψεως—ἐκ καινῆς ἀνηγείραμεν καὶ εἰς ἱερὸν φροντιστήριον τὸν οἶκον κατεσκευάσαμεν· (Mauropous, novella constitution 10 Salac)

From this moment on, with the help and cooperation of Heaven, practically the most beautiful and most pleasing building from our illustrious household is to be left as a school for the laws, which we have been preparing with the greatest of expectations, and which we have dedicated to our god, giver of all good things, and we have gloriously established the famous among martyrs, the triumphant in name and deed George, as its great patron of the house, founder and guardian, who also has a church there – we would not want a school without his martyrly succour and supplication, I think – thus we have rebuilt and prepared the building to be a holy monastery. (tr. Chitwood)

The law school is a building within the Mangana estate. The building is within the foundation (*εὐαγὴς οἶκος*) where is found the church of St. George the Tropaiophoros. The terms employed are rather technical. Indeed, Eustathios Rhomaios in the mid eleventh century explains how an *εὐαγὴς οἶκος* is not equivalent to a monastery.

καὶ ἡρμήνευσεν ὁ μάγιστρος, ὅτι οἴκους εὐαγεῖς οὐ πᾶν μοναστήριον εἶπεν ἢ γηροκομεῖον ἀλλὰ μόνους τοὺς οἰκείους τοὺς ὑπὸ βασιλέως τὴν σύστασιν δεξαμένους ὡς τὰ πέτρια καὶ τὸ μυρέλαιον· (eustathius Rhomaeus *Peira* 15.12.10–13 Zepos)

---

[57] *τηρητῇ τοῦ βασιλικοῦ οἴκου τῶν Μαγγάνων* (Nikolaos 20244; Seals 4569) *ἐκ προσώπου τοῦ κουράτωρος τῶν Μαγγάνων* (Georgios 20226; Seals 4565).

[58] *Każdan Epstein*, Change, 17.

The magistros explained that the charitable foundations are not always a monastery or hospice but only those private ones which received a constitution from the emperor like the Petria and the Myrelaion.

This passage indicates that the Petria and Myrelaion were *εὐαγεῖς οἶκοι* with a special status received from the emperor. Indeed, both Petrion and Myrelaion[59] had a curator[60], since they were imperial properties not monasteries, within which one could find *εὐαγεῖς οἶκοι*. This is the same case as the Mangana. Within the estate of the Mangana was the monastery of Saint George the Tropaiophoros and within this foundation was present the law school. Xiphilinos was appointed as head of the law school (*νομοφύλαξ*), one specific building within the estate. The novella of the law school describes buildings and their functions within the monastery within an estate administered by a curator.

The term curator is not directly associated with Constantine Leichoudes, in the sources. His name is connected with the term *πρόνοια*. Since he holds a *πρόνοια*, that makes him a *προνοητής*. The synopsis minor identifies the term *κουράτωρ* with *προνοητής*:

ξθ′. Κουράτωρ ἑρμηνεύεται μὲν φροντιστὴς ἤγουν ἐπιμελητὴς καὶ προνοητής, ἐστὶ δὲ μείζων τοῦ ἐπιτρόπου, καὶ αὐτῷ τουτέστι τῷ κουράτωρι ἀποδίδωσι τοὺς λόγους ὁ ἐπίτροπος, καὶ ὑπ'αὐτοῦ ἀνακρίνεται καὶ εὐθύνεται. (liber alphabeticus sive synopsis minor Kappa69 Zepos)

Curator means a manager or a responsible and administrator, he is greater than an executor, and the executor gives his accounts to the curator and is judged and punished by him.

The *προνοητής* was also the administrator of an imperial estate (*domus divina*) in the Roman Empire. The Greek term is well studied in late antique papyri.[61] The administrator of an imperial estate was called a curator in Latin and *προνοητής* in Greek. The connection between pronoia and curator is apparent already in the sixth century. [62]

---

59 *Každan,* Derevnja 134; *Každan Epstein*, Change, 16

60 Petrion: *Μήτηρ Θεοῦ. / Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ ᾿Ιωάννῃ πριμικηρίῳ καὶ κουράτωρι τοῦ Παλαιοῦ Πετρίου* (Ioannes 20601 seal 4577); *Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ ᾿Ιωάννῃ βασιλικῷ ὀστιαρίῳ / [...] καὶ κουράτωρι τῶν βασιλικῶν οἴκων τοῦ Πετρίου* (Ioannes 20556; Seal 4124).

Myrelaion: *Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Μιχαὴλ πρωτοσπαθαρίῳ πραιποσίτῳ / ἐπὶ τοῦ κοιτῶνος καὶ μεγάλῳ κουράτωρι τοῦ Μυρελαίου* (Michael 20197; Seal 1058).

61 *Azzarello, Gonis,* Pronoetes.

62 See also *χωρίον διαφέρει | τῷ θε<ί>ῳ οἴκῳ τ[ῶ]|ν Ὁρμίσδ<ο>υ π[ρον]|οου<μ>έ<νω>ν | ὑ[π]| <ὸ> Μάγνου τοῦ {α} | πανευφήμου | ἀπὸ ὑπ<ά>των κό[μ(ητος)] | κα<θ>ο<σ>(ιωμένων) | <δ>ο(μεστίκων), <γ>ενικ(οῦ) | κουρ<ά>τορος.* ☩ (Inscription 528, ed. *Jalabert Mouterde*). Dated to 573–578 from Bab al Hawa.

☩ χωρίον διαφέρον | τα τῷ θίῳ οἴκῳ τῶν | Μαρίνας προνοου|μένων ὑπὸ Μάγνου τοῦ | ἐνδοξοτάτου κουράτο|ρος. ☩ (Annuario della Scuola Archeologica di Atene 3 (1916–1920) 20,12)

Village belonging to the divine household of Marina administered by the most glorious curator Magnes.

In this inscription the house is looked after (*προνοούμενον*) by the curator. The pronoia was the concern of the curator. Therefore, the term *προνοητής* has a technical meaning equivalent to curator. Both terms also signify an administrator of a region. The *προνοητής* of Bulgaria[63] must have been instituted after Bulgaria was included into the empire. The reason for using the term *προνοητής* to mean administrator of a region or of an imperial estate, may be due to the fact that when land was conquered it became an imperial estate. When Melitene was seized by the byzantine army in 934, the administration was first given to a *προνοητής*/curator.[64] The term *προνοητής*/curator of a region may refer to lands conquered. This would imply that newly acquired lands would automatically be imperial (*ager publicus*).[65]

Leichoudes was thus *προνοητής* of the estate of the Mangana. The main question concerning the Mangana, are two texts of Skylitzes Continuatus[66] and Zonaras[67] which indicate that Constantine Leichoudes was given the pronoia of the Mangana and that Isaak I Comenos refused to appoint him patriarch until he had given up this pronoia. The problem described about the pronoia of the Mangana in Scylitzes Continuatus and Zonaras indicated the return of the privileges of the Mangana (*δικαιώματα / ἐλευθερίας ἔγγαφα*) to the emperor. The importance of the privileges does not seem connected with the monastery of St George the Tropaiophoros but rather with the estate of the Mangana itself. This would seem to imply that Leichoudes was the administrator of the Mangana, or more precisely the curator of the Mangana. The reason is that if he were of a lower rank within the estate administration of the Mangana he would not be entitled to keep these documents, unless he was the in charge of the whole estate.

Beside being *προνοητής*/curator he was also the main minister of the government (*μεσάζων/παραδυναστεύων*).[68] Another curator of the time was the person in charge of

---

63 Pronoetes of Bulgaria. Ioannes 20221, Konstantinos 20114.

64 Theoph Cont., 416.23; *Každan Epstein*, Change, 17.

65 Ager publicus. See for example *Frank*, Dominum in solo proviciali and *Jones*, In eo solo dominum.

66 *ἀνὴρ μέγιστον διαλάμψας τοῖς βασιλικοῖς καὶ πολιτικοῖς πράγμασιν ἀπό τε τῆς τοῦ Μονομάχου ἀναρρήσεως καὶ μέχρι τοῦ τηνικάδε καιροῦ, καὶ μέγα κλέος ἐπὶ τῷ μεσασμῷ τῆς τῶν ὅλων διοικήσεως ἀπενεγκάμενος καὶ τῆς τῶν Μαγγάνων προνοίας καὶ τῶν δικαιωμάτων φύλαξ παρὰ τοῦ εἰρημένου βασιλέως καταλειφθείς.* (Scylitzes Continuatus, 106.5–10, ed. *Tsolakes*).

67 *ᾧπερ ὁ Μονομάχος καὶ τὴν τῶν Μαγγάνων ἀνέθετο πρόνοιαν καὶ τὰ περὶ τῆς ἐλευθερίας αὐτῶν ἐνεπίστευσεν ἔγγραφα.* (Zonaras Epitome, 670.7–9, edd. *Büttner*, *Wobst*)

68 *Verpaux*, Contribution.

the Orphanotropheion[69], the orphanotrophos John[70], who tried to become patriarch in 1037. Leichoudes became patriarch in 1059. Thus there is a political link between being a curator/*προνοητής* of an imperial foundation and seeking the patriarchate.

The accumulation of personal wealth may be connected with his pronoia. The administration on behalf of the emperor of his private property is well attested and regular practice in the Roman Empire.[71] Millar quotes the following the letter of the Emperor Constantine (306–337) to the rationalis in Africa in 319:

We have granted certain properties and slaves withdrawn from the patrimonium and fiscus. We wish these to be held in full and perpetual ownership without any risk of question, laying down a penalty for rationales, magistri of the privata res or officiales who make any attempt to contravene it.[72]

Moreover, Millar quotes an important passage from Eusebius where the emperor Constantine says money should be obtained from the administrator of an estate.[73] This would imply that the person in charge had full and free use of the imperial estate and its revenues. Millar identifies this type of possession as an emphyteutic lease.[74] That would mean that the administrator would have full *usufructus* of the estate in exchange for a rent. This was in roman law had been known as the ager victigalis.[75] The situation seems rather similar to that of the pronoia of Leichoudes. Given that Leichoudes was *mesazon* in 1042 but was then removed in 1050,[76] he cannot have received an eternal or lifetime grant of pronoia to the Mangana under Constatine IX Monomachos. Leichoudes was recalled to power at the accession of Theodora/Michael VI. It is tempting to see Leichoudes obtaining a new pronoia when he was dealing with the succession from Michael VI to Isaak I. Indeed, he was on the embassy[77] to Isaak I to understand his intentions and which resulted in the new emperor. Could Isaak I have guaranteed a new pronoia with its revenue to Leichoudes in 1057 in exchange for his support at court? The

---

69 *Guilland*, Administrative.

70 *Janin*, Ministre.

71 Tacitus contrasts the situation of Tiberius in Italy with that of his time: rari per Italiam Caesaris agri, modesta servitia, intra paucos libertos domus; ac si quando cum privatis disceptaret, forum et ius. Tacitus Annales, 4.6. For the topic see *Millar*, Roman Emperor, 178–180.

72 *Millar*, Roman Emperor, 175 note 3.

73 *Παρὰ Ἡρακείδα τοῦ ἐπιτρόπου τῶν ἡμετέρων κτημάτων*, Eusebius Historia Ecclesiastica, 10.6.3.3, ed. *Bardy*.

74 *Millar,* Roman Emperor, 180–181. See also *Comfort*, Emphyteutic lease. This would imply that the term episkeptites was equivalent to conductores.

75 *Lanfranchi*, Studi sull'ager vectigalis.

76 Replaced Leo Paraspondylos *ὁ … τῶν ὅλων πεπιστευμένος διοίκησιν* (Psellos, Chronopgraphia, 6a.15.9–14). See *De Vries-Van der Velden*, Amitiés.

77 Embassy described at: Psellos Chronographia 7.15–43, ed. *Reinsch*. Composition of embassy: Michael Psellos (Michael 61), Constantine Leichoudes (Konstantinos 13), Theodoros Alopos (Theodoros 106).

proof is indirect. Indeed, the reason why Leichoudes' appointment to the patriarchate in 1059 was delayed was not due to Isaak I Comnenos. This appears to confirm that the pronoia was not something which the emperor could not revoke. His nomination was opposed by someone[78] within the church. There had to be an investigation of the synod.[79] There was apparently an impediment. Given that the obstacle was within the church, it would imply that canon law would be breached if he were appointed to a higher level of hierarchy. This could be a breach of a canon such as 2 of the Synod of Nicaea of 787.[80] The question concerns dealing with property. This was in contradiction to an emphyteutic lease which would give unrestricted freedom of acquisition and sale. This may not have been a problem, unless the estate of the Mangana could be an automatic beneficiary of land or the ordinary spending of its revenue was incompatible with the position of a bishop. An imperial estate could benefit from lands which had been abandoned (*bona vacantia*), inherited (*bona caduca*), confiscated (*bona damnatorum*), conquered (*ager publicus*). In the last case it is worth remembering Constantine Leichoudes' son Stephanos Leichoudes[81] was in charge of Vaspurakan[82] and Syria.[83] Moreover Stephanos Leichoudes according to Scylitzes was in charge of Vaspurakan at the time when Costantine Leichoudes held the pronoia of the Mangana. Since imperial estates were augmented also by conquered lands there may have been a convergence/collusion of interests. In any case it may have been a point of potential reproach. It would be tempting to see a friend of the former minister Leo Paraspondylos raising the question during the synod.[84] For this reason Isaak revoked the rights (*δικαιώματα*) and the freehold (*ἐλευθερίας ἔγγραφα*) of the Mangana. That the question seemed to be about money seems confirmed by the fact that Leichoudes immediately after being appointed patriarch was noticeably generous. The grant of the pronoia of Mangana to Leichoudes would be enough for Psellos change his opinion about Isaak I Comneos.[85] That would mean that Leichoudes was pronoetes of the Mangana twice: 1042–1050 and 1057–1059. The pronoia was connected with his role as mesazon.

That emperors awarded the lease of estates to persons for political support is well known. In the Roman Empire there are some important cases. Augustus awarded the Chersonnese (Gallipoli) to Agrippa.[86] It is worth remembering that this historic

---

78 For an example of such opposition see Psellos poema 21 Westerink which the editor thinks addressed to monk at the beginning of the patriarchate of Leichoudes.

79 On the procedure at this time see *Lauritzen*, Synod decrees.

80 A person may be elected archbishop if they respect all church canons.

81 Stephanos, 103.

82 Skylitzes Cont., 9.10.9; Bryennios, 99.1; Zonaras, 17.25.16–17.

83 Attaleiates, 44.9/33.24.

84 This would explain Psellos' identification of Leo Paraspondylos character as strict. *Lauritzen*, mixed life.

85 Letter to Machetarios in *Sathas*, V.352.

86 *τῶν τε γὰρ πλείστων αὐτοῦ ἐκληρονόμησεν, ἐν οἷς ἄλλα τε καὶ ἡ Χερρόνησος ἡ πρὸς τῷ Ἑλλησπόντῳ, οὐκ οἶδ᾽ ὅπως ἐς τὸν Ἀγρίππαν ἐλθοῦσα·*(Dio Cassius Historiae Romanae, LIV.29.5, ed. *Boissevain*).

fact is transmitted by Dio Cassius. The person who wrote the epitome of Dio Cassius was the nephew of patriarch Xiphilinos, who had been head of the law school at the Mangana. Thus within the walls of the Mangana estate, people could easily know about Agrippa being in charge of the Chersonnnese at the time of Augustus. Moreover, the area was an integral part of the Byzantine Empire at the time when Leichoudes was *προνοητής*.

It is worth remembering how properties could be acquired by the emperor. Augustus for example seized the villa of Hortensius[87] and decided to live there, establishing the first imperial residence on the palatine hill (from which the term palace derives). Indeed, the confiscation of property was a way in which the private estates of the emperor could increase.[88] Basil II confiscated the properties of Maleinos. Moreover he had him stay with him in Constantinople. In view of the present argument, it would appear that Basil II took over the properties of Maleinos in exchange for Maleinos' use of an imperial residence for his lifetime. [89] Confiscation of property occurred during the civil war at the beginning of Augustus' reign. A memorial to these confiscations is the Eclogues of Virgil.[90] It also occurred when all pagan religious properties entered the private possession of the emperor in 380ad.[91] Another manner of acquiring property was inheritance. We are told that to guarantee the transmission of property within families, a part of a property would be left to the emperor. This would be the case also if a property owner did not have an heir. One may remember the case of the widow Danelis who left vast estates to Leo VI.[92] Thus the private property of the emperor was being constantly replenished. Conquered lands as well would pass to the emperor's private estate and then be organised (*ager publicus*). This may explain better the procedure by which the kingdom of Ani entered the Byzantine Empire at the death of king Smbat and it may also explain how Sennecherib Arcruni obtained estates in Cappadocia[93] in exchange for his kingdom. Cappadocia seems to have had a large extent of imperial properties (since 17AD) to the extent it had a special department in late antiquity.[94]

---

87 Suetonius Divus Augustus, 72.1 See *Syme*, Roman revolution, 388.

88 Bona damnatorum, bona caduca and bona vacantia would go to the fiscus, instead of the ager publicus. *Millar,* Roman Emperor, 198. See Locupletabant et fiscum et aerarium non tam Voconiae et Iuliae leges, quam maiestatis singulare et unicum crimen eorum, qui crimine vacarent. (Pliny the younger, Panegyricus, 42.1)

89 Scylitzes, Historiae, Bas2Const8.21, ed. *Thurn*.

90 On the confiscation of Vergils' estates and the composition of the Eclogues see *Syme*, Roman revolution 252–253.

91 The temple properties entered the res privata of the emperor. Fundi iuris templorum see *Jones*, Later Roman Empire 416 n. 11.

92 ODB, Danelis.

93 Scylitzes, Historiae, Bas2Const8.39.7-12, ed. *Thurn*. See *Každan*, Armjane, 33.

94 domus divina per cappadociam see *Bury*, imperial administrative 100. Some of the most important evidence is in Cicero De Lege Agraria.

These elements appear to confirm Každan's idea that the emperor had direct ownership of the land within the Byzantine empire (*dominium directum*).[95] This would distance byzantine land tenure from that usual in feudal society. The problem of feudalism remains central, especially since it is considered a necessary topic of study in order to render comparable the Latin middle ages with the Byzantine Empire. It has been important within some soviet scholarship in order that byzantine lands have a feudal phase, essential for their evolution of history.[96] A number of scholars have identified the pronoia of Leichoudes with a fief within a feudal economy.[97] However, if the pronoia of Leichoudes represents a system well known in the East Roman Empire since the earliest days, that would mean that it antedates feudalism. Especially if feudalism is associated with legal innovations imported together with Germanic traditional law[98], then the role of curatores of estates was established long before the contact between early Germanic customs and roman law. Moreover, it does not appear to be an ad hoc solution,[99] but one which was known since a long time. Nor can be it considered a charistikion[100], a type of possession which was considered problematic in the eleventh century. Leichoudes was appointed curator to an imperial estate as had many before him over the previous one thousand years.

Ostrogorski is correct that Leichoudes was the first to hold a new pronoia, but this was simply a new title for an old institution. Nevertheless, the novelty was connected to his person and not to his office. Leichoudes was simply *curator τῶν Μαγγάνων / προνοητὴς τῶν Μαγγάνων*, he was administrator of an imperial estate, a *domus divina*, *θεῖος οἶκος*. He seems to have obtained not only the title *προνοητής* but also an emphyteutic lease of the estate which seems to have made him remarkably rich. This wealth and its legal nature raised concerns within the church when he was elected patriarch in 1059. The animosity concerning this pronoia was due to the specific circumstances of the end of the Macedonian dynasty and the probable promises given by the first of the Comneni at the accession in 1057. Regardless of the specifc events connect to Leichoudes' life, the terms of this pronoia and its emphyteutic lease fit within the legal structures of roman property laws and practice since the time of Augustus.

---

95 Caesar omnia habet, fiscus eius privata tantum ac sua; et universa in imperio eius sunt, in patrimonio propria (Seneca, De Ben. 7.6.3). *Každan, Epstein*, Change, 17.

96 It is worth remembering that behind this concern for soviet scholarship was what Marx had said about the Asiatic Mode of Production.

97 *Uspenski*, Značenie, 1–32; *Ostrogorski*, Pronija, 13–4. See also *Ostrogorski*, Pronoia, 41–54, *Carile*, Sulla pronoia (1972), 327–335, *Carile*, Sulla pronoia (1975), 55–61.

98 *Ganshof*, Féodalité 23 indicates that feudalism originates in the Frankish monarchy in the 6th –7th centuries. See also the Germanic origin of the word feud in *Bloch*, Societé féodale, 236–239. The term feud seems connected with gothic faihu, wealth.

99 *Oikonomides*, St. George Mangana.

100 *Ahrweiler*, Droits incorporels.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary sources

Actes de Lavra. Première partie. Des origines à 1204 ed. *A. Guillou, P. Lemerle, D. Papachryssanthou, and N. Svoronos*, Paris 1970.

Agathiae Myrinaei historiarum libri quinque, ed. *R. Keydell*, Berlin 1967

Basilicorum libri LX. Series A, ed. *H.J. Scheltema and N. van der Wal*, Groningen 1955–1988

Cassii Dionis Cocceiani historiarum Romanarum quae supersunt, ed. *U.P. Boissevain,* Berlin 1895–1901.

Codex Iustinianus, ed. *P. Krueger,* Berlin 1877.

Ecloga Privata Aucta ed. *P. Zepos*, Athens 1931.

Eusèbe de Césarée. Histoire ecclésiastique, ed. *G. Bardy*, Paris 1952–1958.

Ioannis Scylitzae synopsis historiarum, ed. *J. Thurn*, Berlin 1973.

Inscriptions grecques et latines de la Syrie, II. Chalcidique et Antiochène, ed. *L. Jalabert and R. Mouterde*. Paris 1939.

Jus GraecoRomanum 3, Novellae Constitutiones, ed. *C.E. Zacharia, A Lingenthal,* Leipzig 1857.

Les novelles de Léon VI le Sage, ed. *A. Dain* and *P. Noialles*, Paris 1944

Novella Constitutio Saec. XI Medii a Ioanne Mauropode conscripta a Constantino IX Monomacho promulgata, ed. *A. Salac,* Prague 1954.

Scylitzes Continuatus, ed. *E.T. Tsolakes*, Ἡ συνέχεια τῆς χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτση, Thessalonica 1968.

Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus, ed. *I. Bekker*, Bonn 1838.

Ioannis Zonarae epitomae historiarum libri xviii vol 3. Ed. *T. Büttner-Wobst*, Bonn 1897.

Πεῖρα Εὐσταθίου τοῦ Ρωμαίου, ed. *P. Zepos*, Athens, 1931.

Литература – Secondary works

Ahrweiler H., La concession des droits incorporels. Donations conditionnelles, actes du XII congrès international des études byzantines, II (Belgrade 1964) 103–114.

Azzarello G., Gonis N., P.stras. VIII 800: lettera ad un pronoetes della domus divina ZPE 171 (2009) 211–212.

Bartusis M. C., Land and Privilege in Byzantium: the institution of pronoia, Cambridge 2013.

Bloch M., La societé féodale, Paris 1994. (edition of 1989).

Bury J. B., The imperial Administrative System in the Ninth Century, New York 1911.

Carile A., Sulla pronoia nel Peloponnese Bizantino anteriormente alla conquista latina, ZRVI 16 (1975) 55–61

Carile A., Sulla pronoia nel Peloponnese Bizantino anteriormente alla conquista latina, Studi Urbinati 46 (1972) 327–335.

Chitwood Z., byzantine legal culture and the roman legal tradition, 867–1056, Cambridge 2017.

Comfort H., emphyteutic lease among the papyri, Aegyptus 17.1/2 (1937) 3–24.

De Vries-Van der Velden, E., Les amitiés dangereuses: Psellos et Léon Paraspondylos', BSl 60 (1999), 315–50.

Frank T., dominum in solo proviciali and ager publicus, JRS 17 (1927) 141–161.

Ganshof F. L., Qu'est-ce que la féodalité, Paris 2015 (5th french edition)

Guilland R., études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin : l'orphanotrophe, REB 23 (1965) 205–221.

Janin R., Un ministre byzantin : jean l'Orphanotrophe (XI sècle) EO 30 (1931) 431–443.

Jones A.H.M., The Later Roman Empire 284–602, Baltimore 1986.

Jones A.H.M., in eo solo dominum populi romani est vel caesaris, JRS 31 (1941) 26–31

Johnson W.R., Emphyteusis: A Roman "*Perpetual*" Tenure, The University of Toronto Law Journal 3.2 (1940) 323–347

Každan A. Wharton Epstein A., change in byzantine culture in the eleventh and twelfth centuries, Los Angeles 1985.

Každan A., derevnja i gorod v Vizantii, Moskva 1960.

Každan, A. Armjane v sostave gospodstvujuščego klassa Vizantijskoj imperij v 11.–12. vv., Erevan 1975.

Každan A., state, feudal, and private economy in Byzantium, Dumbarton Oaks Papers 47 (1993) 83–1000

Lanfranchi, Studi sull'ager vectigalis 1–3, Trieste 1938–1940.

Lauritzen F., Synod decrees of the Eleventh Century in Byzantinische Zeitschrift 105.1 (2012) 101–116.

Lauritzen F., The mixed life of Plato's Philebus in Psellos' Chronographia (6a.8) ZRVI 50.1 (2013) 399–40.

Millar F., The emperor in the Roman World (31bc–337ad) London 1992

Oikonomides N., St George of Mangana Maria Skleraina and the Malyj Sion, Bumbarton Oaks Papers 34/35 (1980) 239–246.

Ostrogorski G., die pronoia unter den Komnenen, ZRVI 12 (1970) 41–54

Ostrogorski G., pronija prilog istorii feudalizma u Vizantiji i u juznoslovenskim zeljama, Beograd 1951

Ševčenko I. 'Inscription Commemorating Sissinios 'Curator'of Tzurulon (A.D.813)' Byzantion 35.2 (1965) 564–574

Svoronos N., Histoire des institutions de l'Empire byzantin, Annuaires de l'École pratique des hautes études Année 1978 (1978) 473–498, esp. 475.

Syme R. Roman Revolution, Oxford 1939.

Uspenski F., Znacenije vizantinskoj i juznoslovjanskoj pronii, Sbornik statej po slavjanovedeniju, sostavlennyj i izadannyj ucenikami V. I. Lamanskogo, St. Petersburg 1883, 1–32.

Verpaux J., contribution à l'étude de l'administration byzantine: ho mesazon, BS 16 (1955) 270–296.

Фредерик Лаурицен
Скуола Гранде ди Сан Марко, Венеција
frederick.lauritzen@new.oxon.org

ЛИХУДОВА МАНГАНСКА ПРОНИЈА

Лихуд је држао Манганску пронију, што је у том случају значило да је био проноит једног царског поседа, или на латинском curator domus divinae. Пронија према томе подразумева да је он држао емфитеутски закуп. Држао га је двапут, између 1042. и 1050. и поново између 1057. и 1059, док је био месазон. Вратио је пронију цару 1059. због једног приговора у синоду. Неко је, чини се, приметио да би пронија била неспојива са његовом новом улогом патријарха. То је могло бити у вези са канонским ограничењима вишем клиру у вези са приходима и продајом имовине, што би било у супротности са условима емфитеутског закупа. Према томе, Манганска пронија је била кураторија, управљање једним царским поседом, а Лихуд је био curator domus divinae.

Зборник радова Византолошког института LV, 2018.
Zbornik radova Vizantološkog instituta LV, 2018.

UDC: 336.2:348.819.4](495.02)"1081/1118"
https://doi.org/10.2298/ZRVI1855097F

TONI FILIPOSKI
Ss. Cyril and Methodius University – Faculty of Philosophy, Skopje
tonifilip@fzf.ukim.edu.mk

THE DISPUTE BETWEEN THEOPHYLACT, THE ARCHBISHOP OF OHRID, AND THE PAROIKOS LAZARUS: AN EXAMPLE OF "STATE INTERVENTIONISM" DURING BYZANTINE EMPEROR ALEXIOS I KOMNENOS'S REIGN (1081–1118)*

Alexios I Komnenos, one of the greatest Byzantine emperors, was forced to carry out military and fiscal reforms. As a result, state taxes were notably raised; the powers of tax officials (praktors) were enhanced; and cases of confiscating Church land and other real estate appeared. These general tendencies during Alexios I's reign are fully confirmed by the data laid out in several letters that Theophylact, the Archbishop of Ohrid, wrote. We learn from them, among other things, that a paroikos (peasant) named Lazarus launched a dispute before the emperor himself, accusing the archbishop of setting fire to his property and then of expelling him from the village. Theophylact was also accused of generating excessive income and possessing a costly estate, as well as of usurping a village near Ohrid. Over the course of the long-standing legal case, by sending letters to influential state officials, he tried to diminish and rebut the accusations. In his defence, he pointed out that attempts were being made to spread hostility against him both among the residents of Ohrid and across Macedonia. Also, he complained that state taxes were raised enormously. Although at a first glance it appears unusual that an archbishop should become entangled in a serious and prolonged dispute with a paroikos, the situation becomes clearer on learning that Lazarus's grudge was in fact spurred and fully taken advantage of by the state's tax officials. Through the case of Lazarus, who was used as their mouthpiece, they, in fact, undermined the ownership and immunity rights and privileges of the Archbishopric. All of that worked in favour of raising the income of the state at the expense of that of the Church. In other words, it appears that through the said dispute some sort of "interventionism" in favour of the state and at the Church's expense was at work.

Keywords: Theophylact, Lazarus, Ohrid, tax officials, Archbishopric, paroikos, village.

* The author presented a paper and an abstract with the same title was published in: Proceedings of the 23rd International Congress of Byzantine Studies (Belgrade, 22–27 August 2016), Thematic Session of Free Communications: "The Age of the Komnenoi", (Chairs: P. Magdalino, L. Neville), 4.

Alexios I Komnenos is one of the greatest Byzantine emperors. His reign was marked by highly tumultuous events and challenges as much from a military and political as from a social and economic point of view. In order to cope with the numerous and serious military challenges, the Byzantine emperor was forced to carry out military and fiscal reforms. In that context, he strengthened and centralized fiscal powers and institutions and, to help his army recover, put into effect a new system called *pronoia*.[1] That was meant to replace the old system of *strateia* that was in a process of disappearing. The taken measures entailed an enormous increase in state spending that could only be compensated for by raising taxes and imposing stricter tax collection discipline. To this effect, certain measures were taken. The powers of tax officers (praktors) were enhanced and cases appeared of confiscating land and other moveable assets that belonged to the church. The fiscal policy change sparked anger with both small and large landowners because their earlier gained benefits, privileges and immunity rights were now restricted. These general tendencies during Alexios I's reign are fully confirmed by the data laid out in several letters that Theophylact, the Archbishop of Ohrid, wrote.[2] In his letters there are numerous examples leading to the conclusion that during his longer stay in Ohrid, Theophylact was almost continuously in conflict with the said officers.[3]

In his letters to the Panhypersebastos Nikephoros Bryennios and the Grand Domestic Adrianos Komnenos, written sometime between 1097 and 1105, Theophylact intervenes, seeking help and protection from the barrage of accusations launched against him in the Capital. Although he identifies the praktors (tax officials) as the masterminds and chief instigators, he singles out Lazarus, a broad-minded church paroikos[4] that wished to rise above his current status, as the prime executor. According to Theophylact, in return for being their collaborator, Lazarus received from tax collectors more dignified and cleaner clothes than those that suited a man of his rank and other gifts. Theophylact also expounds on the details of the legal case that the paroikos launched against him. Lazarus accused Theophylact directly before the Emperor of setting fire to his property, of making sure cheese covered his roads and milk

---

1 On the system of pronoia, there is extensive literature. In short, it is a principle by which the state awarded land to certain people, most often to be used for the rest of their lives, in exchange for which they undertook to recruit and lead to war a certain number of dependent peasants from the awarded land. For pronoia and more for byzantine economy in XI–XII century, see: *Ostrogorski*, Pronija; *Magdalino*, Byzantine Army and the Land, 15–36; *Oikonomides*, The Role of the Byzantine State, 990–1050; *Laiou–Morrisson*, The Byzantine Economy, 90–165; *Frankopan,* Land and Power, 112–142; *Bartusis*, Land and Privilege.

2 When using letters as a source, certain problems inevitably appear. Taking into consideration that they are highly rhetorical and mostly focused on the emotions and attitudes toward those that they are addressed to, the amount of useful information is usually limited. In the case of Theophylact's letters, these difficulties are even more pronounced because his rhetoric is frequently complex (*Harvey*, The Land and Taxation, 143). Anyhow, valuable testimonies can be extracted from the abundant data, which confirm Byzantium's economic and urban development trends at the time.

3 *Panov*, Teofilakt Ohridski, 257–258, 264–270; *Mullett*, Theophylact of Ochrid, 127–130; *Harvey*, The Land and Taxation, 144–153; *Idem*, Financial Crisis, 167–184; *Angold*, Church and Society, 160–166.

4 For paroikoi see: *Kaplan*, Producing Population, 153–157.

poured down his hills, of generating massive income, of being fat and rich, and of living the life of a satrap in possession of multi-storey buildings and well-ventilated houses. In his defense, he pointed out that attempts were being made to spread hostility against him both among the residents of Ohrid and across Macedonia. Also, he complained that state taxes were raised enormously. Those that Theophylact condemned for heresy, polygamy and unlawful matrimony were being looked for to back and reinforce these accusations. Many such people were found in the Archbishopric's diocese and they were misrepresented as oppressed residents of Ohrid having lost their fields and vineyards to the church. In evidence of how serious Theophylact's situation was at one point of the lawsuit launched against him in Constantinople are the following lines: "Let nobody judge me in my absence and believe that the praktor's slander is true. Instead, upon hearing what he says, let them also wait to hear the church's defence".[5]

In fact, these letters reveal that the tax collectors' accusations manifested through Lazarus's actions had a clearly set goal – to discredit Theophylact's person and actions in general and particularly to dispute his right to possess a village. One gets the impression that the most serious offence with which Theophylact was charged before the Byzantine Emperor was the reported setting of fire to the paroikos Lazarus's property and Lazarus's banishment from the said village. It is for this reason that Theophylact felt necessary to reiterate on several occasions in his letters that at the time of the alleged arson he was not in Ohrid. But all his efforts appeared futile because at one point Theophylact seemed to have been given a sign that the tax collectors and Lazarus arranged for the church to be dispossessed of "the church village in Ohrid" or "the village of the church in Ohrid" (τῷ ἐν Ἀχρίδι τῆς ἐκκλησίας χωρίον). What follows is an explanation of the manner in which the church took hold of the village. It was through a swap of mountain pastures for a village with paroikoi (peasants). More specifically, the church conceded to the state mountain pastures in return for a state village populated by paroikoi. In confirmation of this trade, according to Theophylact, the church had all the necessary documents.[6]

---

5 Theophylacti, 482–485, 492–493, 498–505. Cf.: *Angold*, Church and Society, 162. Unfortunately, it is impossible to date the letters and hence to date the dispute. See: VIINJ, III, 273, n. 57 (R. Katičić); Theophylacti, 40–44 (P. Gautier); *Mullett*, Theophylact of Ochrid, 132. No letter that has anything to do with this dispute mentions Jasit, a high-ranking tax officer and Theophylact's great opponent, known from other letters and other disputes. It is for this reason that it remains uncertain whether Jasit was the tax officer that paroikos Lazarus had connected with (VIINJ, III, 273, n. 58 (R. Katičić)).

According to M. Angold's (Church and Society, 162) interpretation, paroikos Lazarus accused the Archbishop of burning his house and estate and that was the reason why Theophylact was forced to flee Ohrid and take shelter in Pelagonija. Lazarus and his supporters then went to Constantinople where he successfully brought formal charges against the Ohrid archbishop before the emperor. This quick sequence of events, however, is not corroborating what Theophylact's letters suggest, namely that the dispute most probably took years. The mentioning of Pelagonija as the place where Theophylact was reportedly forced to flee in order to escape Lazarus's attacks is likewise unclear.

6 Theophylacti, 444–451; VIINJ, III, 279–280. Cf.: *Angold*, Church and Society, 161.

In all likelihood, the first attempt of the tax collectors to reclaim the village failed, which can be concluded from the letter in which, among other things, Theophylact expresses gratitude to the Grand Domestic Adrianos Komnenos for helping him and bringing him back to life. Other attempts, however, followed. To this effect, the tax collectors sent the paroikos Lazarus to the disputed village again with a mission to organize with several locals a breakaway from the church's authority. It is even emphasized that the aim of these activities was to dispute the validity of the trade and bring about a correction to the issued chrysobull and prostaxa to Theophylact's detriment.[7]

At no place in these letters is the name of the said village mentioned. However, at one point, it appears that the approximate location of the village is disclosed. In fact, in the academic community there are different interpretations of the ambiguous part: "τῷ ἐν Ἀχρίδι τῆς ἐκκλησίας χωρίον...".[8] According to some scholars the contentious church village was in Ohrid,[9] that is to say in Ohrid's *theme*, which means it was located in the immediate vicinity of the city of Ohrid. It is largely because of this interpretation that historians quite rightly believe that the unidentified village was in close proximity to the city of Ohrid.[10]

In historiography there is also a different interpretation of the information, according to which the mentioning of Ohrid should not be seen as an indication of the approximate geographic location of the village but should instead be seen as indication of its affiliation to the Ohrid church, that is, the Ohrid Archbishopric. This information is literally translated as follows: the village of the church in Ochrid[11] or the village of the Ochrid church. According to this interpretation of the information, all attempts to locate the village are dismissed. The village could have been anywhere. This is most probably the reason why some scholars refuse to assume a position on the issue of where the village was.[12]

One has to admit that this is a problematic and highly equivocal piece of information. If we have to assume an opinion, we believe it was after all a village in the vicinity of Ohrid. In support of that opinion, we would like to point out the following

7 Theophylacti, 502–505; VIINJ, III, 281–282.

8 Theophylacti, 446–447.

9 VIINJ, III, 277 (R. Katičić): "crkveno selo u Ohridu"; Theophylacti, 446 (P. Gautier): "que le chorion que notre Eglise possede a Achrida . . ." ; *Angold*, Church and Society, 161: " 'the village of the church in Ohrid'. This lay just outside the city".

10 Cf.: VIINJ, III, 277, n. 88; 278, n. 101 (R. Katičić); B. Panov (Teofilakt Ohridski, 117, 122, 168; Idem, Ohrid, 560) is contradicting himself on this issue. On several occasions citing this fact, he interprets it as if the village was right next to Ohrid. However, for unknown reasons, he avoided discussing in greater detail where the village was and, moreover, did not include it at all among Theophylact's assets; *Angold*, Church and Society, 161.

11 *Mullett*, Theophylact of Ochrid, 214, 327.

12 R. Katičić (VIINJ, III, 278, n. 101) quite rightly dismisses V. Zlatarski's (Istorija, II, 280) opinion that in this case the disputed village was in the lower course of the Vardar; Commenting on the translation of the information about the church village in Ohrid, P. Gautier (Theophylacti, 446, n. 6) remarked only that the name of the village was unknown without even suggesting an approximate location; A. Harvey (The Land and Taxation, 145) does not say where the disputed village was either.

indirect arguments. In one of Theophylact's letters to Nikephoros Bryennios, it is said very clearly that the center of Lazarus's anti-church activities was Ohrid. More specifically, it is revealed that what Lazarus did first was to gather assistants and people who shared his beliefs in Ohrid before going to the other regions of Macedonia. It is then further explained that Lazarus's assistants were in fact people convicted by the church as transgressors and false claims were made that all those numerous transgressors gathered from all across Macedonia were in fact residents of Ohrid that the church sanctioned by seizing their fields and orchards.[13]

A question emerges of why Lazarus commenced his campaign to discredit Theophylact of Ohrid and needed at the same time to falsely claim that his numerous supporters (transgressors), who were not in truth from Ohrid, were residents of Ohrid? We trust that the main reason was Lazarus's attempt to concentrate Theophylact's alleged or real "injustices" in a narrow space that comprised Ohrid and its surrounding area. In this context, Lazarus may have needed additional arguments to strengthen his main accusation, namely the one that Theophylact set fire to his property and banished him. If his burned property was in a village close to Ohrid, one can understand more easily the reasons why Lazarus concentrated his later activities in the same space because he was clearly well familiar with it. Undoubtedly there were reasons that connected Lazarus to Ohrid. Evidence that Lazarus was closely familiar with the way Theophylact ruled and lived in Ohrid is the description of some of his accusations presented against Theophylact before the Byzantine emperor. Theophylact reports that Lazarus swore and guaranteed before the emperor that the Archbishop was fat and very rich and that he lived as a satrap in multi-storey buildings and vacationed and relaxed in his well-ventilated houses.[14]

Most certainly this happened in Ohrid. It is hard to imagine that Lazarus would have dared insist on these claims and swear they were all true before the emperor if he had not been a direct witness of what was happening in Ohrid at the time. The impression is that the allegations presented before the emperor came from a man who had first-hand knowledge of the situation in Ohrid and therefore the emperor himself found it necessary to closely look into Lazarus's case. An additional argument in support of the thesis that the unidentified village was in Ohrid's vicinity is the justification that Theophylact repeated in his letters a number of times, namely that he was not in Ohrid at all at the time of the fire on Lazarus's property. Let us not forget that one of Lazarus's most serious accusations was that Theophylact was behind the arson on his estate in the disputed village. A question is raised of why Theophylact needed to emphasize several times that he was not in Ohrid at the critical time if the village was not in close proximity to Ohrid.

---

[13] Theophylacti, 484–485. Cf.: *Angold*, Church and Society, 162. Although we agree that the disputed village was probably in the immediate proximity of Ohrid, M. Angold's opinion that paroikos Lazarus owned a house in the city of Ohrid appears not substantiated by any evidence. Lazarus could have perhaps owned a house in the disputed village but not in the city.

[14] Theophylacti, 486–487. About the relationship between Teophylact and the people of Ohrid see: *Filiposki*, Theophylact, 87–102.

It appears that Theophylact's written pleas to the extremely powerful and influential figures from the immediate proximity of Emperor Alexios did not bear fruit. Most probably, thanks to their interventions, certain of the numerous accusations against him and the Archbishopric were to some extent and temporarily neutralized or even dismissed. This conclusion is indirectly drawn from the expressions of gratitude addressed to Nikephoros Bryennios, Adrianos Komnenos and Michailos Pantehni,[15] which undoubtedly contained a certain amount of courtesy.

However, the church was most likely dispossessed of the contentious village eventually, largely because, in our opinion, the tax collectors and Lazarus won the legal case for revision and suspension of the church's authority over the village. It is difficult to determine based on the available information when exactly this legal case unfolded and how long it took to resolve. It seems that it was a fairly long legal case in the resolution of which Theophylact invested a lot of effort. Despite Theophylact's insistence in his letters that the church became entitled to the village in a fully legal way, historians quite rightly doubt his sincerity. J. Katičić assumes that in the beginning the church arbitrarily exchanged one of its mountain pastures for the said state village and only later took steps to give the swap official confirmation. It is here that we should look for the reason why the peasants called for a revision of the decision to include the village within the church assets.[16]

In regard to the disputed village from Theophylact's letters, there is one more piece of intriguing information. It says that the status of the village had recently been regulated with the decision of panhypersebastos Nikephoros Bryennios to issue a prostaxis, that is, a document that presumably confirmed the church's right to the disputed village. However, later in the letter, Theophylact tells the person to whom the letter is addressed that new attempts are made to annul the recently issued prostaxis. Tax officers threatened the locals that if they chose the Archbishopric as their master again they would have to pay taxes higher than what they could bear.[17]

This information really appears indicative. Interpreting it is not easy at all. What one could gather from it is that a procedure in which the peasants were to say again who should rule their village was yet to be carried out and that in an earlier procedure they had already chosen the Archbishopric as their master. In fact, we learn in an indirect way that it was necessary for the dependent peasants (paroikoi) to voice their opinion on the procedure of exchanging the church pastures for the state village. However, the reason due to which the peasants had to voice their opinion again on who their master should be imposes itself as very important.

We believe that the main reason was probably the success of the tax officers and Lazarus in the legal case disputing the church's right to the village and seeking revision.

---

15 Ibidem, 482–483; 498–499; 506–507, 568–569. Cf.: *Angold*, Church and Society, 162–163.

16 VIINJ, III, 279, n. 103 (R. Katičić). It is well known that in the middle of the 12th century many churches across Byzantium owned land without any proper documentation (*Bartusis*, Land and Privilege, 66).

17 Theophylacti, 492–493. Panhypersebastos Nikephoros Bryennios most probably issued to Theophylact the prostaxis for the disputed village from a position of dux of Dirrachion.

Most probably they could not do more than to elicit another opportunity for the peasants to choose their master. The letter reveals that the tax officers pressured peasants not to choose the Archbishopric as their master again. It appears that what the peasants thought about it was very important in the taking of the final decision of whether the village would remain property of the church or change its master. Perhaps it was the second vote, for which the tax officers prepared, that caused Theophylact to lose the disputed village. However, this opinion has to be treated as merely an assumption.

On a slightly different note, in historiography, the aforementioned information has usually been used in order to confirm the existence of the institution of patronage. The people in this particular case were peasants who were placed under the lordship of a large church landowner by establishing with him a relationship of patronage. However, this type of relationship did not mean direct and full feudal subjugation of the peasants. Initially, they kept their personal freedom and the right to own property.[18]

In response to the massive pressure he endured from tax collectors, in one of his letters Theophylact tried to give a detailed account of all the violations of the immunity rights and privileges to which the ecclesiastical estates were supposed to be entitled. In fact, he was forced to respond to the allegations that he did not pay the state the entire sum of taxes charged for the ecclesiastical estates. We learn that earlier the clerics from the estates that belonged to the church had paid the tax to the church provided that the piece of land they farmed was the size of up to one zevgarion (farmed by a pair of oxen). But if their land was larger, they paid the extra tax to the state. However, that changed and now not only did they pay the full amount of the tax to the state but they were also asked to pay a higher tax. The same happened with the tithe they paid for their livestock. Rather than paying the tax to the church as was the case earlier, the clerics were now forced to pay it to the state, and what is more, in a larger amount. In comparison to other taxpayers, according to Theophylact, the tax that clerics had to pay for using watermills and fishponds was illegally doubled. Theophylact also complains about the illicit taxing of priests, monks and several laypersons. The Archbishop's property was not spared the tax increase either. More specifically, he says that higher taxes were levied on possessing or using watermills and fishing areas. According to Theophylact, surveyors violated rules and abused their powers when surveying the ecclesiastical estates. In short, in all sorts of ways, they flagrantly infringed the exkousseia[19] of the ecclesiastical estates.[20]

We need to agree with the conclusion that another problem in analyzing Theophylact's letters is the fact that he does not always name the property he is talking about.[21] That means that besides identifying the disputed village, it is also a problem

[18] Cf.: *Cankova-Petkova*, Feodalnoto zemevladenie, 283–284; *Každan*, Derevnaja i gorod, 175; *Panov*, Teofilakt Ohridski, 123–124.

[19] *Bartusis*, Land and Privilege, 69–71, 76–79.

[20] Theophylacti, 486–491. Cf.: *Harvey*, Land and Taxation, 146–147; Idem, Financial Crisis, 182; *Angold*, Church and Society, 162; *Mullett*, Theophylact of Ochrid, 131; *Haldon*, Social Elites, 187–188.

[21] *Harvey*, Land and Taxation, 145.

to identify and locate the other properties affected by the violation of the *exkousseia*. However, very probably most of the listed violations of the *exkousseia* directly refer to the church properties and dependent population of Ohrid and its surrounding area. In fact, we should not doubt that Theophylact was best informed about what was going on in his immediate vicinity. Hence the conclusion that in Ohrid's surrounding area apart from the disputed village Theophylact also owned watermills and used areas for fishing.

It was the changes to the fiscal policy during Alexios's reign that gave rise to the tax collectors' "malpractice". It is difficult to believe that they could have resorted to such activities of their own free will. We believe the decision to raise taxes and launch legal cases against church officials was part of a coordinated campaign by the central authorities rather than mere malpractice by tax collectors. Bearing this in mind, it transpires that Theophylact, who was fully aware of the new circumstances in the state, was trying at all costs to maintain and protect the privileged status granted mostly to ecclesiastical estates. In fact, most of the large landowners of the time faced the same problems with tax collectors that Theophylact had to deal with.[22]

Although at a first glance it appears unusual that an archbishop should become entangled in a serious and prolonged dispute with a paroikos, the situation becomes clearer on learning that Lazarus's grudge was in fact spurred and fully taken advantage of by the state's tax officials. Through the case of Lazarus, who was used as their mouthpiece, they, in fact, undermined the ownership and immunity rights and privileges of the Archbishopric. All of that worked in favour of raising the income of the state at the expense of that of the Church. In other words, it appears that through the said dispute some sort of "interventionism" in favour of the state and at the Church's expense was at work. In fact, this was an overt conflict between the Archbishopric (the church) and the tax collectors (the state) on the issue of the income from the direct producers. Peasants most probably found it very hard to handle the new economic circumstances caused by the competing claims of both the state and the church.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCE

Извори – Primary Sources

Theophylacti Archiepiscopi Bulgariae, Epistolae ed. J. P. Migne, PG, CXXVI, Paris 1864.

Theophylacti Achridensis Epistulae/Theophylacte D' Achrida Lettres (Introduction, texte, traduction et notes par P. Gautier), Thessalonique 1986.

[22] Cf.: *Mullett*, Theophylact of Ochrid, 131. According to A. Harvey (Financial Crisis, 184): "Without the intensification of fiscal pressure on landowners and peasants – which was possible only in the context of the economic expansion of the eleventh century – it is doubtful that Alexios would have been able to withstand all the internal and external challenges to his rule".

Византијски извори за историју народа Југославије, (Обрадили: Ј. Ферлуга, Б. Ферјанчић, Р. Катичић, Б. Крекић, Б. Радојчић; Уредници: Г. Острогорски, Ф. Баришић) III, Београд 1966 (ВИИНЈ, III) [Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, (Obradili: J. Ferluga, B. Ferjančić, R. Katičić, B. Krekić, B. Radojčić; Urednici: G. Ostrogorski, F. Barišić) III, Beograd 1966 (VIINJ, III)].

Литература – Secondary Works

Angold M., Church and Society in Byzantium under the Comneni 1081–1261, Cambridge 1995.

Bartusis M., Land and Privilege in Byzantium: The Institution of Pronoia, Cambridge 2012.

Filiposki T., Theophylact and the People of Ohrid: the Issue of the „Otherness", Macedonian Historical Review 2 (2011), 87–102.

Frankopan P., Land and Power in the Middle and Later Period, The Social History of Byzantium (ed. J. Haldon), Wiley-Blackwell 2009, 112–142.

Haldon J., Social Elites, Wealth and Power, The Social History of Byzantium (ed. J. Haldon), Wiley--Blackwell 2009, 168–211.

Harvey A., The Land and Taxation in the Reign of Alexios I Komnenos: Evidence of Theophylakt of Ochrid, Revue des Etudes Byzantines, 53, Paris 1993, 143–153.

Harvey A., Financial Crisis and the Rural Economy, Alexios I Komnenos (Papers of the Second Belfast Byzantine International Colloquium, 14–16 April 1989, ed.: M. Mullett-D. Smythe), I (Papers), Belfast 1996, 167–184

Kaplan M., The Producing Population, The Social History of Byzantium (Ed. J. Haldon), Wiley-Blackwell 2009, 143–167.

Laiou A.E. – Morrisson, C., The Byzantine Economy, Cambridge 2007.

Magdalino P., The Byzantine Army and the Land: From Stratiotikon Ktema to Military Pronoia, Byzantium at War (9th–12th c.), Athens 1997, 15–36

Mullett M., Theophylact of Ochrid-Reading the Letters of a Byzantine Archbishop, Variorum 1997.

Oikonomides N., The Role of the Byzantine State in the Economy, The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century (A.E. Laiou, Editor-in-Chief), Dumberton Oaks, Washington, D.C. 2002, 973–1058.

Златарски В., История на българската държава през Средните векове, II: България под византийско владичество (1018–1187), София 1934 [*Zlatarski V.*, Istorija na balgarskata država prez Srednite vekove, II: Balgarija pod vizantijsko vladičestvo (1018–1187), Sofija 1934].

Ос̄ѿроīорски Г., Пронија. Прилог историји феудализма у Византији и јужнословенским земљама (САНУ Посебна издања, књ. CLXXVI, Византолошки институт, књ. 1), Београд 1951 [*Ostrogorski G.*, Pronija. Prilog istoiji feudalizma u Vizantiji i u južnoslovenskim zemljama (SANU Posebna izdanja, knj. CLXXVI, Vizantološki institut, knj. 1), Beograd 1951].

Каждан А.П., Деревная и город в Византии IX–X вв., Москва 1960 [*Každan A.P.*, Derevnaja i gorod v Vizantii IX–X vv., Moskva 1960].

Панов Б., Теофилакт Охридски како извор за средновековната историја на македонскиот народ, Средновековна Македонија, 2, Скопје 1985 [*Panov B.*, Teofilakt Ohridski kako izvor za srednovekovnata istorija na makedonskiot narod, Srednovekovna Makedonija, 2, Skopje 1985].

Панов Б., Охрид во крајот на XI и почеток на XII век во светлината на писмата на Теофилакт Охридски, Средновековна Македонија, 3, Скопје 1985, 550–566 [*Panov B.*, Ohrid vo krajot na XI i početok na XII vek vo svetlinata na pismata na Teofilakt Ohridski, Srednovekovna Makedonija, 3, Skopje 1985, 550–566].

Цанкова-Петкова Г., Феодалното земевладение в южните и югозападните български земи под византийско владичество, Известия на институтот за история, 8, София 1960 [*Cankova-Petkova G.*, Feodalnoto zemevladenie v južnite i jugozapadnite balgarski zemi pod vizantisko vladičestvo, Izvestija na institutot za istorija, 8, Sofija 1960].

Тони Филипоски
Универзитет „Св. Ћирила и Методија“ – Филозофски факултет, Скопље
tonifilip@fzf.ukim.edu.mk

СПОР ИЗМЕЂУ ОХРИДСКОГ АРХИЕПИСКОПА ТЕОФИЛАКТА И ПАРИКА ЛАЗАРА: ПРИМЕР „ДРЖАВНОГ ИНТЕРВЕНЦИОНИЗМА“ ТОКОМ ВЛАДАВИНЕ ВИЗАНТИЈСКОГ ЦАРА АЛЕКСИЈА I КОМНИНА (1081–1118)

Алексије I Комнин (1081–1118) био је један од највећих византијских царева. Његову владавину су обележили врло бурни догађаји и изазови како с војне и политичке, тако и с друштвене и економске тачке гледишта. Како би савладао бројне и озбиљне војне изазове, византијски цар је био принуђен да спроведе војне и фискалне реформе. У том смислу он је оснажио и централизовао фискалне надлежности и установе и, како би помогао својој војсци да се опорави, успоставио нови систем звани *пронија*. Као последица тога, државни приходи су били значајно увећани, овлашћења пореских службеника (практора) била су унапређена, а појавили су се и случајеви конфискације црквеног земљишта и других непокретности. Та општа стремљења током владавине Алексија I у потпуности потврђују подаци који се налазе у неколико писама која је написао охридски архиепископ Теофилакт. Из њих се, између осталог, може дознати како је извесни парик (сељак) по имену Лазар повео спор пред самим царем оптужујући архиепископа да је спалио његово имање и потом га протерао из села. Тефилакта је уједно оптужио и због изазивања прекомерног намета и поседовања скупог имања, као и због запоседања једног села у близини Охрида. Током трајања дуге парнице, он је слањем писама утицајним државним званичницима покушавао да умањи и оповргне оптужбе. У своју одбрану је истицао да је реч о покушајима да се прошири непријатељство према њему како међу становницима Охрида тако и широм Македоније. Поред тога, жалио се и да су државни порези прекомерно повећани. Иако на први поглед изгледа необично да је један архиепископ могао да буде уплетен у озбиљан и дуготрајан спор са париком, околности постају јасније када се зна да је Лазарева љутња заправо била подстакнута и у потпуности подржана од стране државних пореских службеника. Преко случаја Лазара, кога су користили као преносиоца својих ставова, они су, заправо, подривали својину и имунитетна права Архиепископије. Све то је водило порасту државних прихода на рачун црквених. Другим речима, чини се да је у наведеном спору посреди била нека врста „интервенционизма“ у корист државе, а на рачун цркве.

Зборник радова Византолошког института LV, 2018.
Zbornik radova Vizantološkog instituta LV, 2018.

УДК: 726.825“10/11“:27-523.4
https://doi.org/10.2298/ZRVI1855107L

ВИНИЦИЈЕ Б. ЛУПИС
Институт друштвених знаности „Иво Пилар“, подручни центар Дубровник
vinicije.lupis@pilar.hr

ЉУБОМИР МИЛАНОВИЋ
Византолошки институт САНУ, Београд
milanovic.ljubomir@gmail.com

ВИЗАНТИЈСКИ ЛИТИЈСКИ КРСТ ИЗ ЖУПЕ ДУБРОВАЧКЕ

У Цркви Светог Николе у Жакули у Жупи дубровачкој чува се византијски литијски крст. Досадашња истраживања су га датовала између 6. и 10. века. Крст је пронађен на локалитету Цркве Светог Ђурђа, која, највероватније, потиче из периода између 10. и 12. века, као и некропола око цркве, са траговима ранијих укопавања. Крст је капљичастог типа, са натписима који прослављају Светог архистратига Михаила и помињу чудо у Хони. Рад се бави новим, прецизнијим датовањем самог крста, као и утврђивањем његовог могућег порекла и функције.

Кључне речи: крст, литија, Жакула, архистратиг, Св. Михаило, Хона, Св. Ђорђе, Жупа дубровачка

A Byzantine processional cross is preserved in the church of St. Nicholas in Žakula in Župa dubrovačka. Past research has dated the cross between the 6th and 10th centuries. This artifact was found at the archeological site of St. George's church, which was most likely constructed between the 10th–12th centuries. The cross is of a tear-shaped type and bears inscriptions that invoke the name of Archistrategos Michael and refer to his Miracle at Chonae. This paper aims to give a new, more precise date for the cross, as well as determining its possible origin and function.

Key words: cross, procession, Žakula, Archistrategos, St. Michael, Chonae, St. George, Župa dubrovačka.

* Ова студија представља резултат истраживања обављених у оквиру пројекта *Традиција, иновација и идентитет у византијском свету* (ев. бр. 177032) Византолошког института САНУ. Желимо да захвалимо др Дејану Целебџићу на великој помоћи око ишчитавања натписа. Све грешке у раду су наша одговорност.

У Цркви Светог Николе у Жакули, коју је по предању саградио поморац Зец из Жакуле пребродивши олују у Трсту, чува се византијски литијски крст, који је до сада у науци датиран у период између 6. и 10. века.[1] Средње величине, висине 25,8 цм и ширине 21 цм, крст је направљен од бронзе. На њему је у непознатом периоду на укрсници кракова додато Распеће (сл. 1 и сл. 2). Крст припада тзв. капљичастом типу, чији се крајеви кракова завршавају наглашеним округлим наставцима.[2] На крсту из Жакуле недостаје један округли наставак на левом хоризонталном краку. На сва четири крака крста на аверсу и реверсу налази се натпис, који је угравиран на грчком, мајускулом, са акцентима и лигатурама. На аверсу крста на вертикалном краку горе је натпис ὁ ἀρχι (στράτηγος), а доле Μηχ(αή)λ. На хоризонталним крацима аверса слева надесно је натпис: ὁ ἀρβα | λιότ(ης) (сл. 3). На реверсу крста на горњем вертикалном краку је исписано ὁ ἀρ(χιστράτηγος) или ἀρ(χάγγελος), а на доњем μηχ(αήλ). На хоризонталном краку реверса слева надесно је угравирано ὁ εν τ(αις) | χον(ες) (сл. 4). Крст се завршава усадником на који се причвршћивао носач крста у опходу, а који је, највероватније, додат у позније доба.

Накнадним истраживањем је утврђено да је бронзани крст пронађен двадесетих година 20. века на локалитету Св. Ђурђа код места Петрача у Жупи дубровачкој.[3] На том месту је откривен антички и раносредњовековни локалитет, чије се постојање може пратити од 2–3. па све до 12. века. На локалитету је откривен и глагољски натпис, највероватније из 11. века, који говори о зидању Цркве Св. Ђорђа. Саставили су га извесни Иван и Стефан, позивајући се при зидању на помоћ Св. Силвестра и Св. Софије.[4] На локалитету у средњовековној некрополи у гробу бр. 7 пронађен је сребрни *miliaresion* новац византијског цара Константина VII Порфирогенита (913–959), кован између 930. и 944. године, док су изван гробова пронађене четири византијске бронзане кованице из 11. и 12. века.[5] Крст по облику и величини одговара византијским литијским крстовима, а грчки натпис само потврђује његову провинијенцију. Остаје

[1] *Lupis*, O ophodnom križu kapljičastog tipa, 65–77; *Žeravica*, *Kovačić*, *Perkić*, *Brailo*, Arheološka baština, 56. По свему судећи, сама Црква Светог Николе је саграђена, највероватније, на темељима старије, која се први пут спомиње у визитацији црквене жупе 1681. као капела у Челопецима. види ADB, III–3, Acta Visitationis Archidiocesis Ragusina (1679 – 1682), без пагинације; *Macan*, Crkve na području Župe, 29.

[2] *Sandin*, Middle Byzantine Bronze Corsses, 21, 27; *Cotsonis*, Byzantine Figural Processional Crosses, 40.

[3] *Lupis*, O ophodnom križu kapljičastog tipa, 65–77. Петрача се налази у горњем делу Жупе, која је до 11. века била под управом Травуније, да би крајем 11. века потпала под власт Дукље, а у 12. веку под власт Немањића, види *Perkić*, Rezultati arheoloških istraživanja, 65–66.

[4] Уломак са натписом је дужине 13,4 цм, висине 10,6 цм а дебљина му је 3 цм. Сам натпис је плитко урезан и састоји се из 8 редова текста. *Perkić*, Rezultati arheoloških istraživanja, 87; *Čunčić*, *M*., *Perkić*, *M*., Hrvatski glagoljski natpis Župe dubrovačke iz 11. stoljeća, Slovo 59 (2009) 77–122.

[5] Бронзане кованице су припадале периоду царева Алексија I Комнина (1081–1118) и Јована II Комнина (1118–1143), *Perkić*, Rezultati arheoloških istraživanja, 76, 81.

Сл. 1. Крст, Црква Св. Николе, Жакула, 10–12. век, првобитно стање, аверс (лево)

Сл. 2. Крст, Црква Св. Николе, Жакула, 10–12. век, реверс (горе)

непознато да ли је био намењен некој цркви у Жупи дубровачкој или је ту донесен однекуд. У овом раду ћемо прецизније датовати крст и покушати на основу натписа да утврдимо могуће место његовог порекла и функцију.

Капљичасти типови крста, какав је пример из Жакуле, нису неуобичајена појава у средњем веку. Наиме, тај назив потиче од специфичног облика завршетка углова кракова крста или серифа на којима се налазе сферични медаљони, који могу бити и у облику ширих капљица течности. Производили су се у Византији у различитим величинама – од напрсног крста малих димензија, преко средње величине, до великих, литијских крстова.[6] О почецима производње сведоче сачувани примерци, али и ликовне представе. Тако је сачуван велики капљичасти крст

---

6 *Sandin*, Middle Byzantine Bronze Corsses, 1–21.

Сл. 3. Крст, Црква Св. Николе, Жакула, 10–12. век, идеална реконструкција, аверс

Сл. 4. Крст, Црква Св. Николе, Жакула, 10–12. век, идеална реконструкција, реверс

јерменског порекла из 6. века, сада у Археолошком музеју у Истанбулу.[7] Такође су из раног периода сачувани мањи крстови, какав је, највероватније, примерак из Палестине, из 6. или с почетка 7. века, који је накнадно постао део полијелеја[8] (данас је у њујоршком Музеју Метрополитен), или крст са капљичастим завршецима пронађен на локалитету Царичин град у Србији из истог периода.[9] На мозаику из Цркве Сан Аполинаре у Равени из 6. века приказан је тзв. крст латинског облика опточен драгим камењем, с тим што се на тој представи његови крајеви завршавају у облику капљица.[10] Слична представа крста је сачувана на патени из музеја Ермитаж, такође из 6. века,[11] као и на мозаичкој представи крста у медаљону сачуваној у југозападној просторији изнад вестибила Цркве Свете Софије у Цариграду, широко датоване између 6. и 8. века.[12]

---

7 Крст је изузетних димензија, висине 58 цм и ширине 31,2 цм. Датован је на основу царских печата на њему, који потичу из раног периода владавине Јустинијана око 547. *Cruikshank Dodd,* Three Early Byzantine Silver Crosses, 165–179, 166.

8 По свему судећи, крст је накнадно додат на полијелеј. Оригинално, крст је постављен на шаку која се ослања на орб и има рупу у себи, која је највероватније служила као усадник у који се постављао носач крста у опходу или при излагању, Age of Spirituality, каталошки број 557, 621–622.

9 Byzanz: Pracht und Alltag, 240.

10 Крст је део сцене Трансфигурације у апсиди цркве, Age of Spirituality, каталошки број 505, 562.

11 Патена садржи представе анђела који фланкирају крст капљичастог типа, Byzantine art in the Collection of Soviet Museums, каталошки број 78, 283.

12 *Mango*, Materials for the Study of the Mosaics, 45. Такође види, *Underwood*, Notes on the Work of the Byzantine Institute, 292–293.

Капљичасти бронзани примерци крстова су постали део масовније производње, посебно у Цариграду и Солуну, после иконоклазма, од 9. века, да би производња добила замах у периоду између 11. и 12. века.[13] Из периода после иконоклазма сачувано је доста примерака различитих величина, као што је напрсни крст са натписом из Бугарске из околине Голеша из 10. века, димензија око 4,7 цм[14] или велики литијски крстови попут оних који су пронађени у престоницама Првог и Другог бугарског царства, Плиски, Преславу и Трнову, из периода између 9. и 12. века.[15] Слични примерци крстова из Бугарске сачували су се и у приватној колекцији Георга Пилихоса у Атини, која обухвата период од иконоклазма до 12. века.[16] И на делима примењене уметности из тог периода приказују се крстови капљичастог типа, као на примеру странице триптиха од слоноваче из колекције Думбартон Оакс из друге половине 10. века.[17] Такви крстови су се правили све до пропасти Византије у 15. веку, и то најчешће од бронзе, што је био назив за све легуре које су имале одређени проценат бакра у себи.[18]

Сачувани примерци крстова капљичастог облика указују на различите начине украшавања, што је свакако имало ефекта на њихову функцију и презентацију. Основна подела је на крстове без икакве декорације или са сведеном орнаменталном декорацијом, као на крсту из периода 10–11. века из Државног музеја у Берлину.[19] Велики број крстова капљичастог типа имају само натпис, какав је пример из Жакуле, или комбинацију натписа и орнамента, као на крсту из Краљевског музеја Онтарио у Торонту, из 10. или раног 11. века.[20] Свакако су најраскошнији крстови који садрже фигуративну представу, обично у комбинацији са натписом, а понекад и орнаментом. Најчешће се ради о представама Христа и Богородице, као и одређених светитеља, у целој фигури или у медаљонима. Тако су на крсту из колекције Канелопулос у Атини из 11–12. века представљени Свети Константин и Јелена у стојећем ставу, са подигнутим рукама у молитви. Поред њих је натпис који их идентификује.[21] Сличан је и

---

13 *Sandin,* Middle Byzantine Bronze Crosses, 1, 49.

14 *Дончева-Петкова*, Средновековни кръстове енколпиони от България, каталошки број 1253, 483.

15 *Тотев*, Константинополски процесийни кръстове, 25–33.

16 *Καραγιάννη*, Μεταλλικοί Σταυροί της Πρώιμης και Μέσης Βυζαντινής Περιόδου, 193–204.

17 Byzantine Art a European Art, 181, сл. 90.

18 *Scott, Podany*, Ancient Copper Alloys, 31–60; *Mango, Bouras*, Bronze, 326–327; *Sandin*, Middle Byzantine Bronze Crosses, 24–25.

19 Пример крстова из Детроита или Малкове колекције из Торонта, *Sandin,* Middle Byzantine Bronze Crosses, 206–209. За крст из Берлина, види, *Wullf*, Altchristliche und Mittelalteriche byzantinische und italianische Bildwerke, каталошки број 944, сл. XLIV, 4.

20 *Sandin,* Middle Byzantine Bronze Crosses, 252.

21 Исто, 287–290. Појављивање Светих Константина и Јелене на крсту свакако је у контексту проналажења Часног крста и његовог култа. Слична представа Константина и Јелене, само на медаљонима, налази се на крсту у Музеју Бенаки у Атини из 10. или 11. века, *Teteriatnikov,* The True Cross Flanked, 169–188, 186.

крст из Музеја Метрополитен у Њујорку са представама Деизиса, као и Светог арханђела Михаила и Светог Ђорђа у медаљонима.[22] Понекад се на укрсници крста представља Распеће, као на крстовима из Константинопоља, сада у Музеју Бенаки у Атини, као и у Историјско-уметничком музеју у Бечу из 10. века.[23] Натписи у комбинацији са фигуративним представама на крстовима најчешће идентификују фигуре светитеља или сцене, а могу и да означавају ктиторски натпис или вотивну поруку и молитву, као на примеру крста Никите Гезианоса из 10–11. века, сада у Музеју Коринта.[24]

На крсту из Жакуле натпис се налази и на аверсу и на реверсу. Није уобичајено да обе стране садрже натпис или да су декорисане фигуралним представама. Уколико је фигурална декорација на аверсу, на реверсу је у највећем броју случајева изостављена. Слично је и са орнаменталном декорацијом или натписима.[25] Свакако постоје примери где су и аверс и реверс богато фигурално декорисани, као на крсту из колекције Џорџа Ортиза из 11. века.[26] Најбољи сачувани пример крста са натписом на обе стране је реликвијарни крст Леа из Музеја уметности и историје у Женеви из 10–11. века. Тај капљичасти бронзани крст је опточен танком сребрном оплатом на којој је угравиран и позлаћени натпис у унцијалу. На натпису је епиграм чији се први део односи на наручиоца крста, патрикија Леа, а други представља енкомион арханђелу Михаилу, коме је крст, највероватније, и посвећен.[27]

Као што смо видели, до сада је у науци крст из Жакуле датован у ширем временском периоду од 6. до 10. века. Подробнијом анализом самог натписа на крсту, као и анализом локалитета на коме је пронађен, може се установити прецизније датовање. Наиме, на угравираном натпису крста коришћени су акценти и спиритуси. Ако се узме у обзир чињеница да се акценти и спиритуси обично не појављују на епиграфским споменицима пре 11. века, онда долазимо до *terminus post quem* у коме је крст могао настати.[28] У натпису је на неколико места уместо *јоше* написана *еша*, као и *омикрон* уместо *омеīе*, нпр. код речи Μηχ(αὴ)λ уместо Μιχ(αὴ)λ ὁ и ἀρβα | λιότ(ης) уместо ὁ Ἀρβα λιώτ(ης). На такву замену не треба гледати као на правописну грешку, већ на извесно правило које је на основу сачуваних примерака крстова постало уобичајно у периоду између 11. и 12. века. Тако је на крсту из Канелопулосове колекције у Атини из

22 *Sandin,* Middle Byzantine Bronze Crosses, 290–297.

23 Byzantium at Princeton, 83–84.

24 Byzantine Art a European Art, каталошки број 555, 454.

25 *Sandin,* Middle Byzantine Bronze Crosses, 293.

26 *Марковић*, Представе Св. Павла Кајумског и Св. Никите Гота, 487–512; *Marković*, Notes on a Byzantine Processional Cross from the George Ortiz Collection, 33–52.

27 *Bouras*, The reliquary Cross of Leo, 179–180.

28 *Mango*, Byzantine Epigraphy, I, 242. Види такође, *Rhoby*, Byzantinische Epigramme auf Fresken und Mosaiken, 70–72.

11–12. века ι замењена η, као и на крстовима из прве половине 11. века, у Музеју Метрополитен у Њујорку, као и на крсту из 11–12. века, у Краљевском музеју Онтарио у Торонту.[29]

Да би се одредили могући *terminus ante quem* настанка крста, свакако се треба вратити на место његовог налаза. Наиме, на локалитету су, као што смо навели, пронађени новчићи који указују на то да су коришћени све до 12. века, што се негде поклапа са византијском владавином на овим просторима. Дубровник са околином је био под номиналном влашћу Византије све до пада Цариграда 1204. године.[30] Локалитет гробља код Цркве Светог Ђурђа код места Петрача у Жупи дубровачкој налази се у горњем делу Жупе, која је у раном средњем веку била углавном насељена словенским живљем.[31] На основу археолошких истраживања и остатака гробова, произилази да је гробље, највероватније, настало и било коришћено за укопавања од 10. до 12. века.[32] Најстарији новчић пронађен као део гробног материјала, као што смо навели, јесте *miliaresion* новац византијског цара Константина VII Порфирогенита из периода прве половине 10. века.[33] Остале византијске кованице припадају периоду 11. и 12. века и нађене су изван гробова. У садашњу Цркву Светог Ђурђа су као сполије уграђени архитектонски уломци, највероватније са првобитне цркве, пронађени на локалитету. На основу аналогије са уломцима пластике из цркава Светог Михајла у Стону и Светог Петра у Дубровнику, пластика из Цркве Светог Ђурђа се оквирно датује у период између 10. и 11. века.[34] То свакако указује да је постојала старија црква на гробљу, која је, вероватно, била активна између 10. и 12. века. Да ли је садашња Црква Светог Ђурђа саграђена на темељима те старије грађевине посвећене Светом Ђорђу, како указује глагољски натпис, тешко је рећи, јер су приликом обнове цркве 1976. старији темељи потпуно уништени.[35] Уколико је заиста ископан на овом локалитету, онда можемо претпоставити да, свакако, није могао настати после 12. века, чиме се донекле одређује *terminus ante quem* самог крста.

Интересантно је да је на подручју јужне Далмације пронађен још један крст чији се уломак чува у ризници корчуланске катедрале. Само место проналаска овог уломка није познато, али се претпоставља да је потекао негде са наведеног подручја, могуће и из самог Дубровника и околине. Од крста са Корчуле сачувана је само десна, хоризонтална половина (сл. 5). Крст је израђен од бронзе и припада капљичастом типу. На основу каталога ризнице корчуланске

29 *Sandin,* Middle Byzantine Bronze Crosses, 288–290, 290–297 са другим примерима.

30 *Ферлуīа*, Византијска управа у Далмацији, Београд, 1957, 87–150.

31 *Lučić*, Toponimija dubrovačkog područja, 172.

32 Урађена је и Ц14 анализа костију, која потврђује раздобље од 10. до 12. века. *Čunčić, Perkić*, Hrvatski glagoljski natpis, 81, н. 13.

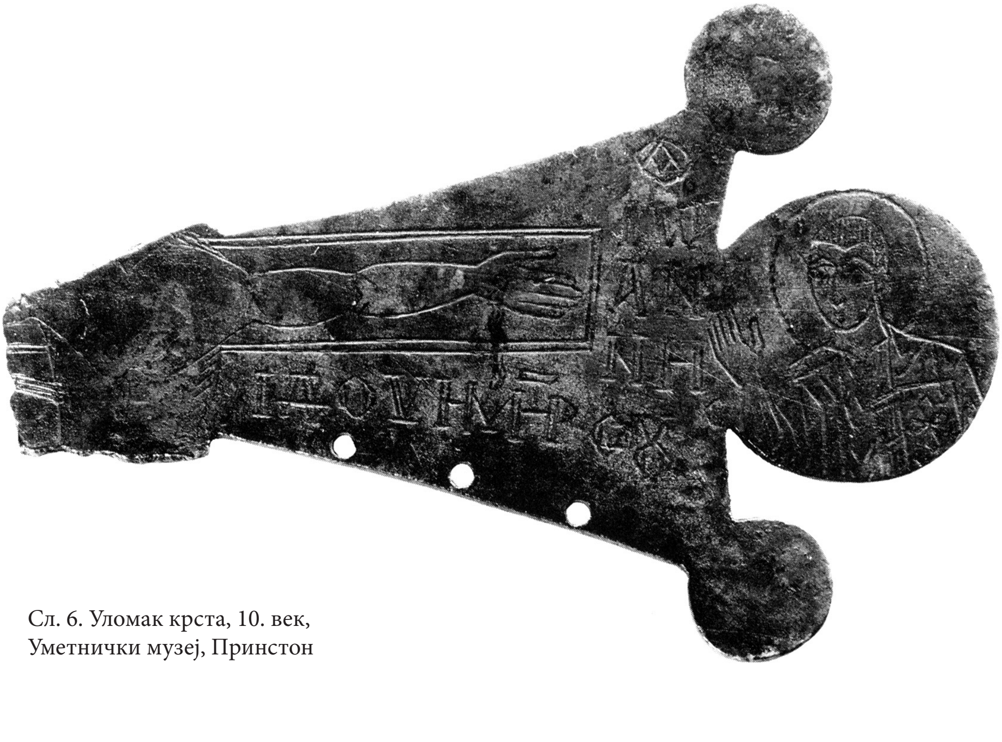
33 исто, 81.

34 *Perkić*, Rezultati arheoloških istraživanja, 88–90, са старијом литературом.

35 *Čunčić, Perkić*, Hrvatski glagoljski natpis, 79, н. 7.

Сл. 5. Уломак крста, 11–12. век,
Ризница катедрале у Корчули

Сл. 6. Уломак крста, 10. век,
Уметнички музеј, Принстон

катедрале, крст је датован између 11. и 12. века.[36] На сачуваном уломку налазе се угравирани медаљони са обе стране, са ликовима Светог Николе и Светог Козме. У медаљонима је поред лика и грчки натпис који идентификује светитеље. Свети Никола је приказан фронтално са брадом и кратком косом, једноставним потезима, скоро графичким цртама. У левој руци држи књигу, док десном благосиља. По стилу израде, фигуре светитеља припадају основном графицистичком стилу 11. века, који се одликује јасним контурама, једноставно артикулисаним детаљима, нормалним или ширим пропорцијама, фронталношћу и тенденцији ка апстракцији.[37] Што се аналогија тиче, најсличнији начин израде и графичког приказивања једноставним потезом указује на два крста, Наиме, на крсту из 10. века, у Музеју Бенаки, представљени су на укрсници Христ и Богородица на аверсу и реверсу, а у медаљонима на крајевима крста су ликови светитеља.[38] Сличну израду светитеља имамо и на уломку крста с краја 10. или почетка 11. века из Принстонског музеја (сл. 6).[39] На оба крста фигуре су урезане танким потезом у једној линији, прилично грубо и у основним цртама. Док је фигура Светог Николе на корчуланском уломку изгравирана сложеније, са детаљима перли око нимбуса и на одећи и корицама књиге, дотле су слова угравирана само са једном линијом. На основу ове аналогије свакако можемо претпоставити да је и крст са Корчуле израђен негде у периоду између 10. и –11. века, што указује на промет таквих крстова на подручју јужне Далмације, који је свакако повезан са византијском влашћу у том периоду.

Остаје отворено питање порекла и намене крста. На основу форме, крст из Жакуле припада категорији тзв. литијских крстова. Та врста крстова се најчешће користила у току литија, процесија организованих поводом важних црквених празника или других прилика прописаних типиком манастира.[40] Различити извори од 4. до 7. века потврђују да су крстови држани на олтарима, испред или иза њега, затим на епистилима и парапетним плочама иконостаса, на зидовима олтарског простора, на амвонима, и на различитим местима у наосу цркве.[41] Иако се у науци крстови средње величине, од 10 цм до више од једног метра, означавају као „процесиони“ или литијски, то не значи априори да су сви они заправо ношени у процесијама. Термин литијски није увек најпрецизније формулисан за такву врсту крстова, јер су они средње величине коришћени на разне начине.[42] Ношење крстова у литијским процесијама потиче из световних царских ритуала

---

36 *Tulić*, *Kudiš*, Opatska riznica, 18–21, 20, сл. A 27.

37 *Kazhdan*, *Epstein*, Change in Byzantine Culture, 98.

38 *Cotsonis*, Byzantine Figural Processional Crosses, 42–43, сл. 18a–b.

39 Byzantium in Princeton, 83–84. За другачије датовање види, *Sandin,* Middle Byzantine Bronze Crosses, 324–328.

40 *Sandin,* Middle Byzantine Bronze Crosses, 72–98; *Cotsonis*, Byzantine Figural Processional Crosses, 8–40.

41 *Sandin,* Middle Byzantine Bronze Crosses, 4.

42 *Hostetler*, The Art of Gift-Giving, 11.

4. и 5. века.[43] Текст *De Ceremoniis* Константина VII Порфирогенита из десетог века (945–959) даје нам увид у контекст и начине коришћења таквих крстова не само у 10. веку већ и у ранијим периодима.[44] Тако се у тексту спомиње употреба крста у процесијама повезаним са царским ритуалом, као што је крунисање,[45] или царски тријумф и *adventus*.[46] Свакако су најбројније биле литије поводом одређених црквених празника,[47] а посебно су истакнуте процесије везане за Цркву Свете Софије, у којима је поред патријарха и осталог свештенства учествовао и цар.[48]

Типици манастира указују на поштовање крстова невезано за царске церемоније. Типик Грегорија Пакуријана за Манастир Бачково из 1083. описује емајлирани крст изложен на олтару,[49] а многи типици помињу донацију крстова манастирима. Тако текст типика Манастира Кехаритомени из 1110–1116. помиње да су крстови често поклањани, али говори и о њиховом распореду у оквиру манастира.[50] У свом тестаменту из 1059. Евстатије Воила набраја предмете које је донирао цркви у Кападокији, међу којима и три крста, од којих је један посебно истакнут и наглашено је да га треба користити у литијама.[51] Употреба крстова у литијама је документована и у ликовним делима средњег века, па тако имамо илустровану сцену коришћења крста у ритуалу преноса моштију приказаној на слоновачи из Трира, датованој између 5. и 9. века (сл. 7).[52] Илуминирани рукописи такође сведоче о литијској употреби крстова, као што је приказано на минијатурама из рукописа Менолога Василија II (Cod. Vati. gr. 1613) (979–1025)[53] или Скиличине Хронике (Chronicle of Skylitzes, cod. gr. Vitr. 26–2) из 12. века (сл. 8).[54]

---

43 *Kantorowicz*, The King's Advent, 212; *Taft*, The Pontifical Liturgy of the Great Church, 279–307, 89–124, н. 109.

44 *Constantine VII Porphyrogennetos*, De Ceremoniis (The Book of Ceremonies), with the Greek edition of the Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae (Bonn, 1829), translated by A. Moffatt, M. Tall, Canberra 2012. Види такође, *Galvaris*, The Cross in the Book of Ceremonies, 99.

45 На крунисању Леа I било је крстова у процесији, као и стационираних, De Ceremoniis 91, 414–415.

46 Описане су *adventus* церемоније цара Теофилуса из 831, као и Василија I из 879, De Ceremoniis, 502–506.

47 Једна од њих је и уздизање Часног крста, која се прослављала 14. септембра, De Ceremoniis, 22, 124–128.

48 De Ceremoniis, 1, 29–30, 111, 129.

49 Pakourianos: Typikon of Gregory Pakourianos, 526, 552.

50 Kecharitomene: Typikon of Empress Irene Doukaina Komnene, 716.

51 *Vryonis*, The Will of a Provincial Magnate, 267.

52 *Milanović*, The Politics of Translatio, 108–111; *Milanović*, Delivering the Sacred, 106–123, 115. За датовање види, 109–110.

53 Илуминације 350, 192 приказују литије које обележавају успомену на земљотресе из 5. и 8. века, који су се догодили 26. јануара и 26. октобра, *Cotsonis*, Byzantine Figural Processional Crosses, 21–22. За датовање рукописа види, *Der Nersessian* Remarks on the Date of the Menologium,100–125; *Ševčenko*, On Pantoleon the Painter, 241–249.

54 Fol. 210 v. За опис илустрације види, *Tsamakda*, The illustrated chronicle of Ioannes Skylitzes, 236. За најновије датовање и старију литературу, види *Boeck*, Imagining the Byzantine Past, 32–41.

Сл. 7. Слоновача из Трира, 5–9. век, Ризница катедрале у Триру

Сл. 8. Хроника Скилице (Chronicle of Skylitzes, cod. gr. Vitr. 26-2) фол. 210в, 12. век, Национална библиотека, Мадрид

Усадник на крсту упућује на литијску функцију самог крста. Нажалост, на крсту из Жакуле усадник је из познијег периода, па се не може са сигурношћу тврдити да ли је постојао и на оригиналном крсту. То свакако не би значајно допринело одређивању његове функције, јер као што је речено, постоје алтернативни начини коришћења крстова са усадницима и они нису увек ношени у процесијама.[55] Укратко, као што смо видели, крстови су често донирани црквама

55 *Mango*, La croix dite de Michel le Cerulaire, 41–49; *Sandin,* Middle Byzantine Bronze Crosses, 4.

и манастирима после иконоклазма, најчешће од стране угледних особа. Они су у одређеним церемонијама ношени и поштовани као и иконе. Били су излагани или у олтарском простору или у његовој близини. У свим врстама свечаности крстове је носило искључиво свештенство. Свакој цркви је био потребан бар један литијски крст, а већина их је имала и неколико.[56] У средњовизантијском периоду донирање је утицало на иконографију која се појављује на крстовима, као и на карактер натписа.[57] Битно је нагласити да декорација извесних крстова често кореспондира са местом коме припадају, односно којем су намењени. На основу иконографије реверса на крсту из Музеја уметности и историје у Женеви, а на коме преовлађују сцене посвећене Св. Илији, може се закључити да је крст припадао цркви или манастиру посвећеним том пророку.[58] Симболика и лична преданост крсту у средњовизантијском периоду означава да се појединац молио или је поштовао крст најчешће са сотириолошком или апотропејском импликацијом у мислима.[59] Из тог разлога одабрани иконографски програми потенцирају углавном сотириолошки или есхатолошки контекст. Често су крстови били предмети вотивног даривања, а натписи на њима су упућени као молитве одређеном светитељу.[60]

Натпис са обе стране крста из Жакуле се обраћа Светом архистратигу или арханђелу Михаилу. Као што смо видели, на аверсу крста су исписана слова ὁ ἀρχι (στράτηγος), која недвосмислено указују на име *архистратиг*. На реверсу су исписани само ἁρ(χιστράτηγος), што указује на то да се понавља реч *архистратигос*, али може бити и почетак речи арханђел ἁρ(χάγγελος). То не изненађује будући да је арханђел Михаило поштован и на истоку и на западу хришћанског света. Посебно треба истаћи рашireност његовог култа у Византији, где су му посвећиване бројне цркве и где су га државни и црквени прелати, као и сами владари, често поштовали као заштитника.[61] Његов лик се појављује како у монументалној уметности тако и на мањим објектима примењене уметности. Од средине 10. до средине 11. века експанзија култа арханђела Михаила се највише проширила, како у Византији тако и у земљама западне Европе.[62] Популарност светитеља се, очигледно, поклапа са миленијумским страхом око

56 *Mundell Mango*, Silver from Early Byzantium, 87; *Cotsonis*, Byzantine Figural Processional Crosses, 29–32.

57 *Cotsonis*, Byzantine Figural Processional Crosses, 49–54; *Sandin*, Middle Byzantine Bronze Crosses, 125.

58 *Marković*, Notes on a Byzantine Processional Cross, 46.

59 *Spineto*, Il simbolismo della croce, 75–87.

60 *Sandin*, Middle Byzantine Bronze Crosses, 118; *Hostetler*, The Art of Gift-Giving, 11–20.

61 *Rohland*, Der Erzengel Michael, 50–144; *Габелић*, Циклус Арханђела, 20–30; *Peers*, Subtle bodies, 7–11; *Schaller*, Der Erzengel Michael, 21–39, 263–294.

62 *Callahan*, Cult of St. Michael the Archangel, 181–204; *Sensi*, Santuari e culto di S. Michele nell' Italia centrale, 241–280; *Stepanov*, Venerating St. Michael the Archangel, 41.

године 1000, у којој би арханђел имао значајну улогу као психопомпос, или носилац душа.[63] У Византији је арханђел имао више улога. Између осталог, био је један од заштитника Цариграда. Почев од 9. века, уз исцелитељску улогу постао је посебно значајан у Византији и као вођа небеских сила и симбол царске победе.[64] Док је исцелитељска улога арханђела Михаила била израженија у раном периоду, у току 5–6. века, касније је преовладала његова ратничка функција.[65]

На арханђела Михаила упућује још један део натписа на хоризонталном краку аверса крста из Жакуле, ὁ εν τ(αις) | χον(ες), који се односи на легенду о Чуду у Хони. У Малој Азији у месту Хони налазило се велико светилиште, које је било средиште ходочасника и прославе Светог арханђела Михаила све до касног 12. века. Светилиште је формирано око лековитог извора воде поред кога је изграђена црква посвећена арханђелу Михаилу и која ће постати средиште његовог култа. Овде ће људи долазити у потрази за исцељењем све до 1189, када је црква изгорела.[66] Епизода Чуда у Хони везана је за поменуту Цркву арханђела у Колоси, касније Хони у провинцији Фригији. Легенда која се односи на то светилиште је сачувана у неколико верзија, од којих најстарија потиче између 5. и 7. века. Цариградски ђакон Панталеон ће такође писати о тој легенди почетком 10. века, као и Симеон Метафраст, крајем 10. века.[67] У 12. веку ће легенда постати основа званичном црквеном празнику који се прославља 6. септембра по црквеном календару. У основи, легенда помиње место Херетопа код Јераполиса, у близини којега је постојао извор с малом капелом коју је као захвалницу подигао Лаодикијана, поставши хришћанин, будући да му је ћерка оздравила захваљујући том извору. Место постаје познато као ходочасничко, што је разбеснело пагане који ће покушати да га потопе. Уништење светиње спречиће арханђел Михаило тако што ће ударити штапом о земљу, где ће се отворити рупа и однети сву воду коју су пагани усмерили ка светињи.[68] То је основа приче, илустроване касније најчешће као део циклуса посвећеног арханђелу Михаилу, али и појединачно. Једна од најстаријих сачуваних представа Чуда у Хони налази се управо на литијском крсту из колекције Думбартон Оакс у Вашингтону из периода између 11. и 12. века (сл. 9).[69]

---

63 На празник арханђела Михаила обичај је да се читају делови из Апокалипсе, *Stepanov*, Venerating St. Michael the Archangel, 44, такође види, *Magdalino*, The Year 1000 in Byzantium, 233–270; *Magadailno*, The End of Time in Byzantium, 119–133.

64 *Walter*, Warrior Saints in Byzantine Art, 277, 282–283.

65 *Габелић*, Циклус Арханђела, 25–29.

66 *Ramsay*, The Cities and Bishoprics of Phrygia, 213–216; *Gabelić*, The Iconography of the Miracle, 95.

67 *Peers*, Subtle bodies, 143, напомена 41; *Gabelić*, The Iconography of the Miracle, 95.

68 О тумачењу легенде, види *Peers*, Subtle bodies, 143–193.

69 Старија је сцена Чуда у Хони из Менолога Василија II с краја 10. века, види, *Габелић*, Циклус Арханђела, 103–105. За крст види, *Cotsonis*, Byzantine Figural Processional Crosses, 81–83; *Gabelić*, The Iconography of the Miracle, 97; *Jenkins*, *Kitzinger*, A Cross of the Patriarch Michael Cerularius, 235–249.

Сл. 9. Део крста са представом Чуда у Хони, 11–12. век, колекција Думбартон Оакс, Вашингтон

У текстовима легенди о Чуду у Хони арханђела Михаила називају архистратигом,[70] што се сасвим поклапа и са натписом на крсту из Жакуле. Помињање чуда у Хони упућује на молитве архистратигу небеске војске и позивање на његово најзначајније чудо и заштиту. Могуће је да је крст представљао вотивни дар који упућује на захвалност за извојевану победу. Такође, крст је могао имати и апотропејско значење, а архистратиг се помиње и у молитвама за заштиту у предстојећим биткама. Остаје непознаница да ли је крст припадао неком византијском достојанственику и да ли је био намењен некој цркви на подручју јужне Далмације. На основу натписа на аверсу на хоризонталним крацима крста, тешко је извести одређени закључак. Наиме, ту је исписано ὁ ἀρβα

70 *Peers*, Subtle bodies, 178–179; *Габелић*, Циклус Арханђела, 104.

| λιότ(ης), што највероватније указује на топографски појам из кога је изведен, упућујући, можда на место цркве којој је крст дариван, посвећене, највероватније, Светом Михаилу. Постоји могућност да је име места везано и за порекло дародавца крста.[71] Нажалост, не постоје нама познати грчки извори који би потврдили такву могућност.

Интересантно је поменути и однос између Светог Михаила и Светог Ђорђа. Наиме, у неким апокрифним текстовима који се односе на легенде о Светом Ђорђу приметно је присуство арханђела Михаила, који или помаже Светом Ђорђу или, као у визији епископа Теодосија, јаше упоредо са њим на белом коњу.[72] Један каснији грчки текст из 15. века помиње улогу Светог Ђорђа у спречавању пљачкања ходочасника на путу за светилиште у Хони.[73] Таква интеракција два светитеља је посебно значајна за случај крста из Жакуле – није искључено да је, посвећен архистратигу Михаилу, заиста био намењен цркви посвећеној Светом Ђорђу, поред које је и пронађен.

Тако на основу доступних података можемо само закључити да је крст очито настао у периоду између 11. и 12. века и да је, највероватније, потекао из неке византијске радионице. Свакако припада литијском капљичастом типу крста и на основу натписа може се претпоставити да је био вотивни дар посвећен архистратигу Михаилу. Оно што нам остаје непознато и може бити материјал за неку нову студију јесте питање којој цркви или манастиру је крст био намењен и како је доспео на подручје Жупе дубровачке.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

ADB, III – 3, Acta Visitationis Archidiocesis Ragusina (1679 – 1682)

Constantine VII Porphyrogennetos, De Ceremoniis (The Book of Ceremonies), with the Greek edition of the Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae (Bonn, 1829), translated by *A. Moffatt*, *M. Tall*, Canberra 2012.

Kecharitomene: Typikon of Empress Irene Doukaina Komnene for the Convent of the Mother of God Kecharitomene in Constantinople, Byzantine monastic foundation documents: a complete translation of the surviving founders' typika and testaments, edited by *J. Thomas*, *A. Constantinides Hero*; with the assistance of *G. Constable*; translated by *R. Allison et all.*, Dumbarton Oaks studies 35, Washington, D.C. 2000, 649–724.

---

[71] Најближа локација могућег порекла на основу имена је место Арвали у Турској провинцији, данас Багсарај, 26 км од округа Бурдур, Tabula Imperii Byzantini 8, 457.

[72] *Wallis Budge*, George of Lydda, 84–85, 272; *Габелић*, Циклус Арханђела, 35.

[73] Saint Thècle, Saints Côme et Damien, Saints Cyr et Jean (extraits), Saint Georges, 316–320 ; *Габелић*, Циклус Арханђела, 35.

Pakourianos: Typikon of Gregory Pakourianos for the Monastery of the Mother of God Petritzonitissa in Backovo, Byzantine monastic foundation documents: a complete translation of the surviving founders' typika and testaments, edited by *J. Thomas*, *A. Constantinides Hero*; with the assistance of *G. Constable*; translated by *R. Allison et all.*, Dumbarton Oaks studies 35, Washington, D.C. 2000, 507–563.

Saint Thècle, Saints Côme et Damien, Saints Cyr et Jean (extraits), Saint Georges, traduits et annotés par *A.J. Festigière*, Paris 1971

Литература – Secondary Works

Age of Spirituality: Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century: Catalogue of the Exhibition at the Metropolitan Museum of Art, November 19, 1977, Through February 12, 1978, edited by *K. Weitzmann,* New York 1979.

Boeck N. E., Imagining the Byzantine Past. The Perception of History in the Illustrated Manuscript of Skylitzes and Manasses, Cambridge 2015.

Bouras L., The Reliquary Cross of Leo, in Byzantium and the Classical Tradition, edited by *M. Mullet, R. Scott*, Birmingham 1981, 179–191.

Byzantine Art a European Art, Athens 1964.

Byzantine Art in the Collection of Soviet Museums, edited by *A. Bank*, New York 1978.

Byzantium at Princeton. Byzantine Art and Archaeology at Princeton University, edited by *S. Ćurčić, A. Sta. Clair*, Princeton 1996.

Byzanz: Pracht und Alltag: Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, Bonn, 26. Februar bis 13. Juni 2010, München 2010.

Callahan D. F., Cult of St. Michael the Archangel and the Terrors of the Year 1000, The Apocalyptic Year 1000: Religious Expectation and Social Change, 950–1050, edited by *R. Landes, A. Gow, D. C. Van Meter*, Oxford 2003, 181–204.

Cotsonis A. J., Byzantine Figural Processional Crosses, Washington D. C. 1994.

Cruikshank Dodd E., Three Early Byzantine Silver Crosses, Dumbarton Oaks Papers 41 (1987) 165–179.

Der Nersessian S., Remarks on the Date of the Menologium and the Psalter Written for Basil II, Byzantion 15 (1940/41) 100–125.

Gabelić S., The Iconography of the Miracle at Chonae. An Unusual Example from Cyprus, Zograf 20 (1989) 95–103.

Galvaris G., The Cross in the Book of Ceremonies by Constantine Porphyrogenitus, Thumiama à la mémoire de Laskarina Boura, Athens, 1994, 1–95.

Hostetler B., The Art of Gift-Giving: The Multivalency of Votive Dedications in the Middle Byzantine Period (MA, Thesis, Florida State University 2009).

Jenkins J. H. R., *Kitzinger E*., A Cross of the Patriarch Michael Cerularius with an Art-Historical Comment Dumbarton Oaks Papers 21 (1967) 235–249.

Kantorowicz E., The King's Advent and the Enigmatic Panels in the Doors of Santa Sabina, Art Bulletin 26 (1944) 207–231.

Kazhdan A.P., *Epstein A. W*., Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries, Berkeley1985.

Lučić J., Toponimija dubrovačkog područja do doseljenja Slavena. Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 12 (1987) 169–173.

Lupis B. V., O ophodnom križu kapljičastog tipa iz Župe dubrovačke, Župski zbornik II (1996) 65–77.

Macan T., Crkve na području Župe velike, Zbornik Župe dubrovačke I (1985) 17–37.

Magdalino P., The End of Time in Byzantium, Endzeiten: Eschatologie in den monotheistichen Weltreligionen, edited by W. *Brandes, F. Schmieder*, Berlin 2008, 119–133.

Magdalino P., The Year 1000 in Byzantium, Byzantium in the Year 1000, edited by *P. Magdalino*, Leiden 2003, 233–270.

Mango M.M., *Bouras L.*, Bronze, The Oxford Dictionary of Byzantium, editor in cheaf *P.A. Kazhdan*, New York, Oxford 1991, I, 326–327.

Mango C., Byzantine Epigraphy (4th to 10th centuries), edited by *D. Harlfinger, G. Prato*, Paleografia e codicologia greca. Atti del II Colloquio internazionale (Berlino-Wolfenbuttel, 17–21 ottobre 1983), I–II, Alessandria 1991.

Mango C., La croix dite de Michel le Cerulaire et la croix de Saint-Michel de Sykéon, Cahiers archéologiques 36 (1988) 41–49.

Mango C., Materials for the Study of the Mosaics of St. Sophia at Istanbul, Dumbarton Oaks Studies 8, Washington D.C. 1962.

Marković M., Notes on a Byzantine Processional Cross from the George Ortiz Collection, Zograf 30 (2004–2005) 33–52.

Milanović Lj., Delivering the Sacred: Representing Translatio on the Trier Ivory, Perceptions of the Body and Sacred Space in Late Antiquity and Byzantium, edited by *J. Bogdanović*, Routledge 2018, 106–123.

Milanović Lj., The Politics of Translatio: the Visual Representation of the Translation of Relics in the Early Christian and Medieval Period, The Case of St. Stephen, (PhD thesis, Rutgers University, New Brunswick 2011).

Mundell Mango M., Silver from Early Byzantium. The Kaper Koraon and Related Treasures, Baltimore 1986.

Peers G., Subtle bodies: Representing Angels in Byzantium, Berkeley 2001.

Perkić M., Rezultati arheoloških istraživanja kod crkve sv. Đurđa u Župi dubrovačkoj, Starohrvatska povjest III serija 35 (2008) 63–122.

Ramsay M. W., The Cities and Bishoprics of Phrygia, Oxford 1895.

Rhoby A., Byzantinische Epigramme auf Fresken und Mosaiken Byzantinische Epigramme in inschriftlicher Überlieferung, Band 1,Wien 2009.

Rohland P., Der Erzengel Michael, Arzt und Feldherr: zwei Aspekte des vor- und frühbyzantinischen Michaelskultes, Leiden 1977.

Sandin A. K., Middle Byzantine Bronze Corsses of Intermediate Size: Form, Use and Meaning (Ph.D. Thesis, Ruthers, The State University of New Jersey, New Brunswick, 1992.

Schaller A., Der Erzengel Michael im Frühen Mittelalter: Ikonographie und Verehrung eines Heiligen ohne Vita Bern, New York 2006.

Scott D. A., *Podany J.*, Ancient Copper Alloys: Some Metallurgical and Technological Studies of Greek and Roman Bronzes, Small Bronze Sculptures from the Ancient World, papers delivered at a symposium organized by the departments of Antiquities and Antiquities Conservation and held at the J. Paul Getty Museum, March 16–19, 1989, Malibu Ca. 1990, 31–60.

Sanis M., Santuari e culto di S. Michele nell' Italia centrale, Culto e santuari di san Michele nell' Europa medievale. Culte et sanctuaires de saint Michel dans l'Europe médiévale, edited by *P. Bouet, G. Otranto, A. Vauchez*, Bari 2007, 241–280.

Ševčenko I., On Pantoleon the Painter, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 21 (1972) 241–249.

Spineto N., Il simbolismo della croce nelle religioni, La Croce. Iconografia e interpretazione (secoli 1-inizio XVI), Vol. 1, edited by *B. Ulianich*, Napoli 2007, 75–87.

Stepanov T., Venerating St. Michael the Archangel in the Holy Roman Empire and in Bulgaria, 10th–11th Centuries: Similarities, Differences, Transformations, Medieval worlds 3 (2016) 41–64.

Tabula Imperii Byzantini 8, Lykien und Pamphlyen, vol. 2, edited by *H. Hellenkmper, F. Hild*, Wien 2004.

Taft R., The Pontifical Liturgy of the Great Church According to a Twelfth-Century Diataxis in Codex British Museum Add. 34060, I–II, Orientalia Cristiana Periodica 45–46 (1979–1980) 279–307.

Teteriatnikov N., The True Cross Flanked by Constantine and Helena. A Study in the Light of the Post--Iconoclastic Revaluation of the Cross, Δελτίον ΧΑΕ18 (1995)169–188.

Tsamakda V., The illustrated chronicle of Ioannes Skylitzes in Madrid, Leiden 2002.

Tulić D., *Kudiš N.*, Opatska riznica, katedrala i crkve grada Korčule, Korčula 2014.

Underwood A. P., Notes on the Work of the Byzantine Institute in Istanbul: 1954, Dumbarton Oaks Papers 9/10 (1956) 291–300.

Vryonis S.,Jr., The Will of a Provincial Magnate, Eustathius Boilas (1059), Dumbarton Oaks Papers 11 (1957) 263–277.

Wallis Budge A, E., George of Lydda, A Study of the cults of St. George in Ethiopia, London 1930.

Walter C., Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition, Aldershot 2003.

Wullf O., Altchristliche und Mittelalteriche byzantinische und italianische Bildwerke I, Berlin 1909.

Žeravica Z., *Kovačić Lj.*, *Perkić D.*, *Brailo P.*, Arheološka baština Župe dubrovačke, Dubrovnik 2007.

Габелић С., Циклус Арханђела у византијској уметности, Београд 1991. [*Gabelić S.*, Ciklus Arhanđela u vizantijskoj umetnosti, Beograd 1991, 20–30].

Дончева-Петкова Л., Средновековни кръстове енколпиони от България Национален археологически институт и музей (IX–XIV в.) – БАН, София 2011 [*Doncheva-Petkova*, *L.*, Srednovekovni krŭstove-enkolpioni ot Bŭlgariia (IX–XIV v.) – BAN, Sofia 2011].

Καραγιάννη Φ., Μεταλλικοί Σταυροί της Πρώιμης και Μέσης Βυζαντινής Περιόδου σε ιδιωτική συλλογή in *Αφιέρωμα στον ακαδημαϊκό Παναγιώτη Λ.* Βοκοτόπουλο, επιμέλεια *Β. Κατσαρός*, Α. Τούρτα, Αθήνα 2015, 193–204 [*Karagianni F.*, Metallikoi Stavroi tis Prōimēs kai Mesēs Vizantinēs Periodu se idiōtikē sillogē in, Aphierōma ston akadēmaiko Panagiōtē L. Vokotopoulo, epimeleia *V. Katsaros*, *A. Tourta*, Athēna 2015, 193–204].

Марковић М., Представе Св. Павла Кајумског и Св. Никите Гота на византијском литијском крсту из збирке Џорџа Ортиза у Женеви, Трећа југословенска конференција византолога, Крушевац 2000, 487–512 [*Marković M.*, Predstave Sv. Pavla Kajumskog i Sv. Nikite Gota na vizantijskom litijskom krstu iz zbirke Džordža Ortiza u Ženevi, Treća jugoslovenska konferencija vizantologa, Kruševac 2000, 487–512].

Тотев К., Константинополски процесийни кръстове от Средновековна Блъгария, Проблеми на изкуството 3 (2002) 25–33 [*Totev*, *K.*, Konstantinopolski procesijni krastove ot Srednovekovna Balgarija, Problemi na izkustvo 3 (2002) 25–33].

Ферлуīа Ј., Византијска управа у Далмацији, Београд 1957.

Vinicije B. Lupis
Institute of Social Sciences "Ivo Pilar," regional center Dubrovnik
vinicije.lupis@pilar.hr

Ljubomir Milanović
Institute for Byzantine Studies, SASA, Belgrade
milanovic.ljubomir@gmail.com

THE BYZANTINE PROCESSIONAL CROSS FROM ŽUPA DUBROVAČKA

The Church of St. Nicholas in Žakula holds a Byzantine processional cross dating from the 6th–10th centuries. The bronze cross is of intermediate size, 25, 8 cm in height and 21 cm in width. The cross belongs to the so-called tear-shaped type whose outer corners end with tear-shaped projections or serifs. All four arms bear inscriptions both on the obverse and the reverse. The inscriptions are engraved in Greek, majuskule, with accents and ligatures. The observe of the upper part of the vertical arm reads: ὁ ἀρχι (στράτηγος); the lower portion states: Μηχ (αή) λ. The obverse of the horizontal is engraved with the words: ὁ ἀρβα | λιότ (ης). The reverse of the upper

vertical arm reads: ὁ ἀρ (χιστράτηγος) or ἀρ (χάγγελος), and on the lower: μηχ (αήλ). On the horizontal arm of the reverse, reading from left to right, one finds: ὁ εν τ (αις) | χον (ες). At vertical member ends with a socket into which a shaft or other support could be inserted in order that it could be carried in processions; this element was probably added in a later period.

Subsequent research has found that a bronze cross was excavated in the 1920s at the archeological site of the church of St. George near the town of Petrač in Župa dubrovačka. Ancient and early medieval remains, whose existence can be traced from the 2nd–3rd centuries and up to the 12th century, were discovered at this site. Excavation of Byzantine coins found at this location confirm that the burial site by the church of St. George was most active between the 10th–12th centuries. An inscription in Glagolitic script was discovered, likely dating from the 11th century, which addresses the construction of the church of St. George.

Accents and spiritus were used on the engraved inscription of the cross. Considering the fact that their use does not appear on epigraphic monuments before the 11th century, we may take this date as the *terminus post-quem* for the cross's construction. Based on archaeological evidence and burial remains at the site of the church of St. George, it follows that the graveyard was most likely formed during the 10th–12th centuries. The exterior of the present church of St. George, which is a modern construction, integrated architectural fragments from the old church discovered in its vicinity. Based on an analogy with similar monuments from the Župa dubrovačka region, these fragments can be dated to between 10th–11th century. This certainly indicates that there was an older church in the cemetery, which was probably active between the 10th–12th centuries. If the cross was really excavated at this site, then we can assume that it could not have been made after the 12th century, which determined the *terminus ante quem* of the cross itself.

Crosses were frequently donated to churches and monasteries after the iconoclastic period, most often by prominent donors. They were worn in certain ceremonies and processions. Each church needed at least one processional cross, and most of them had several. In the Middle Byzantine period, this phenomenon of donation influenced the iconography as well as the character of the inscription that appeared on the crosses. The inscription on both sides of the cross from Žakula addresses the Holy Archistrategos or Archangel Michael. As we have seen, the obverse of the cross is inscribed: ὁ ἀρχι (στράτηγος), which unambiguously indicates the name of the Archistrategos. The reverse, only states: ἀρ (χιστράτηγος), referring to either word: Archistrategos or Archangel ἀρ (χάγγελος). This is not surprising given that Archangel Michael is respected both in the East and in the West of the Christian world. Particular emphasis should be placed on the spread of his cult in Byzantium, where many churches were dedicated to him, and where the state and church dignitaries, as well as the rulers themselves, often regarded him as a protector. He is often represented both in monumental art and smaller objects of applied art.

The connection with Archistrategos Michael is emphasized in another part of the cross's inscription. Namely, on the horizontal arm of its obverse where one finds engraved: ὁ εν τ (αις) | χον (ες), which references the legend of the Miracle at Chonae in which Michael is portrayed as an Archistrategos. In the city of Chonae in Asia Minor hosted the great sanctuary that was the center of pilgrimage and celebration of the cult of the Holy Archangel Michael until the late 12th century. The inscription mentioning of the Miracle at Chonae refers to prayers to the Archistrategos, the Supreme Commander of the Heavenly Army and invokes one of his most important miracles. The cross may also have been a votive gift demonstrating the gratitude of a donor for victory in a battle. Also, the cross could have an apotropeic connotation, and the mention of the Archistrategos could allude to prayers for protection in the upcoming battles.

It remains unknown whether the cross belonged to a Byzantine dignitary and whether it was intended for a church in the southern Dalmatian region. The inscription on the observe of the horizontal arm ὁ ἀρβα | λιότ (ης), is difficult to decipher. The name ἀρβαλιότης most likely derived from the topographical term that possibly indicates the location of the church to which the cross was donated, which was probably dedicated to St. Michael. It is also possible that the name of the place indicates the origin of the cross' donor. Unfortunately, there are no Greek sources to confirm this possibility.

Thus, on the basis of the available data, we can only conclude that the cross was likely manufactured in the period between 11th–12th centuries in a Byzantine workshop. The cross certainly belongs to the processional, tier-shaped type and, based on the inscription, we can assume that it was a votive gift dedicated to the Archangel Michael. What remains unknown for the present, and could be the material for a new study, is the location for which the cross was produced for and how it reached the area of the Župa dubrovačka.

Зборник радова Византолошког института LV, 2018.
Zbornik radova Vizantološkog instituta LV, 2018.

UDC: 811.14'04-312.1:091=14'04
https://doi.org/10.2298/ZRVI1855127E

EMESE EGEDI-KOVÁCS
ELTE, Eötvös József Collegium, Budapest
egedi-kovacs@caesar.elte.hu

PROLÉGOMÈNES À L'ÉDITION CRITIQUE DE LA VERSION GRECQUE DU MANUSCRIT D'IVIRON DE *BARLAAM ET JOASAPH* (COD. ATHON. IVIRON 463)*

Le codex Athon. Iviron 463 – manuscrit byzantin datant du XIe siècle et conservé au Mont Athos – contient une version grecque abrégée du roman de *Barlaam et Joasaph*. Outre les splendides miniatures qu'il renferme, la particularité exceptionnelle de ce manuscrit est d'avoir ses marges entièrement remplies d'une ancienne traduction française restée, à l'exception de quelques fragments, largement inexplorée. Étant donné que la traduction, qui suit très précisément le texte grec, nous est parvenue dans un état fort fragmentaire, surtout dans les marges latérales, il ne semble possible de la rétablir qu'à l'aide de l'original grec. L'article présente les leçons uniques du texte grec du codex Athon. Iviron 463, n'apparaissant dans aucun autre manuscrit recensé par les éditions précédentes, avant de faire quelques remarques concernant ces versions et de proposer quelques conclusions à en tirer, ce en vue d'élucider des points incertains concernant les circonstances de la préparation et la datation de l'ancienne traduction française.

Mots-clés: cod. Athon. Iviron 463, version en grec de *Barlaam et Joasaph*, traduction en ancien français, hagiographie, édition critique

The 11th-century Byzantine manuscript Iviron 463 (Mount Athos) contains the abridged Ancient Greek version of the hagiographic romance *Barlaam and Joasaph*. Apart from the beautiful miniatures in the codex, it is also special because of a complete, heretofore not transcribed Old French translation running through the margin of the manuscript. Since the Old French text, which follows the Greek main text precisely, is severely fragmented especially

* Nos recherches sont soutenues par l'Office National de la Recherche, du Développement et de l'Innovation (NKFIH NN 124539), par le projet ÚNKP-18-4 (New National Excellence Program of the Ministry of Human Capacities) et la Bourse János Bolyai (« Bolyai János Kutatási Ösztöndíj ») de l'Académie des Sciences de Hongrie.

on the side margins, its reconstruction can only be based upon the Greek original. This paper presents the unique readings of the Greek text in the Iviron codex not included in previous editions and summarizes the conclusions that can be drawn from these, illuminating significant aspects regarding the date and production circumstances of the Old French translation.

Keywords: cod. Athon. Iviron 463, Greek version of *Barlaam and Joasaph*, Old French translation, hagiography, critical edition

La légende de *Barlaam et Joasaph* est sans doute l'un des récits médiévaux les plus connus et les plus diffusés. Sa tradition manuscrite est très riche en ce qui concerne les versions grecques dont nous connaissons 158 manuscrits. L'édition critique la plus récente du texte grec de la légende, celle publiée par Robert Volk[1], fournit – dans son premier volume – des descriptions détaillées concernant les ms. existants, tandis qu'elle propose – dans son deuxième volume – le texte accompagné d'un apparat critique dans lequel sont citées toutes les leçons différentes des manuscrits reconnus comme utiles par l'éditeur (29 ms.). Il faut tout d'abord souligner l'importance et le caractère admirablement précis de l'ouvrage de Robert Volk, grâce auquel il est possible aujourd'hui d'examiner non seulement la variante la plus correcte de la version grecque de la légende mais aussi sa tradition manuscrite fort complexe et abondante.

En effet, la variante que le codex Iviron N°. 463 présente ne semble importante ni du point de vue de la tradition manuscrite, ni du point de vue de l'édition du texte de base. Celle-ci n'est qu'une version abrégée, conservée d'ailleurs également dans quatre autres ms. De plus, le codex est incomplet, plusieurs feuillets ayant été perdus. Il est donc tout à fait compréhensible que Robert Volk ait décidé de ne pas prendre en considération ce ms. pour son édition. Il ne recense que les leçons de trois ms. appartenant à la famille *e*, celle qui rassemble les ms. contenant une version abrégée du roman de *Barlaam et Joasaph*. Ceux-ci portent dans le *stemma* les sigles X, Y et Z[2]. En réalité, le ms. d'Iviron était connu jusqu'ici surtout par les historiens de l'art grâce aux splendides miniatures qu'il renferme. Or, il a une autre particularité, aujourd'hui encore peu connue : ses marges sont entièrement remplies (tout au long de ses 135 feuillets) d'une écriture en ancien français, qui présente la traduction intégrale du texte grec, et qui diffère complètement, du point de vue philologique, de toutes les versions françaises connues du roman de *Barlaam et Joasaph*. Certainement en raison de la difficulté d'accès au manuscrit, cette ancienne traduction n'a jamais connu d'édition, à l'exception de quelques fragments[3]. C'est cette lacune que nous nous proposons de combler par l'établissement d'une édition critique[4]. Étant donné que la traduction nous est parvenue

---

1 Historia animae utilis de Barlaam et Ioasaph, ed. *R. Volk*.

2 X = Sinait. gr. 524 (xɪɪᵉ s.) ; Y = Oxon. Bodl. Barocc. 21 (xɪɪᵉ s.); Z = Scorial. T. III. 6 (xɪᵉ s.).

3 *Meyer*, Fragments d'une ancienne traduction française de *Barlaam et Joasaph*, 313–334 ; L'article de V. Agrigoroaei ne contient de même que la transcription de quelques fragments seulement, ceux qui ont été en partie transcrits également par P. Meyer : *Agrigoroaei*, Rara avis, 106–151.

4 *Egedi-Kovács*, La traduction française de la version grecque dite d'Iviron de *Barlaam et Joasaph*, 83–94 ; *Eadem*, Quelques remarques sur la langue de la traduction française dite d'Iviron de *Barlaam et Josaphat*, 135–141 ; *Eadem*, A *Barlám és Jozafát* Athosz-hegyi ófrancia fordításának nyelvi jelenségei,

dans un état fort fragmentaire à cause du rognage du ms., il ne semble possible de la rétablir qu'à l'aide de l'original grec. La transcription de ce dernier ainsi que sa collation avec les autres variantes recensées par Volk, semblent donc importantes sinon indispensables du point de vue du déchiffrage et du rétablissement de l'écriture française. Une comparaison de la traduction avec l'original nous semble d'autant plus significative qu'elle paraît susceptible de révéler des points intéressants. On retrouve, notamment, à chaque fois dans la traduction l'équivalent des leçons uniques que propose le texte grec du codex (celles qui n'apparaissent dans aucun autre ms. recensé dans l'apparat critique de l'édition de Volk). De ce fait, la parenté semblerait donc étroite et incontestable entre le texte grec et sa traduction, ce qui laisserait à penser que le traducteur a dû travailler exactement et exclusivement sur la version grecque de ce codex. Cependant, un autre phénomène semblerait contredire, ou du moins nuancer, cette hypothèse : on trouve également des leçons qui – quoique absentes dans le texte grec (il s'agit des mots qui n'ont pas été copiés, apparemment à cause de l'inattention du scribe grec) – sont tout de même présentes dans la traduction française. Or, cela suggèrerait que le traducteur a dû travailler sur une version intermédiaire des textes plutôt que sur celle du codex telle qu'elle se présente aujourd'hui. À notre avis, un autre manuscrit devait donc exister à l'époque, lequel servait de modèle à la fois au copiste grec et au traducteur franc.

Dans la présente étude, nous nous proposons d'exposer les résultats issus de nos propres recherches et de nos travaux de préparation de l'édition critique. Nous voudrions notamment présenter des éléments importants concernant le texte grec du ms. d'Iviron (ceux qui feront partie de l'apparat critique de l'édition à paraître établie par nous-même), ainsi que quelques remarques concernant ceux-ci et quelques conclusions à en tirer. Tout cela en vue d'élucider des points incertains concernant les circonstances de la préparation de ce manuscrit « bilingue » exceptionnel et la datation de l'ancienne traduction française qui remplit ses marges.

En ce qui concerne la datation du codex d'Iviron, de nombreuses hypothèses ont déjà vu le jour[5]. Cependant la proposition la plus convaincante, et que la plupart des chercheurs paraissent accepter aujourd'hui[6], est celle de Francesco d'Aiuto, selon laquelle le ms. fut préparé vers le dernier quart du XIe siècle (v. 1075) dans le monastère Lophadion de Constantinople (et non dans le monastère d'Iviron du Mont Athos où il est aujourd'hui conservé)[7]. Certainement plusieurs fois relié et lourdement rogné,

---

159–162 ; *Eadem*, Un trésor inexploré entre Constantinople, le Mont Athos et le monde franc, 89–164 ; *Eadem*, A *Barlám és Jozafát* regény kétnyelvű változata, 55–80.

5 XIIe s. : *Weitzmann*, Aus den Bibliotheken des Athos, 105–107 ; XIIe–XIIIe s. : *Kondakov*, Pamjatniki christianskago iskusstva na Afone, 292–294 ; *Der Nersessian*, L'Illustration du Roman de Barlaam et Joasaph, 24 ; The Treasures of Mount Athos, edd. *Pelekanides – Christou – Tsioumis – Kadas*, 308 ; XIIIe s. : *Dölger*, Der griechische Barlaam-Roman, 5 ; *Lazarev*, Storia della pittura bizantina, 282, 334, n. 47 ; *Martín*, Apuntes sobre la historia del texto bizantino de la *Historia edificante de Barlaam y Josafat*, 176–177 ; XIVe s. : *Lambros*, Catalogue of the Greek Manuscripts on Mount Athos, 149.

6 Voir entre autres *Volk*, op. cit. (note 1) VI/1, 270 ; *Toumpouri*, Le cas du Hagion Oros, 396 ; *Hilsdale*, Worldliness in Byzantium and Beyond, 62.

7 *D'Aiuto*, Su alcuni copisti di codici miniati mediobizantini, 5–59, *passim*.

le ms. a subi des pertes considérables (non seulement plusieurs feuillets y manquent mais aussi une grande partie des marges ont été coupées). En outre l'ordre de certains feuillets semble (d'après les photos que nous possédons) être perturbé[8].

Le texte grec que le codex propose est donc une version abrégée du roman de *Barlaam et Joasaph*. Sur le *stemma* établi par Volk, notre codex, constituant une branche indépendante, appartient à la famille *e* (celle qui rassemble, comme nous l'avons noté plus haut, les ms. contenant une version abrégée). En principe, on peut affirmer que le texte du codex d'Iviron s'accorde presque entièrement avec les versions des ms. X, Y et Z. Toutefois, on peut y trouver des leçons qui n'apparaissent ni dans ces derniers ni dans aucun autre ms. recensé et qui peuvent donc être considérées comme uniques[9]. Les différences peuvent être classées selon les critères suivants :

1. Changements graphiques :
   – échange de voyelle ou de diphtongue
   – réduplication ou suppression d'une consonne
   – faute de copie.
2. Omission, rajout d'une conjonction ou son remplacement par un synonyme, sans que le sens du texte soit altéré.
3. Effacement d'un mot, d'un groupe de mots ou d'une proposition, n'entraînant pas l'agrammaticalité de la phrase.
4. Omission ou recopiage d'un mot ou d'une expression, apportant un changement dans le sens ou entraînant l'agrammaticalité de la phrase, processus vraisemblablement dus à l'inattention du copiste.
5. Leçons uniques n'apparaissant dans aucun autre manuscrit recensé par Volk, ayant une influence sur la signification du texte.

En ce qui concerne les leçons appartenant à la première catégorie, c'est-à-dire les changements graphiques, celles-ci sont bien entendu de peu d'importance par rapport au texte grec, et semblent également peu significatives du point de vue du rétablissement de la traduction française. En effet, ces divergences par rapport aux normes « classiques » d'ordre orthographique n'apportent que peu d'informations nouvelles, si ce n'est, dans la plupart des cas, de montrer l'effet de l'iotacisme. Dans l'édition critique

---

[8] Pour la description physique et paléographique du ms. voir notre article : *Egedi-Kovács*, Un trésor inexploré entre Constantinople, le Mont Athos et le monde franc, 94–96.

[9] Outre les ms. recensés par Volk, nous avons également consulté le ms. 129/130[1] (selon le numérotage de l'édition de Volk). Il s'agit des fragments du ms. vat. gr. 2087, f. 1^r–199^v et ceux du ms. vat. gr. 2115, f. 123^r–146^v, lesquels devaient faire partie du même codex. Ce ms. appartient également à la famille *e* (seul ce dernier – à part le codex d'Iviron et les ms. XYZ – parmi les ms. contenant une version abrégée du roman de *Barlaam* nous est parvenu). Nous tenons à remercier le Professeur Peter Schreiner pour nous avoir fourni des photos de ce ms.

que nous avons établie, ces modifications orthographiques ne seront indiquées que dans l'apparat critique, alors que dans le texte figurera la version « correcte ».

Les leçons appartenant à la deuxième catégorie semblent également peu intéressantes, car le plus souvent il ne s'agit que de « mots de remplissage », qui abondent d'ailleurs dans la langue grecque, et dont on ne trouve guère l'équivalent dans la traduction française. En revanche, les leçons des catégories 3, 4 et 5 méritent sans doute plus d'attention, d'une part, parce qu'elles apportent une version différente à celles des autres ms., d'autre part, parce qu'elles sont susceptibles de se refléter de manière tangible dans la traduction. Malheureusement, il n'est pas possible de dire, de manière systématique, si telle ou telle leçon que le texte grec du ms. d'Iviron propose a été bien transposée dans la version française, car souvent celles-ci devaient être écrites sur une partie de la marge aujourd'hui détériorée ou complètement détruite. Dans la partie qui suit, nous nous proposons de présenter les leçons appartenant aux catégories 3 à 5, et, quand c'est possible, suivies de leurs équivalents dans la traduction française[10].

Effacement d'un mot, d'un groupe de mots ou d'une proposition, n'entraînant pas l'agrammaticalité de la phrase

Des mots et des expressions supprimés dans le texte grec, qui restent également absents dans la version française :

f. 24^r : Κατ᾽ ἐκεῖνον τοίνυν τὸν εὐσεβῆ βασιλέα καὶ σὺ πεποίηκας, ...

(**καὶ φιλόχριστον καὶ σώφρονα** om. cod. iviron εὐσεβῆ καὶ φιλόχριστον καὶ σώφρονα βασιλέα XYZ εὐσεβῆ καὶ σοφὸν βασιλέα alii)

f. 24^r: Einsi cum cil bons rois fist einsi e vous avés fait ...

f. 80^v : Οὔτε οὖν ἡ Ἶσις ἴσχυσε βοηθῆσαι τῷ ἰδίῳ ἀδελφῷ οὔτε Ὄσιρις …

(**καὶ ἀνδρί** om. cod. iviron [et HJW$_1$] ἀδελφῷ καὶ ἀνδρί alii)

f. 80^r : Ne Ysin pot aidier sun frere ne Osirin (…)

f. 103^v : ἀλλ᾽ ἐπικληθεὶς αὖθις εἰς συμμαχίαν …

(**ὁ Χριστὸς** om. iviron ἀλλ᾽ ἐπικληθεὶς αὖθις ὁ Χριστὸς εἰς συμμαχίαν alii)

f. 103^r: mais il entra en guarnisum …

f. 126^v : Καὶ φθάσας τινὰ σημεῖα τὰ παρ᾽ αὐτοῦ διδαχθέντα αὐτῷ ἐπορεύετο …

(**ἄλλου γέροντος** om. cod. iviron παρ᾽ αὐτοῦ ἄλλου γέροντος διδαχθέντα αὐτῷ alii)

---

[10] Ici, nous ne citons pas toutes les leçons différentes du ms., mais seulement celles qui semblent être significatives.

f. 126[v]: E qua]nt a meintes [si]gnes qui li avo[it en]segnees e alo[it …

f. 127[v] : ὅτι ἧς ἔδωκας χάριτος τοῖς ἀποστόλοις σου

(**ἁγίοις** om. cod. iviron τοῖς ἁγίοις σου ἀποστόλοις alii || σου post ἀποστόλοις cod. iviron)

f. 127[v] : […] qui donastes [g]race a vos apos[tres][11]

Dans les exemples cités, malgré l'omission du mot ou de l'expression en question, la phrase reste grammaticalement correcte, et l'essentiel du sens de la proposition ne change pas. Il semblerait que la traduction suive l'original dans tous les cas.

Omission ou recopiage d'un mot ou d'une expression, apportant un changement dans le sens ou entraînant l'agrammaticalité de la phrase, processus vraisemblablement dus à l'inattention du copiste

Des mots supprimés dans le texte grec, lesquels apparaissent tout de même dans la version française :

f. 24[v] : Οὗτος οὖν ὁ ἐν τρισὶν ὑποστάσεσιν εἷς θεός, ἄναρχός ἐστιν καὶ ἀτελεύτητος, αἰώνιός τε καὶ ἀΐδιος, ἄκτιστος, ἄτρεπτος, ἀσώματος, ἀπερίγραπτος, ἀπερινόητος, ἀγαθὸς καὶ δίκαιος μόνος ...

(**ἀόρατος** om. cod. iviron ἀσώματος, ἀόρατος, ἀπερίγραπτος alii)

f. 24[v] : Cis est [troi]s persones uns [sans c]omencement est [e sans] definement [tos] jors fu e tos [jors se]ra. Il est ni[ent c]riés nient for[més] nient mesu[rés] nient enclo[s] **nient veables** [nien]t comprehenda[ble b]enignes e sols [droi]turiers ...

f. 41[v] : … τοὺς τὰ παρόντα τῶν μελλόντων ἀγαθῶν προκρίναντας.

(**τερπνὰ** om. cod. iviron τὰ παρόντα τερπνὰ alii)

f. 41[v] : … qui unt […]és les **delis** [del m]unde …

f. 42[v] : Τότε κατανυγεὶς ἐκεῖνος ἔλεγε …

(**μετὰ δακρύων** om. cod. iviron ἔλεγε μετὰ δακρύων alii)

f. 42[v] : Lors cil sumi[…] dist **en plegnant** …

---

11 D'autres exemples pour lesquels la traduction française n'a pas encore été décelée ou rétablie de manière certaine : f. 15[r] : ἐλθὸν om. cod. iviron ; f. 43[r] : ἡ τοῦ πλούτου περιουσία καὶ om. cod. iviron ; f. 69[v] : καὶ πᾶσαν παιδεύσας ἀρετῆς ἰδέαν om. cod. iviron ; f. 76[r] : ὡς ἐπὶ τρυτάνης νόμιζε σεαυτὸν ἑστάναι om. cod. iviron ; f. 90[r] : ἔφη, ὦ πρεσβύτα· οὐ νενικήκαμεν om. cod. iviron ; f. 90[v] : τὴν δημοτελῆ, καὶ τὴν εὐμένειαν τῶν θεῶν om. cod. iviron ; f. 96[r] : εἰς τοὺς αἰῶνας om. cod. iviron ; f. 131[r] : ἱκανὸς ἀνθρώπων om. cod. iviron ; f. 133[r] : καὶ μὴ ἐγκαταλίπῃς με, ὁ θεὸς ὁ σωτήρ μου om. cod. iviron.

f. 75^{v} : δόξης μεγίστης παρ' ἡμῶν τε καὶ πάσης τῆς συγκλήτου τυχεῖν καὶ στεφάνοις νίκης καταστεφθῆναι

(**καὶ τιμῆς** om. cod. iviron [et NU$_2$] δόξης μεγίστης καὶ τιμῆς alii)

f. 75^{v} : …] recevrés de moi [gloire **e ho]nor** e serés mipri[…] e serés coroné [de vict]oire

f. 95^{r} : ὅπως μὴ ἄνετον ὁ ἐχθρὸς εὑρὼν τὴν ψυχήν …

(**ἀργὴν καὶ** om. cod. iviron ὅπως μὴ ἀργὴν καὶ ἄνετον alii)

f. 95^{r} : li enemis s[un arme] unques [trova]st **oiseus e** […]

f. 124^{v} : … καὶ τῆς παρισταμένης αὐτῷ λαμπρότητος …

(**δορυφορίας** om. cod. iviron λαμπροτάτης δορυφορίας alii || λαμπρότητος cod. iviron λαμπροτάτης Volk)

f. 125^{r} : … e cum il estoit servis par **grande guarde** …

Des mots supprimés dans le texte grec auxquels il n'est pas possible de trouver l'équivalent dans la traduction française à cause du rognage du feuillet :

f. 85^{v} : Οἶδα γὰρ κἀγὼ τὸν ἀληθινὸν θεόν …

(**καὶ ἀψευδῆ** om. cod. iviron [et IM] ἀληθινὸν καὶ ἀψευδῆ θεόν alii)

f. 85^{v} : Je] perçois del [vrai …] deu …

f. 93^{v} : ἄνδρας μὲν ἐν ἑνὶ τόπῳ, ἀλλαχοῦ δὲ γυναῖκας, ἑτέρωθι χρυσόν, ἄργυρον, ἀλλαχόσε μαργαρίτας τε καὶ λίθους πολυτελεῖς, ἱμάτια λαμπρὰ καὶ κόσμια, ἅρματα περικαλλῆ μετὰ ἵππων βασιλικῶν σὺν τάπησιν ἁλουργοῖς

(**χρυσοχαλίνων** om. cod. iviron μετὰ ἵππων βασιλικῶν χρυσοχαλίνων alii)

f. 93^{r} : les hom[es d']une part [li] femmes d'autre [pa]rt e d'autre part or e autre p[art ar]gent e marg[e]rites e pierres precioses e riches robes e beles armures e roiaus chevaucheure […]

f. 117^{r} : καὶ ὅπου ὁ τῆς ἀσεβείας πλεονασμός, ἐκεῖ καὶ τὴν περίσσειαν γενέσθαι τῆς χάριτος.

(**ὑπῆρχε** om. cod. iviron ὁ τῆς ἀσεβείας ὑπῆρχε πλεονασμός alii)

f. 117^{r}–117^{v} : […] abunda e la grace[12].

---

12 D'autres exemples pour lesquels la traduction française n'a pas encore été décelée ou rétablie de manière certaine : f. 51^{v} : ἔχων om. cod. iviron ; f. 53^{r} : παραινέσεις καὶ προφητικὰς om. cod. iviron (et P) ; f. 54^{r} : καὶ ἀμάραντον om. cod. iviron ; f. 56^{r} : πόρρω om. cod. iviron ; f. 66^{v} : θαύματος om. cod. iviron ; f. 73^{v} : καταμωκήσῃ om. cod. iviron ; f. 83^{r} : συνῆκεν om. cod. iviron.

Le recopiage d'un mot ou d'un groupe de mots dans le texte grec, erreurs qui semblent ne pas se produire dans la version française :

f. 25^{v} : Ἀποδεξάμενος δὲ τοῦτον [**σὺν γυναικὶ**][13] τῆς εὐγνωμοσύνης καὶ ὀρθῆς κρίσεως, ὁ θεὸς ἐνεφάνισεν αὐτῷ ἑαυτὸν …

(σὺν γυναικὶ add. cod. iviron)

f. 25^{v} : Nostre s[ir]es li sot bon gré de sa bone conoisance cum cil qui a en soi tous biens acostumés e qui est loi[aus …

f. 26^{r} : … οἵ καὶ τοὺς Αἰγυπτίους ἀξίως ἐκόλασαν, καὶ τοὺς Ἰσραηλίτας – οὕτω γὰρ ὁ λαὸς ἐκεῖνος ἐκέκλητο – διὰ ξηρᾶς τὴν Ἐρυθρὰν θάλασσαν διήγαγον. Τὸν δὲ Φαραὼ καὶ τοὺς Αἰγυπτίους κατ᾽ ἴχνος [**ἐκόλασεν**] ἐπαναστραφέντα τὰ ὕδατα ἄρδην ἀπώλεσεν.

(ἐκόλασεν add. cod. iviron)

f. 26^{r} : … les Egip[tiens] tormenta as[sez] e ceaus d'Irrael [d]uira parmi la roge mer, e Pharaon e les Egiptiens perdi que les aigues retornerent e les tuerent.

f. 124^{v} : Ὁ δὲ μισόκαλος καὶ φθονερὸς διάβολος, μὴ ὑποφέρων ἐν αὐτῷ τοιαύτην ὁρᾶν πρόθεσιν καὶ οὕτω θερμοτάτην **ὁρᾶν** πρὸς τὸν θεὸν ἀγάπην …

(ὁρᾶν^{2} add. cod. iviron)[14]

f. 124^{v} : Li envieus deables ne pooit sofrir que cis se guarnesist en tel […]e e ne pooit esguarder la tres fervant amor qu'il avoit vers deu …

f. 129^{v} : … ὡς ἐντεῦθεν φόβου μὲν ἦν πλήρης ἡ ὁδὸς καὶ **φόβου** …

(φόβου^{2} cod. iviron πόνου alii)

f. 129^{v} : … einsi [fut cet] voie espo[entante e d]urment …[15]

Leçons uniques n'apparaissant dans aucun autre manuscrit recensé par Volk, ayant une influence sur la signification du texte

Dans certains cas, la leçon que propose le ms. d'Iviron, différant de celles des versions éditées par Volk, n'est qu'un simple synonyme. À propos de ces leçons, il est

[13] Il s'agit là certainement d'une erreur due à la distraction du scribe grec qui a recopié le groupe de mots « τοῦτον σὺν γυναικί » figurant quelques lignes plus haut sur la même page. Cf. : f. 25^{v} : … μόνον εὑρὼν δίκαιον ἐν τῇ γενεᾷ ἐκείνῃ, *τοῦτον σὺν γυναικί* (…).

[14] On lit dans le ms. à la fin de la ligne précédente le mot τοιαύτην (ayant la même terminaison que celle du mot θερμοτάτην), ce qui a dû déranger le scribe. Cf. : f. 124^{v} : Ὁ δὲ μισόκαλος καὶ φθονερὸς | διάβολος, μὴ ὑποφέρων ἐν αὐτῷ *τοιαύτην* | *ὁρᾶν* πρόθεσιν καὶ οὕτω *θερμοτάτην ὁρᾶν* (…).

[15] Ici, le scribe grec semble avoir recopié le substantif φόβου pour πόνου, alors que dans la version française c'est la leçon correcte (πόνου > durement) qui figure.

bien entendu plus difficile de dire si elles ont été reprises par le traducteur franc. Dans d'autres cas, il s'agit cependant d'une différence de sens plus importante que provoque ladite leçon unique. Dans ce qui suit, nous nous proposons de présenter et d'examiner les leçons uniques du ms. d'Iviron, en les comparant, si c'est possible, avec leurs équivalents français.

Des leçons uniques qui semblent être reprises par la traduction :

f. 26r : Εἶτα θαύμασι μεγίστοις διαγαγὼν **τὸν Ἰσραήλ** ἐν τῇ ἐρήμῳ …

(τὸν Ἰσραήλ cod. iviron τὸν λαὸν alii)

f. 26v : Q]uant il ot faite ceste grant mervelle, si enmena **caus d'Irrael** el desert …

f. 42v : Ἀλλ' ἐπεὶ συμφορά με κατέλαβε **μεγίστη** …

(μεγίστη cod. iviron χαλεπωτάτη alii)

f. 42r : Mais puis que **grans** mestiers […]

f. 52v : … ἄπελθε εἰς τὸν τόπον τῆς **ἀναπαύσεώς** σου …

(ἀναπαύσεώς cod. iviron ἀσκήσεώς alii)

f. 52v : … e vous […]lés *el* lui de vos [**r**]**epos** guarnis …

f. 71v : Οὐκ ἔδει σε ἐμοὶ μᾶλλον πείθεσθαι καὶ τοῖς ἐμοῖς ἕπεσθαι δόγμασιν ἢ τοῦ δολίου **δράκοντος** καὶ σαπροῦ γέροντος ἐκείνου ταῖς φληναφίαις καὶ μωρολογίαις.

(δράκοντος add. cod. iviron)

f. 71r : … mais [vos ne suiv]rés les mien[s enten]demens avés […] desdeigné d[…]a..asoit **dra[gun**…] vellart purri avés amé e vos estes acointiés a ses foles paroles.

f. 73r : Εἰ γὰρ βιάζειν με καὶ **τιμωρεῖν** με θελήσειας…

(τιμωρεῖν cod. iviron τυραννεῖν alii)

f. 73r : Se vos m'anguoisiés e volés **tormenter**…

f. 88v : … καὶ δυσαποσπάστως ἔχων τῶν πονηρῶν **ἐθνῶν**.

(ἐθνῶν cod. iviron ἐθῶν alii)

f. 88v : […] pensoit de soi erracher de ces males **lignies**.

f. 122v : Καὶ στὰς κατὰ ἀνατολὰς ηὔξατο εὐχὴν τῷ βασιλεῖ ἀπερίτρεπτον αὐτῷ τὴν εἰς θεὸν φυλαχθῆναι **κρίσιν** …

(κρίσιν cod. iviron πίστιν alii)

f. 122v : [Puis] se torna vers [l'e]st e fist orisum [a]u roi qu'il peust [san]s encumbrement [ga]rder les **jugemens** [de nost]re signor …

f. 126v : Δι' αὐτοῦ τοίνυν τὸν τόπον διδαχθεὶς τῆς τοῦ ζητουμένου οἰκήσεως καταλαμβάνειν **ἄρχεται** …

(ἄρχεται cod. iviron τάχιστα alii)

f. 126v : … li enseg[noit] u li estoit [li repa]ires de celui [qu'i]l demandoit [ci **c]omenca** a aler …

f. 128v : Καὶ, ἁπλῶς εἰπεῖν, τοιοῦτο ἦν αὐτῷ ὁ ἀγὼν τῆς **πίστεως** …

(πίστεως cod. iviron ἀσκήσεως alii)

f. 128v : E b[rievement] dire que cis estoit […]ment en traval vis[… pa]r **la foi** …

f. 131v : Οὕτω δὲ ἀνδρικώτατα διελθόντος αὐτοῦ τὴν **μακαρίαν** ὁδὸν ἐκείνην …

(μακαρίαν cod. iviron [et Kech] μακρὰν alii)[16]

f. 131v : [...]guorisement a [finé sa] **boneuree** voie …

f. 134r : … τῆς αὐτῆς τεύξῃ χαρᾶς τε καὶ **εὐφροσύνης**, καὶ συνδιαιωνίζων ἔσῃ μοι.

(εὐφροσύνης cod. iviron δόξης alii)

f. 134r : … recevrés tel joies [e] **leece** e vivré[s avoec] moi.

f. 134v : … καὶ κήρυξ μεγαλοφωνότατος τῆς αὐτοῦ **βασιλεῖας** ἀναφανείς …

(βασιλεῖας cod. iviron μεγαλειότητος alii)

f. 134v : […] a haute vois […]parut a sun **reg[ne]**[17]

Des leçons uniques auxquelles il n'est pas possible de trouver l'équivalent dans la traduction française à cause du rognage du feuillet :

f. 52v : ὁ πάντων δοτὴρ τῶν **ἀγαθῶν**

(ἀγαθῶν cod. iviron καλῶν alii)

f. 52v : doneur de tous […]

f. 73v : Ἀλλ' οὐκ εἰς τέλος **ἐπιλήσῃ** τῶν ἀηττήτων θεῶν …

---

16 Cette leçon, représentée également par un autre ms. (Kech), est considérée comme leçon unique seulement par rapport aux manuscrits X, Y, Z.

17 Cette leçon, que la traduction reprend, représentée également par un autre ms. (H), est considérée comme unique seulement par rapport aux manuscrits X, Y, Z : f. 126r : ἐκέκτητο cod. iviron (et H) ἐκέχρητο alii (Cf. f. 126r : [s'a]stenoit).

(ἐπιλήσῃ cod. iviron καταμωκήσῃ alii)
f. 73^{v} : Ne vos tenrés pas […]t a celui deu …

f. 129^{v} : ἡ **θεία** γραφή
(θεία add. cod. iviron)
f. 129^{v} : cum dit [… e]scriture

f. 134^{v} : τὴν **καλὴν** ἀληθῶς
(καλὴν cod. iviron ἀγγελικὴν alii)[18]

Des cas incertains, du fait que la leçon unique est un synonyme, ou que la tournure proposée par la traduction semble moins précise :

f. 45^{v}–46^{r} : … ὃς τὴν σὴν καὶ ἀπλανῆ ὁδὸν ὑποδεῖξαί σοι ἥκω, τοῖς αἰωνίοις μὲν καὶ ἀτελευτήτοις ἐνάγων κἀκεῖσε πάντα συμβουλεύων ἀποθέσθαι, …
(**σὴν** cod. iviron ἀγαθὴν alii)
f. 46^{r} : … mais li senes e sages rois reçut les biens cum li preecha si cum je mostra **la voie sans decevance** par laquele vous recevrés ce qui tous jors durera e ja n'aura …

f. 119^{r} : … συγγνώμην ἑαυτῷ τῶν οἰκείων **ἁμαρτημάτων** ἐξαιτούμενος.
(ἁμαρτημάτων cod. iviron πταισμάτων alii)
f. 119^{r} : e de s[…] regeh[i ses] **meffais**.

Des mots rajoutés qui apparaissent également dans la traduction française :

f. 128^{r} : … τῷ ἀνοίγοντι χεῖρα καὶ ἐμπιπλῶντι πᾶν ζῷον **εὐδοκίας** αὖθις εὐχαρίστουν.
(εὐδοκίας add. cod. iviron)
f. 128^{r} : … oevre sa mein e [*rempli*] tote vivant chose [de **be]neicum** rendir[ent] graces.

f. 100^{r} : … ὅτι εὐλογητὸς εἶ εἰς τοὺς αἰῶνας **τῶν αἰώνων**.
(τῶν αἰώνων add. cod. iviron [et O'])[19]
f. 100^{r} : … car vos estes benois par tos les siecles **des siecles**[20].

---

[18] La partie de la marge sur laquelle l'équivalent français devait être écrit semble, d'après la photo que nous possédons, complètement détruite.

[19] Cette leçon, représentée également par un autre ms. (O), est considérée comme leçon unique seulement par rapport aux manuscrits X, Y, Z.

[20] D'autres exemples pour lesquels la traduction française n'a pas encore été décelée ou rétablie de manière certaine : f. 14^{v} : βίον cod. iviron αἰῶνα alii ; f. 18^{r} : ἀσυγκείτως cod. iviron ἀσυγκρίτως alii ; f. 33^{r} :

Ces observations une fois faites, nous pouvons faire les constatations suivantes :

1. Malgré l'opinion générale, il est manifeste que ce n'est pas en lisant le texte grec du ms. d'Iviron que le traducteur franc a exécuté sa traduction. S'il n'avait consulté que le seul texte de ce ms., il n'aurait pas pu « corriger » les fautes commises par le copiste grec. De ce point de vue, il est surtout intéressant de voir les leçons qui bien qu'absentes du codex d'Iviron figurent dans la traduction française.

2. Néanmoins, étant donné que les leçons uniques proposées par ce seul codex (et donc absentes des ms. existants) apparaissent toutes sans exception dans la traduction, il ne serait pas vraisemblable de supposer que la traduction a été faite à partir d'une version complètement différente.

Selon nous, un autre manuscrit aujourd'hui perdu devait exister à l'époque, que le copiste grec et le traducteur franc auraient tous deux utilisé, ce qui servirait d'explication aux phénomènes philologiques cités plus haut. Or, si cette hypothèse s'avérait juste, elle présenterait sous un tout autre jour les circonstances de l'exécution de la traduction française ainsi que la question de sa datation. Car, afin que le traducteur franc pût accéder à ce « manuscrit de copie » en vue d'en faire une traduction et pût copier ensuite son texte dans les marges du codex illustré, ces deux volumes – le ms. d'Iviron et son modèle – devaient être à ce moment-là (lors de la préparation de la traduction) tous les deux au même endroit (notons ici que le codex d'Iviron, quant à lui, a fait très probablement au moins « un voyage », celui de Constantinople au Mont Athos, si l'on en croit l'hypothèse de D'Aiuto). Ainsi serait-il difficile de croire que plus de 100 ans se soient passés entre la préparation du codex et l'exécution de la traduction française (selon la datation proposée par D'Aiuto le codex a été préparé vers 1075 alors que Paul Meyer a daté l'écriture française au commencement du XIIIe siècle[21]). Il nous semble plus vraisemblable, comme nous l'avons suggéré dans des articles récents[22], que les deux scribes (le copiste grec et le traducteur franc) aient travaillé à peu près à la même époque et possiblement dans le même contexte et que l'écriture française soit beaucoup plus ancienne qu'on ne le pensait[23].

τῇ κοιλίᾳ add. cod. iviron ; f. 40^{r} : πνευμάτων cod. iviron δαιμόνων alii ; f. 41^{r} : μεσονυκτίου cod. iviron (et K) ἡμερονυκτίου alii ; f. 47^{r} : μεγαλύνεται cod. iviron δοξάζεται alii ; f. 48^{r} : σωτῆρα cod. (et LRU$_2$) δοτῆρα alii ; f. 51^{v} : ἐλπίδος cod. iviron πικρᾶς alii ; f. 52^{r} : ἑτέροις cod. iviron ἑταίροις alii ; f. 53^{r} : μέλλων cod. iviron μᾶλλον alii ; f. 56^{r} : κυριοῦ cod. iviron θεοῦ alii ; f. 106^{r} : καταφρονεῖ cod. iviron κατέσχε alii.

21 *Meyer*, art. cit. (note 3), 316.

22 *Egedi-Kovács*, Un trésor inexploré entre Constantinople, le Mont Athos et le monde franc, *passim* ; *Eadem*, A *Barlám és Jozafát* regény kétnyelvű változata, *passim*.

23 C'est également ce que suggèrent des éléments linguistiques, voir *Egedi-Kovács*, Un trésor inexploré entre Constantinople, le Mont Athos et le monde franc, en particulier 110–111.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Historia animae utilis de Barlaam et Ioasaph, ed. *R. Volk* (Die Schriften des Johannes von Damaskos VI/1–2), Berlin – New York 2006.

Литература – Secondary Works

Agrigoroaei V., Rara avis : la traduction française médiévale du *Barlaam et Ioasaph* du Mont Athos, Medioevo Romanzo 38/1 (2014) 106–151.

D'Aiuto F., Su alcuni copisti di codici miniati mediobizantini, Byzantion 67 (1997) 5–59.

Der Nersessian S., L'Illustration du Roman de Barlaam et Joasaph, Paris 1937.

Dölger F., Der griechische Barlaam-Roman. Ein Werk des H. Johannes von Damaskos, Studia patristica et byzantina 1, Ettal 1953.

Egedi-Kovács E., A *Barlám és Jozafát* Athosz-hegyi ófrancia fordításának nyelvi jelenségei (cod. athon. Iviron N°. 463), ed. *T. Mészáros*, Klasszikus Ókor, Bizánc, Humanizmus. A XII. Magyar Ókortudományi Konferencia előadásaiból, Budapest 2017, 159–162.

Egedi-Kovács E., A *Barlám és Jozafát* regény kétnyelvű változata. Az Iviron 463-as jelzetű (ógörög-ófrancia) kézirat, Antik Tanulmányok LXII (2018) 55–80.

Egedi-Kovács E., La traduction française de la version grecque dite d'Iviron de *Barlaam et Joasaph*. À propos de l'édition critique en cours, ed. *L. Horváth*, Investigatio Fontium, Budapest 2014, 83–94.

Egedi-Kovács E., Quelques remarques sur la langue de la traduction française dite d'Iviron de *Barlaam et Josaphat* (ms. Athon. Iviron 463), ed. *E. Juhász*, Byzanz und das Abendland IV, Budapest 2016, 135–141.

Egedi-Kovács E., Un trésor inexploré entre Constantinople, le Mont Athos et le monde franc. Le manuscrit Athon. Iviron 463, edd. *L. Horváth – E. Juhász*, Investigatio Fontium II., Budapest 2017, 89–164.

Hilsdale C. J., Worldliness in Byzantium and Beyond: Reassessing the Visual Networks of the Greek Barlaam and Ioasaph, The Medieval Globe 3/2 (2017) 62.

Kondakov N. P., Pamjatniki christianskago iskusstva na Afone, S.-Peterburg 1902.

Lambros S. P., Catalogue of the Greek Manuscripts on Mount Athos II, Cambridge 1895–1900.

Lazarev V., Storia della pittura bizantina (2e éd.), Torino 1967.

Martín P., Apuntes sobre la historia del texto bizantino de la *Historia edificante de Barlaam y Josafat*, Erytheia 17 (1996) 159–177.

Meyer P., Fragments d'une ancienne traduction française de *Barlaam et Joasaph* faite sur le texte grec au commencement du treizième siècle, Bibliothèque de l'École des chartes 27/2 (1866) 313–334.

The Treasures of Mount Athos, Illuminated Manuscripts II, edd. *S. M. Pelekanides – P. C. Christou – C. Tsioumis – S. N. Kadas*, Athens 1975.

Toumpouri M., Le cas du Hagion Oros, Monè Ibèron, 463, ed. *M. Meyer – C. Cordoni*, Barlaam und Josaphat. Neue Perspektiven auf ein europäisches Phänomen, Berlin – München – Boston 2015, 389–416.

Weitzmann K., Aus den Bibliotheken des Athos, Hamburg 1963.

Емеше Еīеди-Ковач
Колегијум Јожеф Етвеш, ELTE, Будимпешта
egedi-kovacs@caesar.elte.hu

УВОД У КРИТИЧКО ИЗДАЊЕ ГРЧКЕ ВЕРЗИЈЕ ИВИРОНСКОГ РУКОПИСА *ВАРЛААМА И ЈОАСАФА* (COD. ATHON. IVIRON 463)

У раду се обрађују филолошке карактеристике рукописа Ивирон 463 и XI века, који садржи скраћену верзију романа о *Варлааму и Јосафату*: јединствена места која се не налазе у рукописима разматраним у ранијим издањима, која се чине врло важним посебно с тачке гледишта старофранцуског превода на маргини. Појаве које се примећују приликом анализирања различитих читања и њиховог сравњивања са француском верзијом упућују на закључак да преводилац није преводио непосредно са тог рукописа: могуће је да је постојао „радни препис“ који је служио као образац и за грчког преписивача и за француског преводиоца. Стога је вероватно да су два писара (грчки преписивач и француски преводилац) радили упоредо, у оквиру истог подухвата, што наводи на претпоставку да је француски текст далеко старији него што се до сада сматрало.

Зборник радова Византолошког института LV, 2018.
Zbornik radova Vizantološkog instituta LV, 2018.

УДК: 913(398):94(495.02:439)“09/13“
https://doi.org/10.2298/ZRVI1855141K

ИВАНА КОМАТИНА
Историјски институт Београд
ivana.komatina@iib.ac.rs

ПРЕДРАГ КОМАТИНА
Византолошки институт САНУ, Београд
predrag.komatina@vi.sanu.ac.rs

ВИЗАНТИЈСКИ И УГАРСКИ СРЕМ ОД X ДО XIII ВЕКА*

Одавно је познато да је у средњем веку назив „Срем“ означавао не само међуречје Саве и Дунава, него и територију на десној обали Саве, данашњу Мачву, која се у изворима назива „Оностран Срем“ (Sirmia Ulterior). У раду се анализирају подаци о историји Срема од X до XIII века не би ли се утврдило када и у каквим околностима се име Срема проширило на десну обалу Саве.

Кључне речи: Срем, Мачва, Србија, Византија, Угарска, „Маргаритин мираз“

It has been long known that the name “Syrmia” in the Middle Ages meant not only the area between the rivers Sava and Danube, but also the territory on the right bank of the Sava, today’s Mačva, which was called in the sources “Further Syrmia” (Sirmia Ulterior). In this article we analyze the data concerning the history of Syrmia in the 10th–13th centuries in order to determine when and in what circumstances the name of Syrmia came to denote the right bank of the Sava.

Keywords: Syrmia, Mačva, Serbia, Byzantium, Hungary, “Margaret’s dowry”

Сремом се назива географско подручје омеђено токовима великих река Саве и Дунава, које обухвата пространу и плодну равницу и валовите обронке Фрушке горе. Међутим, у средњем веку је назив Срема имао шире значење, тј.

* Рад је настао као резултат истраживања на пројектима Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије: *Средњовековне српске земље (13–15. век): политички, привредни, друштвени и правни процеси* (ев. бр. 177029) и *Традиција, иновација и идентитет у византијском свету* (ев. бр. 177032).

обухватао је и десну обалу Саве, простор данашње Мачве, те се у историјским изворима јавља и појам „Онострани Срем“ (Sirmia Ulterior). Та појава је одавно запажена и добила је своје заслужено место у историографији. Ипак, околности у којима је дошло до ње нису довољно расветљене.

Славна античка историја царског Сирмија окончана је аварским освајањем града 582. године. У наредна два века он је остао у њиховом поседу, заједно са целокупним подручјем некадашње римске провинције Pannonia Secunda или Pannonia Sirmiensis, између река Саве и Дунава, што је оставило велике последице по његов развој.[1] Када су Франци под Карлом Великим уништили Аварски каганат 796. године, нашло се и то подручје у њиховим рукама. Као и цео простор између Драве, Саве и Дунава, и оно је дошло под надлежност фурланског маркгрофа Ерика,[2] а Сирмијум се у њему посвећеном некрологу помиње као један од градова који су оплакивали његову смрт 799. године.[3] Када су почетком IX века Франци на том простору успоставили Доњопанонско кнежевство, оно је обухватило и Срем.[4] Франачка владавина над Сирмијем и целим подручјем Срема потрајала је, по свој прилици, непрекидно кроз цео IX век, све до доласка Мађара у Панонску низију. За тезу која је готово општеприхваћена у науци, а по којој су тим простором након 827. године владали Бугари, било непрекидно до 927. или 971. односно 1018, било с прекидима,[5] нема заправо ниједне потврде у изворима.[6] Напротив, више података сведочи о трајном и непрекинутом присуству франачке власти у међуречју Саве и Дунава. Ту је податак из списа тзв. *Баварскоī īеоīрафа* с краја прве половине IX века, у коме се као последњи од народа на франачким источним границама помињу балкански Морављани, настањени око ушћа Велике Мораве у Дунав,[7] који би, уколико су њихова станишта допирала до Београда, могли бити франачки суседи само ако су Франци господарили Сремом. Папа Хадријан II је 869/870. године посветио Св. Методија за епископа у франачкој Панонији „на престолу Св. Андроника Апостола који је био од Седамдесеторице“ и који је традиционално сматран за

---

1 *Динић*, Средњовековни Срем, 1–2; *Ферјанчић*, Сирмијум, 45–48; *Bubalo*, Jurisdikcija, 25; *Gračanin*, Južna Panonija, 119–125, 137–145.

2 *Gračanin*, Južna Panonija, 147–157.

3 „Hericum mihi dulce nomen, plangite, Sirmium, Polla, tellus Aquilegiae...“, Einhardi Vita Karoli Magni, 44; *Јиречек*, Хришћански елеменат, 524–525; *Gračanin*, Južna Panonija, 154–156.

4 *Gračanin*, Južna Panonija, 154–199.

5 *Јиречек*, Хришћански елеменат, 525; *Динић*, Средњовековни Срем, 2; *Златарски*, История I–1, 316; *Ферјанчић*, Сирмијум, 48–50; *Andrić*, Bazilijanski i benediktinski samostan, 116–118; *Gračanin*, Južna Panonija, 173, n. 21, 175, n. 32; *Bubalo*, Jurisdikcija, 25–27, сматра да се кроз цео IX век у Срему у неколико наврата смењивала франачка и бугарска владавина.

6 *Gračanin*, Južna Panonija, 173–175 sq, 194–196.

7 Bayerische Staatsbibliothek, Ms. *Clm. 560*, f. 149^{v}: <http://daten.digitale-sammlungen.de/0007/bsb00079145/images/index.html?id=00079145&groesser=200%&fip=193.174.98.30&no=&seite=320> 29.08.2018; *Пириваīрић*, Византијска тема Морава, 198–199; *Komatina P.*, Slavs, 74–78.

првог епископа античког Сирмија,[8] што значи да је макар формално и симболично његова епископска столица била везана за тај град, иако је извесно да он у њему није столовао.[9] Једно посланство источнофраначког краља Арнулфа упућено Бугарима 892. године путовало је из кнежевства доњопанонског кнеза Браслава рекама Огром, Купом и Савом највероватније све до њеног ушћа и тек онда дошло до бугарског подручја, по свој прилици, у Београду.[10] У исто време, само неку годину раније су и ученици Ћирила и Методија, прогнани из Моравске после Методијеве смрти 885. године, тек у Београду ступили на бугарско подручје.[11] Најзад, о дуготрајном франачком присуству на том простору сведоче и топоними „Фрушка гора“ и „Франкохорион“ („Франачка земља“), како Срем назива византијски писац XII века Никита Хонијат.[12]

Нашавши се у Панонској равници 896. године, Мађари су убрзо успоставили контролу над целим њеним подручјем. Тако су око 900. године уништивши франачко Доњопанонско кнежевство, загосподарили и Сремом.[13] О њиховом присуству на простору Срема сведочи пола века касније византијски цар Константин VII Порфирогенит (913–959), наводећи у свом спису *De administrando Imperio* како Угри („Турци“) „живе с оне стране реке Дунава у земљи Моравској, али и с ове стране између реке Дунава и реке Саве.“[14] У истом делу он помиње и сам град Сирмијум (Σέρμιον), који се налази „два дана пута од Београда“, иза кога је пак „стара Моравска, некрштена, коју су опленили Угри, којом је раније владао Светоплук“.[15]

---

8 Constantinus et Methodius, VM VIII.17, p. 158; *Ферјанчић*, Сирмијум, 36; *Стојковски*, Црквена историја, 17–24; *Bubalo*, Jurisdikcija, 18–19.

9 *Bubalo*, Jurisdikcija, 32–35; *Коматина П.*, Црквена политика, 334–338; *Стојковски*, Црквена историја, 91–108.

10 „...De regno Brazlavonis per fluvium Odagra usque ad Gulpam, dein per fluente Save fluminis navigio in Bulgaria perducti,“ Annales Fuldenses, AD 889, 408; *Калић-Мијушковић*, Београд, 32; *Gračanin*, Južna Panonija, 189–191, 196–197.

11 Theophylacti Vita Clementis, 1221. Иако у извору стоји да су прешли „Истар“ (Ἴστρος), тј. Дунав, а пошто су дошли са франачке територије, свакако се радило о преласку преко ушћа Саве у Дунав са сремске стране, пошто су подручја на левој обали Дунава још од почетка IX века и времена пропасти Авара била под бугарском контролом, *Komatina P.*, Slavs, 74.

12 *Јиречек*, Хришћански елеменат, 525; *Gračanin*, Južna Panonija, 154–155, 175; *Bubalo*, Jurisdikcija, 25–26.

13 *Györffy*, Pregled dobara, 14; *Gračanin*, Južna Panonija, 194–196, 199–201.

14 DAI, 42.18–21.

15 DAI, 40.31–34; *Györffy*, Pregled dobara, 14–15; *Поповић*, Sirmium – Митровица (Сремска и Мачванска) (1967), 84, сматрају да из Порфирогенитовог податка следи да сам град Сирмијум није припадао земљи у којој су живели Угри, него да се она налазила иза њега. Међутим, питање је колико Порфирогенит ту има у виду стварно насеље свог времена, а колико помиње Сирмијум само као славно место из античке географије и историје, као у DAI, 25.21–23, где стоји како су „Гепиди, од којих су се касније одвојили Лангобарди и Авари, насељавали места око Сингидуна и Сирмија.“ Уп. и *Калић*, Вести, 37–41; *Ћирковић*, Међаши дуж Истра, 27–37; *Радичевић*, *Шпехар*, Порфирогенитови међаши, 44–49.

Првих деценија XI века, док је на Балкану још увек беснео велики рат између цара Василија II и бугарских побуњеника предвођених Самуилом, Сирмијем је управљао Самуилов намесник Сермон. Након што су Самуило и његови наследници поражени и византијска власт била поново успостављена на највећем делу територије њиховог царства 1018. године, према Јовану Скилици, само „Сермон, Нестонгов брат, који је владао Сирмијем (ὁ τοῦ Σιρμίου κρατῶν ἀδελφὸς τοῦ Νεστόγγου Σέρμων) није хтео да се покори". Против њега је 1019. године кренуо византијски војсковођа Константин Диоген, „архонт тамошњих крајева" (τῶν ἐκεῖσε μερῶν ἄρχων), позвао га на састанак на броду на средини реке Саве и, пошто га је приликом тог састанка преваром убио, упутио се са одредом војске према граду Сирмију, који му је Сермонова удовица предала, након чега је Диоген „постављен да управља новоосвојеном земљом" (ἄρχειν ἐτάχθη τῆς νεοκτήτου χώρας).[16] Исте, 1019. године Сирмијум се помиње и у Првој повељи Охридској архиепископији цара Василија II, као седиште једног од епископа потчињених охридском архиепископу, са „15 клирика и 15 парика у целој својој енорији," без појединачног навођења места која су јој припадала (καὶ τὸν ἐπίσκοπον τῆς Θράμου κελεύομεν ἔχειν εἰς πᾶσαν τὴν ἐνορίαν αὐτοῦ κληρικοὺς *ιε* καὶ παροίκους *ιε*).[17] Византијска владавина над Сирмијем окончана је поновним угарским освајањем 1071. године, о чему ће бити више речи.

Иако се помиње још код Константина Порфирогенита средином X века, археолошка истраживања нису нашла потврду постојању развијеног урбаног насеља тог времена на месту античког Сирмија, на левој обали Саве.[18] Међутим, она су непобитно показала да управо у то време настаје нови урбани центар на супротној обали реке, у данашњој Мачванској Митровици, чије је постојање и функционисање у наредним вековима управо у средишту истраживања и тумачења употребе и значења имена „Срем" у том периоду. На том локалитету, званом „Зидине" или „Ширинград" у данашњем насељу Колонија, који је био саставни део урбаног комплекса античког Сирмија, у археолошким истраживањима вођеним углавном током шездесетих и седамдесетих година XX века, откривени су, на месту позноримског мартирија из IV века, остаци три различита сакрална објекта из средњег века. Најстарији слој припада малој раносредњовековној цркви која је, како је утврђено, страдала у пожару, након чега је на њеном месту крајем X или почетком XI века (у периоду 976–1030) подигнута нова, већа троапсидална црква. У најмлађем слоју су остаци велике позносредњовековне бенедиктинске цркве. Како су археолози утврдили, најстарија

---

16 Scylitzes, 365–366; *Ферјанчић*, Сирмијум, 50–51; *Пириватрић*, Самуилова држава, 99, 131–132, 193–194.

17 *Gelzer*, Ungedruckte II, 43; *Новаковић*, Охридска архиепископија, 90–91; *Bubalo*, Jurisdikcija, 40–42; *Коматина И.*, Црква и држава, 111–112.

18 *Поповић*, Преглед топографије, 133–134; *Поповић*, „Методијев" гроб, 302; *Gračanin*, Južna Panonija, 208–209.

црква би потицала из друге половине X века, док би друга, подигнута на њеном месту на самом почетку XI века након што је ова страдала у пожару, постала седиште православног сирмијског епископа, управо оног који се помиње у Првој охридској повељи цара Василија II из 1019. године. Та друга црква би била „велика црква коју народ те земље (тј. „Оностраног Срема“) зове епископском“ (maiori ecclesia, quam terre illius homines episcopalem appellant) из писма папе Гргура IX из 1229. године.[19] Трећа црква, католичка, која је била посвећена Св. Иринеју, сирмијском епископу и мученику, што се претпоставља и за прве две, подигнута је у XIII веку, након што је тај локалитет 1229. године преузела римокатоличка црква и новооснована римокатоличка Сремска епископија.[20]

Чињеница да се седиште православне Сремске епископије у XI веку налазило у данашњој Мачванској Митровици и да се територија на десној обали Саве у изворима XIII века назива „Оностраним Сремом“ послужила је као основа за далекосежне закључке. Тако се дошло до идеје да се име Срема већ у раном средњем веку распростирало са обе стране реке Саве.[21] Пошто се узимало да су Бугари владали Сремом северно од Саве у IX–X веку, то је и територија јужно од реке у том периоду посматрана као подручје под њиховом влашћу, па се јавила и претпоставка како је Сремска епископија основана у време и у оквиру организовања цркве у Бугарској након њеног покрштавања 864. године. Угри би у X веку освојили Срем северно од Саве, али би онај јужно од ње са епископском катедром остао у оквиру бугарске државе и цркве до њене пропасти 971. године и поново, након кратког периода византијске владавине, између 976. и 1018.[22] И док су једни научници допуштали да се у време Самуила и Сермона бугарска, а након 1019. године византијска власт могла проширити и на северни део Срема, да би се после угарског освајања 1071. поново ограничила само на јужни,[23] други су одбацивали такву могућност, истичући да се вести

---

19 *Theiner*, Monumenta Hungariae I, 88–89.

20 За резултате истраживања у Мачванској Митровици, уп. *Поповић*, Sirmium, Сремска Митровица (1966), 79–80; *Исти*, Sirmium – Митровица (Сремска и Мачванска) (1967), 81–86; *Исти*, Ископавања у Сирмијуму, Југославија (1973), 98–99; *Исти*, Блажени Иринеј, 259–263; *Исти*, Сирмијска епископија, 291–296; *Исти*, „Методијев“ гроб, 297–302; *Исти*, Култни континуитет, 303–306; *Minić*, Site, 1–70; *Ercegović-Pavlović*, Nécropoles, 1–60; *Andrić*, Bazilijanski i benediktinski samostan, 118–119; *Bubalo*, Jurisdikcija, 39–42, 56–57.

21 *Динић*, Средњовековни Срем, 3–5; *Радојчић*, Дукљанин о Срему, 20–29; *Ферјанчић*, Сирмијум, 50, 52–53; *Györffy*, Pregled dobara, 14–15; *Bubalo*, Jurisdikcija, 41–42; *Gračanin*, Južna Panonija, 200, 208 sq. У прилог тој тези аутори наводе одређене податке из тзв. *Летописа попа Дукљанина*, уп. Летопис, изд. *Шишић*, 316–317, 322, за који је, међутим, показано да је уобличен у XVI–XVII веку, cf. *Bujan*, Chronique, 5–38; *Ista*, Orbinijevo izdanje, 65–80, те се његови подаци не могу користити без претходне темељне анализе традиције из које потичу.

22 *Јиречек*, Хришћански елеменат, 525; *Динић*, Средњовековни Срем, 2; *Györffy*, Pregled dobara, 13–18; *Поповић*, Sirmium – Митровица (Сремска и Мачванска) (1967), 84; *Исти*, Сирмијска епископија, 293–295; *Andrić*, Bazilijanski i benediktinski samostan, 116–119; *Bubalo*, Jurisdikcija, 25–42.

23 *Ферјанчић*, Сирмијум, 50–53; *Исти*, Проблем, 51–52; *Andrić*, Bazilijanski i benediktinski samostan, 119–123; *Bubalo*, Jurisdikcija, 28–30, 43–44.

о Сермоновој владавини у Сирмију, његовом освајању од стране Константина Диогена и потоњој византијској власти у њему односе искључиво на подручје „Срема“ јужно од Саве, а име града „Сирмија“ у византијским изворима искључиво на Мачванску Митровицу, док би подручје северно од Саве било непрекидно под угарском влашћу, о чему би сведочило континуирано присуство новца угарских краљева од Стефана I (997–1038) до Коломана (1095–1116).[24]

Међутим, не би се могло рећи да се простор данашње Мачванске Митровице у време формирања и развоја градског и црквеног средишта на њему у X и XI веку налазио „на десној обали Саве“. Река Сава је током векова својим сталним меандрирањем, изливањем и мењањем тока на том простору образовала једну малу делту, са бројним рукавцима и адама. Локалитет у Мачванској Митровици припада управо једној таквој ади, а остаци поменутих рукаваца су данашња Засавица, иначе некадашње главно корито Саве, и њене бројне мртваје и богази, који је и данас повезују са Савом.[25] Према томе, у садашњем току Саве не би требало видети физичку препреку која је била пресудна за детерминисање административне границе која би насеље у Мачванској Митровици одвајала од древног Сирмија и географског подручја Срема између Саве и Дунава. То насеље је, заправо, јужним рукавцима Саве и мочварном природом терена око њих физички било сасвим одвојено и удаљено од мачванског подручја на југу и упућено на супротну обалу реке. Стога је сасвим могуће да је насеље у Мачванској Митровици у то време, као и у римско доба, представљало јединствену функционалну урбану целину са тадашњим насељем на простору античког Сирмија, данашње Сремске Митровице, те да је, према томе, у територијалном смислу било везано за простор између Саве и Дунава, а не за онај јужно од Саве.

Као што је већ наглашено, међуречје Саве и Дунава контролисали су током читавог IX века Франци, а затим Угри, што не оставља простор за могућност да је Сремска епископија настала у оквиру организације Бугарске цркве. С друге стране, сачувани археолошки материјал са локалитета у Мачванској Митровици јасно показује да се настанак најстарије од три цркве, као и самог

---

24 *Györffy*, Pregled dobara, 14–21; *Gračanin*, Južna Panonija, 208–213.

25 *Алексић*, Мачва, 6–7, 27–28, 33–39, 60–67, 79–84. Да се не би смело тврдити да је Сава текла данашњим коритом и у средњем веку упозорио је већ *Благојевић*, Насеља, 79–86, који је узевши у обзир резултате хидролошких истраживања тог терена и анализиравши положај топонима који се наводе на том простору у средњовековним и изворима из раног османског периода, дошао до закључка да су ток Засавице и доњи ток Битве у средњем веку представљали северну границу подручја које се тада сматрало и називало Мачвом. Савска острва код Сирмија (Cassia и Carbonaria) помињу и позноантички извори, а једно од њих се идентификује управо са простором на коме је Мачванска Митровица, *Györffy*, Pregled dobara, 8–18; *Jeremić*, Sirmium – grad na vodi, passim, посебно 83–124. У току су детаљна хидролошка и геоморфолошка истраживања тог терена која спроводе стручњаци Географског института „Јован Цвијић“, на челу са др Јеленом Ћалић, а овом се приликом захваљујемо на љубазној помоћи коју нам је пружила и уступљеним геоморфолошким и хидрографским картама тог подручја.

насеља око ње, може везати за средину и другу половину X века.[26] Најстарији примерци новца нађени на њему потичу такође из тог времена – у питању су византијски новчићи цара Јована I Цимискија (969–976) и анонимни фолиси из периода 976–о. 1030/35.[27] Не упућује ли то на могућност да хронолошки оквир постанка градског насеља и црквеног средишта у Мачванској Митровици потражимо у историјском контексту Цимискијеве реокупације северног дела Балканског полуострва 971. године? Као што је добро познато, његова акција на северу Балкана се није ограничила на уништење Бугарског царства, већ су византијске снаге том приликом покориле и Српске земље, где је био основан катепанат у Расу.[28] На исти начин је под византијску контролу могао доспети и Срем између Саве и Дунава, као стратешки значајна област за одбрану нових граница Царства, са снажним упориштем на месту древног Сирмија, али не на рушевинама античког града са севера отвореног према Панонској равници и изложеног могућим угарским нападима, него на природно боље утврђеном положају на острву између рукаваца Саве.[29] Пошто је устанак Самуила и његове браће 976. године поништио готово све тековине Цимискијевих освајања,[30] и византијски је Сирмијум доспео у њихове руке, а Самуило га је поверио на управу Сермону.[31] Примерци његовог новца пронађени на обали Дунава сведоче да се његова управа протезала на целом простору између двеју река.[32] Сремска епископија се први пут помиње 1019. године у Првој повељи цара Василија II Охридској архиепископији, као један од њених суфрагана, а настала је свакако нешто раније, у време Самуила и Сермона, а можда још и у време Цимискија, у сваком случају крајем X или почетком XI века, када и њена катедрална црква (друга црква у Мачванској Митровици).[33]

---

26 *Пойовић*, Сирмијска епископија, 296; *Исйи*, „Методијев" гроб, 300–302; *Исйи*, Култни континуитет, 303; *Minić*, Site, 20–22, 66–67; *Ercegović-Pavlović*, Nécropoles, 40–41.

27 *Пойовић*, Sirmium – Митровица (Сремска и Мачванска) (1967), 82; *Исйи*, Каталог византијског новца, Sirmium, 325–342; *Исйи*, Остава, Sirmium, 343–344; *Minić*, Site, 58–60, 66–67.

28 *Максимовић*, Организација, 35–36; *Пириваѿрић*, Византијска тема Морава, 175–176; *Krsmanović*, Province, 135–136; *Комаѿина П.*, Србија и Дукља, 170–171.

29 Посебно треба имати у виду чињеницу да су Угри, који су га до тада држали, током X века предузели неколико разорних продора на царску територију, све до зидина Цариграда, а да су њихови упади били нарочито учестали у деценији која је претходила Цимискијевом уништењу Бугарског царства 971. и да су пружили значајну помоћ руском кнезу Свјатославу у походу против Ромеја 970. године, *Moravscik*, Byzantium and the Magyars, 49–61.

30 *Пириваѿрић*, Самуилова држава, 31–71, 73–92.

31 *Ферјанчић*, Сирмијум, 50–51; *Пириваѿрић*, Самуилова држава, 99, 131–132.

32 *Schlumberger*, Monnais, 173–176.

33 *Пойовић*, Сирмијска епископија, 293–295. Пошто се у Првој охридској повељи цара Василија II за Сремску епископију, за разлику од већине осталих, не наводе поименично градови и предели који су јој припадали, тешко је рећи где се простирало њено јурисдикционо подручје, тј. да ли само северно од Саве, *Новаковић*, Охридска архиепископија, 90–91, или са обе стране њеног доњег тока, *Динић*, Средњовековни Срем, 2–3; *Bubalo*, Jurisdikcija, 41–42; *Комаѿина И.*, Црква и држава, 111–112. Новаковићево мишљење да је Београдска епископија обухватала цело подручје до Саве и Дрине, *Новаковић*, Охридска архиепископија, 88–90, имало би потврду у каснијем развоју,

Када је византијски војсковођа Константин Диоген убио Сермона и заузео Сирмијум 1019. године, према речима Јована Скилице, „постављен је да управља новоосвојеном земљом."[34] Тиме је успостављена нова византијска војноуправна јединица са седиштем у Сирмију, која се у науци најчешће назива *темом Сирмијум*, али чији стварни ранг и место у царској административној подели заправо нису познати.[35] Где се пак простирала та „новоосвојена земља" којом је Диоген имао да управља из Сирмија? Пошто је приликом свог доласка пред Сирмијум већ био „архонт тамошњих предела", што се свакако односило на подручја која су се налазила јужно од града,[36] то би ту „новоосвојену земљу", по свој прилици, требало да тражимо у правцу севера, а то је међуречје Саве и Дунава. Сам Скилица пише како је Константин Диоген, „архонт тамошњих предела", дошавши пред Сирмијум, позвао Сермона да се састану „на средини реке која је протицала између" (κατὰ τὸ μέσον τοῦ παραρρέοντος μεταξὺ ποταμοῦ),[37] што је свакако значило да је Сава раздвајала Диогенову територију на југу од Сермонове на северу. Византијска контрола можда није била увек чврста на целом том простору, нарочито уз Дунав, где су одређени утицај повремено могли имати и угарски краљеви, о чему би сведочило присуство њиховог новца у Батајници, Новим Бановцима и Сурдуку.[38] С друге стране, и у самој угарској традицији је касније постојала успомена на то да су они територију Срема освојили у XI веку, пошто је у тобожњој повељи угарског палатина Рада из 1057. године, а заправо фалсификату печујског епископа Бартоломеја из прве пловине XIII века о уступању манастира Св. Димитрија у Сремској Митровици Печујској епископији, забележено како је палатин Радо „многим ратним дејствима целу ту провинцију Светој круни исправио и поново задобио" (quod multis bellicis laboribus cum tota provicia illa sancte corone rectificavi et iterum acquisivi).[39] О чвршћем

из XIII–XIV века, када је цео тај простор доиста припадао Београдској епископији, која се тада називала и *Мачевска*, тј. Мачванска, *Комашина И.*, Црква и држава, 373–375.

34 Scylitzes, 365–366. Скилица касније на још два места помиње Диогена као управитеља Сирмија, Ibidem, 373, 376.

35 Извесно је да она није била истоветна са *шемом Србијом*, познатом из сфрагистичког материјала, како се у историографији понекад држи, уп. *Ферјанчић*, Сирмијум, 51–52; *Wasilewski*, Thème, 465–482; *Максимовић*, Организација, 39–42; *Krsmanović*, Province in change, 198–200; *Bubalo*, Jurisdikcija, 28–29; *Комашина П.*, Србија и Дукља, 174–178; *Wassiliou-Seibt*, Byzantinische Verteidigungssystem, 182–190.

36 Scylitzes, 365; *Максимовић*, Организација, 41; *Комашина П.*, Србија и Дукља, 174–176.

37 Scylitzes, 365. Уколико је Сермоново упориште у Сирмију било у Мачванској Митровици, онда Скиличин податак потврђује постојање значајног речног тока, свакако рукавца Саве, био он главни или споредни, јужно од њега. Уп. и *Gračanin*, Južna Panonija, 209, n. 246.

38 *Gračanin*, Južna Panonija, 209–210. Остала налазишта новца угарских краљева из XI века која аутор наводи (околина Осијека, Вуковара и Винковаца) лежала су сувише према северозападу и свакако изван домашаја византијске управе у Сирмију.

39 Diplomata Hungariae Antiquissima I, 162, no. 46; *Györffy*, Pregled dobara, 54–63. У византијским изворима постоје подаци о византијско-угарским борбама у време цара Исака I Комнина (1057–1059), Attaliates, 66–67; Skylitzes Continuatus, 106–107; *Ферјанчић*, Сирмијум, 53; *Wasilewski*, Thème, 478; *Moravcsik*, Byzantium and the Magyars, 62–63. Можда је тада дошло до успостављања

и трајнијем византијском присуству у међуречју Саве и Дунава сведочили би и подаци Јована Кинама о свечаном дочеку који је тамошње становништво и свештенство приредило цару Манојлу Комнину 1164. године, певајући грчке црквене химне.[40]

Управо Јован Кинам сведочи и да византијски Сирмијум тог времена није био ограничен на савску аду у данашњој Мачванској Митровици, него да је обухватао и насеље на месту античког Сирмија на левој обали Саве, које се у то време развијало.[41] Он, наиме, пише како је „народ Хуна", који је иначе „веома често пустошио ромејску земљу", „нешто мало пре владавине Алексија Комнина (1081–1118) освојио Сирмијум и покоривши многе подунавске градове стигао све до Ниша", одакле су однели руку Св. Прокопија, коју су потом, „дошавши у Сирмијум, положили у тамошњи Храм Светог Димитрија, који је у давна времена био подигао управитељ Илирика."[42] То је први поуздани помен тог, у каснијим изворима више пута посведоченог, значајног православног манастира, који је опстао у римокатоличкој Угарској све до 1344. године. Тај манастир, подигнут свакако за време византијске владавине градом, налазио се на левој обали Саве, у данашњој Сремској Митровици, која је по њему и добила име, премда не на месту позноантичке базилике о којој пише Кинам.[43] Сирмијум који су освојили Угри био је, дакле, онај у коме се налазила и Црква Св. Димитрија, што јасно сведочи да су у то време насеље на тадашњем савском острву а данашњој Мачванској Митровици, у коме се налазио катедрални храм Сирмијске епископије, и насеље на левој обали Саве, на месту античког Сирмија и касније Сремске Митровице, са Црквом Св. Димитрија, чинили јединствену функционалну целину, која је представљала снажно упориште византијског присуства северно од Саве. Сирмијум се простирао на левој обали Саве и када је 1164. године поново пао у византијске руке, а цар Манојло узео руку Св. Прокопија из Цркве Св. Димитрија и вратио је у Ниш остатку свечевих моштију.[44] Рушевине Сирмија, „некада славног града", које су опазили крсташи 1189. године, налазиле су се, дакако, северно од реке, куда су они пролазили.[45]

Јован Кинам је једини извор који изричито помиње угарско освајање Сирмија „мало пре владавине Алексија Комнина", то јест у време угарско-византијских борби из 1071–1072. године. У вези с тим догађајима Нићифор Вријеније

чвршћег угарског присуства у подунавском делу Срема, које се наслућује из података у вези са догађајима из 1071/1072. године, уп. даље, нап. 49.

40 Cinnamus, 221; ВИИНЈ IV, 69–70; *Györffy*, Pregled dobara, 24.

41 *Поповић*, Преглед топографије, 133–134; *Minić*, Site, 69–70.

42 Cinnamus, 227.

43 О Манастиру Св. Димитрија у Сирмију (Сремској Митровици), up. *Györffy*, Pregled dobara, 8–63; *Харди*, Галички кнежеви, 65–76; *Andrić*, Bazilijanski i benediktinski samostan, 115–173; *Bubalo*, Jurisdikcija, 37–40.

44 Cinnamus, 227; ВИИНЈ IV, 74–75.

45 Historia de expeditione Friderici, 26; ВИИНЈ IV, 74–75, нап. 188.

пише како су на почетку владавине цара Михаила VII Дуке (1071–1078), у време сталних упада Печенега са севера и великог устанка словенског становништва централног Балкана уз помоћ српских владара,[46] „сам Сирмијум и места око реке Саве (καὶ αὐτὸ δὴ τὸ Σίρμιον καὶ τὰ περὶ τὸν Σαβίαν ποταμὸν χωρία) и подунавски градови све до Видина тешко пострадали“,[47] док позније угарске хронике с пуно детаља описују угарску опсаду Београда, његово освајање и даљи продор до Ниша, одакле су однели велики плен.[48] Старо уверење о трајном угарском запоседању Сирмија 1071. године донекле је пољуљано проналаском на локалитету у Мачванској Митровици печата „Алексија Комнина, севаста и великог доместика“, што су титула и положај које је будући цар заузимао у периоду између почетка 1079. и марта 1081.[49] У сваком случају, међуречје Саве и Дунава било је 1096. године, у време проласка крсташа Првог крсташког рата, чврсто у угарским рукама, али њихово главно упориште у њему више није био Сирмијум, већ Земун насупрот византијског Београда.[50] Православна Сремска епископија

---

46 Bryennius, 209–211; *Комашина И.*, Срби на путу крсташа, 59–60.

47 Bryennius, 211.

48 Према угарским изворима, повод за напад је био упад Печенега са византијске територије преко Београда на угарске поседе преко Саве, „на поље Бузијаш“ (in campum Buzias). Угарски краљ Соломон (1063–1074) и његов брат од стрица кнез Геза су због тога оптужили византијског управитеља у Београду за издају, јер је „прекршио мировни уговор и добровољно пустио печенешке лупеже да плене Угарску“. Стога су се, „окупивши војску, састали у Сланкамену, где су одржали саветовање на коме су одлучили да опседну издајнички Београд“, а затим су „покрећући таборе сишли око реке Саве према Београду“, прешли преко реке „у Бугарску“ и опсели град, који су после дуже опсаде заузели, а затим продрли дубоко у византијску територију све до Ниша, који су такође освојили, разорили и однели велики плен, Scriptores I, 370–377; II, 39, 75–76, 178–180; *Ферјанчић*, Сирмијум, 53. У науци су ти редови дали повода закључцима да су Угри већ и пре почетка борби владали подручјем између Саве и Дунава, пошто је наведено како су Печенези преко византијског Београда прешли Саву и пљачкали Угарску „на пољу Бузијаш“, које се најчешће лоцира у Срем, и то у околину Земуна, те како су се угарске војске састале у Сланкамену, *Györffy*, Pregled dobara, 19; *Калић-Мијушковић*, Београд, 40–43; *Иста*, Подаци, 53–55; *Иста*, Земун, 412–414; *Gračanin*, Južna Panonija, 210–212; *Bubalo*, Jurisdikcija, 29–30, 43; *Стојковски*, Бачки жупан Вид, 64–65. Ти подаци се, међутим, очигледно односе само на подунавски део Срема. Византијска власт се, свакако, још увек одржавала у посавском делу и самом граду Сирмију, на шта можда упућују и саме речи Нићифора Вријенија, који говори о страдању „Сирмија и места око реке Саве“.

49 *Ферјанчић*, Византијски печат, 47–52; *Максимовић*, *Поповић*, Византијски печати, 456–458, на основу тог налаза су изнели мишљење да Угри нису задржали Сирмијум после 1071, већ да је у њему, као и у Београду, након њиховог повлачења обновљена византијска власт, која је постојала и десетак година касније. Према другом гледишту, чињеница да је печат пронађен у Мачванској Митровици сведочи управо о томе да је то био византијски Сирмијум, који је и након 1071. године, када су Угри освојили међуречје Саве и Дунава, остао под византијском влашћу као седиште теме Сирмијум и Сремске епископије, *Ферјанчић*, Проблем, 51–52; *Bubalo*, Jurisdikcija, 43. Слично и *Andrić*, Bazilijanski i benediktinski samostan, 121–122, сматра да налаз печата у Мачванској Митровици није релевантан за питање византијске власти у Сирмију на левој обали Саве. *Gračanin*, Južna Panonija, 211–212, сматра да су Угри 1071. освојили заправо само Мачванску Митровицу, коју су Византинци повратили до краја деценије. Он помиње и то да су на локалитету у Мачванској Митровици пронађене и две номизме цара Нићифора III Вотанијата (1078–1081), али не наводи одакле је преузео тај податак.

50 *Калић*, Подаци, 49–58; *Иста*, Земун, 412–414; *Ферјанчић*, Византијски печат, 50–52; *Максимовић*, *Поповић*, Византијски печати, 458; *Комашина И.*, Срби на путу крсташа, 60–63.

је по свој прилици наджевела византијску владавину њеним подручјем бар за неко време, пошто се помиње међу суфраганима охридског архиепископа у епископској нотицији Цариградске патријаршије бр. 13, насталој после 1084. године (ὁ Σιρμίου), али не и у њеној млађој редакцији из XII–XIII века.[51] Насеље у Мачванској Митровици делило је у потпуности судбину оног на левој обали Саве – у њему пронађени примерци новца угарских краљева Соломона (1063–1074), затим Коломана (1095–1116), Стефана II (1116–1131), Беле II (1131–1141) и Гезе II (1141–1162), те Беле III (1172–1196), односно византијског цара Манојла I Комнина (1143–1180), савршено одражавају оно што се из писаних извора зна о смењивању политичке власти над Сирмијем у то време, наиме, да су њиме владали Угри до 1164, када га је заузео византијски цар Манојло Комнин, да би га после његове смрти 1180. поново преузео угарски краљ Бела III.[52]

Назив „Сирмијум", тј. „Срем" (Срѣмь), од вулгарнолатинског Sermium, у X и XI веку је још увек означавао само град, а не и територију,[53] која у изворима тог времена нема устаљени назив, па је тако Порфирогенит неодређено назива „земља између Саве и Дунава", код Скилице је то само неименована „новоосвојена земља" којом управља заповедник Сирмија, док Врјеније помиње „Сирмијум и места око реке Саве" насупрот „подунавским градовима све до Видина". Као име за територију, поред уобичајеног значења града на обали Саве, назив „Сирмијум" (Σίρμιον) први пут се јавља у XII веку, код Јована Кинама. Међутим, ни тада тај назив још увек није устаљен, па тако његов нешто млађи савременик Никита Хонијат исту земљу назива „Франкохорион" (Φραγγοχώριον, „Франачка земља"). Угри су је пак у XII и XIII веку звали „Marchia", то јест „погранична

---

51 Notitiae, 13.848; *Стојковски*, Бач, 383–384; *Коматина И.*, Црква и држава, 107–108. О даљој судбини Сремске епископије такође постоје два супротстављена гледишта. По једном, које се темељи на податку Јована Кинама, који описујући долазак цара Манојла I Комнина 1164. године, из Срема преко Дунава у Бач (Παγάτζιον), за тај град каже да је „главни (μητρόπολις) међу градовима у Сирмију, ту има седиште архијереј тог народа", Cinnamus, 222; седиште Сремске епископије је после угарског освајања Сирмија премештено у Бач, да би касније сама епископија била претворена у римокатоличку и спојена са Калочком архиепископијом у јединствену Каличко-бачку архиепископију, *Györffy*, Pregled dobara, 21–24; *Стојковски*, Бач, 380–385; *Исти*, Црквена историја, 116–125. По другом гледишту, које се заснива на податку из писма папе Гргура IX из 1229. године да у Мачванској Митровици постоји „велика црква коју народ те земље (тј. „Оностраног Срема") зове епископском" (maiori ecclesia, quam terre illius homines episcopalem appellant), *Theiner*, Monumenta Hungariae I, 88–89, пошто су Угри освојили међуречје Саве и Дунава, али не и Мачванску Митровицу, православна Сремска епископија са седиштем у њој је наставила да постоји, али је њена јурисдикција била сведена на десну обалу Саве, све док се није угасила око 1229. године или пре ње, *Динић*, Средњовековни Срем, 2–3; *Ћирковић*, Civitas, 60; *Ферјанчић*, Проблем, 51–52; *Bubalo*, Jurisdikcija, 40–42. *Поповић*, Сирмијска епископија, 292–293; *Исти*, Култни континуитет, 304, настоји да помири обе тезе, те сматра да је Сремска епископија 1071–1072. премештена у Бач, али да је обновљена у Мачванској Митровици у време цара Манојла Комнина између 1164. и 1180.

52 *Minić*, Site, 58–60, 66–67, 69; *Ercegović-Pavlović*, Nécropoles, 44–54, 56; *Ферјанчић*, Сирмијум, 54–56. Према томе, теза по којој је насеље у Мачванској Митровици остало византијско погранично упориште након угарског освајања Сирмија на левој обали Саве, *Ферјанчић*, Проблем, 51–52; *Bubalo*, Jurisdikcija, 43, нема изворну потпору.

53 *Динић*, Средњовековни Срем, 1–3; *Wasilewski*, Thème, 476–477; *Ферјанчић*, Сирмијум, 54.

земља“, „крајиште, крајина“, због њеног пограничног положаја према Византији после 1071. године.[54] Како се онда може говорити о подели на „Овострани“ и „Онострани“ Срем у X и XI веку, кад у то време тај назив уопште и не означава неку одређену територију, него само један град? С друге стране, назив „Сирмијум“ (Σίρμιον) који Јован Кинам често користи описујући византијско-угарске борбе 1127–1129, 1151. и 1164–1167. године, сасвим се јасно односи на територију коју он на једном месту описује као „острво које реке Истар (Дунав) и Сава, текући из Алпа на хунској земљи саме од себе образују тиме што се горе међусобно раздвајају и после дугог тока унаоколо поново спајају“,[55] где је византијска војска увек ступала прелазећи Саву између Београда и Земуна, који се описује као главно и најзначајније место у тој земљи.[56] Описујући исте византијско-угарске борбе у XII веку, Никита Хонијат земљу коју Кинам назива „Сирмијум“ зове „Франкохорион“ (Φραγγοχώριον), истичући да је то „најплоднији део хунске земље који се... шири између река Саве и Истра (Дунава)“, односно „велика и многољудна област Угарске која се пружа између река Истра и Саве“.[57] Према томе, још увек нема ни говора о „Овостраном“ и „Оностраном“ Срему, пошто Кинамов „Сирмијум“ и Хонијатов „Франкохорион“ означавају искључиво међуречје Саве и Дунава.

Десна обала Саве је припадала средином XII века, ако је веровати подацима савремених византијских ретора – Србима. Наиме, када је цар Манојло I Комнин однео 1150–1151. године велику победу над Србима, поузданим угарским савезницима у тадашњим византијско-угарским ратовима, присилио их је да га прате у његовом предстојећем походу на Угарску. Описујући те догађаје у свом похвалном слову цару Манојлу, један од најистакнутијих византијских беседника тог времена, Михаило Солунски, запажа да су „Дачани“ и „Гепиди“, тј. Срби и Угри „сродни и суседни“ и да их „место боравишта сједињује“, те да су „толико блиски суседи да воду с крвљу помешану тек што не пију с исте обале, него са супротних обала реке“, мислећи свакако на Саву, тако да је цар Манојло морао да „местом боравишта неодвојене Дачане крвљу мисли растави од мисли Гепида, а Гепиде удаљи од дачке земље“.[58] На још једном месту исти беседник

54 Према Псеудо-Ансберту, крсташи Трећег крсташког похода су јуна 1189. године боравили „in marchia quae est inter Ungariam et fines Greciae“, где су се налазили „vico ad sanctum Georgium“ (Чалма), „Francauilla“ (Манђелос) и „Sirmium, famosam quondam civitatem“, који је тада лежао у рушевинама, Historia de expeditione Friderici, 26. Исти назив Marchia за Срем користи и магистар Руђер у свом *Carmen miserabile* о монголском пустошењу Угарске 1241–1242. године, Scriptores II, 568. *Györffy*, Pregled dobara, 18–21, сматра да је назив Marchia ушао у употребу после угарског освајања Срема 1071–1072. године, након чега се у изворима појављују угарски достојанственици са титулом comes confiniorum („погранични жупан“), а да су пре тога Угри ту земљу називали *Bulgan*. Не може се прихватити мишљење да тај назив потиче још из времена краља Стефана I (997–1038) и његове тобожње организације угарске власти у међуречју Саве и Дунава, *Gračanin*, Južna Panonija, 209, и нап. 247.

55 Cinnamus, 114.

56 Cinnamus, 10–11, 114–115, 217–227, 231–232, 238–249, 257–261, 270–274; ВИИНЈ IV, 6–14, 39–44, 67–101; *Калић*, Земун, 414–441; *Иста*, Угарски двор, 643–651. О византијско-угарским борбама у XII веку, cf. *Stephenson*, Byzantium's Balkan Frontier, 205–274.

57 Choniates, 18, 92, 127; ВИИНЈ IV, 117–119, 124–127, 130–143.

58 *Regel*, 143–144; ВИИНЈ IV, 188–190.

истиче како је „владар Гепида", тј. Угара, погранични са „дачким народом", тј. Србима,[59] али је ово свакако најречитије, пошто садржи изричит податак да је река Сава била граница између Срба и Угара.[60] Можда би у вези с тим требало подсетити на добро познати податак Јована Кинама који описујући поход цара Манојла у Србију 1150. године наводи како је царева војска, пошто је „стигла близу Саве, одатле заокренула према другој реци по имену Дрина, која извире негде горе и раздваја Босну од остале Србије".[61] Не постоји стварни разлог због кога се та констатација не би односила на цео њен ток, све до ушћа у Саву.

Срем између Саве и Дунава препустио је 1164. године угарски краљ Стефан III (1162–1172) византијском цару Манојлу, заштитнику његовог млађег брата Беле, као део, уз Хрватску и Далмацију, тзв. „Белине баштине", апанаже коју му је одредио њихов отац Геза II.[62] Међутим, Бела је, тада већ као угарски краљ, одмах после цареве смрти 1180. године повратио ту територију, а потом продро у дубину византијске територије, освојио Београд и Браничево и у савезу са српским великим жупаном Стефаном Немањом разорио Ниш и Сердику. Када је 1186. године склопио мир са новим византијским царем Исаком II Анђелом (1185–1195) и дао му своју кћерку Маргариту за жену, вратио је освојене територије Ромејима под видом мираза њихове нове царице.[63] Уочи пропасти Ромејског царства 1204. године, те територије су присвојили Бугари, па их је Белин син краљ Емерик (1196–1204), полажући право на „земљу коју је његов отац дао његовој сестри, грчкој царици у мираз" (terram quam pater tuus… sorori tue imperatorici Grecorum dedit in dotem), напао „на реци Морави", и освојио „пет бугарских епископија".[64] Спорни „Маргаритин мираз" свакако је обухватао „све што је некад припадало Византији, све до међа Немањине Србије", чија је

---

59 *Regel*, 163; ВИИНЈ IV, 190–191.

60 Схватање по коме српска територија у раном средњем веку није прелазила линију Чемерно–Голија–Јавор–Златибор, *Новаковић*, О границама, 167, је напуштено, па је *Живковић*, О северним границама, 7–17; *Исти*, Једна хипотеза, 11–14, изнео гледиште по коме је северна граница српског подручја била река Сава. О политичкој организацији народа у раном средњем веку и проблему граница, уп. *Коматина П.*, О српско-бугарској граници, 31–38. У прилог тези да се подручје српског етничког присуства и политичке организације у раном средњем веку на северу дотицало Саве може се навести чињеница да се иза формулације „архонт тамошњих предела", коју за Константина Диогена користи Јован Скилица при опису његовог освајања Сирмија 1019. године, крије заправо функција *стратега Србије*, коју је Константин заузимао током 1018–1019. године, уп. *Максимовић*, Организација, 41; *Коматина П.*, Србија и Дукља, 174–178. Ситуација пак крајем XI и почетком XII века већ није морала бити знатније различита од оне која је посведочена средином XII века.

61 Cinnamus, 104; ВИИНЈ IV, 27–28.

62 Cinnamus, 214–215, 247–248; ВИИНЈ IV, 66–67, 85–86, нап. 235; *Ферјанчић*, Сирмијум, 54–55; *Moravcsik*, Byzantium and the Magyars, 82–83. Стефан III се није лако помирио са губитком те територије, па су борбе у Срему потрајале све до коначне византијске победе 1167. године, cf. *Stephenson*, Byzantium's Balkan Frontier, 247–261, 266–274.

63 Choniates, 267–268, 275–277, 368; *Moravcsik*, Pour une alliance, 558–562; *Ферјанчић*, Проблем, 49; *Stephenson*, Byzantium's Balkan Frontier, 281–284, 289; *Пириватрић*, Хронологија, 49–50; *Коматина И.*, „И обнови своју дедовину " (у штампи).

64 *Theiner*, Monumenta Slavorum, 30, 36; *Станојевић*, Хронологија, 96–101; *Коматина И.*, Црква и држава, 253–254; *Харди*, Један прилог, 130–131.

североисточна граница у другој деценији XIII века била код Равног (Ћуприје),[65] у сваком случају Београд и Браничево, у којима се све до око 1230. смењивала угарска и бугарска власт.[66]

С друге стране, изричитих података да је „Маргаритин мираз" обухватао и „Срем северно и јужно од Саве", укључујући, дакле, "Онострани Срем", тј. Мачву, нема, а одсуство сведочанстава о томе да су српски владари тог времена контролисали област између Рудника и Саве није довољан аргумент у прилог таквој тврдњи.[67] Сам Срем северно од Саве ни у ком случају није спадао у „Маргаритин мираз", пошто њега краљ Бела III није сматрао освојеном византијском територијом, већ угарском територијом коју је он као део своје баштине повратио одмах после смрти цара Манојла 1180. и није га препустио Исаку Анђелу 1186.[68] Што се тиче Мачве која је средином XII века припадала Србима, нема никаквих доказа о византијском присуству и владавини у њој крајем тог и почетком наредног века. У науци се само констатује како је та територија у то време највероватније била „под угарским утицајем".[69] Ширење угарског утицаја и присуства на подручје јужно од Саве, по свој прилици, није било у вези са присвајањем византијског „Маргаритиног мираза", него са све учесталијим угарско-српским ратним сукобима који су од краја XII века заменили снажне савезничке односе који су обележили највећи део тог столећа. У изворима с краја XII и почетка XIII века забележено је неколико угарских напада на Србију – најпре Беле III крајем 1192. или у првој половини 1193, затим Емерика у јеку грађанског рата између Стефана и Вукана 1202. године, којом приликом је за себе присвојио и титулу „краља Србије" (rex Serviae), потом две озбиљне претње силом од стране Андрије II 1215. или 1216. и између 1219. и 1229. и коначно његов напад до кога је дошло пре 1229. године.[70] Ако је веровати Теодосију, у време дипломатске мисије архиепископа Саве код Андрије II (1205–1235) нешто после 1219. године, река Сава је и даље доживљавана као српско-угарска међа, пошто хагиограф пише како је угарски краљ послао своје велможе да прате архиепископа „док га не преведу и преко реке Саве".[71]

Како је, дакле, подручје Мачве постало „Онострани Срем" и какве то везе има са Маргаритом и њеним миразом? Најпре треба истаћи чињеницу да су Угри на простору Срема између Саве и Дунава после 1180. године успоставили Сремску жупанију, која се у изворима први пут помиње 1222. године, када ју

---

65 *Ћирковић*, Земља Мачва, 4.

66 *Динић*, Браничево, 95–96; *Ферјанчић*, Проблем, 50; *Узелац*, Под сенком пса, 117–120; *Комашина И.*, Rex Serviae, 56, нап. 28; *Харди*, Један прилог, 131–132.

67 Уп. *Ћирковић*, Католичке парохије, 252; *Ферјанчић*, Проблем, 51–55; *Ћирковић*, Земља Мачва, 4–5; *Bubalo*, Jurisdikcija, 46–47; *Ivanović*, *Stojkovski*, Reka Sava, 79–80.

68 *Харди*, Један прилог, 131–132; *Комашина И.*, „И обнови своју дедовину " (у штампи).

69 *Ћирковић*, Земља Мачва, 4–5; *Харди*, Један прилог, 132.

70 *Сшанојевић*, О нападу, 109–130; *Комашина И.*, Историјска подлога, 127–129; *Исша*, Црква и држава, 249–252; *Исша*, Rex Serviae, 52–56; *Eadem*, On the attack, 105–109.

71 Теодосије, 159; *Комашина И.*, Rex Serviae, 53–56.

је краљ Андрија II, заједно са Славонским Банатом, Вараждинском, Шомођском и Заладском жупанијом препустио као свадбени дар својој другој супрузи, краљици Јоланти Куртнејској.[72] Његова сестра, некадашња царица Маргарита, вратила се управо у то време, након готово четири деценије проведене у Цариграду и Солуну,[73] у Угарску и од брата добила 1223. године у посед град Ковин и целу Ковинску жупанију, неке мање поседе у Банату и Бачкој жупанији и неколико села у Сремској жупанији уз Дунав.[74] Најзад, 3. марта 1229. године папа Гргур IX упутио је своме легату Егидију писмо посвећено неким питањима у вези са оснивањем нове римокатоличке Сремске епископије,[75] у коме износи како му је калочки архиепископ изложио да је „сестра светлог краља Угарске задобила неку земљу која се зове Оностранi Срем, зарад (или *у корист*) неког дела Угарске који се назива Овострани Срем, и да се горереченом земљом управља према заповестима и располагању горепоменуте краљеве сестре, те да је једног од клирика подређених истом архиепископу одредила за провизора у великој цркви коју људи те земље зову епископском," све док папа не одлучи да ли ће се та црква, „која се придржава грчког обреда", пошто је „суседна и погранична Калочкој архиепископији", припојити новој Сремској епископији „која треба да се оснује у Овостраном Срему", како би се „Словени и Грци који насељавају ту земљу" привели „латинском обреду и послушности Римској цркви".[76]

То писмо папе Гргура IX из марта 1229. године је први, али уједно и једини извор у коме се појављује назив „Онострани Срем" као ознака за територију која је лежала на супротној обали Саве у односу на „Овострани Срем", односно међуречје Саве и Дунава. „Велика црква, коју људи те земље зову епископском", идентификује се са другом црквом у Мачванској Митровици, катедралним храмом некадашње православне Сремске епископије,[77] а то је и први пут да се тадашње насеље у Мачванској Митровици, за које је показано да је увек делило судбину Сирмија на левој обали Саве и још од раније припадало Угарској, сматра местом у „оностраном Срему", тј. са друге стране Саве.[78] Писмо недвосмислено сведочи о томе да је у том тренутку Маргарита владала „Оностраним Сремом", а

---

72 *Theiner*, Monumenta Hungariae, 35; *Харди*, Један прилог, 123, 127, 134–135.

73 *Ферјанчић*, Проблем, 52–53.

74 *Theiner*, Monumenta Hungariae, 39; *Ферјанчић*, Проблем, 50–51; *Харди*, Један прилог, 118–120, 122–123, 133–135.

75 Одлуку о оснивању нове Сремске епископије у оквиру Калочке архиепископије са столицом у Храму Св. Стефана у Баноштору, задужбини угарског палатина, хрватског бана и српског великог жупана Белоша из средине XII века, донео је папа Гргур IX на молбу калочког архиепископа 20. јануара 1229. године, *Theiner*, Monumenta Hungariae, 88. О поводима и околностима његог оснивања и питањима његог устројства и јурисдикције, up. *Györffy*, Pregled dobara, 60–63; *Bubalo*, Jurisdikcija, 53–59; *Стојковски*, Црквена историја, 132–196.

76 *Theiner*, Monumenta Hungariae, 88–89; *Динић*, Средњовековни Срем, 2–3, 6–9; *Ферјанчић*, Проблем, 51–52; *Bubalo*, Jurisdikcija, 56–57; *Харди*, Један прилог, 121–123.

77 Уп. горе, нап. 19–20.

78 То би могло да буде последица погледа калочког архиепископа, који је цео случај изложио папи, пошто црква у том насељу није припадала његовој дијецези (била јој је „суседна и

како је у питању била територија која се простирала јужно од Саве, дошло се до закључка да је, заправо, реч о делу њеног мираза, односно некадашњој византијској територији.[79] Међутим, недавно је убедљиво показано да су Маргарита и њени синови после ње владали и „Оностраним" и „Овостраним" Сремом".[80] Поседи које је 1223. добила од брата и који су у том тренутку чинили њен целокупан домен („cum omnibus, que impresentiarium rationabiliter possides", у папином писму од 30. марта 1223. којим их ставља под своју заштиту),[81] укључивали су и један мали део Срема, док је читава жупанија у том тренутку била под административном влашћу краљице Јоланте. Међутим, за разлику од Славоније, Вараждинске и Заладске жупаније, у којима се и наредних година јављају краљичини чиновници, са Сремом то више није случај, те је могуће да је убрзо после 1223. године Маргарита преузела административну власт над Сремском жупанијом, чији се жупани неће јављати у изворима наредне три деценије, тј. онолико колико је Срем био под владавином Маргарите и њених синова.[82] Пошто та територија није имала никакве везе са њеним миразом, то је Маргаритина владавина над њом могла почивати само на вољи и одлуци њеног брата краља Андрије II.[83] Након тога, нешто пре 1229. године, подручје њене владавине проширено је и на угарске поседе јужно од Саве. Ако се прихвати тумачење Ђ. Хардија да синтагма „...acquisivit quandam terram que appellatur ulterior Sirmia ratione cuiusdam partis Ungarie, que Citerior Sirmia nuncupatur..." значи да је „Онострани Срем" био стечен *зарад* или *у корист* „Овостраног Срема",[84] то би допустило могућност и да је по њему и назван, то јест, да се име Срема проширило на десну обалу Саве онда када се власт Маргарите као господарице Срема протегла на то подручје. Другим речима, то би значило да назив „Онострани Срем" за подручје Мачве није био географског, него политичког порекла и да је означавао територију која је административно припадала Срему, а која се налазила са друге стране Саве. После Маргарите су том територијом владали њени синови, Виљем од Сент Омера (око 1233) и Јован Анђео (од пре 1235. до после 1242).[85] Њихова власт највероватније није почивала на наследној основи, него,

погранична"), јер у њој није било римокатоличких верника (тамошњи становници били су „Грци и Словени"). Насеље у Мачванској Митровици, од средине XIII века познато као Villa Sancti Irinaei, и касније је било у најтешњој вези са насељем на левој обали Саве, на месту древног Сирмија, званим Villa, односно Civitas Sancti Demetrii (Митровица), *Ћирковић*, Civitas, 60.

79 *Ферјанчић*, Проблем, 51–55; *Ћирковић*, „Црна Гора", 61, 72; *Исти*, Земља Мачва, 4–5; *Bubalo*, Jurisdikcija, 46; *Харди*, Један прилог, 131–136.

80 *Харди*, Један прилог, 122–130.

81 *Theiner*, Monumenta Hungariae, 39.

82 *Харди*, Један прилог, 122–127.

83 *Харди*, Један прилог, 132–136, премда ту чињеницу исправно констатује, настоји да докаже супротно.

84 *Харди*, Један прилог, 122–123.

85 *Ферјанчић*, Проблем, 53–55; *Рокаи*, „Gyletus", 121–127; *Bubalo*, Jurisdikcija, 47; *Харди*, Господари и банови, 67–70; *Исти*, Један прилог, 123–130.

као и у случају Маргарите, на одлуци угарског краља, њиховог ујака Андрије II, чиме би се једино могла објаснити наизглед парадоксална и још необјашњена чињеница да се после Маргарите као владар Срема у изворима прво јавља њен млађи, па тек онда старији син.[86] Ако је судити према њиховим титулама *војводе* односно *господара Срема* (dux/dominus Sirmii/Syrmie), њихови поседи са обе стране Саве су чинили јединствену административну и територијалну целину под именом *Срем* (Sirmium/Syrmia).

У прилог тези да је назив „Оностранi Срем" био политичког порекла сведочила би и чињеница да је нешто пре 1254. на угарским поседима јужно од Саве основано посебно *Мачванско војводство* (касније *Мачванска бановина*),[87] па се назив *Срем* у угарским изворима више никад не користи за ту територију, већ искључиво назив *Мачва*.[88] С друге стране, назив Срем се нешто дуже одржао у српској средини, али такође, у политичком смислу, пре свега. Наиме, када је бивши српски краљ Стефан Драгутин 1284. године од угарског краља Ладислава IV и своје таште, угарске краљице Јелисавете преузео територију којом је она до тада владала као „војвоткиња Мачве" (ducisa de Macho), у српским изворима се за подручје његове владавине, које је обухватало не само поменути посед добијен од угарског краља него и оне пределе у северној Србији које је приликом повлачења с престола добио од новог краља, свог млађег брата Стефана Уроша II 1282, користио назив „Сремска земља".[89] У том смислу је за дубровачке трговце у Србији и Рудник био „у Срему" (in Seremo in contrata de Rudinico").[90] Међутим, када је нестало политичке посебности „Сремске земље" у српској држави, нестало је и имена *Срем* као назива за подручје на десној обали Саве, за које се и у српској средини усталио назив *Мачва*.[91]

---

86 *Харди*, Један прилог, 126–130, исправно закључује да су Маргарита и њени потомци Сремску жупанију држали као владарску апанажу или „херцешки honor", као и што су и други чланови краљевске породице чинили са својим апанажама.

87 У исто време је у „Овостраном Срему" поново устројена Сремска жупанија, која се у претходном периоду помиње само у једној повељи из 1237, *Харди*, Један прилог, 129–130.

88 *Динић*, Из прошлости Срема, 285–286. О Мачванском војводству и бановини, уп. *Ћирковић*, „Црна Гора", 61–72; *Исти*, Земља Мачва, 3–20; *Bubalo*, Jurisdikcija, 47–49; *Харди*, Господари и банови, 70–79; *Исти*, О Мачви, 32–42; *Исти*, Један прилог, 128–129.

89 Код Данила II „краљ Стефан Сремски", „све Српске и Поморске и Подунавске и Сремске земље Стефан краљ", „краљ Стефан од Сремске земље", „држава земље Сремске", „држава његова земља Сремска", „власт земље Сремске", Животи, 18, 22, 94–95, 113–114, само на једном месту „земља звана Мачва, коју му је био дао његов таст краљ угарски", исто, 28; у родословима и летописима „Стефан краљ који је држао Сремску земљу", односно „Сремску земљу и Усорску" или „Срем и Усорску земљу", „Стефан краљ Сремски", „Стефан краљ Срема и Усоре", ССРЛ, 28–31, 36, 48, 50; *Динић*, Средњовековни Срем, 9–12; *Исти*, Област, 123–145; ИСН I, 441–442 (*Љ. Максимовић*); *Krstić*, Rival, 37–38. У Угарској су опет његову територију сматрали једноставно за „regnum Serviae", *Коматина И.*, Rex Serviae, 59–61, док је у познијој историографији оставила трага као „земља краља Стефана", *Динић*, Област, 123–124.

90 *Динић*, Област, 139–142.

91 *Динић*, Из прошлости Срема, 286.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Annales Fuldenses, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores I, ed. *G. H. Pertz*, Hannoverae 1826.

Bayerische Staatsbibliothek, Ms. *Clm. 560*, f. 149^{v}–150^{r}: <http://daten.digitale-sammlungen.de/0007/bsb00079145/images/index.html?id=00079145&groesser=200%&fip=193.174.98.30&no=&seite=320>29.08.2018

Constantine Porphyrogenitus De administrando Imperio, edd. *Gy. Moravcsik*, *R. J. H. Jenkins*, Washington 1967^{2} (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 1).

Diplomata Hungariae Antiquissima I (1000–1131), ed. *G. Györffy*, Budapest 1992.

Einhardi Vita Karoli Magni, edd. *G. H. Pertz*, *G. Waitz*, Monumenta Germaniae Historica, SS rer. Germ. 25, Hannoverae – Lipsiae 1911.

Fontes rerum Byzantinarum I, ed. *W. Regel*, Petropoli 1892.

Gelzer H., Ungedruckte und wenig bekannte Bistümverzeichnisse der orientalischen Kirche II, Byzantinische Zeitschrift 2 (1893) 22–72.

Grivec F., *Tomšič F.*, Constantinus et Methodius Thessalonicenses. Fontes, Radovi Staroslavenskog instituta 4 (1960).

Historia de expeditione Friderici imperatoris, Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I., ed. *A. Chroust*, Monumenta Germaniae Historica, SS rer. Germ. N. S. 5, Berlin 1928.

Ioannes Skylitzes Continuatus, ed. *Eu. Tsolakes*, Thessalonica 1968.

Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum, ed *A. Meineke*, Bonnae 1836 (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae).

Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum, ed. *J. Thurn*, Berlin – New York 1973 (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 5).

Michaelis Attaliotae Historia, ed. *Imm. Bekker*, Bonnae 1853 (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae).

Nicephori Bryenii Historiarum libri quattuor, ed. *P. Gautier*, Bruxelles 1975 (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 9).

Nicetae Choniatae Historia, ed. *J. A. van Dieten*, Berlin – New York 1975 (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 11).

Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae, ed. *J. Darrouzès*, Paris 1981.

Scriptores rerum Hungaricarum I–II, ed. *E. Szentpétery*, Budapest 1937.

Theiner A., Vetera Monumenta Historica Hungariam Sacram Illustrantia I (1216–1352), Romae 1859.

Theiner A., Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium Historiam Illustrantia, Romae 1863.

Theophylactus Achridensis, Clementis Bulgarorum archiepiscopi vita, conversatio, certamen, Patrlologia Graeca 126, 1193–1240.

Византијски извори за историју народа Југославије IV, ур. *Г. Осӣроīорски*, *Ф. Баришић*, Београд 1971 [Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije IV, ur. *G. Ostrogorski*, *F. Barišić*, Beograd 1971].

Животи краљева и архиепископа српских, изд. *Ђ. Даничић*, Загреб 1866 [Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih, izd. *Đ. Daničić*, Zagreb 1866].

Летопис попа Дукљанина, изд. *Ф. Шишић*, Београд–Загреб 1928 [Letopis popa Dukljanina, izd. *F. Šišić*, Beograd–Zagreb 1928].

Стари српски родослови и летописи, изд. *Љ. Сӣојановић*, Београд–Ср. Карловци 1927 [Stari srpski rodoslovi i letopisi, izd. *Lj. Stojanović*, Beograd–Sr. Karlovci 1927].

Теодосије Хиландарац, Живот Светога Саве, изд. *Ђ. Даничић*, прир. *Ђ. Трифуновић*, Београд 1973 [Teodosije Hilandarac, Život Svetoga Save, izd. *Đ. Daničić*, prir. *Đ. Trifunović*, Beograd 1973].

Литература – Secondary Works

Andrić S., Bazilijanski i benediktinski samostan Sv. Dimitrija u Srijemskoj Mitrovici, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 40 (2008) 115–186.

Bubalo Đ., *Mitrović K.*, *Radić R.*, Jurisdikcija Katoličke crkve u Sremu, Beograd 2010.

Bujan S., La Chronique du Prêtre de Dioclée. Un faux document historique, Revue des études byzantines 66 (2008) 5–38.

Bujan S., Orbinijevo izdanje „Ljetopisa popa Dukljanina": povijesni falsifikat, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 43 (2011) 65–80.

Ercegović-Pavlović S., Les necropolis romaines et médiévales de Mačvanska Mitrovica, Sirmium XII, Beograd 1980, 1–60.

Gračanin H., Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovijekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća), Zagreb 2011.

Györffy Gy., Pregled dobara grčkog manastira u Svetom Dimitriju na Savi (Sremska Mitrovica) iz XII veka, Spomenica Istorijskog arhiva Srem 1 (2002) 7–64.

Ivanović M., *Stojkovski B.*, Reka Sava kao granica između Srbije i Ugarske u srednjem veku, Rijeka Sava u povjesti: zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Slavonskom Brodu 18–19. listopada 2013, Slavonski Brod 2015, 77–103.

Jeremić M., Sirmium – grad na vodi, Beograd 2016

Komatina I., On the attack of the Hungarian king Bela III on Serbia in light of the letter of emperor Isaac II to pope Celestine III, Facta Universiatatis. Series: Philosophy, Sociology, Psychology and History 17/2 (2018) 105–110.

Komatina P., The Slavs of the mid-Danube Basin and the Bulgarian expansion in the first half of the 9th century, Zbornik radova Vizantološkog institute 47 (2010) 55–82.

Krsmanović B., The Byzantine Province in Change (on the Threshold between the 10th and 11th century), Belgrade – Athens 2008.

Krstić A., The rival and the vassal of Charles Robert of Anjou: king Vladislav II Nemanjić, Banatica 26/2 (2016) 33–51.

Minić D., Le site d'habitation medieval de Mačvanska Mitrovica, Sirmium XI, Beograd 1980, 1–70.

Moravcsik G., Pour une alliance Byzantino-Hongroise (seconde moitié du XII siècle), Byzantion 8 (1933) 555–568.

Moravscik Gy., Byzantium and the Magyars, Budapest 1970.

Schlumberger G., Monnais d'or d'un chef bulgare du XIe siècle Sermon, gouverneur de Sirmium, Revue archéologique 33 (1877) 173–176.

Stephenson P., Byzantium's Balkan Frontier, Cambridge 2004.

Wasilewski T., Le Thème byzantine de Sirmium – Serbie au XIe et XIIe siècle, Zbornik radova Vizantološkog institute 8/2 (1964) 465–482.

Wassiliou-Seibt A.-K., Das byzantinische Verteidigungssystem an der Balkangrenze (Ende 10.–Ende 11. Jh.), Byzantinoslavica 75/1–2 (2017) 164–190.

Алексић А., Мачва, са нарочитим погледом на поплавне прилике, Гласник СУД 72 (1891) 1–105 [*Aleksić A.*, Mačva, sa naročitim pogledom na poplavne prilike. Glasnik SUD 72 (1891) 1–105].

Благојевић М., Насеља у Мачви и питања српско-угарске границе, Ваљево. Постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 78–92 [*Blagojević M.*, Naselja u Mačvi i pitanja srpsko-ugarske granice, Valjevo. Postanak i uspon gradskog središtva, Valjevo 1994, 78–92].

Динић М., Браничево у средњем веку, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 84–112 [*Dinić M.*, Braničevo u srednjem veku, Srpske zemlje u srednjem veku, Beograd 1978, 84–112].

Динић М., Из прошлости Срема, Српске земље у средњем веку, 285–291 [*Dinić M.*, Iz prošlosti Srema, Srpske zemlje u srednjem veku, 285–291].

Динић М., Област краља Драгутина после Дежева, Српске земље у средњем веку, 123–145 [*Dinić M.*, Oblast kralja Dragutina posle Deževa, Srpske zemlje u srednjem veku, 123–145].

Динић М., Средњовековни Срем, Гласник Историског друштва у Новом Саду 4 (1931) 1–12 [*Dinić M.*, Srednjovekovni Srem, Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu 4 (1931) 1–12].

Живковић Т., Једна хипотеза о пореклу великог жупана Уроша I, Историјски часопис 52 (2005) 9–22 [*Živković T.*, Jedna hipoteza o poreklu velikog župana Uroša I, Istorijski časopis 52 (2005) 9–22].

Живковић Т., О северним границама Србије у раном средњем веку, Зборник Матице српске за историју 63/64 (2001) 7–17 [*Živković T.*, O severnim granicama Srbije u ranom srednjem veku, Zbornik Matice srpske za istoriju 63/64 (2001) 7–17].

Златарски В., История на българската държава през средните векове I–1, София 1918 [*Zlatarski V.*, Istorija na b'lgarskata d'ržava prez srednite vekove I–1, Sofija 1918].

Историја српског народа I, ур. *С. Ћирковић*, Београд 1981 [Istorija srpskog naroda I, ur. *S. Ćirković*, Beograd 1981].

Јиречек К., Хришћански елеменат у топографској номенклатури балканских земаља, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 463–528 [*Jireček K.*, Hrišćanski elemenat u topografskoj nomenklaturi balkanskih zemalja, Zbornik Konstantina Jirečeka I, Beograd 1959, 463–528].

Калић Ј., Вести Константина VII Порфирогенита о Београду, Европа и Срби. Средњи век, Београд 2006, 37–41 [*Kalić J.*, Vesti Konstantina VII Porfirogenita o Beogradu, Evropa i Srbi. Srednji vek, Beograd 2006, 37–41].

Калић Ј., Земун у XII веку, Европа и Срби, 409–441 [*Kalić J.*, Zemun u XII veku, Evropa i Srbi, 409–441].

Калић Ј., Подаци Алберта Ахенског о угарско-византијским односима крајем XI века, Европа и Срби, 49–58 [*Kalić J.*, Podaci Alberta Ahenskog o ugarsko-vizantijskim odnosima krajem XI veka, Evropa i Srbi, 49–58].

Калић Ј., Угарски двор у Срему, Европа и Срби, 643–651 [*Kalić J.*, Ugarski dvor u Sremu, Evropa i Srbi, 643–651].

Калић-Мијушковић Ј., Београд у средњем веку, Београд 1967 [*Kalić-Mijušković J.*, Beograd u srednjem veku, Beograd 1967].

Комашина И., „И обнови своју дедовину и боље је утврди" – Стефан Немања и Стефан Првовенчани и уобличавање српске државности (у штампи) [*Komatina I.*, „I obnovi svoju dedovinu i bolje je utvrdi" – Stefan Nemanja i Stefan Prvovenčani i uobličavanje srpske državnosti (u štampi)].

Комашина И., Rex Serviae у угарској краљевској титули од 1202. до 1402. године, Ниш и Византија XVI, Ниш 2017, 51–66 [*Komatina I.*, Rex Serviae u ugarskoj kraljevskoj tituli od 1202. do 1402. godine, Niš i Vizantija XVI, Niš 2017, 51–66].

Комашина И., Историјска подлога чуда Св. Симеона у житију Симеоновом од Стефана Првовенчаног, Зборник радова Византолошког института 51 (2014) 111–134 [*Komatina I.*, Istorijska podloga čuda Sv. Simeona u žitiju Simeonovom od Stefana Prvovenčanog, Zbornik radova Vizantološkog instituta 51 (2014) 111–134].

Комашина И., Срби на путу крсташа, Историјски часопис 64 (2015) 55–83 [*Komatina I.*, Srbi na putu krstaša, Istorijski časopis 64 (2015) 55–83].

Комашина И., Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века, Београд 2016 [*Komatina I.*, Crkva i država u srpskim zemljama od XI do XIII veka, Beograd 2016].

Комашина П., О српско-бугарској граници у IX и X веку, Зборник радова Византолошког института 52 (2015) 31–42 [*Komatina P.*, O srpsko-bugarskoj granici u IX i X veku, Zbornik radova Vizantološkog instituta 52 (2015) 31–42].

Комашина П., Србија и Дукља у делу Јована Скилице, Зборник радова Византолошког института 49 (2012) 159–186 [*Komatina P.*, Srbija i Duklja u delu Jovana Skilice, Zbornik radova Vizantološkog instituta 49 (2012) 159–186].

Комашина П., Црквена политика Византије од краја иконоборства до смрти цара Василија I, Београд 2014 [*Komatina P.*, Crkvena politika Vizantije od kraja ikonoborstva do smrti cara Vasilija I, Beograd 2014].

Максимовић Љ., *Поповић М.*, Византијски печати подунавске регије у Србији I–II, Византијски свет и Срби, Београд 2008, 455–472 [*Maksimović Lj.*, *Popović M.*, Vizantijski pečati podunavske regije u Srbiji I–II, Vizantijski svet i Srbi, Beograd 2008, 455–472].

Максимовић Љ., Организација византијске власти у новоосвојеним областима после 1018. године, Зборник радова Византолошког института 36 (1997) 31–43 [*Maksimović Lj.*, Organizacija vizantijske vlasti u novoosvojenim oblastima posle 1018. godine, Zbornik radova Vizantološkog instituta 36 (1997) 31–43].

Новаковић Р., О границама Србије и српске државе у средњем веку, Зборник Филозофског факултета у Београду 8 (1964) 153–181 [*Novaković R.*, O granicama Srbije i srpske države u srednjem veku].

Новаковић С., Охридска архиепископија у почетку XI века, Списи из историјске географије, Београд 2003, 61–102 [*Novaković S.*, Ohridska arhiepiskopija u početku XI veka, Spisi iz istorijske geografije, Beograd 2003, 61–102].

Пириватрић С., Хронологија и историјски контекст подизања манастира Студенице. Прилог истраживању проблема, Зограф 39 (2015) 47–56 [*Pirivatrić S.*, Hronologija i istorijski kontekst podizanja manastira Studenice. Prilog istraživanju problema, Zograf 39 (2015) 47–56].

Пириватрић С., Византијска тема Морава и „Моравије" Константина VII Порфирогенита, Зборник радова Византолошког института 36 (1997) 173–201 [*Pirivatrić S.*, Vizantijska tema Morava i "Moravije" Konstantina VII Porfirogenita, Zbornik radova Vizantološkog instituta 36 (1997) 173–201].

Пириватрић С., Самуилова држава. Обим и карактер, Београд 1997 [*Pirivatrić S.*, Samuilova država. Obim i karakter, Beograd 1997].

Поповић В., „Методијев" гроб и епископска црква у Мачванској Митровици, Sirmium. Град царева и мученика, Сремска Митровица 2003, 297–302 [*Popović V.*, „Metodijev" grob i episkopska crkva u Mačvanskoj Mitrovici, Sirmium. Grad careva i mučenika, Sremska Mitrovica 2003, 297–302].

Поповић В., Sirmium – Митровица (Сремска и Мачванска) (1967), Sirmium, 81–86 [*Popović V.*, Sirmium – Mitrovica (Sremska i Mačvanska) (1967), Sirmium, 81–86].

Поповић В., Sirmium, Сремска Митровица, лок. „Зидине" или „Ширинград" у Мачванској Митровици – рано-средњовековна архитектура (1966), Sirmium, 79–80 [*Popović V.*, Sirmium, Sremska Mitrovica, lok. „Zidine" ili „Širingrad" u Mačvanskoj Mitrovici – rano-srednjovekovna arhitektura (1966), Sirmium, 79–80].

Поповић В., Блажени Иринеј, први епископ Сирмијума, Sirmium, 259–263 [*Popović V.*, Blaženi Irinej, prvi episkop Sirmijuma, Sirmium, 259–263].

Поповић В., Ископавања у Сирмијуму, Југославија (E. Ochsenschlager – В. Поповић) (1973), Sirmium, 91–99 [*Popović V.*, Iskopavanja u Sirmijumu, Jugoslavija (E. Ochenschlager – V. Popović) (1973), Sirmium, 91–99].

Поповић В., Каталог византијског новца из Музеја Срема, Sirmium, 325–342 [*Popović V.*, Katalog vizantijskog novca iz Muzeja Srema, Sirmium, 325–342].

Поповић В., Култни континуитет и литерарна традиција у цркви средњовековног Сирмијума, Sirmium, 303–306 [*Popović V.*, Kultni kontinuitet i literarna tradicija u crkvi srednjovekovnog Sirmijuma, Sirmium, 303–306].

Поповић В., Остава анонимних византијских фолиса из Мачванске Митровице, Sirmium, 343–344 [*Popović V.*, Ostava anonimnih vizantijskih folisa iz Mačvanske Mitrovice, Sirmium, 343–344].

Поповић В., Преглед топографије и градске структуре Сирмијума у доба Касног Царства, Sirmium, 121–145 [*Popović V.*, Pregled topografije i gradske strukture Sirmijuma u doba Kasnog Carstva, Sirmium, 121–145].

Поповић В., Сирмијска епископија и средњовековна црква на Балкану, Sirmium, 291–296 [*Popović V.*, Sirmijska episkopija i srednjovekovna crkva na Balkanu, Sirmium, 291–296].

Радичевић Д., *Шпехар П.*, Порфирогенитови међаши на Истру и старомађарски археолошки налази у Војводини, Зборник радова Византолошког института 52 (2015) 43–55 [*Radičević D.*, *Špehar P.*, Porfirogenitovi međaši na Istru i staromađarski arheološki nalazi u Vojvodini, Zbornik radova Vizantološkog instituta 52 (2015) 43–55].

Радојчић Н., Дукљанин о Срему, Гласник Историског друштва у Новом Саду 3 (1930) 20–29 [*Radojčić N.*, Dukljanin o Sremu, Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu 3 (1930) 20–29].

Рокаи П., „Gyletus dux Sirmii", Зборник за историју Матице српске 27 (1983) 121–127 [*Rokai P.*, „Gyletus dux Sirmii", Zbornik za istoriju Matice srpske 27 (1983) 121–127].

Станојевић С., О нападу угарског краља Андрије на Србију, Глас СКА 160 (1934) 109–130 [*Stanojević S.*, O napadu ugarskog kralja Andrije na Srbiju, Glas SKA 160 (1934) 109–130].

Станојевић С., Хронологија борбе између Стевана и Вукана, Глас СКА 153 (1933) 96–101 [*Stanojević S.*, Hronologija borbe između Stevana i Vukana, Glas SKA 153 (1933) 96–101].

Стојковски Б., Бач средиште сремске цркве?, Српска теологија данас 2009. Први годишњи симпосион, Београд 2010, 380–385 [*Stojkovski B.*, Bač središte sremske crkve?, Srpska teologija danas 2009. Prvi godišnji simposion, Beograd 2010, 380–385].

Стојковски Б., Бачки жупан Вид, Споменица Историјског архива Срем 7 (2008) 62–71 [*Stojkovski B.*, Bački župan Vid, Spomenica Istorijskog arhiva Srem 7 (2008) 62–71].

Стојковски Б., Црквена историја Срема у средњем веку (докторска дисертација у рукопису), Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Нови Сад 2014 [*Stojkovski B.*, Crkvena istorija Srema u srednjem veku (doktorska disertacija u rukopisu), Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Novi Sad 2014].

Ћирковић С., „Црна Гора" и проблем српско-угарског граничног подручја, Ваљево. Постанак и развој градског средишта, 59–77 [*Ćirković S.*, „Crna Gora" i problem srpsko-ugarskog graničnog područja, Valjevo. Postanak i uspon gradskog središta, 59–77].

Ћирковић С., Civitas Sancti Demetrii, Сремска Митровица, Сремска Митровица 1969, 59–71 [*Ćirković S.*, Civitas Sancti Demetrii, Sremska Mitrovica, Sremska Mitrovica 1969, 59–71].

Ћирковић С., Земља Мачва и град Мачва, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 74 (2008) 3–20 [*Ćirković S.*, Zemlja Mačva i grad Mačva, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor 74 (2008) 3–20].

Ћирковић С., Католичке парохије у средњовековној Србији, Работници, војници, духовници, Београд 1997, 240–258 [*Ćirković S.*, Katoličke parohije u srednjovekovnoj Srbiji, Rabotnici, vojnici, duhovnici, Beograd 1997, 240–258].

Ћирковић С., Међаши дуж Истра. О јужној граници Мађара у X веку, ур. *Ђ. Бордаш и др.*, 1100 година досељења Мађара у Војводину/A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság, Novi Sad 1997, 27–37 [*Ćirković S.*, Međaši duž Istra. O južnoj granici Mađara u X veku, ur. *Đ. Bordaš i dr.*, 1100 godina doseljenja Mađara u Vojvodinu/ A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság, Novi Sad 1997, 27–37].

Узелац А., Под сенком пса. Татари и јужнословенске земље у другој половини XIII века, Београд 2015 [*Uzelac A.*, Pod senkom psa. Tatari i južnoslovenske zemlje u drugoj polovini XIII veka, Beograd 2015].

Ферјанчић Б., Византијски печат из Сирмијума, Зборник радова Византолошког института 21 (1982) 47–52 [*Ferjančić B.*, Vizantijski pečat iz Sirmijuma, Zbornik radova Vizantološkog instituta 21 (1982) 47–52].

Ферјанчић Б., Проблем византијског наслеђа у северозападној Србији, Ваљево. Постанак и успон градског средишта, 49–58 [*Ferjančić B.*, Problem vizantijskog nasleđa u severozapadnoj Srbiji, Valjevo. Postanak i uspon gradskog središta, 49–58].

Ферјанчић Б., Сирмијум у доба Византије, Сремска Митровица, 33–58 [*Ferjančić B.*, Sirmijum u doba Vizantije, Sremska Mitrovica, 33–58].

Харди Ђ., Галички кнежеви дародавци манастира Св. Димитрија на Сави, Споменица Историјског архива Срем 1 (2002) 65–76 [*Hardi Đ.*, Galički kneževi darodavci manastira Sv. Dimitrija na Savi, Spomenica Istorijskog arhiva Srem 1 (2002) 65–76].

Харди Ђ., Господари и банови Оностраног Срема и Мачве у XIII веку, Споменица Историјског архива Срем 8 (2009) 70–79 [*Hardi Đ.*, Gospodari i banovi Onostranog Srema i Mačve u XIII veku, Spomenica Istorijskog arhiva Srem 8 (2009) 70–79].

Харди Ђ., О Мачви средином XIII века, Споменица Историјског архива Срем 10 (2011) 32–42 [*Hardi Đ.*, O Mačvi sredinom XIII veka, Spomenica Istorijskog arhiva Srem 10 (2011) 32–42].

Харди Ђ., Један прилог познавању византијског наслеђа на тлу Овостраног Срема (Sirmie Citerioris), Зборник радова Византолошког института 54 (2017) 117–142 [*Hardi Đ.*, Jedan prilog poznavanju vizantijskog nasleđa na tlu Ovostranog Srema (Sirmie Citerioris), Zbornik radova Vizantološkog instituta 54 (2017) 117–142].

Ivana Komatina
Institute of History Belgrade
ivana.komatina@iib.ac.rs

Predrag Komatina
Institute for Byzantine Studies, SASA, Belgrade
predrag.komatina@vi.sanu.ac.rs

THE BYZANTINE AND HUNGARIAN SYRMIA IN THE 10TH–13TH CENTURIES

It has been long known that the name "Syrmia" in the Middle Ages meant not only the area between the rivers Sava and Danube, but also the territory on the right bank of the Sava, today's Mačva, which was called in the sources "Further Syrmia" (Sirmia Ulterior). However, scientists have not yet explained in a satisfactory manner how and when it came to denote that region.

Avar rule over the ancient imperial Syrmium came to an end with the Frankish conquest of their realm in 796, and the Franks dominated the region between the Sava and the Danube continuously until the end of the 9th century, as there are no precise data that prove the usually assumed Bulgarian rule over Syrmia during the 9th century. Then the Hungarians (Magyars) held sway over it during the most part of the 10th century. From that period of time there are no traces of a developed human settlement on the site of the ancient Syrmium on the left bank of the Sava River, in today's Sremska Mitrovica. However, from the second half of the 10th century there are traces of a settlement on what is now the right bank of the river in Mačvanska Mitrovica, along with a church assumed to be the episcopal cathedral of the Bishopric of Syrmium, first attested in 1019. Knowing that in a 13th century source that site was described as being in the „Further Syrmia" (Sirmia Ulterior), the conclusion was reached that the name of „Syrmia" already in early Middle Ages denoted both banks of the Sava, and that it was the Syrmia that was under Bulgarian and Byzantine rule in the 10th and 11th centuries as well as the primary area of the jurisdiction of the Orthodox bishop of Syrmium.

However, it cannot be said that the site in Mačvanska Mitrovica at that time was located „on the right bank of the Sava", but rather, because of the hydrological situation of that period, on an island, surrounded by the waters of the Sava on all sides. As in the Ancient times, it formed one functional entity with the settlement that started to develop on the left bank of the river in the 11th century. According to the

sources, not only the cathedral of the Bishopric of Syrmium in Mačvanska Mitrovica, but also the Church of St. Demetrius, known to be in what is now Sremska Mitrovica, was located in the then Syrmium, which as a whole geographically belonged to the area between the Sava and the Danube. Since the settlement in Mačvanska Mitrovica originated in the second half of the 10th century it can be concluded that it was established by the Byzantine emperor John I Tzimiskes (969–976), whose coins are the oldest ones preserved at the site, who, after his destruction of the Bulgarian empire in 971, may have defeated the Hungarians and taken the control of the area. The city and its region were then ruled by Samuel after 976, and then by the Byzantines once more between 1019 and 1071, when the Hungarians conquered Syrmium. Their rule is well attested in Sremska as well as in Mačvanska Mitrovica, and it lasted until 1164. During all of that period the name of „Syrmium" denoted only the city itself, and not the wider region. It was only in the mid-12th century that the name came to mean the whole area, but only the one between the Sava and the Danube. The right bank of the Sava was, according to the contemporary Byzantine authors, held by the Serbs.

The Byzantines ruled Syrmia between the Sava and the Danube for the last time in 1164–1180, after which the Hungarian king Bela III retook it from them. He then conquered some parts of the Empire to the south of the Sava and the Danube, namely Belgrade and Braničevo, but in 1186 he gave it back to the Byzantine emperor Isaac II as a dowry of his daughter Margaret. Thus, the so-called „Margaret's dowry" comprised only those areas and not Syrmia and Mačva, as is usually assumed. The spread of the Hungarian authority to the south of the Sava into Mačva was not connected with the acquisition of the „Margaret's dowry", but with their frequent wars with the Serbs from the late 12th and early 13th century. When Margaret came back to Hungary around 1223 she received from her brother king Andrew II some possessions in the south of the kingdom, and then the whole County of Syrmia, which she ruled not as part of her dowry, but as an appanage from her brother. Some time before 1229 she also received the Hungarian possessions to the south of the Sava, that were added to her dominions in Syrmia, resulting in the spread of the name of „Syrmia" to that region as well. Thus the use of the term „Syrmia" for the territory over the river Sava had political connotation rather then geographic or historic. When that territory was separated from Syrmia in the mid-13th century with the establishment of a separate Duchy of Mačva, it was never called „Syrmia" again in the Hungarian sources, but instead „Mačva", while in the Serbian sources the appelation persisted, also for political reasons, until the first half of the 14th century, when it was finally replaced with the term „Mačva".

Зборник радова Византолошког института LV, 2018.
Zbornik radova Vizantološkog instituta LV, 2018.

UDC: 930.2:003-074(=14'04)“12“
271.222-523.6(495.631)
https://doi.org/10.2298/ZRVI1855165G

CHRISTIAN GASTGEBER
Österreichische Akademie der Wissenschaften
Institut für Mittelalterforschung, Abteilung Byzanzforschung
Christian.Gastgeber@oeaw.ac.at

DIE PRIVILEGIENURKUNDEN KAISER ALEXIOS’ III. ANGELOS FÜR DAS CHILANDAR-KLOSTER (1198, 1199)

PALÄOGRAPHISCH-DIPLOMATISCHES RESÜMEE IM KONTEXT DER URKUNDEN DER ANGELOI-KAISER

Die serbische Geschichte des Kloster Chilandariu beginnt mit zwei erhaltenen Privilegienurkunden, die an die Mönche Symeon und Sabas, den ehemaligen Groß-Župan Serbiens Stefan Nemanja und seinen Sohn Rustikos, gerichtet sind. Der Text ist bereits bezüglich seiner historischen Bedeutung des serbischen Einflusses am Berg Athos ausgewertet worden. Eine kritische Edition beider Texte steht mit Schwarzweiß-Photographien in der Sammlung der Archives de l’Athos mustergültig zur Verfügung. Es fehlt einzig noch eine diplomatische Bewertung der Dokumente im Hinblick darauf, welchen Wert und welche Bedeutung der byzantinische Kaiser und seine Kanzlei den Dokumenten beigemessen haben. Indikatoren dafür sind das Sprachregister (und die Rhetorisierung) sowie die Form der Schrift. Um diesen Stellenwert herauszuarbeiten, sind die beiden Texte mit der sonstigen Urkundenproduktion der Kaiserkanzlei zur Zeit der Angeloi verglichen.

Schlüsselwörter: Diplomatik, Chrysobull, Stefan Nemanja, Sankt Sabas, Chilandariu

The Serbian history of the monastery Chilandariu starts with two preserved privileges, addressed to the monks Symeon and Sabas, the former Great Župan of Serbia Stefan Nemanja and his son Rusticus. The texts have undergone their historical analysis and are basic for the history of the Serbian influence on Mount Athos. A critical edition of both documents with black-white photos is published in the collection of the Archives de l’Athos. Still missing is a mere diplomatic analysis of the documents, how the Byzantine Emperor and his chancery judged the value and importance of these documents. Indicators are the language register (and rhetorisation) and the script. To elaborate this aspect, the two privileges are examined in comparison of the other documents of the imperial chancery under the dynasty of the Angeloi.

Keywords: Diplomatics, Chrysobull, Stefan Nemanja, Saint Sabas, Chilandariu

30 Jahre nach der maßgeblichen kritischen Edition des ersten Bandes der Urkunden im Kloster Chilandariu[1] widmet sich dieser Beitrag den beiden wichtigen Privilegienurkunden Kaiser Alexios' III. Angelos für den Klosterstifter Sabas sowie seinen Vater, den abgedankten Groß-Župan Stefan Nemanja (der ehemalige byzantinische Gegner von Alexios' Bruder Isaakios, nunmehr als Mönch Symeon) von Juni 1198 und Juni 1199[2]. Ein solches Ereignis eines ehemaligen Herrschers, der nach der Regelung der Nachfolge einem der Söhne in das Kloster nachzog und verfallene Klöster am Athos erneuerte, dazu das besondere Renommee seines Sohnes Sabas in orthodoxen Kreisen, dies sollte seinen Niederschlag in besonderen Urkunden haben. Als die besagte kritische Edition 1998 erschien, folgte man in der Präsentation dem Schema der Archives de l'Athos; vertiefende Untersuchungen sah diese Reihe nicht vor, zudem war die Urkundenpaläographie mangels eines fehlenden Überblicks über die gesamte kaiserliche Urkundenproduktion mit Photodokumentation noch nicht in der Lage, diesbezüglich eine Bewertung abzugeben. Mittlerweile ist auch die Forschung zu Sprache und Diktatgebern der Kaiserurkunden vorangeschritten, so dass man eine (Neu)Bewertung dieser beiden Urkunden versuchen darf.

Eine Privilegienurkunde gestattet über das reine Faktum einer besonderen kaiserlichen Gunst mittels Arenga (und Narratio) auch die Vermittlung allgemeiner Ideen (etwa Kaiserideologie) – im Hinblick auf das laute wiederholte Verlesen im Kreise der Privilegierten nicht zu unterschätzendes Propagandamittel – oder sonst welcher Werte. Eine feierliche Sprache – gerade bei einem Gelehrten wie Sabas – war eine Möglichkeit, einen Adressaten auszuzeichnen (oder dieser konnte es sich eventuell auch erkaufen). Byzanz konnte umgekehrt einen „Barbaren" in einem sehr tiefen Sprachregister anschreiben, einerseits um den Unterschied zu betonen, andererseits um pragmatisch seinem Sprachniveau zu entsprechen. Ein höheres Sprachregister ist immer auch Ausdruck eines besonderen Anlasses, mitunter auch einer *Aemulatio* einem Gelehrten gegenüber. Das gewählte Sprachniveau ist so ein ganz bewusst zum Einsatz gebrachtes soziolinguistisches Element.

Besondere Beachtung kommt schließlich auch noch der Schrift eines Dokumentes zu. Es zeichnet sich zwar innerhalb der Kanzlei eine grobe Entwicklung innerhalb der Urkundenminuskel ab, aber dennoch gab es nicht *den* Einheitsstil. Variationsbreiten sind stets gegeben. Generell hat sich die Urkundenschrift unter den Angeloi von der Ästhetik der Schrift unter den Komnenen weit entfernt. Umso mehr stellt sich also die Frage, wie man dann bei zwei solchen Privilegienurkunden verfährt. Legt der Kaiser gerade bei diesen Adressaten nun doch besonderes Gewicht auf das äußere Erscheinungsbild der Schrift, oder handelt es sich Standardprodukte ohne herausragende ästhetische Komponente. Dieser byzanzinternen Bewertung der beiden Privilegien und ihren Stellenwert auf der Basis von Paläographie und Urkundenforschung will dieser Beitrag nachforschen. Die Analyse wäre allerdings sehr einseitig, wenn sie sich rein

[1] Actes de Chilandar I, 104–110 (Nr. 4) und 110–117 (Nr. 5)

[2] *Dölger – Wirth*, Regesten 2, Reg. 1646 und 1652.

auf die beiden Dokumente beschränkt wäre. Ihre Bedeutung wird erst wirklich sichtbar, wenn sie mit den zeitgleichen Dokumenten der Angeloi in Vergleich gebracht werden, weswegen hier eine kurze Analyse aller Dokumente aus der Kaiserkanzlei der Angeloi unter den Aspekten Sprache und Schrift präsentiert wird.

1. Große Privilegienurkunde Kaiser Alexios' III. für die Mönche Simeon und Sabas (1198)[3]

Aufbau – Inhalt

Der ehemalige Groß-Župan von Serbien, Stephan Nemanja, und sein Sohn Rustikos haben sich mit den Mönchsnamen Symeon und Sabas in ein asketisches Leben auf dem Athos zurückgezogen. Dort haben sie sich auch der Erhaltung verlassener und baufällig gewordener Klöster gewidmet, die sie zur Fortbetreuung ihrem gewählten Residenzkloster Vatopediu und der Oberaufsicht seines Abtes durch ein kaiserliches Privileg unterordnen lassen wollten. Kaiser Alexios III. gab der Bitte statt. Daraufhin erhoben der Protos des Athos und die anderen Äbte der Athosklöster dagegen Einspruch, da auf diese Weise die untergeordneten Klöster ihrer Freiheit (ἐλευθερία) verlustig gehen würden (wie üblich in den Argumentationsstrategien von Urkunden wird man diese Begründung zu hinterfragen haben und darin eventuell auch ein Front gegen Vatopediu sehen dürfen). Sie wollten vielmehr, dass diese erneuerten Klöster zu einer Klostereinheit werden, das der Aufnahme serbischer Mönche diene solle, wie im Fall von Iviron und des Klosters der Amalfitaner; nach diesen Vorbildern sollen sie selbst von der Macht des Protos frei sein. Der Kaiser entsprach diesem Wunsch und stellte den vorliegenden Chrysobullos Logos aus, der zugleich das vorangehende Chrysobullon Sigillion für ungültig erklärt, wonach das Kloster Chilandariu und die Klöster in der τοποθεσία τῶν Μηλεῶν der Macht des Protos entzogen und dem Vatopediu-Kloster unter der Leitung der beiden Mönche unterstellt worden sind. Nunmehr werden diese Mönchszentren (inkl. errichteter Kellia, die dem Kloster des Protos untergeordnet sind) zu einer autonomen Klostereinheit Chilandariu zur Aufnahme serbischer Mönche gemacht, unter Beibehaltung aller früheren Rechte und Privilegien und nunmehr gleichen Rechts aller Einheitsteile. Ein früheres Praktikon des Bischofs von Hierissos in Anwesenheit des kaiserliche Bestiarites Leon Pepagomenos für Symeon und Sabas (damals noch in Abhängigkeit vom Vatopediu-Kloster) wird bezüglich der Steuerprivilegien *mutatis mutandis* bestätigt; jegliche anderslautende (frühere) Bestimmung wird für ungültig erklärt.

Rhetorik – Sprache / Prosarhythmus

Dem Dokument kommt eine besondere Bedeutung zu, da der Logothetes τοῦ δρόμου Demetrios Tornikes daran beteiligt war; von ihm stammen die Rekognitionsvermerke auf den Überlappungsstellen der einzelnen Blätter der Urkunde auf dem

[3] Actes de Chilandar I, 107–110 (Nr. 4) mit pl. IV; *Dölger – Wirth*, Regesten 2, Reg. 1646. Zum Terminus große und kleine Privilegienurkunde (χρυσόβουλλος λόγος, χρυσόβουλλον σιγίλλιον) siehe *Kresten*, Geleitbrief, 66–70.

Verso. Tornikes ist auch als ein herausragender Gelehrter von besonderer Eloquenz bekannt, von dem ein kleines Œuvre erhalten ist[4]. Er steht in der Tradition spiegelt die Blüte der Bildung des 12. Jahrhunderts wider, so dass man schon aufgrund seiner Beteiligung ein rhetorisches Prunkstück vermuten darf, das in einer ausgefeilten Arenga besondere Eigenschaften der Klostergründer nach rhetorischen Schemata glorifiziert. Doch diesbezüglich ist der Text enttäuschend, weder sprachlich noch thematisch ist das Engagement von Symeon und Sabas in einer Weise betont, wie man es von einem Rhetor aus der Blütezeit im 12. Jahrhundert erwarten darf; die Einleitung wirkt geradezu künstlich konstruiert, um mit irgendeiner Form eines Prooimions nicht gleich mit der Sachlage zu beginnen: Der Vater ist zwar von Natur aus älter als der Sohn, aber der Sohn ging dem Vater, dem αἴτιον seines Daseinseins, im Mönchsdasein voraus. Ein kleines Aufflackern an rhetorischer Bemühung erkennt man einzig bei der Variatio des Begriffes Leben (βίος, ζωή, διαγωγή, βιοτή). Der Begründung für den besonderen Einsatz um die Athosklöster kommt noch eine besondere Beachtung zu, denn hier wird – wieder leicht rhetorisierend – das *movens* durch einen Kontrast zum Verfall der Klöster stark hervorgestrichen. Immer wieder – in der Narratio sogar recht auffällig oft – kommen rhythmische Klauseln an Kolonenden zum Einsatz, aber keinesfalls so, dass man von einer durchgehenden „Komposition" sprechen könnte. Eine eigene allgemeine Arenga erhält das Schreiben nicht, sondern mit den ersten Worten wird sogleich mit der Narratio begonnen und auf die beteiligten Hauptpersonen, Symeon und Sabas, Bezug genommen. Deutlich ist der Text dem Urkundenjargon stark verpflichtet: Standardfloskeln, darunter auch der Titel des ehemaligen Groß-Župans, werden nicht rhetorisch umschrieben, und die für Urkunden so typischen Wiederholungen werden exzessiv durchgeführt.

In Summe also ein Produkt, das sich ein klein wenig bemüht, irgendwie eine Spur einer rhetorischen Ausarbeitung zu hinterlassen[5], aber das Hauptgewicht deutlich auf die genaue Sachlage (in ständiger Wiederholungen[6], die an Deutlichkeit der beteiligten Personen nichts zu wünschen lässt[7]) und die Revidierung einer früheren

---

4 *Darrouzès*, Georges et Dèmètrios Tornikès, 32–42, 188–201, 336–353. Zur rhetorischen Ausbildung: 34, 38.

5 Zumindest in den vielfach sehr langen Perioden und weitschweifigen Genetivus absolutus-Konstruktionen, denen selbst bei konzentriertem Lesen nicht immer leicht zu folgend ist, relativiert sich der Terminus „einfache Sprache", nach dem (Standard)Vokabular gewiss, in der Konstruktion jedoch keinesfalls. Ein Zuhörer muss hier auch sehr schnell den Faden verloren haben. Zu betonen ist freilich, dass hier „einfach" nicht als „tendenziös vernakulär" verstanden ist; die Sprache folgt der Koine und ist etwa in der Periodengliederung in keiner Weise simpel und übersichtlich konstruiert, wie es die gesprochene Sprache verlangt.

6 An einer Stelle merkt man dem Dokument an, dass die fortwährende Wiederholung schon ein wenig enerviert: τῶν πολλάκις ἀνηγορευμένων μοναχῶν, τοῦ τε κυροῦ Συμεών, τοῦ καὶ μεγάλου ζουπάνου χρηματίσαντος, καὶ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ τοῦ κυροῦ Σάβα (Actes de Chilandar I, 108.27).

7 So wird etwa die Idee eines eigenen serbischen Klosters zweimal erwähnt: Wunsch des Protos und der Athos-Äbte (Actes de Chilandar I, 108.16) und *dispositio* des Kaisers (108.28–109.29); alle Bestimmungen, die schon vorher im Wunsch der Athoshäupter und in der Dispositio wiederholt behandelt sind, werden noch einmal zusammengefasst im zweiten Teil der Dispositio: ἔσται τοίνυν … Immer wieder wird auch betont, dass der Protos kein Recht auf das Kloster und seine Besitzungen hat.

Bestimmung legt. Vielleicht ist darin auch eine Ursache zu finden, weswegen die Kaiserkanzlei hier kein ausgefeiltes Prooimium mehr erarbeitet hat. Salopp gesagt, war das Pulver eventuell schon in der früheren (kleinen!) Privilegienurkunde verschossen; nur diese ist uns nicht mehr erhalten[8], da sie mit der vorliegenden Urkunde ihre Gültigkeit verlor (Abhängigkeit vom Vatopedi-Kloster).

Schrift

Zum Einsatz kommt hier ein neuer Schreiber, der allerdings auf eine ästhetisch ansprechende Schrift wenig Wert legt (ganz anders etwa noch der Schreiber des vorangehenden erhaltenen Dokuments von 1196); seine Schrift ist geprägt von einem kursiven Duktus, immer wieder mit auffälligen Aufblähungen der Rundelemente (β, δ, σ, ω gegenüber einem verkümmerten ο). Trotzdem ist insgesamt eine relativ gute Lesbarkeit gegeben, da einzelnen Buchstaben deutlich erkennbar und nur selten oder konventionell in Ligaturen verbunden sind; Abbreviaturen werden maßvoll und ebenso konventionell eingesetzt.

2. Kleine Privilegienurkunde Kaiser Alexios' III. für den Mönch Sabas (Juni 1199)[9]

Aufbau – Inhalt

Ergänzung zum vorangehenden Chrysobullos logos: Sabas erhält zu der bereits übereigneten Chilandariu-Klostereinheit auch das aufgelassene Kloster τοῦ Ζυγοῦ und die Steuerfreiheit eines Transportschiffes zur Versorgung der Mönche. Die lange Narratio fasst die Vorgeschichte der serbischen Chilandariu-Klostereinheit nach dem Privileg von 1198 zusammen: Nun ist jedoch die Gründungsgeschichte auf die Person des Sabas alleine fokussiert, da Symeon bereits im Februar dieses Jahres verstorben war; er wird einzig *en passant* als Vater des Sabas erwähnt, im Gegensatz zum Privileg von 1198 hingegen in keiner Weise als aktiv Beteiligter. Mit diesem Dokument wird nun auf Ersuchen des Sabas das ebenfalls verlassene und verfallene Kloster τοῦ Ζυγοῦ mit dem Chilandariu-Kloster vereint und abschließend die erbetene Steuerfreiheit für ein Transportschiff gewährt.

Rhetorik – Sprache / Prosarhythmus

Ein Jahr nach der Ausstellung des vorangegangenen Chrysobullos logos gewährt die Kaiserkanzlei erneut ein Privileg, nun nicht mehr als Chrysobullos logos (große Privilegienurkunde), sondern als Chrysobullon sigillion (kleine Privilegienurkunde)[10]. Ganz anders hingegen die sprachliche Ausfeilung: Hier war ein Rhetor

---

[8] *Dölger – Wirth*, Regesten 2, Reg. 1644 (vor Juni 1198), Chrysobullon Sigillion; *Dölger–Wirth*, Regesten 2, Reg. 1645 ist als eine Chilandariu betreffende Chyrsobullos Graphe zu tilgen.

[9] Actes de Chilandar I, 114–117 (Nr. 5) mit pl. VI; *Dölger – Wirth*, Regesten 2, Reg. 1652 (dort fälschlich mit Juli 1199 angegeben)

[10] Zu den Termini siehe Anm. 3

der Kaiserkanzlei am Werk, der sich bemühte, der Urkunde auch einen sprachlichen Glanz zu verleihen. Wiederum ist der Logothetes τοῦ δρόμου Demetrios Tornikes involviert, der seinen rekogniszierenden διὰ-Vermerk anbringt[11]; es spricht einiges dafür, dass er für die Rhetorisierung verantwortlich zeichnet. So beginnt das Dokument diesmal mit einem allgemeinen Gedanken, einem biblischen Vergleich mit Abraham und Jakob, wobei Kaisers Alexios III. für sich die Rolle des Abraham in Anspruch nimmt, aufgrund seiner φιλοξενία. Der Eintritt in das Mönchsleben auf dem Athos wird sprachlich besonders elegant zum Ausdruck gebracht: τὴν κοσμικὴν τρίχα κειράμενος τοῖς ἀνατεθειμένοις Θεῳ ναζιραίοις ἑαυτὸν προσενοῖ (114.6). Bei anderen Formulierungen schließt der Text hinwiederum eng an das Vorgängerdokument an. Unvermeidbar – und rhetorische Eleganz mindernd – sind abermals die ständigen Wiederholungen nicht nur formelhafter Wendungen, sondern auch thematischer Blöcke (in der Anfrage und in der Dispositio); hier war der Diktatgeber (wie auch 1198) keinesfalls gewillt, durch Variatio vom Standardvokabular bzw. Kanzleiusus abzuweichen; mit einer Ausnahme: die Wendung εἰς τοὺς ἑξῆς ἅπαντας καὶ διηνεκεῖς χρόνους (so im Dok. von Juni 1198: 109.36) variiert er einmal mit biblischer Anspielung (II Esdra 18.3) εἰς τὸ ἑξῆς … μέχρις ἂν ὁ ἥλιος τὴν κοσμικὴν ταύτην κτίσιν διαφωτίζοι (man beachte auch die Optativform).

Im Prosarhythmus erkennt man eine deutliche Tendenz, gute Kolonschlüsse einzuhalten, aber nicht exzessiv als durchkomponierten Text, und dies auch in den dazu adäquateren Teilen der Arenga und Narratio.

Schrift

Es ist hier derselbe Schreiber tätig wie für das Privileg von 1198, und diese Hand ist sonst in keiner der erhaltenen Originale der Kaiserkanzlei bezeugt. Dazu erlauben zwei weitere Dokumente aus demselben Jahr 1199 eine vergleichende Bewertung. Einerseits ist der Schreiber deutlich (noch) nicht von den exuberanten Fettaugenelementen, wie bei einigen seiner Kollegen (Reg. 1646, 1660), beeinflusst, andererseits ist sein Duktus trotz der kursivierender Tendenz doch noch von einer gewissen Klarheit geprägt. Sein Ausbrechen aus dem Kanon spielt sich im Rahmen dieser Kursivität ab; an Aufblähungen kommt er nicht ganz vorbei, aber sie bleiben dezent, nicht das Schriftbild dominierend. So vermeidet er auch im Zeilenzwischenraum allzu ausufernde Akzente (etwa die sonst sehr gerne schwungvollen ων-Abbreviatur). Damit bleibt der Zeilenzwischenraum auch *grosso modo* als solcher gut erhalten und befördert die Übersichtlichkeit und Lesbarkeit (was im Zeilengeflecht nicht gegeben ist). Gerade im Vergleich zu Reg. 1651, ebenso von Juni 1199, wird deutlich, wie gezügelt seine Kursivität eingesetzt ist und noch einen Hauch eines „ästhetischen“ Anspruches aufweist; Reg. 1651 lässt die Schnelligkeit und „Bedeutungslosigkeit“ (ein Geleitbrief) schon beim ersten Anblick erkennen als ein Kanzleiprodukt, das nur ephemere Bedeutung hat.

[11] Siehe Actes de Chilandar I, 116.44 (im Original verloren, erhalten aus der Abschrift der Kopie).

Die Rhetorisierung der Kaiserdokumente unter den Angeloi

In der folgenden Liste werden alle mit Text erhaltenen Dokumente der Kaiserkanzlei nach ihrer sprachlichen Ausarbeitung ausgewertet[12]. Originale sind durch Fettdruck hervorgehoben. Fast alle Schriftstücke stammen aus der Zeit des Logothetes τοῦ δρόμου Demetrios Tornikes (nach seinem Tod 1200 unmittelbar von seinem Sohn Konstantinos abgelöst). Im Falle von rhetorischen Partien und diplomatisch heiklen Sachverhalten wird man seine aktive Beteiligung an der Textgestaltung voraussetzen können; in der Liste ist seine sichere Teilnahme (Rekognitionsvermerk am Original oder Erwähnung im Text) durch „DemTor" ausgedrückt, seine vermutete Teilnahme durch vorangestellten Asterisk „*DemTor". Sprachlich bieten sich zur besonderen Ausarbeitung die Privilegien und Briefe (sofern strittige Themen behandelt werden) an, und nur in solchen Fällen ist aufgrund der Textgestaltung der vermutete Diktatgeber angeführt. Die Privilegien (oder auch Einleitungen zu Briefen) unter den Angeloi verzichten weitgehend auf eine allgemeine Arenga und beginnen konkret mit dem vorliegenden Fall in der Narratio. Dies ist in der Liste durch „Narr" (oder wo relevant durch „Aren") angemerkt. Der Stil des Demetrios Tornikes ist trotz seiner gepriesenen Sprachperfektion mehr der sachlich-„einfachen" Sprache verpflichtet (zumindest im Hinblick auf das Vokabular; konstruktionsmäßig stellen seine Texte eine Herausforderung an den Leser dar), die nicht in der Art seines Zeitgenossen Niketas Choniates ausufert, sondern hie und da ein kleines Highlight einbaut, aber kaum rhetorisch durchkomponiert. Das lässt auch der Kanzleistil nicht zu. Diese Koine mag man eventuell noch feiner differenzieren (etwa in den Briefen in den Westen), in der Liste wird die generelle Einordung „sachlich-einfach" angegeben („s-e"). Texte, die nur mehr in lateinischer Übersetzung (der byzantinischen Kaiserkanzlei) erhalten sind, werden durch „lat" bei der Regestnummer markiert.

Datum **Addressat**	**Regest**	**Privilegienurk.**	**Brief**	**Administrativ** **Legislativ**
1186-Jan **Patmos**	**1570**	*Chrysobullos Logos* Narr mit Vergleich – s-e – DemTor		
1186-Aug **Theot.-Kl. bei** **Io. Batos**	**1571**	*Chrysobullos Logos* kurze Narr – s-e – DemTor		

[12] Aus Platzgründen wird für die jeweilige Literatur auf das Regest bei Franz Dölger und Peter Wirth verwiesen; nur in relevanten Fällen wird auf neuere Editionen oder Arbeiten verwiesen.

Datum Addressat	Regest	Privilegienurk.	Brief	Administrativ Legislativ
1186-Sept	1572			*Semeioma* kurze Aren (Vergleich); Übergang zum konkreten Fall mit Frage; s-e
1186-Sept	1573			*Semeioma* wie Reg. 1572; selber Diktatgeber
1187-Febr Venedig	1576 lat	*Chrysobullos Logos* lange Narr – s-e – *DemTor		
1187-Febr Venedig	1577	*Chrysobullos Logos* kurze Narr – s-e – *DemTor		
1187-Febr Venedig	1578 lat	*Chrysobullos Logos* kurze Narr – s-e – Vergleich mit trennender Wand – *DemTor		
1188-Dez Genua	**1582**		s-e	
1189-Jun Venedig	1590 lat	*Chrysobullos Logos* sehr lange Narr (Wegvergleich) – s-e – *DemTor		
1190 Erzb. Iob v. Esztergom	1601b		DemTor	
1191-Okt Genua	**1606**		wie Reg. 1582	
1192-Febr Pisa	**1607**	*Chrysobullos Logos* lange Narr (Variatio zu Reg. 1609) – s-e – DemTor		

Datum Addressat	Regest	Privilegienurk.	Brief	Administrativ Legislativ
1192-Apr Genua	**1609**	*Chrysobullos Logos* lange Narr (Variatio zu Reg. 1607) – s-e – DemTor		
1192-Apr Genua	**1610**		wie Reg. 1582	
1192-Apr	1610a			*Prostagma* lange Narr – s-e –involviert (διὰ-Vermerk) der ἐπὶ τοῦ κανικλείου Konstantinos Mesopotamites[13]
1192-Nov Genua	**1612**		wie Reg. 1582	
1193 Papst Coelestin III.	1615		ausgefeilte Antwort, mit Maß rhetorisiert – DemTor	
1193-Okt Genua	**1616**	*Chrysobullon Sigillion* lange Narr (Anstiftung durch Satan) – s-e, aber taktisch ausgefeilt – *DemTor		
1194-Sep Pisa	1618 lat		langer Bericht über Verfehlungen der Pisaner – s-e – *DemTor	
1195-Aug Paulos-Kloster am Latros	1633			*Lysis* s-e, dem Jargon verpflichtet

[13] Zur Person siehe *van Dieten*, Niketas Choniates, 173–175 (als nachfolgender Metropolit von Thessalonike Adressat des Niketas Choniates).

Datum Addressat	**Regest**	**Privilegienurk.**	**Brief**	**Administrativ Legislativ**
1196-Okt Meg. Lavra	1635c			*Lysis* wie Reg. 1633
1196-Nov Patmos	1636	*Lysis* wie Reg. 1633, διὰ-Vermerk des Konstantinos Mesopotamites		
1197-Nov **Patmos**	**1641**	*Chrysobullos Logos* Narr – s-e – Klebevermerk des Theodoros Eirenikos		
1198-Jun **Chilandariu**	**1646**	*Chrysobullos Logos* siehe oben		
1198-Nov	1647 lat	*Chrysobullos Logos* Aren (Tiervergleich: Venezianer wie Vieh, das zur Weide zurückkommt); sprachlich ausgefeilt – DemTor		
1199-Feb Papst Innocenz III.	1648 lat		ausführliche Stellungnahme, mit Maß rhetorisiert – *DemTor [14]	
1199-Mär **Genua**	**1649**		beginnt mit einem allgemeinen Gedanken und Hesiodzitat – s-e	
1199-Jun **Pisaner**	**1651**			*Geleitbrief* [15] s-e

[14] Vgl. *Gastgeber*, Selbstbezeichnung, 147–148; *Gastgeber*, Good Guy – Bad Guy.

[15] Kritisch ediert und kommentiert in *Kresten*, Geleitbrief, 51–53 mit Abb. 1. Zu ergänzen: Das rote Menologem ist nicht in der typisch verschränkten Form des Kaisers geschrieben; hier wurde die rote Menologemunterschrift offensichtlich an einen Beamten delegiert. Der Vergleich mit der Monatsangabe auf dem Verso von Reg. 1607 schließt den Logothetes τοῦ δρόμου Demetrios Tornikes aus; eventuell von der Hand des ἐπὶ τοῦ κανικλείου Theodoros Eirenikos.

Datum Addressat	Regest	Privilegienurk.	Brief	Administrativ Legislativ
1199-Jun Chilandariu	**1652**	*Chrysobullon Sigillion* siehe oben		
1201-Apr Genuese	**1660**			*Geleitbrief* [16] s-e
1201-Apr Patmos	**1660a**	*Chrysobullos Logos* Narr – s-e – διὰ-Vermerk des ἐπὶ τοῦ κανικλείου Theodoros Eirenikos		
1201-Okt Kanzlei[17]	**1661a**			*Prostagma* s-e

Die Schreiber der Kaiserdokumente unter den Angeloi

Der folgende Abschnitt widmet sich der Paläographie der Kaiserdokumente unter den Angeloi; es geht dabei um die Frage, wie bestimmte Kanzlisten zum Einsatz kamen und generell welche Schrift die Kanzlei verwendete. Aus der Zeit der Angeloi stehen nach einer langen Lücke (ab August 1146[18]) endlich wieder Originale zur Verfügung in einer schriftgeschichtlich bemerkenswerten Übergangszeit von der allmählichen Auflösung der exklusiven Kaiserkanzleischrift zu einer Abkehr von jeglicher kanonischen Form mit teils völliger „Verwilderung", als Vorboten für die bald in die Buchschrift übergreifende Fettaugenmode[19]. Die Lesbarkeit solcher Dokumente war damit nur mehr speziell geschulten Personen möglich. In der folgenden Tabelle werden die einzelnen Hände, die leider durchgehend anonyme Kanzlisten der

16 Kritisch ediert und kommentiert in *Kresten*, Geleitbrief, 53–57 mit Abb. 2; auch in diesem Dokument stammt das rote Menologem nicht von der Hand des Kaisers (siehe zur vorigen Anm.).

17 Das Prostagma ist inseriert im πρακτικὸν παραδόσεως der drei durchführenden und firmierenden Beamten (darunter der Protonotarios τοῦ δρόμου). Es stammt jedoch ebenfalls aus dem Büro des Logothetes τοῦ δρόμου. Aus dem Büro des Megas Logariastes und Logothetes τῶν σεκρέτων sind noch von Mai und Juni 1196 zwei Semeiomata des Ioannes Belissariotes anzuführen (Actes de Lavra I, 345–354, 354–358 mit pl. LXXIII–LXXVI, LXXVII–LXXVIII, nahe H7 und H11), weiters aus dem Archiv des Ioannes Theologos-Klosters in Patmos zwei Bestätigungen der Steuerfreiheit eines Lastschiffes aus dem Büro des σέκρετον τῆς θαλάσσης von Oktober 1195 und Dezember 1203 (Βυζαντινά έγγραφα Β΄, 89–107 [Original] mit Pin. XVII–XVIII und 128–134 mit Pin. XXI [selbe Hand?], ähnlich H7 und H11) und zwei Graphai (etwa zeitgleich vom Krites τοῦ βήλου Ioannes Melissenos jeweils unterfertigte Kopie beider Dokumente auf einem Papierstück) wieder des Megas Logariastes Ioannes Belissariotes von November 1197 (Βυζαντινά έγγραφα Β΄, 108–1114, 115–119 mit Pin. XIX, ähnlich H7 und H11). Alle diese Dokumente zeichnen sich durch betonte Kursivität aus; Gitter- und Fettaugenelemente fehlen.

18 Letztes Original *Dölger – Wirth*, Regesten 2, Reg. 1348 (Brief Kaiser Manuels I. Komnenos an Papst Eugen III.)

19 Zum Terminus siehe *Hunger*, Fettaugen-Mode.

Kaiserkanzlei bleiben, durch H1, H2 etc. angegeben. Auf eine detaillierte Charakteristik der Schrift kann an dieser Stelle nicht eingegangen werden, hier sei nur angemerkt, ob die Schrift „progressiv" folgende Kanzleischriftelemente enthält: Fettaugen (Fa), Gitterelemente[20] (Ge) und eine besonders ausgeprägte Kursivität (Ku); wenn eines der Merkmale nicht stark dominierend ist, aber die Präsenz doch auffällt, ist dies durch einen vorangestellten Asterisk (*) angezeigt, Schriftähnlichkeit durch eine Tilde (~).

Reg.	Jahr	H1	H2	H3	H4	H5	H6	H7	H8	H9	H10	H11	H12
1570	1186	Fa											
1571	1186		Ge[21]										
1582	1188			Ku, *Ge									
1606	1191				Ku, *Fa								
1607	1192					Ku							
1609	1192					Ku							
1610	1192					Ku							
1612	1192				Ku, *Fa								
1616	1193					Ku							
1641	1197						*Fa, *Ge						
1646	1198							Ku, ~H5					
1649	1198								Fa, Ge, *Ku, ~H4				
1651	1199									Ku			
1652	1199							Ku, ~H5					
1660	1201										Fa, *Ge		
1660a	1201											Ku, ~H7	
1661a	1201												Ku

[20] Zum Thema siehe *Hunger*, Urkundenschrift, 28–37.

[21] Dieser Schreiber schließt deutlich an die Hochblüte der exklusiven Kanzleischrift des 11./12. Jahrhunderts an, er ist der einzige, der diese Tradition unter den Angeloi weiterpflegt; leichte Tendenz zu Fettaugen.

Zusammenfassung

Die sprachliche Analyse der beiden Chilandariu-Dokumente hat also erstaunlicherweise die spätere kleine Privilegienurkunde (nur mehr für Sabas) als sprachlich ausgefeilter erwiesen, trotz aller Gebundenheit an die vorgegebene Urkundenphraseologie. Die ein Jahr vorangehende große Privilegienurkunde (für Symeon und Sabas) zeichnet sich nur durch eine uninspirierte Einleitung aus; eine besondere Auszeichnung mit dem Medium der Sprache unterblieb. Man darf als Diktatgeber in beiden Fällen vielleicht den bestätigenden Logothetes τοῦ δρόμου Demetrios Tornikes vermuten, im ersten Fall freilich ohne besonderes Engagement. Allerdings fällt das erste Dokument damit keinesfalls von zeitgleichen Kaiserkanzleiprodukten unter den Angeloi ab. Denn wo Tornikes bezeugt beteiligt ist, liegt der Schwerpunkt auf der Formulierung und der Dialektik, nur bedingt auf der Rhetorisierung; dennoch sind die Dokumente selbst bei „einfach-sachlicher Sprache" immer noch das Gesamtprodukt eines „man of letters". Generell lassen die erhaltenen Dokumente unter den Angeloi jedoch den rhetorischen Prunk (bis hin zur Unverständlichkeit) vermissen. Arengen treten fast völlig zurück.

In der Schrift hat die Analyse gezeigt, dass die beiden Urkunden von einer sonst nicht bezeugten Hand mundiert worden sind (eventuell ist er mit Hand 11 von April 1201 identisch, wenn er seinen Duktus leicht verändert hat). Sie ist weder kalligraphisch, noch geht sie mit den zeitgleichen Tendenzen der Schriftverwilderung (starke Kursivität, Fettaugen) parallel. In einer mäßigen Kursivität und mit sehr dezenten Aufblähungen der Rundelemente bleibt sie gut lesbar; und das war wohl ihr vornehmliches Ziel. Andererseits hat man keinen Schreiber eingesetzt, der die Besonderheit des Privilegs auch noch durch Kalligraphie untermauert hätte.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Actes de Chilandar I des origines à 1319. Édition diplomatique, edd. *M. Živojinović – V. Kravari – Ch. Giros* (Archives de l'Athos 20), Paris 1998.

Actes de Lavra, première partie des origines à 1204, edd. *P. Lemerle – A. Guillou – N. Svoronos – D. Papachryssanthou* (Archives de l'Athos 5), Paris 1970

Βυζαντινά έγγραφα της Μονής Πάτμου Β΄ δημοσίων λειτουργών, ed. *M. Nystazopulu-Pelekidu*, Athen 1980

Georges et Dèmètrios Tornikès, Lettres et Discours, ed. *J. Darrouzès*, Paris 1970.

Литература – Secondary Works

Dieten J. K. van, Niketas Choniates: Erläuterungen zu den Reden und Briefen nebst einer Biographie, Supplementa Byzantina 2, Berlin, New York 1971.

Dölger F. –Wirth P., Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches. Zweite, erweiterte und verbesserte Auflage, München 1995[2].

Gastgeber Ch., Die unpersönliche kaiserliche Selbstbezeichnung. Entwicklung und Wandlung 867–1204, Römische Historische Mitteilungen 45 (2003) 117–148

Gastgeber Ch., Good Guy – Bad Guy. Zum Rollenspiel von Kaiser und Patriarch am Vorabend des 4. Kreuzzugs, Transylvanian Review 19, Suppl. 2 (2010 = edd. *F. Fodorean – A. Simon – D.M. Şandru – A. Varga,* Worlds in Change II. Transforming East-Central Europe) 673–710.

Hunger H., Die sogenannte Fettaugen-Mode in griechischen Handschriften des 13. und 14. Jahrhunderts, Byzantinische Forschungen 4 (1972) 105–113.*Hunger H.*, Elemente der byzantinischen Urkundenschrift in literarischen Handschriften des 12. und 13. Jahrhunderts, Römische Historische Mitteilungen 37 (1995) 27–40, hier 28–37.

Kresten O., Der Geleitbrief – Ein wenig beachteter Typus der byzantinischen Kaiserurkunde. Mit einem Exkurs: Zur Verwendung des Terminus Sigillion in der byzantinischen Kaiserkanzlei, Römische Historische Mitteilungen 38 (1997) 41–83.

Кристијан Гастгебер
Аустријска академија наука
Институт за средњовековне студије, Византолошки одсек
Christian.Gastgeber@oeaw.ac.at

ХРИСОВУЉЕ ЦАРА АЛЕКСИЈА III АНЂЕЛА ЗА МАНАСТИР ХИЛАНДАР

ПАЛЕОГРАФСКО-ДИПЛОМАТИЧКИ ПРЕГЛЕД У КОНТЕКСТУ ПОВЕЉА ЦАРЕВА ИЗ ДОМА АНЂЕЛА

Српска историја Манастира Хиландара почиње са две сачуване повеље упућене монасима Симеону и Сави, бившем српском великом жупану Стефану Немањи и његовом сину Растку. Текстови су били предмет историјске анализе и представљају основу за историју српског утицаја на Гори Атонској. Критичка анализа оба документа са црно-белим фотографијама је објављена у збирци *Архиви Атоса* (Archives de l'Athos). Оно што још увек недостаје јесте чисто дипломатичка анализа докумената – како су византијски цар и његова канцеларија судили о вредности и значају тих докумената. Показатељи о томе су језички регистар (и реторизација) и писмо. Како би се тај аспект разрадио, две повеље су испитане у поређењу са другим документима царске канцеларије династије Анђела.

Зборник радова Византолошког института LV, 2018.
Zbornik radova Vizantološkog instituta LV, 2018.

УДК: 271.222(497.11)-742-266“12“
821.163.41-97.09
https://doi.org/10.2298/ZRVI1855179R

АРХИМАНДРИТ ТИХОН (РАКИЋЕВИЋ)
Манастир Студеница
tih.rakicevic@gmail.com

МАЈА М. АНЂЕЛКОВИЋ
Универзитет у Крагујевцу, Филолошко-уметнички факултет
zmajce7@yahoo.com

АЛЕКСАНДАР СТОЈАНОВИЋ
megalo.servos@gmail.com

ИЗОСТАВЉАЊЕ ОДРЕДБИ О ТУЂИНОВАЊУ, ПОКАЈАЊУ, ПЛАЧУ И ПРОСВЕЋЕЊУ У ЗАВРШНИМ ПОУКАМА ПРВОГ СЛОВА *СТУДЕНИЧКОГ ТИПИКА* СВЕТОГА САВЕ[1]

Као *Прво слово Сѿуденичкоī ѿиӣика* Свети Сава је написао ктиторско житије Светог Симеона. За завршетак житија користио је *Малу каѿихезу 56* Преподобног Теодора Студита, која је по назначеном правилу читана у Великом посту. Упоредном анализом завршног дела житија и Студитове *Мале каѿихезе 56*, утврдили смо да је Сава изоставио одређене одредбе које се директно тичу важних аспеката монашке духовности. У раду анализирамо разлоге за изостављање ових одредби које поштује читаво источно монаштво и за прилагођавање преузетог текста *Мале каѿихезе 56* специфичном месту унутар житија.

Кључне речи: Свети Сава, *Сѿуденички ѿиӣик*, *Хиландарски ѿиӣик*, богослужење, аскеза, *Мала каѿихеза 56*, Теодор Студит, монаштво

[1] Овај рад представља наставак истраживања изнетог на *23. Међународном конīресу византијских сѿудија* у Београду 2016. године, а објављеног у ЗРВИ 53/2016. под насловом: *Ракићевић*, Есхатолошка визија Теодора Студита (Хиландар 387) у Ктиторском житију Типика Манастира Студенице (IX H 8 [Š 10]), 179–208. Нова истраживања су рађена у оквиру пројекта *Свеѿи Сава: Сѿуденички ѿиӣик и Жиѿије Свеѿоī Симеона*, који су финансирали Министарство правде – Управа за сарадњу с црквама и верским заједницама и Министарство културе и информисања, и пројекта 178018, *Друшѿвене кризе и савремена срӣска књижевносѿ и кулѿура: национални, реīионални, евройски и īлобални оквир*, који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

St. Sava wrote the benefactor's hagiography of St. Simeon as the first chapter (letter) of the Studenica Typikon. He used Theodore the Studite's The Small Catechesis 56 as the epilogue of biography which is according to the established rule read during the Great Lent. The comparative analysis of the epilogue of hagiography and Theodore the Studite's The Small Catechesis 56 determined that St. Sava left out specific rules directly concerning significant aspects of monastic spirituality. In the study we analyze reasons for leaving out these rules respected by the entire Eastern monasticism and adaptation of the text taken out from The Small Catechesis 56 to a specific place within the hagiography.

Keywords: Saint Sava, the Studenica Typikon, the Hilandar Typikon, worship, asceticism, The Small Catechesis 56, Theodore the Studite, monasticism.

Увод

Свети Сава је у манастиру Студеници, око 1207/8. године, написао житије студеничког ктитора,[2] које је уводно, Слово прво *Тийика*, тј. „Образника”[3] тог манастира. Дело почиње описом Немањиног оснивања манастира, да би ауторским исказима, казивањем на библијској основи[4] и успостављањем упечатљиве интертекстуалности,[5] задобило разноврсне књижевне квалитете.[6] Аутентично сведочење писца – сведока догађаја – даје овом делу вредност историјског извора.

Од посебне је важности завршни део *Жишија*, који се састоји од духовних поука, тј. заповести Светог Саве својој братији,[7] изнетих у оквиру једне интензивно проживљене и проживљаване есхатолошке визије која „је прави кључ за разумевање житија које јој претходи и типика који јој следи“.[8] Важност ове визије наглашава сам Свети Сава[9] речима:

---

2 Рукопис *Жишија Свешоīа Симеона* данас се налази у Библиотеци Народног музеја у Прагу, под сигнатуром IX H 8 (Š 10) (листови 115б–117а), као део рукописне књиге *Царосшавник манасшира Сшуденице* у оквиру које је сачуван и *Сшуденички шийик*. Све наводе (рашчитаног текста на српскословенском и превода на српски) доносимо на основу издања *Свеши Сава*, Студенички типик, 2018. Осим тог, Сава је претходно написао (око 1199) још једно житије Симеона Немање, и то као прва три слова Хиландарског типика. *Свеши Сава*, Хиландарски типик, српскословенски текст, лист 1r–6v, стр. 3–9; српски текст, стр. 55–60.

3 *Сшуденички шийик* се у сачуваном препису (1619) назива „Ѻбраꙁник(ь) с(ве)т(а)го савы сръб(ь)скаго” („Образник Светога Саве Српског”). *Свеши Сава, Сшуденички шийик*, српскословенски текст, лист 1а, стр. 397; српски текст, стр. 53. „[…] реч је о првом типику који је назван изворном речју Образник (Образник Светог Саве Српског).“ *Анђелковић*, Студенички типик Светог Саве, 13. Монах Аверкије објаснио је значење ове речи на почетку свог записа. Уп. Свети Сава, Студенички типик, српскословенски текст, лист 71а, стр. 539, српски текст, стр. 102.

4 *Јовановић*, Поговор, Студенички типик, 288. *Ракићевић*, Есхатолошка визија Теодора Студита (Хиландар 387) у Ктиторском житију Типика Манастира Студенице (IX H 8 [Š 10]), 180, нап. 11.

5 *Анђелковић*, Савино *Жишије Свешоī Симеона* и интертекстуалност, 329–346.

6 *Боīдановић*, Свети Сава (Предговор), 20. *Ракићевић*, Есхатолошка визија Теодора Студита (Хиландар 387) у Ктиторском житију Типика Манастира Студенице (IX H 8 [Š 10]), 181.

7 *Ракићевић*, Есхатолошка визија Теодора Студита (Хиландар 387) у Ктиторском житију Типика Манастира Студенице (IX H 8 [Š 10]), 182, 191; *Ракићевић Т.*, Заповести Светог Саве, 296, 308.

8 *Ракићевић*, Есхатолошка визија Теодора Студита (Хиландар 387) у Ктиторском житију Типика Манастира Студенице (IX H 8 [Š 10]), 204.

9 В. *Ракићевић*, Заповести Светог Саве, 307; *Ракићевић*, Есхатолошка визија Теодора Студита (Хиландар 387) у Ктиторском житију Типика Манастира Студенице (IX H 8 [Š 10]), 203.

„[...] да мы же иже по нась до конца сего вѣка. ч(ь)ст(ь)ными м(о)л(и)твами ѡ(ть)ца нашего и хтитора. вънимати ѡ г(лаго)лıемыχ(ь). и послѣд[ь]ствꙋюще намь творити вса оугодна б(ого)ви. [...]” („[...]да ми и они после нас до краја овога века, часним молитвама оца нашег и ктитора пазимо на оно што се говори, и последујући да чинимо све што је угодно Богу [...].”)[10]

Као што наведено место открива – *Житије* није намењено само ондашњој сабраћи архимандрита Саве Немањића. Речима „ми и они [који су] после нас до краја овога века“ Сава читање овог житија оставља у аманет свим каснијим монасима Студенице.[11] Та чињеница указује на важност предоченог текста, те, самим тим, подстиче на његово проучавање.

Есхатолошка визија почиње после завршетка описа Немањиног живота, описа који се завршава парафразом Пс 77: 3 (76: 4): „[...] гледајући на подвиге и живљење | овог преблаженог оца нашег, у којима је сладост и весеље,[12] *помињући Бога, веселећи се.[13]

У Богу, дакле, ум наш нека буде, у небеским виђењима, у красотама рајским, у обитељима вечним, у ангелским хоровима, у онамошњем животу. Где ли, како ли су душе праведних или грешних? Каква ће појава великог Бога и Спаситеља нашег Исуса Христа бити? [...]“[14]

Савино изостављање одредби о туђиновању, покајању, плачу и просветљењу

Завршетак ктиторског житија *Студеничког типика* Свети Сава је сачинио после најаве поука. Те поуке су круна житија и одређују како ће се разумевати типик који следи (Слово д҃ и даље).[15] Истакнувши Немањин живот као

---

10 Свети Сава, Студенички типик, српскословенски текст, лист 115б, стр. 392; српски текст, стр. 50.

11 *Ракићевић*, Шта је читао Свети Сава, 15. У Савином тексту нема назнака да је житије намењено за читање изван Студенице. Види: *Ракићевић,* Идеологија братства Светог Саве, 33–35. За разлику од тога, у житију које је Стефан Немањић писао за читав народ Свети Симеон је приказан као просветитељ отачаства и заштитник државе, уп. *Коматина,* Историјска подлога чудâ Св. Симеона у Житију Симеоновом од Стефана Првовенчаног, 113.

12 „Одавде до краја *Житија*, текст је рађен по угледу на *56. Малу катихезу* Преподобног Теодора Студита. Упореди: *Ракићевић*, Есхатолошка визија Теодора Студита (Хиландар 387) у Ктиторском житију Типика Манастира Студенице (IX H 8 [Š 10]), *ЗРВИ*, бр. 53/2016, стр. 194–200; Т. Ракићевић, „Питање рашчитавања једног места у *Житију светог Симеона* од Светог Саве (IX H 8 [Š 10])“, Зборник МС за друштвене науке, 152 (3/2015), стр. 451–460.“ Свети Сава, Студенички типик, 50, нап. 119.

13 „Од звездице довде, упореди: Пс 77: 3 (76: 4).“ Свети Сава, Студенички типик, 50, нап. 120. Цео стих употребљеног Пс 77: 3 (76: 4) гласи: „Сетих се Бога и обрадовах се; размишљах, и омалодуши се дух мој,“ *Псалтир са девет библијских песама*, 102.

14 Свети Сава, Студенички типик, српскословенски текст, листови 115б–116а, стр. 392–393; српски текст, стр. 50.

15 О значају ових редова за монашку духовност видети више у: *Ракићевић*, Заповести Светог Саве, 294–310. *Ракићевић*, Есхатолошка визија Теодора Студита (Хиландар 387) у Ктиторском житију Типика Манастира Студенице (IX H 8 [Š 10]), 203.

пример,[16] Сава је написао есхатолошку визију користећи за то другу половину *Мале катихезе 56* Светог Теодора Студита (759–826).[17] Та поука је, међу осталима које се тичу егзистенцијалних монашких питања, била распоређена за читање на тачно назначени дан.[18]

Делове *Мале катихезе 56* Сава је цитирао, делове парафразирао, а поједине модификовао, усаглашавајући своју идеју и духовност са Студитовом духовношћу и педагогијом. Утврдили смо да је једно место стилски измењено,[19] док поједини сегменти текста нису употребљени. Тако обрађеним материјалом Свети Сава у неколико реченица излаже духовно настројење које је желео да развија и негује код своје братије у Студеници.[20] Стављајући ову деоницу у постојећи контекст, постигао је снажан утисак да она проистиче из самог садржаја *Житија*.[21] Есхатолошка суштина поменутог места усвојена је из древног монашког учења[22] константинопољског духовника, али она изражава и духовност архимандрита Саве студеничког, који је био васпитаник најбољих духовних традиција оног времена. Древно монашко учење Савино је учење.

Беседа коју је Свети Сава користио сачињена је од есхатолошке представе Другог Христовог доласка и од поуке у каквом настројењу да га ишчекујемо. Подсећање на смрт, Суд, ад и упућивање на ишчекивање Царства небеског карактеристични су за Студитову духовност.[23] Сазрцавање Христовог доласка

---

[16] *Свети Сава,* Студенички типик, српскословенски текст, листови 115б–116а, стр. 392–393; српски текст, стр. 50.

[17] *Мала катихеза 56* од 134 на броју. У различитим рукописима стоји другачије распоред овог најважнијег Студитовог дела. *Leroy*, Un nouveau témoin, 74. Ипак, преовладава редослед који је дат у *Patrologia Graeca*. Prolegomena, PG: 99, 21–46. То су 134 поуке јасно одређеног садржаја. О њиховом значају и поретку према коме су сложене види: *Ищенко*, Огласительные поучения Феодора Студита, 160–161; *Ehrhard*, Überlieferung und Bestand, 227; *Arranz*, Typicon, 202; *Ракићевић*, Питање рашчитавања, 453; *Ракићевић*, Есхатолошка визија Теодора Студита (Хиландар 387) у Ктиторском житију Типика Манастира Студенице (IX H 8 [Š 10]), 183, нап. 27.

[18] Беседе, које је Теодор Студит прочитао или изговорио на скупу братије, монаси су, по његовом упокојењу, сабрали у збирку. *Ищенко*, Огласительные поучения Феодора Студита, 159. *Van de Vorst*, Petite catéchèse, 31–51. Наслови тих беседа су састављени од њихових карактеристичних делова, уз назнаку у који дан их треба читати. *Auvray*, Introduction, LVI–LVIII. *Ракићевић*, Есхатолошка визија Теодора Студита (Хиландар 387) у Ктиторском житију Типика Манастира Студенице (IX H 8 [Š 10]), 183.

[19] Свети Сава, Студенички типик, српскословенски текст, лист 116а, стр. 393, српски текст, стр. 51. Уп. *Ракићевић*, Есхатолошка визија Теодора Студита (Хиландар 387) у Ктиторском житију Типика Манастира Студенице (IX H 8 [Š 10]), 204, 197, нап. 93.

[20] *Ракићевић*, Есхатолошка визија Теодора Студита (Хиландар 387) у Ктиторском житију Типика Манастира Студенице (IX H 8 [Š 10]), 203.

[21] *Јухас-Георгиевска*, Књижевни рад Светог Саве, 63; *Ракићевић*, Есхатолошка визија Теодора Студита (Хиландар 387) у Ктиторском житију Типика Манастира Студенице (IX H 8 [Š 10]), 181.

[22] *Ракићевић*, Заповести Светог Саве, 298. В. и: *Ракићевић*, Шта је читао Свети Сава, 15; *Ракићевић*, Питање рашчитавања, 453; *Ракићевић*, Есхатолошка визија Теодора Студита (Хиландар 387) у Ктиторском житију Типика Манастира Студенице (IX H 8 [Š 10]), 182, нап. 26.

[23] Добротолюбие IV (Предисловие), IV.

утврђује братију у монашком настројењу и код њих буди на покајање и молитвену тугу и плач. У нашем раду поредићемо садржину Савине визије (*Студенички типик*, Слово прво [*Житије Светог Симеона*]) са Студитовом проповеди (Вь недѣлю· а҃· недѣлѥ). Како су наша истраживања квалификовала рукопис Хиландар бр. 387 као важно упориште за утврђивање детаља у вези са Студитовим утицајем на делатност Светог Саве у Студеници,[24] то је неопходно да првенствено користимо овај рукопис за разрешавање питања о изостанку одређених поука. Као што смо већ нагласили, изостају неке од Студитових поука, које је Свети Сава упадљиво изоставио док је користио његову *Малу катихезу 56*, чији је наслов: „У недељу, прве недеље [Васкршњег поста], О [томе] да се не присиљавамо протезати се ка Богу подвигом и како да хранимо душу духовним сазрцањима."

Управо у рукопису *Хиландар 387* налази се српскословенски препис Студитове беседе који је временски најближи животу Светога Саве и његовом раду у Хиландару и Студеници.[25] Реч је о рукопису српске редакције, рашког правописа,[26] из друге четвртине 13. века.[27] Дакле, због извесне везе овог преписа са делатношћу Светога Саве у Студеници користићемо првенствено овај препис за наше истраживање, док ћемо у напоменама, али само минимално, коментарисати разлике које постоје у беседи *Вь недѣлю· а҃· недѣлѥ* из рукописа *Хиландар 387* и у другим рукописима који су хронолошки и територијално најближи њему.[28]

---

24 *Ракићевић*, Настанак завршног дела Савиног Житија Светог Симеона у светлу хиландарског рукописа број 387, 17.

25 Не можемо отклонити ни претпоставку Д. Бојовића да је рукопис *Хиландар 387*, који је нешто каснији од *Житија Светога Симеона*, настао по жељи Светога Саве. *Ракићевић*, Настанак завршног дела Савиног Житија Светог Симеона у светлу хиландарског рукописа број 387, 17, нап. 75. Види: *Бојовић*, Истраживања српске рецепције светоотачке књижевности, 30.

26 *Богдановић*, Каталог ћирилских рукописа Хиландара, 152. О филолошким особинама рукописа види: *Штављанин-Ђорђевић*, Присуство групе лу, 103–104. Специфичности које се у њему појављују, у рукописима 12. и 13. века одлика су писара пореклом из рашког, зетског и хумског подручја. В. *Штављанин-Ђорђевић*, Присуство групе лу, 101–108; *иста*, Прилог проучавању групе лу, 531–534. В. *Ракићевић*, Питање рашчитавања, 455–456. *Ракићевић*, Есхатолошка визија Теодора Студита (Хиландар 387) у Ктиторском житију Типика Манастира Студенице (IX H 8 [Š 10]), 188, нап. 56.

27 У другом, нештампаном, каталогу монаха Саве Хиландарца овај рукопис носи ознаку Sa 231. Cf. *Sava Chilandarec*, Rukopisy. У каталогу Димитрија Богдановића пишу ознаке Sa 231 и T 167. *Богдановић*, Каталог ћирилских рукописа Хиландара, 152.

28 То су два рукописа с краја 13. или с почетка 14. века. Први је: Дечани 87 (о њему види: *Богдановић и др.*, Опис ћирилских рукописних књига Манастира Дечани, 349). Други је: ХАЗУ IV d 4. Код овог преписа српскословенски превод беседа одговара рукопису Хиландар 387. *Mošin*, Ćirilski rukopisi, 214–217. Тај спис (који је погрешно назван *Триод посни*) карактеристичан је по томе што садржи већи број великопосних беседа у односу на већину јелинских рукописа са *Малим катихезама*, *Ищенко*, Огласительные поучения Феодора Студита, 167; *Ракићевић*, Есхатолошка визија Теодора Студита (Хиландар 387) у Ктиторском житију Типика Манастира Студенице (IX H 8 [Š 10]), 188, нап. 59. Хиландар 387, Дечани 87 и ХАЗУ IV d 4 најстарији су јужнословенски списи Студитових поука од свега неколико које имају *Мале катихезе*. *Ищенко*, Огласительные поучения Феодора Студита, 166. В. *Ракићевић Т.*, Питање рашчитавања, 455.

Како бисмо најтачније омеђили проблем коме је посвећен овај рад, то стављамо други део *Студитове беседе* *Вь недѣлю· а҃· недѣлѥ* упоредо са завршним делом *Житија Светог Симеона*, тј. са Савином есхатолошком визијом:

Поученије Теодора Студита	**Свети Сава, *Студенички типик***
Проповед у прву недељу Васкршњег поста (*Мала катихеза 56*). Рукопис Хиландар 387, листови 220б–223б	(Слово прво [*Житије Светог Симеона*]) (ркп. IX H 8 [Š 10]), листови 79а–117а[29]
Наслов проповеди: (лист 220б) ·Вь нед(ѣлю)· а҃· нед(ѣлѥ):·:– ѿ прѣсиль не протеѕати се намь къ б(ог)оу поспѣшьствомь и како питати д(оу)шоу д(оу)ховьними ѕрѣнми ·:–	Наслов *Слова првог*: (лист 79а) Слово а҃ о наслѣдовани с(ве)т(а)го монастира сего. пр[ѣ]п[о]д[о]б[ь]нымь ѡ(ть)цемь нашимь и хтиторомь. г(осподи)номь сїмеѡномь. и ѡ житїи его каково быс(ть) пред[ъ] б(ого)мь и чл(овѣ)кы. [...]
Завршетак првог дела беседе и парафраза псалма: (лист 222а) [...] и ѕьрѣнїми[30] д(оу)ховьными да[31] питаѥмь д(оу)шоу· не ꙗкоже по мироу в' немь же ѥст[ь] соуѥтьство· сьмѣшениѥ· немощь[32]· и горесть· нь вь нихь же есть, сладость и веселиѥ· *поменоухь б(ог)а р[е]че и вьѕьвеселих[ь] се·[33]	Завршетак описа Немањиног живота и парафраза псалма: (листови 115б–116а) [...] възирающе на подвигы и жи|тїа сего прѣбл(а)женнаго ѡ(ть)ца нашего въ них[ь] же ес(ть) сладость и в(е)селїе. *поминающе б(ог)а в(е)селеще с(е).[34]

29 Свети Сава, Студенички типик, српскословенски текст, листови 79а–117а, стр. 319–395; српски текст, стр. 29–51. Уп. *Ракићевић*, Питање рашчитавања..., 451–469; *Ракићевић*, Есхатолошка визија Теодора Студита (Хиландар 387) у *Ктиторском житију Типика* Манастира Студенице, 179–208; *Ракићевић*, Настанак завршног дела Савиног Житија Светог Симеона у светлу хиландарског рукописа број 387, 7–18. Поменути резултати коришћени су за израду најновијег превода *Студеничког типика*. Види о томе: *Анђелковић*, Студенички типик Светог Саве, 17–18, нап. 17–19. Према њеном преводу наводимо *Студенички типик*.

30 Дечани 87, л. 41а: ѕрѣньми; ХАЗУ IV d 4, л. 57а: ѕьрѣниѥмь

31 Ове речи нема у ХАЗУ IV d 4, л. 57а.

32 Испред ове речи у ХАЗУ IV d 4, л. 57а налази се везник и.

33 Од звездице довде је парафраза Пс 77: 3 (76: 4).

34 „Од звездице довде, упореди Пс 77: 3 (76: 4)," Свети Сава, Студенички типик, 50, нап. 120.

Есхатолошка визија: (лист 222а)	Есхатолошка визија: (листови 116а–117а)
*на б(о)ꙁѣ оуꙑь нашь оубо·[35] на неб(е)сних҄ь видѣнех҄ь· на красотах҄ь раискиⷯь· на ѡбитѣлех҄ь вѣчьныⷯь· на аньг(е)лскиⷯь ликьстваⷯь·[36] на ѡнамо[37] жити гдѣ ли како ли соуть д(оу)ше н(ы)нѣ[38] праведьны|ⷯь же и грѣшьныⷯь· како ꙗвлениѥ всачкаго[39] б(ог)а и сп(а)са н(а)шего *бѹдеть и(соу)с(а) х(рист)а·[40] вь немь же по свещномоу словоу боудеть[41]· неб(е)са[42] гласеще прѣидоуть· сьтихиѥ[43] же ражьдиꙁаѥмиѥ[44] раꙁдроушеть се·[45] ꙁемла же и ꙗже *сѹть на нѣи и[46] дѣла сьжегоуть се· таже како хощеть *каже д(оу)ша[47] сьврстьноѥ тѣло приѥти· каково ли же ꙁьборище ѡно ѡт[ь] адама до сконьчаниꙗ множьство члов(ѣ)чьско· каково х(ри)с(то)во[48] стра|шное паче[49] слоуньца	На б(о)ѕѣ оубо оуꙑь нашь да боудет'. на н(е)б(е)сѣх҄ь въ видѣни. на красотах[ь] раискыⷯ[ь]. на ѡбитѣлеⷯ[ь] вѣчныиⷯ[ь]. на агг(е)льскыⷯ(ь) ликъствованїи. на ѡнамо житїи. гдѣ ли како ли соут(ь) д(оу)ше праведныⷯ[ь]. или грѣшныⷯ[ь]. како ꙗвлѥнїе. великаг(о) б(ог)а и сп(а)са нашего іс(оуса) х(рист)а. боудеть. о нем же просвѣщеномꙋ слово. *н(е)б(е)са гласеще прѣидоуть. въꙁдоуси съжегѡми раꙁ[ь] дрѹшет' се. ꙁемлꙗ и ꙗже сѹт(ь) | на нен и дѣла сꙁжегѹт' се.[50] Тоу же како хощеть кажде д(оу)ша съвръ[с]т'но тѣло прїети. каково ли съборище ѡно, ѡт[ь] адама до скончанїа. мнѡж[ь]ство чл(овѣ)чьскѡ. каково х(ри)с(то)во страшное,

[35] Дечани 87, л. 41а има другачији ред речи: на б(о)ꙁѣ оубо оуꙑь нашь. ХАЗУ IV d 4, л. 57а нема оубо: на б(о)ꙁѣ оуꙑь нашь

[36] ХАЗУ IV d 4, л. 57а: ликьствиⷯь

[37] ХАЗУ IV d 4, л. 57а: ѡномь

[38] Дечани 87, л. 41б, и ХАЗУ IV d 4, л. 57а: н(ы)нꙗ

[39] Реч всачкаго је писарева грешка. Треба великаго. На истом месту је реч великаго: Дечани 87, л. 41б и ХАЗУ IV d 4, л. 57а.

[40] Дечани 87, л. 41б и ХАЗУ IV d 4, л. 57а: нешто другачији ред речи: и(соу)с(а) х(рист)а бѹдеть

[41] Овог глагола нема на том месту у Дечани 87, л. 41б и у ХАЗУ IV d 4, л. 57а.

[42] На овом месту у Дечани 87, л. 41б: на неб(е)са

[43] Дечани 87, л. 41б грешком написано: сьтѵхиѥ. Друга могућност јесте да је заправо реч о коришћењу ижице место слова *и*. Али, на потпуно истоветан начин је овде слово *у* исписано као и на другим местима у рукопису, те смо пре на становишту да је грешка у питању, ХАЗУ IV d 4, л. 57а: стиⷯиѥ

[44] Дечани 87, л. 41б на овом месту: сьжиꙁаѥмыѥ. ХАЗУ IV d 4, л. 57а: сьжиꙁаѥмиѥ.

[45] ХАЗУ IV d 4, л. 57а: растають се

[46] Дечани 87, л. 41б има исти ред речи, али нема везника *и* на крају означеног дела. ХАЗУ IV d 4, л. 57а другачији ред речи: соуть на нен

[47] Уместо каже д(оу)ша, у Дечани 41б на овом месту пише само д(оу)ша (изостављено: каже), а у ХАЗУ IV d 4, л. 57а на овом месту пише само кажде (изостављено: д(оу)ша).

[48] ХАЗУ IV d 4, л. 57а: вь х(ри)с(то)во

[49] Дечани 87, л. 42а и у ХАЗУ IV d 4, л. 57а: и паче

[50] „Од звездице довде, према: 2Пт 3: 10." Свети Сава, Студенички типик, 51, нап. 121.

ѕарьноѥ лице· каковь ли ѥговъ[51] глас(ь) слышимь· вь коньчиноу· что поставлиѥ боудеть· праведьнимь приѥмлющимь ⟨вь⟩[52] ц(а)р(ь)ство неб(е)сноѥ· и грѣшьникомь ѡт[ь]силаѥ⟨щи⟩мь[53] вь вѣчьноую моукоу· сиꙗ намь п[о]добаѥть брат[и]е· печаловати и помышлати· вь[54] сихь жити ꙗко вьнѣ мира соущимь· *ꙗко житиѥ на неб(е)сѣхь имоущимь·[55]	и паче сл(ьнь)ца ѕар'ное лице. *каков' ли еговь глас(ь) слышимь. праведнымь ли прїемоуща въ ц(а)р(ь)ство н(е)б(е)сное. или грѣшникомь ѡт[ь]силаемомь в' вѣчноую моукꙋ.[56] Сїа намь п[о]добаеть любима братїе моа печаловати и помышлꙗти. въ сих' жити яко вънѣ мира соущїмь. *ꙗко житїе на | н(е)б(е)сѣх(ь) имоущимїе[57]
Одредбе о туђиновању, покајању, плачу и просвећењу: (листови 223а–223б) ничтоже[58] ѡбьще кь по пльти живоущимь· ѡ нихь же ѥсть оумилати[59] се | и сльѕити и просвѣщати се· сиѥ ⟨...⟩[60]	Овде је Свети Сава приметно изоставио Студитове поуке
(лист 223б) житиѥ мирьно прѣбывати· и надеждоу имѣти· б[оу]доущихь вѣчьныхь бл(а)гихь приѡбрѣсти· ѡ х(ри)с(т)ѣ и(соу)сѣ г(опод)и н(а)шемь ѥмоуже сл[а]ва *сь ѡт(ь)цемь и с(ы)номь∴[61]	(лист 117а) сїе житїе мирно прѣбывающе. надеждоу имоуще бꙋдꙋщих[ь] вѣчных[ь] бл(а)гь прїѡбрѣсти. о х(рист)ѣ і(соу)сѣ г(оспод)и нашемь ходатанствомь прѣс(ве)тые вл[а]д[ы]ч[и]це наше б(огороди)це и бл(а)г(о)дѣтелнице. и м(о)л(и)твами прѣподобнаго и бл(а)женнаго ѡ(ть)ца нашего и хтитора г[оспо]д[и]на сїмеѡна.

---

51 ХАЗУ IV d 4, л. 57а на овом месту има други део речи избрисан. Реконструкција рађена на основу минималног остатка трага пера и према друга два преписа: ѥго⟨въ⟩.

52 Реконструкција урађена према избеделом трагу мастила. На истом месту у Дечани 87, л. 42а постоји исти предлог, док га у У ХАЗУ IV d 4, л. 57а нема.

53 Грешка писара, треба ѡт[ь]силаѥмимь (у складу са претходном синтагмом: праведьнимь приѥмлющимь). На истом месту Дечани 87, л. 42а: ѡт[ь]силающимь; ХАЗУ IV d 4, л. 57а: ѡт[ь]силаѥмомь

54 Испред предлога у Дечани 87, л. 42а и у ХАЗУ IV d 4, л. 57а налази се везник и.

55 Од звездице довде, ова реченица недостаје у рукопису ХАЗУ IV d 4, л. 57а.

56 „Од звездице довде, упореди: Јн 5: 28–29." Свети Сава, Студенички типик, 51, нап. 122.

57 „Од звездице довде, према: Фил 3: 20." Свети Сава, Студенички типик, 51, нап. 123.

58 Испред ове речи у Дечани 87, л. 42а и у ХАЗУ IV d 4, л. 57а, налази се везник и.

59 Дечани 87, л. 42б и ХАЗУ IV d 4, л. 57а: оумилꙗти

60 По траговима мастила и потезима пера може се закључити да је овде било исписано ю. Пошто је у питању грешка писара, претпостављамо да је зато избрисано. На овом месту у Дечани 87, л. 42б и у ХАЗУ IV d 4, л. 57а нема никаквог текста, односно текст је континуиран.

61 Од звездице довде у Дечани 87, л. 42б: вь вѣкы аминь∵ Од звездице довде у ХАЗУ IV d 4, л. 57а: сь ѡт(ь)цемь и с(ы)номь и с(ве)т(ым)ь ⟨доухо⟩мь. и н(ы)нꙗ и пр(и)сно∵ У рукопису *Хиландар 387* возглас

Ради поређења, у напомени дајемо и јелински текст[62] друге половине *Мале катихезе 56*, под насловом „Τῇ Κυριακῇ τῆς Α΄ ἑβδομάδος·".[63] Та беседа, која је написана закључно са 842. годином,[64] у јелинским рукописима средњевизантијског периода има сличан наслов:

„Κατήχησις ΝϚ΄ (56), Τῇ Κυριακῇ τῆς Α΄ ἑβδομάδος·,[65] Περὶ τοῦ μὴ ὑπὲρ δύναμιν ἐκτείνεσθαι ἡμᾶς ἐν τοῖς κατὰ Θεὸν σπουδάσμασι καὶ τοῦ διατρέφειν τὴν ψυχὴν

почиње после „б[оу]доущихь вѣчьныхь бл(а)гихь приωбрѣсти. ω х(ри)с(т)ѣ и(соу)сѣ г(оспод)и н(а)шемь" („будућа вечна блага стећи у Христу Исусу Господу нашем"). После тога треба да дође „ѥмоуже сл(а)ва сь ωт[ь]цемь и с[и]номь." („коме [нека је] слава, [заједно] са Оцем и Сином.") У овом рукопису је очигледна омашка писара јер уместо „и Светим Духом", омашком је поново написано „и Сином", тј. Христом Исусом. Поновљено је име Сина (Христа), док се Дух Свети не помиње. *Ракићевић*, Есхатолошка визија Теодора Студита (Хиландар 387) у Ктиторском житију Типика Манастира Студенице (IX H 8 [Š 10]), 202. Јелински текст потврђује да је овде омашка: „ᾧ ἡ δόξα καὶ τὸ κράτος, σὺν τῷ Πατρὶ καὶ τῷ ἁγίω Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν." Θεοδώρου Στουδίτου, Μικρὰ κατήχησις, 154.

[62] „...*«Ἐμνήσθην τοῦ Θεοῦ, φησί, καὶ εὐφράνθην»* (Ψαλμ. ος΄ 3). Ἐπὶ Θεὸν οὖν ὁ νοῦς ἡμῶν, ἐπὶ τὰ οὐράνια θεάματα, ἐπὶ τὰ κάλλη τοῦ παραδείσου, ἐπὶ τὰς μονὰς τὰς ἀϊδίους, ἐπὶ τὰς ἀγγελικὰς χοροστασίας, ἐπὶ τὴν ἐκεῖσε διαγωγήν, ποῦ ποτέ εἰσιν αἱ ψυχαὶ νῦν τῶν τε δικαίων καὶ ἁμαρτωλῶν, πῶς ἡ ἐπιφάνεια τοῦ μεγάλου Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ γενήσεται, *«ἐν ᾗ»*, κατὰ τὸ ἱερὸν λόγιον, *«οὐρανοὶ ροιζηδὸν παρελεύσονται, στοιχεῖα δὲ καυσούμενα λυθήσονται, γῆ δὲ καὶ τὰ ἐν αὐτῇ ἔργα κατακαήσεται»* (Β΄ Πετρ. γ΄ 10)· εἶτα, πῶς μέλλει ἑκάστη ψυχὴ τὸ συζυγὲς σῶμα ἀναλαμβάνειν. Ποταπὴ ἡ συναγωγὴ ἐκείνη ἡ ἀπὸ Ἀδὰμ μέχρι συντελείας πολυάνθρωπος, πηλίκον τὸ τοῦ Χριστοῦ φοβερὸν καὶ ὑπὲρ ἡλίου αὐγὴν πρόσωπον, ποταπῆς αὐτοῦ φωνῆς ἀκούσωμεν· τέλος, τίς ἡ ἀποκατάστασις τῶν τε δικαίων προσλαμβανομένων εἰς βασιλείαν οὐρανῶν καὶ τῶν ἁμαρτωλῶν ἀποπεμπομένων εἰς τὰς αἰωνίους τιμωρίας. Ταῦτα ἡμᾶς προσήκει, ἀδελφοί, μεριμνᾶν καὶ λογίζεσθαι, καὶ ἐν τούτοις ἀναστρέφεσθαι ὡς ἔξω κόσμου ὄντας, ὡς τὸ πολίτευμα ἐν οὐρανοῖς ἔχοντας καὶ οὐδὲν κοινὸν πρὸς τοὺς κατὰ σάρκα ζῶντας· ἐν οἷς ἔστι κατανύσσεσθαι καὶ δακρύειν καὶ φωτίζεσθαι, τήν τε ἐντεῦθεν ζωὴν εἰρηνικὴν διάγειν, καὶ ἐλπίδα ἔχειν τῶν μελλόντων αἰωνίων ἀγαθῶν ἐπιτεύξασθαι, ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ Κυρίῳ ἡμῶν, ᾧ ἡ δόξα καὶ τὸ κράτος, σὺν τῷ Πατρὶ καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν." Θεοδώρου Στουδίτου, Μικρὰ κατήχησις, 153–154.

[63] Ову беседу смо навели према издању архимандрита Никодима Скретаса: Θεοδώρου Στουδίτου, Μικρὰ κατήχησις (стр. 152–154). Он ју је приредио према париском издању из 1891. године: Theodori Studitis Praepositi *Parva catechesis* (стр. 202–203, редови 21–42). За париско издање коришћен је јелински рукопис средњевизантијског периода Parisinus gr. 1018 (почетак 10. века). Париско издање, поред јелинског, садржи и латински текст, који је овде доспео из лионског издања из 1677. године: Theodori Studitae Sermones catechetici (*Мала катихеза 56* је на месту 839f–839g). Из овог издања (Sancti Theodori Studitae, *Sermones catechetici*, Bibliotheca Veterum Patrum) 134 *Мале катихезе* доспевају у: *Patrologia Graeca*, али само у преводу на латински (Theodori Studitae, Sermo LVI, PG 99. *Мала катихеза 56* јесте на месту 584c–585a).

[64] В. *Ищенко*, Огласительные поучения Феодора Студита, 160–161. Књигу малих поука и три књиге великих поука, убрзо по упокојењу Преподобног Теодора, приредио је Навкратије или Николај Студит. В. исто, 161. В. *Ракићевић*, Питање рашчитавања, 454. *Ракићевић*, Есхатолошка визија Теодора Студита (Хиландар 387) у Ктиторском житију Типика Манастира Студенице (IX H 8 [Š 10]), 184, нап. 39.

[65] Једино у два нама позната случаја у јелинским преписима катихеза има другачије указани дан за читање. У рукопису Ambr. gr. C 02, лист 47r (крај 9. века) омашком стоји да је катихеза изговорена „у недељу друге седмице (Велике четрдесетнице)": „Τῇ Κυριακῇ τῆς Β΄ ἑβδομάδος·" (лист 47r). Омашку открива наслов следеће катихезе: „Τῇ Δευτέρᾳ τῆς Β΄ ἑβδομάδος·" (У понедељак друге седмице [лист 48r]). У једном препису Ambr. gr. E 101 sup., лист 122r (12. век) ова катихеза има други наслов што представља изузетак: „Τῇ Παρασκευῇ τῆς Α΄ ἑβδομάδος· Κατήχησις Ε΄" („У петак прве седмице: Катихеза пета"). *Ракићевић*, Питање рашчитавања, 455; *Ракићевић*, Есхатолошка визија Теодора Студита (Хиландар 387) у Ктиторском житију Типика Манастира Студенице (IX H 8 [Š 10]), 187, нап. 42.

ἐν τοῖς πνευματικοῖς θεωρήμασιν."[66] („Катихеза 56, У недељу прве седмице. О томе да се не упуштамо у подвиге по Богу који су изнад наших моћи и да [треба да] хранимо душу духовним сазрцањима.")[67]

Као што се дâ видети из упоређивања, у Савином тексту недостаје одређено место из друге половине Студитове катихезе, која му је била узор. Остали елементи су задржани. Недостајући редови гласе:

„[...] ничтоже ѡбьще кь по пльти живоущимь. ѡт[ь] ныхь же ѥсть оумилати се | и сльзити и просвѣщати се." („[...] ништа заједничко [да немамо] са онима који по телу живе. Од ових [помисли] покајање је и плакање и просвећење.")[68]

Наведено место одговара старом јелинском зборнику:

„[...] καὶ οὐδὲν κοινὸν πρὸς τοὺς κατὰ σάρκα ζῶντας· ἐν οἷς ἔστι κατανύσσεσθαι καὶ δακρύειν καὶ φωτίζεσθαι, [...]"[69] („[...] и немамо ништа заједничко са онима који по телу живе. Од тога се задобија покајање, плач и просветљење, [...]")

Ово Студитово место, које изостаје код Светог Саве, надовезује се на есхатолошку визију. Оно наглашава разлику монаха у односу на друге људе (*они који по телу живе*). Овде се препоручује монашко покајање и плач (који је у тесној вези са покајањем) као нешто што треба да буде природан исход претходног сазрцања и уживљавања у есхатолошку визију. Напослетку се истиче духовно просветљење. Стога се може поставити питање: Ако поменута духовна осећања треба да буду производ претходне есхатолошке визије, зашто поуке о њима недостају?

---

66 Θεοδώρου Στουδίτου, Μικρὰ κατήχησις, 153. Упоређено са: Paris. gr. 1018, лист. 136v–138r (почетак 10. века); Ambr. gr. C 02, лист. 47r–48r (крај 9. века); Ottob. gr. 251, лист. 37v–38r (почетак 10. века); ГИМ, Син. гр. 374 (Влад. 205), лист. 134a–135a (почетак 11. века); ГИМ, Син. гр. 375 (Влад. 206), лист. 82б–83б (друга половина 11. века); Ambr. gr. E 101 sup., лист. 121r–122a (12. век); Marciana Gr. II, 40, лист 12r–13r (12. век). Изузетну захвалност за рашчитавање детаља у набројаним јелинским преписима дугујемо Др Кости Симићу.

67 Латински превод овог наслова има додатак испред: „Недеља најважнији дан у седмици!", те гласи: „Sermo LVI": „Dominica primae hebdomadis. Ne supra vires in divinis studiis nitamur, ac spiritalibus animum spectaculis pascamus". Из латинског издања из 1677. године (Theodori Studitae Sermones catechetici, 839f–839g) овај текст је ушао у Patrologia Graeca 99 (584c–585a). *Ракићевић*, Есхатолошка визија Теодора Студита (Хиландар 387) у Ктиторском житију Типика Манастира Студенице (IX H 8 [Š 10]), 184, нап. 43.

68 Хиландар 387, лист 223a–223б.

69 Θεοδώρου Στουδίτου, Μικρὰ κατήχησις, 154. Упоређено са преписима овог места почев од најстаријег Ambr. gr. C 02, лист 48r, те осталих: Paris. gr. 1018, лист 38r; Ottob. gr. 251, лист 38r; ГИМ, Син. гр. 374 (Влад. 205), лист 135a; ГИМ, Син. гр. 375 (Влад. 206), лист 83a; Ambr. gr. E 101 sup., лист. 121v–122r; Marciana Gr. II, 40, лист 12v). Најстарији од набројаних преписа Ambr. gr. C 02 датован

Чињенице да је *Прво слово Студеничког типика* Сава написао као штиво за сопствену монашку заједницу[70] и да је дело у манастиру обавезно читано (о чему сведоче: уводна формула: „Оче, благослови!“,[71] одредбе у 43. глави,[72] као и запис преписивача),[73] знатно појачавају упитаност – зашто је архимандрит Сава лишио студеничке монахе једног дела квалитетних одредби за монашки живот?

Да бисмо открили разлоге овог изостављања морамо истражити колико оне одговарају духовном настројењу и монашкој идеологији студеничког братства Светог Саве. Детаље о *задобијању просвећења* и *просветљења* нећемо посебно тражити јер се они већ налазе у Савиној есхатолошкој визији коју смо навели. Читав његов контекст тиче се духовног *просвећења*:

„У Богу, дакле, ум наш нека буде, у небеским виђењима, у красотама рајским, у обитељима вечним, у ангелским хоровима, у онамошњем животу. [...] Ово нам приличи, љубљена братијо моја, бринути и помишљати, у овом живети, јер смо ван света, *јер живот на | небесима имамо [...]“[74]

Монашка духовност која говори о небеским виђењима (небесѣхъ въ видѣни), тј. сазрцањима, красотама рајским (красотахъ раискыхъ) и о онамошњем, тј. оностраном животу (ѡнамо житїи) испуњава сву Савину есхатолошку визију. Таква духовност је заповеђена у Студеници: „Ово нам приличи, љубљена братијо моја, бринути и помишљати, у овом живети [...]“ (Сїа намь подобаеть любимаа братїе моа печаловати и помышлꙗти. въ сих' жити [...]“.

Разлика у односу на светско је константована чињеница: „[...] јер смо ван света, јер живот на небесима имамо [...]“ ([...] яко вънѣ мира соуще̑мь. ꙗко житїе на неб(е)сѣх(ь) имоуще̑мїе [...]).

је у крај 9. века, док су остали из периода од почетка 10. до 12. века. *Ракићевић Т.*, Есхатолошка визија Теодора Студита (Хиландар 387) у Ктиторском житију Типика Манастира Студенице (IX H 8 [Š 10]), 191.

70 Уп. *Кашанин,* Свети Сава, Српска књижевност у средњем веку, 128. И језичким показатељима се осведочава студеничка монашка заједница као она којој је дело намењено, па отуда имамо приповедање у 1. л. мн, као и коришћење личних и присвојних заменица 1. л. јд. и 1. л. мн. (нпр. отац *наш* и ктитор, љубљена братијо *моја*, *наш* свети манастир *овај*...). Уп. Свети Сава, Студенички типик, српскословенски текст, лист 83б, стр. 328; српски текст, стр. 31; исто, српскословенски текст, лист 116б, стр. 394; српски текст, стр. 51; исто, српскословенски текст, лист 79а, стр. 319; српски текст, стр. 29.

71 Свети Сава, Студенички типик, српскословенски текст, лист 79а, стр. 319; српски текст, стр. 29; *Ракићевић*, Есхатолошка визија Теодора Студита (Хиландар 387) у Ктиторском житију Типика Манастира Студенице (IX H 8 [Š 10]), 181.

72 Свети Сава, Студенички типик, српскословенски текст, листови 70б–71а, стр. 536–537, српски текст, стр. 101.

73 Аверкијев запис на крају преписа. Свети Сава, Студенички типик, српскословенски текст, лист 71а, стр. 539, српски текст, стр. 102.

74 Свети Сава, Студенички типик, српскословенски текст, листови 115б–117а, стр. 392–395; српски текст, стр. 50–51. „Од звездице довде, према: Фил. 3: 20.“ Свети Сава, Студенички типик, 51, нап. 123.

Такво одвајање од света има упориште у монашком учењу, о чему сведоче и старе молитве на монашењу, као што је нпр. *трећа* („Εὐχὴ γ΄τοῦ σχήματος.")[75] и *шеста молитва схиме* („Εὐχὴ ς΄τοῦ σχήματος.")[76] у *Барберинијевом молитвослову*. Ставови о остављању светског умовања и светских ствари, те стицању духовног умовања и просветљења, покајања и суза, остали су наглашени у молитвама на монашењу до данас, о чему, између осталог, имамо потврду у данашњем чину одевања „расе и камилавке"[77], у чину „мале схиме или мандије"[78], у молитвама *Велике схиме*[79] и *стихирама подобним* овог чина када монах обећава да следује „ово Анђелско живљење..."[80] док је његова дружина света, што се види у питању: „Што си дошао, брате, припадајући Светом жртвенику и Светој дружини (*Συνοδία*) овој?"[81] Такође се у поукама[82] и молитвама[83] за новодошавшег истиче одвајање од светског као нужни чинилац саображења новодошавшег монашкој заједници и, како би Сава рекао, „онамошњем животу".

Такође, као веома битан чинилац разумевања монашких заповести и Савиног специфичног структурирања преузете Студитове есхатолошке визије намећу се Студитове *Катихезе* и *Лествица* Јована Лествичника, које су неодвојиви део монашких поука. У Слову 4 *Студеничког*[84] и *Хиландарског типика*[85] говори се о редовним читањима отачке литературе. Реч је о читањима дела Теодора Студита и других светих отаца које су вршили настојатељ (игуман) или, у његовом одсуству, економ или еклисијарх.

75 Молитва бр. 260. L'eucologio Barberini Gr. 336, стр. 286; Евхологий, Барберини Гр. 336, стр. 446.

76 Молитва бр. 263. L'eucologio Barberini Gr. 336, стр. 290; Евхологий, Барберини Гр. 336, стр. 448.

77 Велики молитвослов, 162.

78 Велики молитвослов, 167. Атанасије Јевтић доноси чин *Мале схиме* у преводу оца Јустина (очигледно са словенског, приближно јелинском [Εὐχολόγιον τό Μέγα, Атина 1970]). Атанасије у *Молитвослову* изоставља материјал из *Велике схиме* јер тај чин после овог наводи у потпуности. Види: Велики молитвослов, 163, нап. 4.

79 Атанасије Јевтић је овај чин превео са јелинског (Εὐχολόγιον τό Μέγα, Венеција 1869; преиздан одобрењем Св. Синода Јеладске Цркве, Атина 1899; такође 1970, „Αςτήρ", Атина, стр. 199–219). Види: Велики молитвослов, 173, нап. 24.

80 Велики молитвослов, 177.

81 Велики молитвослов, 178. „Грчки израз *Συνοδία* значи: *Сапутници*, што казује да Монаси, као и сви прави хришћани, попут Праоца Авраама и других Светих (в. Јевр. гл. 11), доживљавају земаљски живот *есхатолошки усмерен*, као пут ка Земљи Обећаној=Царству Небеском. У томе је *Мученички етос* и карактер Монаштва у Цркви (а не као социјални, активистички...)." Велики молитвослов, 178, нап. 26.

82 Велики молитвослов, 179, 180.

83 Велики молитвослов, 185, 186.

84 Свети Сава, Студенички типик, српскословенски текст, лист 2а, стр. 399; српски текст, стр. 54. Види и Главу 9. Исто, српскословенски текст, листови 17б, стр. 430; српски текст, стр. 65. Упореди: *Gautier*, Typicon de la Théotokos Évergétis, 34, fn 28.

85 Свети Сава, Хиландарски типик, српскословенски текст, лист 7r, ред 31–32, стр. 9; српски текст, стр. 61. Исто, српскословенски текст, лист 13v, ред 22–23, стр. 19; српски текст, стр. 67. Упореди: *Gautier*, Typicon de la Théotokos Évergétis, 34, fn 28.

Наиме, читања катихеза Теодора Студита била су предвиђена у Великом посту[86] почев од среде прве седмице Великог Поста, и то после Првог часа, затим недељом, средом и петком. Од значаја је податак да рукопис *Хиландар 387*, који кореспондира са једним делом *Студеничкоī ūиūика*, има распоређене Студитове беседе за читање током целе године. Уз претходно ваља напоменути да се као светоотачка литература читао Јован Лествичник за Први час, док су се за остале часове читали други оци.[87]

Осведочена навођења Студитових и Лествичникових поука у Савином *Сūуденичком*[88] и *Хиландарском ūиūику*[89] потврђују њихову прихваћеност у духовним традицијама којима припада Свети Сава Српски, па самим тим се и питања туђиновања, плача и покајања разумевају као тековине духовне традиције које су контекстуализоване типиком за потребе студеничког братства.

Одвајање од света, покајање и плач у *Хиландарском* и *Сūуденичком ūиūику*

Еверīеūидски ūиūик као заједнички предложак *Хиландарскоī* и *Сūуденичкоī ūиūика* и истоврсна светоотачка литература чији су делови инкорпорирани у текстове ова два типика, допринели су појави истоветних и међусобно кореспондирајућих поука и идеја које је Свети Сава прилагодио специфичном дискурсу типика и њиховој употреби.[90]

Хиландарски ūиūик у свом уводном делу истиче значај одвајања од света:

„[...] да течемо ка ономе који је рекао: [...] 'Ко љуби оца или матер више него мене, није мене достојан. Ко љуби жену или децу или њиве или имања више него мене, није мене достојан'.[91] Ово слушајући треба све остављати...“[92]

---

86 Види у *Синаксару Еверīеūидскоī ūиūика* у: *Дмитріевскій*, Описаніе литургическихъ рукописей, стр. 512, редови 7–12.

87 Види: *Дмитріевскій*, нав. дело, од стране 516, ред 32 до стране 517, ред 2; *Gautier*, Typicon de la Théotokos Évergétis, 20, fn 12; *Анђелковић*, Студенички типик Светог Саве, 13.

88 Свети Сава, Студенички типик, српскословенски текст, листови 15а, стр. 425; српски текст, стр. 63. Види и Главу 9. Наводи су према: *Лесūвица², Поука IV*. Упореди: *Свеūи Јован Лесūвичник*, Лествица², прев. *Д. Боīдановић*, стр. 35, 37. (PG 88, 681B, 705C). О навођењу Лествичника и Теодора Студита у оквиру *Сūуденичкоī ūиūика*, уп. *Анђелковић*, Регистар библијских, богослужбених и светоотачких навода и упоредних места, 312–313.

89 Свети Сава, Хиландарски типик, српскословенски текст, лист 15r, редови 9–12, стр. 11; српски текст, стр. 62.

90 Околности превођења и прераде Евергетидског типика и даље су централни предмет научних истраживања. Види: *Савић, В.*, Српски превод „Евергетидског синаксара“ у два синајска рукописа, 210–212.

91 Мт. 10, 37; 19, 27; Мк. 10, 29.

92 Свети Сава, Хиландарски типик, српскословенски текст, лист 1v, стр. 3 редови 27–32; српски текст, стр. 55. (Слово 1).

„Они који га траже (Христа – прим. аутора) [...] *оставивши све што је у свету*,[93] говорећи један другоме: 'Ко воли свет и што је у свету, непријатељем Божјим назива се,...“[94]

„... отац наш Симеон монах [...] покренут Духом, чувши преслатки глас који говори: 'Ко не остави све и за мном не иде, није мене достојан',[95] царство свога отечества оставивши и све што је на земљи, и *побегавши из света који заробљава душу*...“[96]

Студенички типик у првом слову посебно наглашава Немањино друго повлачење. Пошто је као монах провео у Студеници нешто мање од две године, „зажеле на виши степен духовни узићи, видевши [како] Свето Писмо каже: 'Уклоните се од места својих и рођења свог, јер ниједан пророк у отачаству свом није примљен.'[97] Зато и богољубиви господин Симеон зажеле опет отуда изићи и *странствовати*, да испуни собом све речено...“[98]

Студенички и *Хиландарски типик* уче да је монашење *заручење божанског и анђеоског лика*[99] и да „*световно у свету [треба] остављати*“[100] и не доности га са собом у манастир.

Уводни део *Хиландарског типика* говори о плачу који је неодвојив од покајања:

„[...] плачимо овде да се тамо утешимо [...]“[101] и „[...] ово је победа која побеђује цео свет':[102] вера, нада, кротост, трпљење, пост, мољење топло са сузама [...].“[103]

---

[93] У свим цитатима је курзив аутора.

[94] Свети Сава, Хиландарски типик, српскословенски текст, лист 1v, стр. 3 ред 35, стр. 4 редови 16–19; српски текст, стр. 55–56. (Слово 1).

[95] Мт. 19, 29; 10, 38.

[96] Свети Сава, Хиландарски типик, српскословенски текст, лист 6r, стр. 8 ред 27, стр. 9 ред 1; српски текст, стр. 59. (Слово 2).

[97] Према: Лк. 4: 24. *Није примљен* у значењу: није признат. Ово одговара Лествичниковој поуци да *пророк нема части у своме завичају. Лествица², Поука III. Лествица²*, 28.

[98] Свети Сава, Студенички типик, српскословенски текст, листови 95а–95б, стр. 351–352; српски текст, стр. 38–39. (Слово 1).

[99] Свети Сава, Студенички типик, српскословенски текст, лист 62а, стр. 519; српски текст, стр. 95. (Глава 37). Исто стоји у: Свети Сава, Хиландарски типик 1995, 88. (Глава 37). „Περὶ τῶν ἀποκειρομένων, κεφ. λζ΄“. Gautier, Le Typicon de la Théotokos Évergétis, 79. У редовима 1132–1133 на овој страници пише: „... τὸν ἀρραβῶνα τοῦ θείου καὶ ἀγγελικοῦ λαμβανέτωσαν σχήματος“ (... нека добију заручење божанског и анђелског лика).

[100] Свети Сава, Студенички типик, српскословенски текст, лист 19а, стр. 433; српски текст, стр. 66. (Глава 9). Исто стоји у: Свети Сава, Хиландарски типик 1995, српскословенски текст, лист 13v, стр. 20 ред 21; српски текст, стр. 68. (Глава 9).

[101] Свети Сава, Хиландарски типик 1995, српскословенски текст, лист 4r, стр. 6 ред 2; српски текст, стр. 56 (Слово 1.).

[102] 1 Јн. 4, 18–21; 5, 1–4.

[103] Свети Сава, Хиландарски типик 1995, српскословенски текст, лист 6r, стр. 6 редови 21–23; српски текст, стр. 57 (Слово 1).

Служба Свешом Симеону глорификује монашки плач као особину која обезбеђује победу духа над страстима: „Потоцима, оче Симеоне, суза твојих душевне страсти омио јеси, божаствено постаде духа покојиште, преблажени."[104]

У *Сшуденичком* и *Хиландарском шийику* братији се налаже покајање[105] и исказивање покајања гласно и у себи уз истовремено приклањање главе и колена до земље.[106] Налаже се обострано јавно покајање у међусобном општењу братије.[107] Покајањем и исповешћу долази се до исцељења од душевних страсти.[108] Начинима спровођења покајања, тј. исповедању, посвећена је читава 17. глава *Сшуденичкої* и *Хиландарскої шийика*.[109] Заповеђено је да се покајање исказује у свакодневном опхођењу са братијом.[110]

Закључак

У Првом слову *Сшуденичкої шийика* изложен је Симеонов живот. Несвакидашње велики текст Првог слова говори нам колики је значај унутар *Тийика* добило ово житије. Управо због велике важности житија све друго у *Тийику* морало се према њему кориговати, а нарочито с обзиром на важност владарског житија и идеја изнетих у њему, било је нескладно наглашавати одређене монашке идеје на завршетку Првог слова. То посебно важи за поуке о туђиновању

---

[104] Сава Немањић, Служба Светоме Симеону, српски текст 17; српскословенски текст 179, редови 13–15.

[105] Свети Сава, Студенички типик, српскословенски текст, лист 7а, стр. 409; српски текст, стр. 58. (Глава 5). Исто стоји у: Свети Сава, Хиландарски типик 1995, српскословенски текст, лист 16r, стр. 12, редови 24–31; српски текст, стр. 63. (Глава 5). „Περὶ τῆς ἁγίας λειτουργίας, καὶ τοῦ χωρὶς προτροπῆς τοῦ προεστῶτος μὴ κοινωνεῖν τινα, μήτε πάλιν ἑαυτὸν ἡγεῖθαι ἀκοινώνητον χωρὶς τῆς τούτου εἰδήσεως, κεφ. ε΄", *Gautier*, Typicon de la Théotokos Évergétis, 25. У реду 182 на овој страници пише: „...δι᾽ ἐξαγορεύσεως δὲ καὶ μετανοίας" (кроз исповест и покајање).

[106] Свети Сава, Студенички типик, српскословенски текст, лист 1б, стр. 398; српски текст, стр. 53. (Глава 4). Исто је у: Свети Сава, Хиландарски типик 1995, 60–61. (Глава 4).

[107] Свети Сава, Студенички типик, српскословенски текст, лист 8б, стр. 412; српски текст, стр. 59. (Глава 6). Исто стоји у: Свети Сава, Хиландарски типик, српскословенски текст, лист 17r, стр. 13 редови 22–33; српски текст, стр. 64. (Глава 6).

[108] Свети Сава, Студенички типик, српскословенски текст, листови 11а–13а, стр. 417–421; српски текст, стр. 61–62 (Глава 6). Исто, српскословенски текст, лист 15а, 15б, стр. 425–426; српски текст, стр. 63 (Глава 7). Исто стоји у: Свети Сава, Хиландарски типик, српскословенски текст, лист 17v, стр. 14, ред 34 до краја ове главе, лист 19v, стр. 17; српски текст, стр. 64–65. (Глава 6). Исто, српскословенски текст, лист 20r, стр. 17, ред 24 до краја ове главе, лист 20v, стр. 18; српски текст, стр. 66. (Глава 7).

[109] Свети Сава, Студенички типик, српскословенски текст, листови 40а–41б, стр. 475–478; српски текст, стр. 79–80 (Глава 17). Исто стоји у: Свети Сава, Хиландарски типик, српскословенски текст, листови 24r–24v, стр. 31–32; српски текст, стр. 76–77. (Глава 17). „Περὶ τοῦ τῷ προεστῶτι τοὺς ἀδελφοὺς ἐξαγορεύειν, καὶ μηδένα τούτων ἄλλον ἔχειν πατέρα πνευματικόν, κἀκείνῳ τοὺς οἰκείους προσανατιθέναι λογισμούς, κεφ. ιε΄". *Gautier*, Typicon de la Théotokos Évergétis, 57. Петнаеста глава *Еверīешидскої шийика* је прилично верно преведена са јелинског на српскословенски језик, а одговара седамнаестој глави *Сшуденичкої шийика*.

[110] Свети Сава, Студенички типик, српскословенски текст, лист 48б, стр. 492; српски текст, стр. 85 (Глава 23). Исто стоји у: Свети Сава, Хиландарски типик, српскословенски текст, лист 27v, стр. 36 ред 31 до краја ове главе стр. 37; српски текст, стр. 81. (Глава 23)

и плачу, које би приметно одударале на самом крају величанственог житија Симеона Немање. Иако се завршетак Првог слова *Студеничкоī тиūика* тиче монашке есхатологије, он се непосредно надовезује на владарско житије са његовим специфичним историјским садржајем, што је и условило прераду Студитове *Мале каūихезе 56* (предвиђену за читање у првој недељи Великог поста),[111] коју је Сава користио за завршни део *Жиūија Свеūоī Симеона*.

Свакако да великопосно расположење, које подразумева појачани покајни плач и молитвену изолацију, није потребно током целе године, док је Савина визија студеничким монасима намењена за стални подсетник и руковођење.[112] То јесте тачно, а „стални подсетник и руковођење" током године управо је житије Симеона, ктитора манастира, кога ће недуго после писања житија јавно објавити као светог.[113] Месечно читање житија за студеничке монахе имало је ауторитет обележавања највећег празника, а поготову „на дан помена ктиторовог". У тренуцима радости због сазрцавања житија Преподобног Симеона „какво би пред Богом и људима",[114] архимандрит студенички Свети Сава није смео да дозволи инсистирање на духовним подвизима какви су, поготово, туђиновање и плач.

Управо због напред наведених разлога Свети Сава је користећи Студитову *Малу каūихезу 56*, изоставио важан део:

„[...] ништа заједничко [да немамо] са онима који по телу живе. Од ових [помисли] покајање је и плакање и просвећење."[115]

Но, изостављеним одредбама, које читаво источно монаштво одржава и поштује, никако није супротстављена духовна оријентација Светог Саве, јер су те одредбе управо њему својствене. Одредбе о туђиновању, покајању и плачу садрже се и у *Сūуденичком* и у *Хиландарском ūиūику*, али су, дакле, из есхатолошке визије којом се *Прво слово Сūуденичкоī ūиūика*, одн. *Жиūије Свеūоī Симеона*, завршава, изостављене ради усаглашавања завршног дела житија са природом празновања помена ктиторовог.

---

111 Беседа је редовно читана у одређени дан: „Τῇ Κυριακῇ τῆς Α΄ ἑβδομάδος·"; „Вь нєд(ѣлю) а҃ нєд(ѣлє)", тј. „В(ь) нєд(ѣлю) а҃ пос(та)". Да је ово заиста читано на тај дан сведоче јелински и српскословенски преписи те беседе, које смо обрађивали. То су рукописи: Ambr. gr. C 02, лист 47r; Paris. gr. 1018, лист 136v; Ottob. gr. 251, лист 37v; ГИМ, Син. гр. 374 (Влад. 205), лист 133б.; ГИМ, Син. гр. 375 (Влад. 206), лист 82а; Marciana Gr. II, 40, лист 11v; Хиландар 387, лист 220б; Дечани 87, лист 40а; ХАЗУ IV d 4, лист 56б. Види о овоме: *Ракићевић*, Есхатолошка визија Теодора Студита (Хиландар 387) у Ктиторском житију Типика Манастира Студенице (IX H 8 [Š 10]), 183.

112 *Ракићевић*, Есхатолошка визија Теодора Студита (Хиландар 387) у Ктиторском житију Типика Манастира Студенице (IX H 8 [Š 10]), 204.

113 О томе када је било објављивање Симеона као светог види: *Миљковић*, Житија Св. Саве као извори за историју средњовековне уметности, 129–130.

114 Свети Сава, Студенички типик, српскословенски текст, лист 79а, стр. 319; српски текст, стр. 29. Ово житије је текст прославног карактера. Види: *Пириваūрић С.,* Грчки цар Алексије у првим житијима Светог Симеона Немање, 161–174.

115 Хиландар 387, лист 223а–223б. Упореди: Θεοδώρου Στουδίτου, Μικρὰ κατήχησις, 154.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

Ambr. gr. C 02: Ambrosianus gr. C 02, Veneranda Biblioteca Ambrosiana, Milano. 47r–48r

Ambr. gr. E 101 sup.: Ambrosianus gr. E 101 sup., Veneranda Biblioteca Ambrosiana, Milano. 121r–122v.

ГИМ, Син. гр. 374 (Влад. 205): ГИМ, Син. гр. 374 (Влад. 205), Синодальное собрание Государственного Исторического Музея Москвы. 133б –135а [GIM, Sin. gr. 374 (Vlad. 205): GIM, Sin. gr. 374 (Vlad. 205), Sinodal'noe sobranie Gosudarstvennogo Istoričeskogo Muzeja Moskvy 133б –135a].

ГИМ, Син. гр. 375 (Влад. 206): ГИМ, Син. гр. 375 (Влад. 206), Синодальное собрание Государственного Исторического Музея Москвы. 82а–83б [GIM, Sin. gr. 375 (Vlad. 206): GIM, Sin. gr. 375 (Vlad. 206), Sinodal'noe sobranie Gosudarstvennogo Istoričeskogo Muzeja Moskvy 82a–83б].

Marciana Gr. II, 40: Gr. II, 40, Biblioteca Nazionale Marciana, Venezia. 11v–13r.

Дечани 87, Теодор Студит, крај 13.–почетак 14. века, Рукописна збирка манастира Дечани, 40а–42б [Dečani 87: Dečani 87, Teodor Studit, kraj 13.–početak 14. veka, Rukopisna zbirka manastira Dečani, 40a–42б].

Ottob. gr. 251: Ottobonianus gr. 251, Biblioteca Apostolica Vaticana, Roma. 37v–38r.

Paris. gr. 1018: Parisinus gr. 1018, Bibliotheque nationale de France, Paris. 136v–138r.

ХАЗУ IV d 4: Триод посни (крај 13.–почетак 14. века) и цветни триод (крај 14.–поч. 15. века), Загреб, Архив ХАЗУ, IV d 4 (Верковићева збирка) 56б–57а [HAZU IV d 4: Triod posni (kraj 13.–poč. 14. veka) i cvetni triod (kraj 14.–početak 15. veka), Zagreb, Arhiv HAZU, IV d 4 (Verkovićeva zbirka) 56б–57a].

Хиландар 387: Поученије Теодора Студита, год. 1240, Рукопис бр. Т 167, Н 387, S–, Sa 231, Збирка рукописа манастира Хиландара, 220б–223б [Hilandar 387: Poučenije Teodora Studita, god. 1240, Rukopis br. T 167, N 387, S–, Sa 231, Zbirka rukopisa manastira Hilandara, 220б–223б].

Објављени извори – Published Primary Sources

Свети Сава, Студенички типик, Превод и коментари: проф. др *Маја Анђелковић*, Манастир Студеница, 2018. Српски текст на странама 29–102 (*Житије Светоī Симеона* [29–51], *Образник Светоīа Саве Срūскоī* [53–102]); фототипско издање на странама 319–539. [*Sveti Sava*, Studenički tipik, Prevod i komentari: prof. dr *Maja Anđelković*, Manastir Studenica, 2018. Srpski tekst na stranama 29–102 (*Žitije Svetog Simeona* [29–51], *Obraznik Svetoga Save Srpskog* [53–102]); fototipsko izdanje na stranama 319–539].

Свети Сава, Хиландарски типик, Рукопис CHIL AS 156. Прир. *Д. Боīдановић*. Београд 1995. [*Sveti Sava*, Hilandarski tipik, Rukopis CHIL AS 156. Prir. D. Bogdanović. Beograd 1995].

Псалтир са девет библијских песама, превод црквеног грчког и словенског Псалтира, превео владика Атанасије (Јевтић), Врњачка Бања 2000. [*Psaltir sa devet biblijskih pesama*, prevod crkvenog grčkog i slovenskog Psaltira, preveo vladika Atanasije (Jevtić), Vrnjačka Banja 2000].

Θεοδώρου Στουδίτου, Μικρὰ κατήχησις, Τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν καὶ ὁμολογητοῦ Θεοδώρου, ἡγουμένου τῶν Στουδίου Μικρὰ κατήχησις, Ἐπιμέλεια – Σημειώσεις Α΄ καὶ Β΄ τόμου *Ν. Σκρέττα Ἀρχιμανδρίτου*, Θεσσαλονίκη 1984. [Tou hosiou patros hemon kai homologitou Theodorou, hegoumenou ton Stoudiou Mikra katechesis, Epimeleia – Semeioseis A kai B tomou *N. Skretta Archimandritou*, Thessalonike 1984].

Theodori Studitae, Sermones catechetici: B. Theodori Studitae, Abbatis & Confessoris, Sermones catechetici 134. in anni totius Festa, 833b–894h; Maxima Bibliotheca Veterum Patrum, Et Antiquorum Scriptorum Ecclesiasticorum. T. XIV, Continens Scriptores ab ann. Christi 800. ad ann. 840, ed. *Marguerin de La Bigne*, Lugduni: apud Anissonios, 1677.

S. Theodori Studitae, *Sermones catechetici, Sancti patris et confessoris Theodori, Studitarum praefecti, ad discipulos catechesic*, PG: 99, 509a–688a.

Sancti patris nostri et confessoris Theodori Studitis Praepositi *Parva catechesis*, ed. *E. Auvray* et annotatione historica instruxit *A. Tougard* – Parisiis: V. Lecoffre, 1891, 1–471.

Theodori Studitae, Sermones catechetici: B. Theodori Studitae, Abbatis & Confessoris, Sermones catechetici 134. in anni totius Festa, 833b–894h; Maxima Bibliotheca Veterum Patrum, Et Antiquorum Scriptorum Ecclesiasticorum. T. XIV, Continens Scriptores ab ann. Christi 800. ad ann. 840, ed. *Marguerin de La Bigne*, Lugduni: apud Anissonios, 1677.

L'eucologio Barberini Gr. 336, Edizione a cura di Stefano Parenti ed Elena Velkovska, Centro Liturgico Vincenziano – Edizioni Liturgiche, Roma 1995.

Евхологий, Барберини Гр. 336, издание текста, предисловие и примечания Е. Велковской и С. Паренти, научная редакция перевода на русский язык Е. Велковской, М. Живовой, перевод с итальянского С. Голованова, Голованов, Омск 2011. [*Evhologij Barberini Gr. 336, izdanie teksta, predislovie i primečanija E. Velkovskoj* & S. Parenti, naučnaja redakcija perevoda na russkij jazyk E. Velkovskoj, M. Živovoj, perevod s ital'janskogo S. Golovina, Golovanov, Omsk 2011].

Велики молитвослов (Велики требник), превео са грчког и словенског архимандрит др Јустин Сп. Поповић (1958. год.), уредник издања: епископ Атанасије Јевтић (написао све напомене), Манастир Ћелије, 2011. [*Veliki molitvoslov (Veliki trebnik)*, preveo sa grčkog i slovenskog arhimandrit dr Justin Sp. Popović (1958. god.), urednik izdanja: episkop Atanasije Jevtić (napisao sve napomene), izdaje: Manastir Ćelije, 2011].

Свети Јован Лествичник, Лествица[2], Друго, исправљено издање, Превео са старогрчког Димитрије Богдановић, Хиландарски путокази бр. 5, Манастир Хиландар 1997. [*Sveti Jovan Lestvičnik*, Lestvica2, Drugo, ispravljeno izdanje, Preveo sa starogrčkog Dimitrije Bogdanović, Hilandarski putokazi br. 5, Manastir Hilandar 1997].

Gautier, P., *Le Typicon de la Théotokos Évergétis, De la Revue des Études byzantines*, 40, 1982. (Предговор, 5–13; Типик, 14–95).

Сава Немањић, Служба Светоме Симеону, Србљак, књига прва: службе, канони, акатисти; приредио: *Ђорђе Трифуновић*, превео: *Димитрије Богдановић*, превод редиговали: *Димитрије Богдановић, Ђорђе Трифуновић*, Београд 1970, 8–31. [*Sava Nemanjić*, Služba Svetome Simeonu, Srbljak, knjiga prva: službe, kanoni, akatisti; priredio: *Đorđe Trifunović*, preveo: Dimitrije Bogdanović, prevod redigovali: Dimitrije Bogdanović, Đorđe Trifunović, Beograd 1970, 8–31].

Свети Сава, Служба Светом Симеону: Списи Св. Саве. Дела старих српских писаца, књига I, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, прво одељење, Споменици на српском језику, књига XVII, издао их др *Владимир Ћоровић*. Београд, Сремски Карловци: СКА, 1928, 176–186. [*Sveti Sava*, Služba Svetom Simeonu: Spisi Sv. Save. Dela starih srpskih pisaca, knjiga I, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, prvo odeljenje, Spomenici na srpskom jeziku, knjiga XVII, izdao ih dr *Vladimir Ćorović*. Beograd, Sremski Karlovci: SKA, 1928, 176–186].

Литература – Secondary Works

Анђелковић М., Савино *Житије Светог Симеона* и интертекстуалност, Црквене студије, 16/1 (Тематски број о Светом Сави), Ниш 2019, 329–346. [*Anđelković M.*, Savino *Žitije Svetog Simeona* i intertekstualnost, Crkvene studije 16/1 (Tematski broj o Svetom Savi), Niš 2019, 329–346].

Анђелковић М., Студенички типик Светог Саве, у: *Свети Сава,* Студенички типик, Манастир Студеница, 2018, 13–25. [*Anđelković, M.* Studenički tipik Svetog Save, u: *Sveti Sava*, Studenički tipik, Manastir Studenica, 2018, 13–25].

Анђелковић М., Регистар библијских, богослужбених и светоотачких навода и упоредних места, у: *Свети Сава,* Студенички типик, Манастир Студеница, 2018, 303–315. [*Anđelković, M.*, Registar biblijskih, bogoslužbenih i svetootačkih navoda i uporednih mesta, u: *Sveti Sava*, Studenički tipik, Manastir Studenica, 2018, 303–315].

Auvray E., Introduction, Sancti patris nostri et confessoris Theodori Studitis Praepositi *Parva catechesis,* edidit *Emmanuel Auvray* et annotatione historica instruxit *A. Tougard* – Parisiis: V. Lecoffre, 1891. LIII–LXIV.

Arranz M., Le Typicon du monastère du Saint-Sauveur à Messine, Orientalia Christiana Analecta 185, Roma 1969.

Боīдановић Д., Каталог ћирилских рукописа Хиландара; *Д. Медаковић*, Старе штампане књиге манастира Хиландара, Београд 1978, 49–274. [*Bogdanović D.*, Katalog ćirilskih rukopisa manastira Hilandara: *D. Medaković*, Stare štampane knjige manastira Hilandara, Beograd 1978, 49–274].

Боīдановић Д., Шūављанин-Ђорђевић Љ., Јовановић-Сūиūчевић Б., Васиљев Љ., Цернић Л., Гроздановић-Пајић М., Опис ћирилских рукописних књига Манастира Високи Дечани, књига прва, прир. *Н. Р. Синдик*, Београд 2011. [*Bogdanović D., Štavljanin-Đorđević Lj., Jovanović-Stipčević B., Vasiljev Lj., Cernić L., Grozdanović-Pajić M.,* Opis ćirilskih rukopisnih knjiga Manastira Visoki Dečani, knjiga prva, prir. *N. R. Sindik*, Beograd 2011].

Боīдановић Д., Свети Сава (Предговор), прир. *Д. Боīдановић*, Свети Сава, Сабрани списи, Стара српска књижевност у 24 књиге, књига друга, језичка верзија текста: *Л. Мирковић, Д. Боīдановић*, Београд 1986, 9–28. [*Bogdanović D.*, Sveti Sava (Predgovor), prir. *D. Bogdanović*, Sveti Sava, Sabrani spisi, Stara srpska književnost u 24 knjige, knjiga druga, jezička verzija teksta: *L. Mirković i D. Bogdanović*, Beograd 1986, 9–28].

Бојовић Д., Истраживања српске рецепције светоотачке књижевности, Црквене студије, XII/12, Ниш 2015, 25–34. [*Bojović D.*, Istraživanja srpske recepcije svetootačke književnosti, Crkvene studije, godina XII/12, Niš 2015, 25–34].

Van de Vorst Ch., La petite catéchèse de s. Théodore Studite, Analecta Bollandiana 33 (1914) 27–62.

Добротолюбие, Том четвертый, В русском переводе дополненное издание второе, Иждивением Русского на Афоне Пантелеймонова Монастыря, Москва 1901, III–VI. [Dobrotoljubie, Tom četvertyj, V russkom perevode dopolnennoe izdanie vtoroe, Iždiveniem Russkogo na Afone Pantelejmonova Monastyrja. Moskva 1901, III–VI].

Дмитріевскій А., Описаніе литургическихъ рукописей, хранящихся въ библіотекахъ православнаго Востока, томъ I, Τυπικά, часть первая, Памятники патріаршихъ уставовъ и ктиторскіе монастырскіе Типиконы, Киевъ 1895. [*Dmitrievskij A.,* Opisanie liturgičeskih rukopisej, hranjasshihsja v bibliotekah pravoslavnago Vostoka, tom I, Τυπικά, chastʹ pervaja, Pamjatniki patriarših ustavov i ktitorskie monastyrskie Tipikony, Kiev 1895].

Ehrhard A., Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche von den Anfängen bis zum Ende des 16. Jahrhunderts, Erster Teil: Die Uberlieferung, T. 1, Leipzig 1938.

Ищенко Д. С., Огласительные поучения Феодора Студита в Византии и у Славян, Византийский временник 40 (1979) 157–171. [*Ishhenko D. S.*, Oglasitelʹnye poučenija Feodora Studita v Vizantii i u Slavjan, Vizantijskij vremennik40 (1979) 157–171].

Јовановић Т., Поговор, Студенички типик, Цароставник Манастира Студенице, прир. и прев. *Томислав Јовановић*, Београд 1994, 285–294. [*Jovanović T.*, Pogovor, Studenički tipik, Carostavnik manastira Studenice, prir. i prev. *T. Jovanović*, Beograd 1994, 285–294].

Јухас-Георīиевска Љ., Књижевни рад Светог Саве, Свети Сава, Сабрана дела, приредила и предговор написала *Љ. Јухас-Георīиевска*, Београд 2005, 5–92. [*Juhas-Georgijevska Lj.*, Književni rad Svetog Save, Sveti Sava, Sabrana dela, priredila i predgovor napisala *Lj. Juhas-Georgijevska*, Beograd 2005, 5–92].

Кашанин М., Свети Сава, Српска књижевност у средњем веку, Београд 1975. [*Kašanin M.*, Sveti Sava, Srpska književnost u srednjem veku, Beograd 1975].

Комаūина И., Историјска подлога чудâ Св. Симеона у Житију Симеоновом од Стефана Првовенчаног, ЗРВИ LI, 2014, 111–134. [*Komatina I.*, Istorijska podloga čudâ Sv. Simeona u Žitiju Simeonovom od Stefana prvovenčanog, ZRVI LI, 2014, 111–134].

Leroy J., Un nouveau témoin de la Grande catéchèse de saint Théodore Studite, Revue des études byzantines 15/1 (1957) 73–88.

Миљковић, Б., Житија Св. Саве као извори за историју средњовековне уметности, Београд, 2008. [*Miljković, B.*, Žitija Sv. Save kao izvori za istoriju srednjovekovne umetnosti, Beograd, 2008].

Mošin V., Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije, Dio 1, Opis rukopisa, Zagreb 1955.

Пириватрић, С., Грчки цар Алексије у првим житијима Светог Симеона Немање, ЗРВИ LIII, 2016, 161–178. [*Pirivatrić S.*, Grčki car Aleksije u prvim žitijima Svetog Simeona Nemanje, ZRVI LIII, 2016, 161–178].

Prolegomena, Theodori Studitae, Sermones catechetici, Sancti patris et confessoris Theodori, Studitarum praefecti, ad discipulos catechesic, PG: 99, 9–233.

Ракићевић, Т., Есхатолошка визија Теодора Студита (Хиландар 387) у Ктиторском житију Типика Манастира Студенице (IX H 8 [Š 10]), ЗРВИ LIII, 2016, 179–208. [*Rakićević T.*, Eshatološka vizija Teodora Studita (Hilandar 387) u Ktitorskom žitiju Tipika Manastira Studenice (IX H 8 [Š 10]), ZRVI LIII, 2016, 179–208.]

Ракићевић Т., Заповести Светог Саве монасима Студенице (1206/7) у односу на узор, Богословље 1 (2015) 294–310. [*Rakićević T.*, Zapovesti Svetog Save monasima Studenice (1206/7) u odnosu na uzor, Bogoslovlje 1 (2015) 294–310].

Ракићевић Т., Идеологија братства Светог Саве, Црквене студије, година XVI, № 16/1, Центар за црквене студије, Ниш: Универзитет у Нишу; Центар за византијско-словенске студије; Међународни центар за православне студије, Ниш 2019, 27–45. [*Rakićević T.*, Ideologija bratstva Svetog Save, Crkvene studije, godina XVI, № 16/1, Centar za crkvene studije, Niš: Univerzitet u Nišu; Centar za vizantijsko-slovenske studije; Međunarodni centar za pravoslavne studije, Niš 2019, 27–45].

Ракићевић, Т. [Архимандрит], Настанак завршног дела Савиног Житија Светог Симеона у светлу хиландарског рукописа број 387, Хиландарски зборник 14, Београд, 2017, 7–18. [*Rakićević, T. [Arhimandrit]*, Nastanak završnog dela Savinog Žitija Svetog Simeona u svetlu hilandarskog rukopisa borj 387, Hilandarski zbornik 14, Beograd 2017, 7–18].

Ракићевић Т., Питање рашчитавања једног места у *Житију светог Симеона* од Светог Саве (IX H 8 [Š 10]), Зборник Матице српске за друштвене науке 152 (3/2015), 451–469. [*Rakićević T.*, Pitanje raščitavanja jednog mesta u *Žitiju svetog Simeona* od Svetog Save (IX H 8 [Š 10]), Zbornik Matice srpske za društvene nauke 152 (3/2015) 451–469].

Ракићевић Архимандрит Т., Шта је читао Свети Сава у Студеници 1206/7. године?, Православље, Новине српске Патријаршије, бр. 1149, Београд 1. фебруар 2015, 14–18. [*Rakićević Arhimandrit Tihon*, Šta je čitao Sveti Sava u Studenici 1206/7. godine?, Pravoslavlje, Novine srpske Patrijaršije, br. 1149, Beograd 1. februar 2015, 14–18].

Sava Chilandarec, Rukopisy a starotisky Chilandarské, Věstník Královské České Společnosti Náuk, v Praze 1896.

Савић, В., Српски превод „Евергетидског синаксара“ у два синајска рукописа, ЗРВИ LIII, 2016, 209–235. [*Savić V.*, Srpski prevod „Evergetidskog sinaksara“ u dva sinajska rukopisa, ZRVI LIII, 2016, 209–235].

Штављанин-Ђорђевић Љ., Прилог проучавању групе *лу* у говорима призренско-јужноморавског дијалекта, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, 33 (1990) 531–534. [*Štavljanin-Đorđević Lj.*, Prilog proučavanju grupe *lu* u govorima prizrensko-južnomoravskog dijalekta, Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku 33 (1990) 531–534].

Штављанин-Ђорђевић Љ., Присуство групе *лу* у српским рукописима XIII века, Научни састанак слависта у Вукове дане 14/1, Београд 1985, 101–108. [*Štavljanin-Đorđević Lj.*, Prisustvo grupe lu u srpskim rukopisima XIII veka, Naučni sastanak slavista u Vukove dane 14/1, Beograd 1985, 101–108].

Archimandrite *Tikhon (Rakićević)*
Studenica Monastery
tih.rakicevic@gmail.com

Maja M. Anđelković
University of Kragujevac, Faculty of Philology and Arts
zmajce7@yahoo.com

Aleksandar Stojanović
megalo.servos@gmail.com

OMITTING REGULATIONS ON ALIENATION, REPENTANCE, LAMENT AND CONTEMPLATION IN THE FINAL LESSONS OF THE FIRST CHAPTER OF ST. SAVA'S *STUDENICA TYPIKON*

St. Sava, The abbot of Studenica Monastery wrote the hagiography of benefactor in about 1207/8 which is an introductory chapter (letter), the first letter of the Studenica Typikon, that is the „Obraznik" of this monastery. He used Theodore the Studite's The Small Catechesis 56 for the hagiography's epilogue. Using lessons from the cited work, St. Sava left out certain rules directly concerning important aspects of monastic spirituality – monks' staying out of reach of men living outside of the monastery, regarding confession, monastic prayerful lamentation as well as spiritual enlightenment as a result of ascetic lifestyle. Why did the abbot of the Studenica Monastery leave rules respected and kept by all eastern monasticism?

Our analysis of texts written by St. Sava and his usage of ascetic literature (primarily Hilandar 387 manuscript), indicate that left out rules were not foreign to St. Sava. Rather these spiritual believes are characterized by it. However, the results of the analysis have shown the great significance of the hagiography of St. Simeon so that the rest of the Studenica Typikon had to be corrected accordingly thus leaving out rules such as monks stay in monastery, confession and lamentations. The same rules would stand out in meaning and concept wise from the epilogue of the benefactor's hagiography of Simeon Nemanja along with joy and significance of remembering the benefactor.

Зборник радова Византолошког института LV, 2018.
Zbornik radova Vizantološkog instituta LV, 2018.

УДК: 347.65/.68(495.02)
https://doi.org/10.2298/ZRVI1855201M

ТАМАРА МАТОВИЋ
Византолошки институт САНУ, Београд
tamara.matovic@vi.sanu.ac.rs

ОДРЕЂИВАЊЕ НАСЛЕДНИКОВОГ НАСЛЕДНИКА И ПОРОДИЧНИ ФИДЕИКОМИС У ВИЗАНТИЈСКИМ ИЗВОРИМА*

У раду се истражују тестаментарне супституције, чији се описи појављују у византијским правним изворима, у потпуности према традицији римског права. Осим што није често предмет научног интересовања, разјашњавање тестаментарних супституција може да допринесе бољем разумевању одређених одредаба византијских правних збирки, како државних тако и приватних, али и српских средњовековних правних споменика – тзв. *Закона ӣрадскоӣ* и старосрпског превода *Синӯаӣме* Матије Властара, у којима се оне појављују.

Кључне речи: Тестаментарне супституције. – Прохирон. – Синтагма Матије Властара. – Закон градски. – Јустинијанове Новеле (бр. 108 и 159)

Testamentary substitutions are the subject of this article. The issue has not been fairly highlighted in the field of Byzantine studies. Definitions of this legal institute are frequent in the Byzantine legal sources, and are based on the Roman legal tradition; yet, they are sporadic, particularly in the younger codes. Researching on them could lead to better understanding of different legal stipulations, the ones found in the official and private legal codes. From there, definitions of various testametary substitutions were translated and adopted in medieval Serbian sources – “Zakon gradski“, translation of Byzantine legal code Prochiron Nomos within the Nomocanon of Saint Sava, and the Old Serbian translation of Syntagma of Matthew Blastares.

Keywords: Testamentary substitutions. – Prochiros nomos. – Syntagma of Matthew Blastares. – “Zakon gradski”. – Justinian’s Novellae (№ 108 and № 159)

* Рад је настао на пројекту „Традиција, иновација, идентитет у византијском свету“, бр. 177032, који је финансиран од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Супституција (замена наследника). У византијским правним споменицима је уочљива разлика коју су између именовања првоименованог универзалног наследника (ἔνστασις) и „заменског“ наследника (ὑποκαταστάσεως)[1] правили и римски правници. О томе има показатеља у главама појединих правних збирки, као и у њиховим одредбама. У складу с тим, наследници се, у византијским правним збиркама, називају институти (οἱ ἔνστατοι) и супститути (οἱ ὑποκατάστατοι).[2]

Укорењена одредба, која се проналази у више правних извора ове врсте, каже:Ἔνστασίς ἐστιν ἡ πρώτην θέσις τῆς κληρονομίας, τουτέστιν ὁ φύσει πρῶτος βαθμὸς τῶν κληρονόμων.[3] Сматрамо да је смисао овог члана у томе да саопшти да је институција – постављање првопозваног наследника (ἔνστασις) прва диспозиција наслеђа,[4] то јест први степен по врсти (φῦσις) наследника. Могуће је, у том смислу, постојање и другог степена наследника,[5] онда када се установљавају резервни наследници – супститути. Зато, одредба која увек прати претходну објашњава супституцију.[6] Парафразом тог члана, сазнаје се да је супституција (замена наследника) пренос наслеђа на другу особу, према одлуци завештаоца, у случају „изостанка“ (ἀποτυχία)[7] првог (првоименованог) наследника,[8] па се наводи казуистички: „Као да неко каже: нека мој наследник буде тај, а ако не, нека буде онај“.

---

1 Именовање универзалног наследника је „глава и основ тестамента“ (формулација римског правника Гаја), диспозиција која је морала бити написана пре остале садржине тестамента. У садржини тестамента, према римској традицији, могу се наћи и одредбе о супституцији, резервном наследнику, који наслеђује уместо првоименованог универзалног наследника. Разлика се посебно јасно описује у „Законској поеми“ Михаила Аталијата, Пον. Αττ. ΚΓ’ κβ’ (JGR, t. VII, edd. J. Zepi. P. Zepi, Aalen 1962, reprint, 415–497).

2 Извор ове дефиниције је у D.28.6.1. (Модестин). Прати се у Vas. 35.10.1; Proch. 30.1; Proch. Auct. 30; Isag. 33.2; Epan. Auct. 35.1; Sinop. min. К ια’; Epit. leg., 33.1; Hexab. 5.8. Иста формулација се налази у Закону градском (30.1, *Дучић*, Крмчија, 93), где се наследници, првопостављени и супститут, називају сьставьнїи и подъсьставьнїи. У Латинском речнику, који је, како се претпоставља настао истовремено са српским преводом Синтагме, за преводе термина ἰνστιτούτος (ἰνστιτοῦτος) и ἔνστατος наведени су нситїтоутось и соупротивьнь, в. *С. Троицки*, Допунски чланови, 95. О томе, такође, в. Синтагма Матије Властара (*Субоѿин Голубовић*), 18 и даље.

3 Proch. 29.3 (= Proch. Auct. 29.2; = Isag. 29.21; = Epan. Auct. 32.2; = Epit. leg. 33.2; = Συν. Μαθ. Βλας. Κ λη᾽, издање *Г. Α. Ῥάλλη, Μ. Ποτλή*, Σύνταγμα).

4 У том маниру преводи и *Codoñer, Santos*, Introducción ad derecho, 450 (§ 29.21). Другачије у Синтагми Матије Властара (*Субоѿин Голубовић*), 269, „Главни (утврђени) наследник је први степен наследства, то јест први степен наследника“.

5 Па и трећег, како каже оригинална одредба у D.28.6.1.

6 Proch. 29.4; Proch. Auct. 29.3; Eisag. 29.22; Epit. leg. 33.3; ΣΜΒ Κ 28; Hexab. 5.7.

7 Код *Codoñer, Santos*, Introducción ad derecho, 450 „fallecimiento“. То се не чини сасвим прецизним. Могло би се, према нашем мишљењу, рећи смрти; али је смисао одредбе шири од тога. Наследник прихвата наслеђе, те се иста ситуација може створити његовим одбијањем наслеђа. Из тог разлога, адекватан избор би могао бити, „у случају изостанка првог наследника“, без обзира на разлог. Српски преводилац је одабрао „…ѡть неполоучєнїа прьваго наслѣдьника“ (*Дучић*, Крмчија, 93), а други „…оть погрєѣшенїа прьваго наслѣд῾ника” (*Новаковић*, Синтагмат, 369). Упор. Синтагма Матије Властара (*Субоѿин Голубовић*), 269.

8 Упор. Синтагма Матије Властара (*Субоѿин Голубовић*), 269; *Codoñer, Santos*, Introducción ad derecho,450.

Постојало је више врста супституција у римском праву. Грчке збирке углавном преносе 1) „обичну“, једноставну супституцију (ὑποκατάστασις ἁπλή)[9], и 2) „дуплу“, двоструку супституцију (ὑποκατάστασις διπλή)[10]. И док обична, једнострука супституција подразумева одређивање првог наследника, али и истовремено одређивање замене, која ће наследити уколико првоименовани не буде наследник,[11] двострука супституција настаје увођењем супститута, који ће уместо тестаторовог малодобног детета, уколико оно одбије наслеђе или умре пре стицања тестаментарне способности, бити наследник.[12]

Супституција или замена наследника (Светосавски Номоканон, „Закон градски“, 29.4: подьсьставьлѥниѥ;[13] „Пуна Синтагма“, К38: подрастное)[14], дакле, подразумева именовање додатног, другог наследника („супститут“; heres supstitutus) који ће наследити заоставштину као замена, у случају да првоименовани наследник („институт“; heres institutus) неће или не може да прими наслеђе. Римско право је познавало уобичајене случајеве у којима се предвиђала супституција. Када отац у свом тестаменту (testamentum principale, ἡ διαθήκη πριγκιπαλία)[15] предвиђа тестаментарне одредбе свог малолетног сина (testamentum pupillare, ἡ διαθήκη πουπιλλαρία)[16], то чини за случај да син не доживи пунолетно доба у којем би могао и сâм тестаментарно да располаже. За случај синовљеве смрти пре пунолетног доба, јавља се додатни наследник, којег је такође предвидео отац. То је пупиларна супституција (substitutio pupillaris, ἡ ὀρφανικὴ ὑποκαταστάσεως)[17], према чијем је узору, у законодавству цара Јустинијана (C. 6.26.9.) предвиђена и супституција која се спроводи из сличних узрока, када се на месту првоименованог наследника уместо малолетног сина налази ментално болесни син. Та замена наследника у литератури се назива квазипупиларном супституцијом, пошто је према тексту Институција настала „ad exemplum pupillaris substitutionis“ (Inst. 2.16.1).

---

9 B. Vas. 35.10.1; Proch. 30.1; Proch. Auct. 30.3; Isag. 33.2; Epit. leg. 33.1; Hexab. 5.8.1. Корен ове одредбе је такође Модестинов фрагмент из D. 28.6.1.

10 Ibid.

11 Ради се о замени наследника, која је у правној литератури позната као вулгарна супституција.

12 То је заправо пупиларна супституција (в. доле), с тим што приређивачи ову одредбу углавном преводе дословно, па је и називају двоструком супституцијом. Лингентал преводи као „duplex“, Imperatorum Basilii, Constantini et Leonis Prochiron, 176. На ово место упућују и *Codoñer, Santos*, Introducción ad derecho, 463 фн 529.

13 *Дучић*, Крмчија Морачка, 92–93. Српски термин је дословни превод грчког израза.

14 *Новаковић*, Синтагмат, 269. У „Скраћеној Синтагми“ те главе нема, о томе в. *Соловјев*, Законодавство Стефана Душана, 138–9.

15 Vas. 35.10.3 у Basilicorum libri XL (*Heimbachio*); Epit. leg. 37.42.

16 Vas. 35.10.3 у Хајмбаховом издању; Epit. leg. 37.42.

17 В. у Теофиловим парафразама Институција, Theoph. Institut. 2.16; ново издање *Lokin, Meijering, Stolte, Van der Wal*.

Фидеикомиси и фидеикомисарна супституција. Супституција може бити блиско повезана са другим институтом наследног права. Ради се о фидеикомисима (грч. уобичајено – φιδεϊκόμμισσον; другачије, πίστις καταλιμπανομένος)[18], првобитно незаштићеним, неформалним молбама које је оставилац упућивао одабраним лицима. Фидеикомиси су имали широку употребу, а од значаја је и то што се преко таквог, на поверењу заснованог посла, заоставштина остављала лицима која иначе не би могла бити постављана за наследнике у тестаменту. Различити разлози проширили су домен њихове употребе и довели до стварања врло растегљивог правног инструмента. У царско доба дошло је до приближавања института легата и фидеикомиса, како су и легати губили обавезну формалност, а од Јустинијановог времена два института била су de lege спојена у један (Inst. 2.20.3.)[19]. Узевши у обзир и да је тестамент у Јустинијаново доба био лишен формалних правила и тиме приближен легату, три установе су биле блиске и њихово разликовање је било сложено, и готово сувишно.

Супституција и кодицил. Фидеиkомис у ширем смислу, као и фидеикомисарна (али и друга) супституција, могли су бити написани у тестаменту, па и ван њега. Додатни запис који је, између осталог, садржао такве одредбе, називао се кодицил (codicilli; κωδίκελλος). Византијске збирке „вуку" једну одредбу о томе шта се може наћи у кодицилу, а шта не, из ранијег римског законодавства (C. 6.36.7. из 245. године). Према тим одредбама, у кодицилу не може бити наведена институција нити супституција.[20] У Исагогама (§29.20; компилована је и у Proch. Auct. 29.4), међутим, не налази се та формулација, већ насупрот томе, каже се: „... неко заправо може у кодицилу одредити фидеикомисара, легат и легатара, и такође <u>може начинити супституцију у кодицилу</u>, али не може институцију, разбаштињење, нити (само по себи) наслеђе.[21] Ова, према учесталости појављивања у правним збиркама, непопуларна одредба, свакако је више у складу са правном праксом – већ се из Јустинијанових Новела (средина VI века) види да је сасвим легално написати супституцију у кодицилу (в. доле).

Постоје неки облици ове правне установе на које треба посебно обратити пажњу. Fideicommissum heredita(ti)s је такав фидеикомис, често написан у кодицилу, који је садржао налог упућен тестаментарном наследнику (фидеикомисар)

---

18 Πόν. Ατ., ΚΖ'.

19 Институције су имале законску снагу, што је прокламовано конституцијом Imperatoriam maiestatem 533. године, штампаном непосредно пре текста Институција у Institutiones (*Krüger)*, Berolini 1872.

20 Proch. 29.2; Proch. Auct. 29.1; Epanag. Auct. 32.2; Sinop. min. Κ ιη'; Syn. Bas. Κ 28.9; Πον. Αττ. ΚΔ' γ'; Epit. leg. 32.33. Слично томе и ΣΜΒ, Κ38. То је правило које је детаљно објаснио Теофил у својим Парафразама Јустинијанових институција, в. Theoph. Institut. 2.25, према извору у Instit. 2.25.2.

21 „δύναται γάρ τις ἐν κωδικέλλῳ φιδικομισσάριον γράφειν κληρονόμον καὶ λεγάτον καὶ λεγατάριον, ἀλλὰ καὶ ὑποκατάστατον δύναται ποιεῖσθαι ἐν κωδικέλλῳ, οὐ μὴν ἔνστατον κληρονόμον, οὐδὲ ἀπόκληρον, οὐδὲ κληρονομίαν" (JGR VII, 218). Упор. *Codoñer, Santos*, Introducción ad derecho, §29.20.

да целокупну заоставштину пренесе на треће лице (бенефицијар).[22] Пренос је могао да има дејство одмах, након одређеног интервала или након смрти сâмог наследника. Као што се примећује, треће лице се у набројаним ситуацијама јавља као својеврсни супститут првоименованог наследника.[23] Пренос целокупне заоставштине таквом приликом изискује додавање епитета universalis у његовом означавању. Суштина „универзалног" фидеикомиса је у томе што се истовремено и бенефицијару може наложити коме може да остави заоставштину, а коме не може; односно, бенефицијару се може у потпуности забранити располагање наслеђем, што важи и за бенефицијаре бенефицијаревог фидеикомиса. Тиме је фидеикомис служио као средство за далекосежну супституцију, којом се, практично, ствари у заоставштини стављају ван правног промета на дуже време („добра мртве руке"). Уколико су сви наведени наследници сродници, таква супституција назива се породични фидеикомис (fideicommissum familiae relictum), и карактеристична је за западноевропско феудално друштво и право.[24]

Садржина породичног фидеикомиса, који је изменама и допунама Српског грађанског законика назван *завешнина,*[25] дакле, пренос је заоставштине од наследника (фидеикомисар) ка једном или више лица (бенефицијар) које је одредио првобитни тестатор, са циљем очувања заоставштине у рукама одређене породице или гране породице. Такав правни посао био је валидан у доба римске републике, вероватно до оног степена до којега је било могуће идентификовати најудаљенијег бенефицијара.[26] Да се овај правни институт употребљавао у пракси, говоре сачувани фрагменти римских правника, попут Квинта Муција Сцеволе, који је живео у другом веку (D.36.1.80). Правници трећег века, тзв. класични јуриспруденти, пре свега Папинијан и Улпијан, такође познају овај проблем, и дају своја мишљења о њему, о чему је остала богата грађа у Јустинијановим Дигестама, а које махом истражују романисти.

---

[22] Тзв. универзални фидеикомис. О њему постоји богата литература, посебно из домена класичног права, ми смо користили *Longchamps de Berier*, Fideicommesso universale.

[23] Може се напоменути, такође, да се у том случају именовани наследник налази у положају легатара са правом узусфруктуса (током свог живота), који је коришћен најчешће за заштиту појединих чланова породице (мајка–деца; деца–маћеха). *Johnson*, Succesion, 207.

[24] В. *Romac*, Rječnik rimskog prava, 118–9; за основе в. *Torrent*, Fideicomissum familiae relictum. О рецепцији фидеикомиса у ius commune в. *Waelkens*, Amne adverso, 272–273.

[25] Заветнина као превод термина фидеикомис стоји у Закону о разрешењу породичних фидеикомиса (1934), који је постао саставни део измена и допуна Српског грађанског законика, в. чл. 467 и 468. Тај закон је донет да би се успоставио начин укидања породичних фидеикомиса, које је још, не објашњавајући детаље, предвидео Видовдански устав (1921) у члану 38. Европски законодавци укидају фидеикомисе почев од Француске револуције, в. *Waelkens*, Amne adverso, 272 sqq. На српску правну историју пресудан значај има одредба Аустријског грађанског законика из 1811. године о укидању фидеикомисарне супституције (AGB, §608). Насупрот њему, Наполеонов *Code civil* (1804) само је сузио круг лица на која се може односити такво располагање. О томе *Waelkens*, Amne adverso, 273.

[26] *Johnson*, Succesion, 207.

Као предмет једне своје конституције, цар Јустинијан предвиђа питање фидеикомисарне супституције (N. 108,1 из 541. године)[27]. Исто питање Јустинијан је уврстио у уџбеник права (Inst. 2.20.23), у којем се дефинише универзални и партикуларни фидеикомис. Новела говори о завештаоцу који је у свом тестаменту предвидео за наследнике своја два сина – од којих је један имао потомке, а други није. Тестаментарна одредба предвиђала је да онај син који умре без потомака пренесе све што му је припало на потомка другог сина, или на потомка синовљевог потомка, те да имовина остане у породици. Јустинијан тај случај решава према мишљењу врло уваженог римског правника Папинијана, који је живео две стотине година пре њега, а које је било написано у 19. књизи Папинијанових Questiones.[28] Наводи се да је онај коме је упућен налог о фидеикомисарној супституцији (син без потомака, који је истовремено наследник оптерећен фидеикомисом у корист свог брата или рођака, фидеикомисар) дужан да супституту (заменски наследник, у овом случају син са потомком или сам потомак, тзв. бенефицијар) пренесе износ четвртине наслеђа.[29] Фидеикомисару није било дозвољено да злонамерно осујети бенефицијара разним поклонима које би давао из предмета заоставштине, те окрњио дуговани износ четвртине заоставштине. Према купцима предмета из заоставштине било је превиђено да супститут-бенефицијар може да подигне тужбу са стварноправним дејством (rei vindicatio).[30]

Фидеикомисару ће се дозволити да угрози quarta Pegasiana уколико је то за потребе мираза или предбрачног дара. Једнако томе, заоставштина се може умањити уколико је фидеикомисар дужан да намири одређене јавноправне ставке („откуп заробљеника", εἰ δὲ καὶ εἰς αἰχμαλώτων λύσιν). Ова одредба је имала далекосежно дејство, али се не проналази у византијским збиркама, нити код цариградског судије Евстатија Ромеја.[31] Такође, међу многобројним наследноправним случајевима које је решавао Димитрије Хоматин, нема података који би се односили на правни институт фидеикомисарне супституције.

---

27 У последњим редовима Новеле саопштава се да је настала четрнаесте године владавине цара Јустинијана.

28 Ову вест садржи текст поменуте Новеле, а налази се и у D. 36.1.54.

29 Тзв. quarta Pegasiana, према SC Pegasianum, сенатском мишљењу које је донето 75. године, на основу којега је ограничавање вредности легата у односу на заоставштину протегнуто и на фидеикомисе, па је наследник и у случају образовања фидеикомиса имао право на четвртину заоставштине, в. *Romac*, Rječnik, 307.

30 Ово је решење SC Trebellianum, сенатске одлуке донете такође у 1. веку, према којој је отклоњена опасност којој су били изложени наследници (и супститути) да за оставиочеве обавезе одговарају сопственом имовином уколико их универзални фидеикомисар не подмири. Пре доношења и актуелизовања те одлуке, дешавало се да су многи наследници на основу фидеикомиса одбијали заоставштину, па је фидеикомис остајао без учинка, в. *Romac*, Rječnik, 308.

31 У збирци цариградског судије супституција–замена наследника се помиње тек у пар наврата: када се ради о пуноважности тестамента, и његовој садржини (11.2), и у вези са пупиларном супституцијом (44.6).

Посебно је релевантна у овој теми Јустинијанова Новела 159 из 555. године,[32] чији текст садржи и навод о једном тестаментарном располагању. Неки Хијерион (Ἱέριον) легирао је својим синовима Константину, Антемиону, Калиопиону и Александру одређене куће и имања, са припацима. Константину је припала главна кућа са свим припацима, као и приградско имање Копарија, такође и кућа која се налази у Антиохији, купљена од неког Мамијана. Антемион је наследио приградско имање Влахерна, купљено, као и приградско имање на рту Состену, које је претходно припадало неком Ардавуриону; Калиопион је добио имање названо Витарион или Филотеј; Александар је наследник приградског имања у четврти Венети (Βενέτοι). Како се сазнаје из текста тестамента изложеног у овој Јустинијановој конституцији, имања се налазе у окружењу Цариграда и Антиохије. Тестамент садржи забрану отуђивања кућа и имања ван породичног круга (како се наводи, „било продајом, поклоном, трампом или на било који други начин") са идејом да Хијерионови поседи остану заувек везани за његово име, и у поседу његове породице.[33] Инструмент којим је завешталац желео да постигне такав учинак је налог упућен сваком од синова да након њихове смрти имања остану њиховој законској или усвојеној деци и даљим потомцима. Синовима који умру без потомака налаже се да свој наследни део (дакле, куће у Цариграду и Антиохији, као и пет приградских имања) пренесу на живог брата или браћу, заједно са свим правима и припацима, укључујући парике и слуге (прва фидеикомисарна супституција), а ослобађајући их у односима између њих самих од било каквог реалног осигурања (ἱκανοδοσία) које би синови са потомством, у току живота, тражили на основу свог фидеикомиса или легата.[34] Онај ко би тражио такву залогу, изгубио би своје наслеђе (фидеикомис).

Константин	главна кућа	**Имање Копарија**	кућа у Антиохији
Антемион	имање Влахерна	имање на рту Состену	
Калиопион	имање Витарион		
Александар	имање у четврти Венети		

Илустрација 1: првоименовани наследници према Хијерионовом тестаменту, на које се односи прва фидеикомисарна супституција

[32] Ову новелу помиње и Лингентал у свом доста сажетом прегледу фидеикомисарне супституције у Историји грчко-римског права, в. *Lingenthal*, Geschichte, 203–205. У првом издању (1877) странице посвећене фидеикомисарној супституцији су 178–180. Друго издање садржи допуњене податке о том институту.

[33] „...μὴ ἐκποιῆσαι, μὴ κατὰ πρᾶσιν μὴ κατὰ δωρεὰν μὴ κατὰ ἀνταλλαγὴν μὴ ἄλλως ὁπωσδήποτε, μηδὲ ἐκβαλεῖν ἢ ἀλλοτριῶσαι τὰς αὐτὰς οἰκίας ἢ τὰ προσγεγραμμένα πέντε προάσεια τοῦ ἐμοῦ ὀνόματος καὶ τῆς ἐμῆς φαμιλίας".

[34] Последњи део је споран: „ἀργούσης δηλαδὴ μεταξὺ αὐτῶν τῆς ἐπὶ τοῖς fideicommissοις ἢ ληγάτοις ἱκανοδοσίας".

Хијерион је саставио и кодицил, у којем се врши накнадна измена тестамента. Имање Копарија, претходно легирано сину Константину, изменом у кодицилу завештава се Константиновом сину Хијериону, завештаочевом унуку, одмах након завештаочеве смрти, а по унуковом стицању пунолетства. Ономе ко, било по завештаочевој вољи, било по унуковој вољи (тестаменту), наследи раскошни комплекс у Копарима, забрањује се да имање даље легира особама ван породичног круга. То имање, према жељи завештаоца, требало би да остане „у потпуности" и „заувек" у његовој породици, те да се никада не одвоји од његовог имена. Уколико Хијерион млађи умре пре досезања пунолетства (пупиларна супституција) или без потомака рођених у законитом браку, имање ће наследити његов отац Константин (обична супституција, овде: друга фидеикомисарна супституција).

Хијерион млађи (унук)	**Имање Копарија**

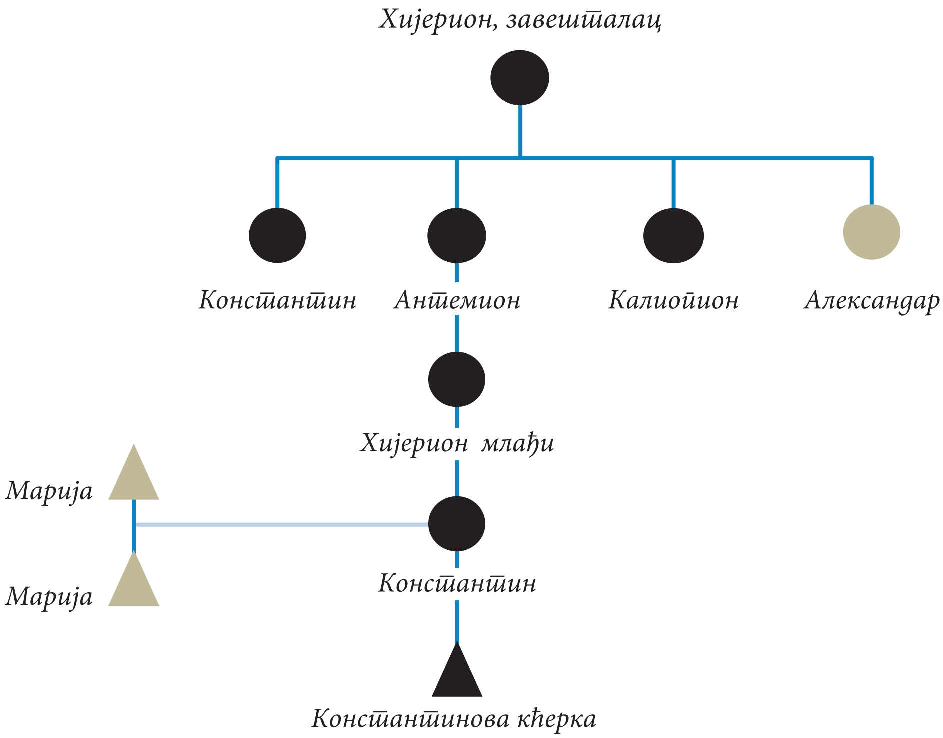
Илустрација 2: промена у Хијерионовом кодицилу; друга фидеикомисарна супституција односи се на Хијериона млађег (завештаочевог унука)

Унук Хијерион је, након смрти свог деде, а и оца Константина, наследио очев наследни део, у којем се, између осталог, налазила и кућа у Антиохији. Спор који Јустинијан детаљно излаже настао је управо око те куће, коју је унук Хијерион продао странцима, мимо дедине воље. Свом сину Константину (завештаочевом праунуку) пренео је резиденцију (наслеђену од оца), и приградско имање које је добио записом у дедином кодицилу. У следећој генерацији, Константиново дете је било посмрче, јер је Хијерион преминуо пре његовог рођења, оставивши тестамент у којем се за случај да се зачето дете не роди, или умре након рођења а пре досезања пунолетства, на наслеђе позива дететова мајка Марија, Хијерионова супруга, као и друга Марија – Константинова мајка[35] (пупиларна супституција, овде: трећа фидеикомисарна супституција). Рођена девојчица је умрла у малој доби, па је кућа, као и приградско имање Копарија, прешло на две Марије.

Док се то дешавало, још је био жив Александар, завештаочев очигледно најмлађи син, који је захтевао кућу и имање на основу очевог тестамента. Јустинијан преноси да су две Марије истицале да им добра припадају, као и да су се браниле аргументом да су и друга браћа такође продавала своје наслеђе, тиме кршећи очеву последњу вољу, као и сâм Александар, који је претходно отуђио приградско имање што му је припало. Александар је истицао да је његово право

35 „... ὡς εἴτε μὴ τεχθείη παιδίον εἴτε τεχθὲν ἄνηβον τελευτήσειε, τήν τε μητέρα τὴν αὐτοῦ Μαρίαν τὴν ἐνδοξοτάτην τήν τε αὐτῷ συνοικοῦσαν Μαρίαν τὴν εὐκλεεστάτην ἐπὶ τὴν αὐτοῦ καλεῖσθαι διαδοχήν". Неки истраживачи тумаче на овом месту да је друга Марија Константинова ташта, што може имати смисла јер се даљи аргументи у спору заснивају на томе да је имовина отишла изван породице. Упор. *Lokin*, Graeca legentur?, 136.

на приградском имању врло утемељено, узевши у обзир кодицил у којем је покојни Хијерион јасно забранио да се оно продаје ван породице. Истовремено је оправдао своје располагање чињеницом да је учињено према царској наредби (ἐκ βασιλικῆς τοῦτο ποιεῖν συνωθηθέντι κελεύσεως).

Илустрација 3: схема Хијерионове породице, кроз четири генерације. Светли облици означавају жива лица у тренутку настанка спора, према вестима из Новеле

Цар Јустинијан, као врховни законодавац, износи своје мишљење у епилогу ове конституције. Он сматра да је забрана отуђивања имања везана за оставиочеве првостепене наследнике, дакле, синове, и да она не обавезује даље сроднике. Имање које је предмет кодицила, са друге стране, садржи ширу забрану отуђивања, и њега је оставилац желео вечно да одржи у поседу своје породице („породични фидеикомис"). Закључује се да забрана отуђивања породичне имовине обавезује наследнике до четврте генерације – односно, до четвртог степена. Ту одлуку, донету на основу конкретног случаја, Јустинијан проглашава општом нормом, која ће обавезивати све сродне случајеве. То се на овај случај одразило тако што је пресуђено да нико нема право да одузме имања од мајке и таште поменутог Констанса. Та одлука, изражена у Новели 159 из 555. године, требало је да служи као прецедент свим потоњим сличним случајевима који садрже спор настао на основу фидеикомисарне супституције.

I генерација: *Хијерионов тестамент*	Првоименовани наследници:	Константин	Антемион	Калиопион	Александар
II генерација: *Хијерионов кодицил*	Првоименовани наследник:	Хијерион млађи (унук)			
III генерација: *(законско наслеђивање?)*	Наследник:	Константин (праунук)			
IV генерација: *Констансов тестамент*	Првоименовани наследник:	Константинова ћерка (чукунунука)			

Илустрација 4: наследници у Хијеријоновој породици, основ њиховог позивања на наслеђе

I генерација: *Хијерионов тестамент*	Супститут:	Синови са потомством
II генерација: *Хијерионов кодицил*	Супститут:	Константин
III генерација: *(законско наслеђивање?)*	/	/
IV генерација: *Констансов тестамент*	Супститути:	Две Марије

Илустрација 5: супститути у Хијерионовој породици

Јустинијанове Новеле, како је познато, никада нису биле званично обједињене ни издате. Изворни грчки текст Новеле 159, приређен на левој страни Шеловог издања Јустинијанових Новела, сачуван је кроз неколико приватних збирки. Као одговарајући наслов поменуте Новеле налази се текст ὥτε τὰς ὑποκαταστάσεις μέχρι ἑνὸς βαθμοῦ ἵστασθαι,[36] односно, „о правоваљаности супституција до првог степена“. Новела 159 постала је позната и на Западу, када је у латинском

[36] Novellae, 736.

преводу уврштена у тзв. збирку Authenticum (под бр. 126),[37] чији се текст налази на десној страни Шеловог издања, сучељен грчком изворнику. Међутим, наслов тог закона значајно је другачији у свом латинском облику: de restitutione fideicommissi et nomine familiae usque ad quotum gradum locum habet (о реституцијама произашлим из фидеикомиса и породичне имовине до оног степена сродства који је дозвољен).[38] У првим штампаним издањима Јустинијанових Новела, у латинском наслову Новеле о фидеикомисарним реституцијама уместо речи quotum појављује се број quartum, исправком приређивача, који су сматрали да је то у складу са садржином коју доноси ова конституција.[39] У складу са тим, приређивачи грчког текста Новела убрзо и сами врше измене у наслову: уместо ἑνὸς појављује се ἐν δ', а затим се штампају издања у којима је нестао и предлог ἐν, а уместо њега се налази „...μέχρι δ' βαθμοῦ...“.[40]

* * *

Необично је што се правила о фидеикомисарној супституцији не појављују у византијским законима, осим у две или три устаљене форме које су горе наведене. У Еклоги, као из ње изведеним збиркама и колекцијама (Ecloga ad Procheiron mutata, Ecloga privata, Ecloga Privata Aucta, тзв. τὸ δεύτερον ἐκλογάδιον), врло су штуро наведене одредбе о наслеђивању уопште, тако да се ситнија дефинисања не проналазе.

О постављању наследниковог наследника, додуше, има неких вести у типицима манастира. У правној теорији, породичне задужбине, какав карактер су имали и одређени манастири (приватни баштински манастири),[41] подразумевају издвајање добара у корист уског круга људи издвојених према породичној припадности. Из докумената су познати случајеви када се према типику (датом у форми тестамента) будући настојатељ (наследник првоименованог настојатеља) поставља према вољи првог завештаоца – ктитора.[42]

---

[37] Једну од неколико познатих латинских компилација Јустинијанових Новела глосатори су из нетачног убеђења назвали Authenticum, мислећи да се ради о оригиналном тексту. Како је холандски историчар права Шелтема доказао, Authenticum је настао посебном методолошком техником превода реч по реч са грчког језика на латински, тзв. κατὰ πόδας, да би студентима права који су припадали латинском говорном подручју приближио грчки текст Новела, в. *Scheltema*, Authenticum, 275–284. Дакле, Аутентикум је служио као дидактичко штиво у савлађивању текста Јустинијанових Новела, и правних правила која су у њима уобличена.

[38] О природи латинског превода Новеле 159 у Authenticum, 126 в. *Lokin*, Graeca legentur?, 12 sqq; као и *Lokin*, Ad Novellam 159, 134.

[39] В. *Lokin*, Graeca legentur, 14.

[40] Ibid.

[41] О томе, в. *Thomas*, Private religious foundations.

[42] В. тестамент ктитора Нила, оснивача малог Манастира Св. Јована Претече на Светој Гори, изд. Actes de Dochiarou, № 17; в. и *Матовић*, Завештања, 167 и даље. О ктиторском праву постављања наследника в. *Троицки*, Ктиторско право, 81–132. Та тема дотиче и односе са епископијом, и ингеренције епископа при именовању настојатеља, те се на овом месту у њу нећемо упуштати.

Коначно, неки аутори су мишљења да donatio sub modo, који се учестало појављује у византијским документима, представља inter vivos аналог римским фидеикомисима.[43] То се може пратити и кроз српске средњовековне документе.[44] Међутим, након Јустинијановог обраћања тој теми директно, одредбе о фидеикомисарној супституцији чине извор права тек посредног значаја и особеног карактера (ius), а не предмет живе законске регулативе (leges). Поставља се питање како је текао њен развој од средњег века ка модерном добу, у чији су освит укинуте, на територијама које су баштиниле византијску културну и правну традицију. Илустративан пример може бити српска правна историја, која се у тим питањима релативно благовремено повиновала западноевропском становишту у погледу законске регулације (дакле, још Видовданским уставом 1921. године), најјасније одсликаним у Аустријском грађанском законику из 1811. године. Правна пракса, која би садржала увид у институте тестаментарног права, из доба средњег века није очувана, док се о постојању и могућој употреби породичних фидеикомиса код нас, у каснијем периоду, може сазнати једино увидом у архивску грађу.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary sources

Actes de Dochiarou, ed. *Oikonomides N.*, Paris 1984.

Basilicorum libri LX, edd. *Scheltema H. J., van der Wal N., Holwerda D*, Groningen 1953–1988.

Basilicorum libri XL, ed. *Heimbachio G. E.*, t. III, Lipsiae 1843.

Codex Iustiniani, ed. *Krüger P.*, Berolini 1892 (Corpus iuris civilis II).

Codoñer J. S., Santos F. J. A., La Introducción ad derecho (Eisagoge) del Patriarca Focio, Madrid 2007.

Digesta, edd. *Mommsen T., Krüger P.,* Berolini 1872 (Corpus iuris civilis I).

Imperatorum Basilii, Constantini et Leonis Prochiron, ed. *Lingenthal C. E. Z. von*, Heidelbergae 1837.

Institutiones, ed. *Krüger P.*, Berolini 1872 (Corpus iuris civilis I).

Jus Gaeco Romanum, t. III, edd. *Zepi P., Zepi I.,* Aalen 1962 (reprint).

Jus Graeco Romanum, t. II, edd. *Zepi P., Zepi I.,* Aalen 1962 (reprint).

Jus Graeco Romanum, t. IV, edd. *Zepi P., Zepi I.*, Aalen 1962 (reprint).

Jus Graeco Romanum, t. V, edd. *Zepi P., Zepi I.*, Aalen 1962 (reprint).

Jus Graeco Romanum, t. VII, edd. *Zepi P., Zepi I.*, Aalen 1962 (reprint).

Novellae, edd. *Schöll* R.*, Kroll W.*, Berolini 1895 (Corpus iuris civilis III).

---

43 *Buckland, Mcnair*, Roman Law, 179.

44 В. Hil. № 58/59, о томе недавно објављени радови *Бојанин*, Две изгубљене повеље, 359–382; *исти*, Заједничка повеља, 275–292.

Theophili antecessoris paraphrasis institutionum, edd. *Lokin, J. H. A., Meijering R., Stolte B. H., Van der Wal N.*, Groningen-Chimaira, 2010.

Rallē G. A., Potlē M., Σύνταγμα των Θείων και Ιερών Κανόνων, t. 6, Αθήνα 1859 [*Rallē G. A., Potlē M.*, Syntagma tōn Theiōn kai Ierōn Kanonōn, t. 6, Athēna 1859].

Κ. Ἀρμενοπούλου. Πρόχειρον νόμων ἢ Ἑξάβιβλος, ed. *Pitsakēs K. G.*, Αθήνα 1971 [K. Armenopoulou. Proheiron nomōn ē Hexabiblos, ed. *Pitsakēs K. G.*, Athēna 1971].

Крмчија Морачка, прир. *Дучић Н.*, Београд 1877 [Krmčija Moračka, prir. *Dučić N.*, Beograd 1877].

Матија Властар: Синтагма, превод *Суботин Голубовић Т.*, Београд 2013 [Matija Vlastar: Sintagma, prevod *Subotin Golubović T.*, Beograd 2013].

Синтагмат Матије Властара, ур. *Новаковић С.*, Београд 1907 [Sintagmat Matije Vlastara, ur. *Novaković S.*, Beograd 1907].

Литература – Secondary sources

Buckland W. W., Mcnair A. D., Roman Law and Common Law: A Comparison in Outline, Cambridge 1965.

Johnson D., Succesion, ed. *Johnson D.*, The Cambridge companion to Roman Law, Cambrigde 2015.

Lingenthal Z. v., Geschichte des Griechisch-römischen rechts, Berlin 1877.

Lingenthal Z. v., Geschichte des Griechisch-römischen rechts, Berlin 1892.

Lokin J. H. A., Graeca legentur? The significance of Justinian's Novel 159 in the Württemberg v. William of Orange case (1544–1666), Mededelingen derKoninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde. Nieuwe reeks, 70/2, Amsterdam 2007.

Lokin J. H. A., Ad Novellam 159, Subscesiva Groningana IV (1990) = Novella Constitutio. Studies in Honour of Nicolaas van der Wal.

Longchamps de Berier F., Il fideicommesso universale nel diritto romano classico, Warszawa 1997.

Romac A., Rječnik rimskog prava, Zagreb 1983.

Scheltema H. J., Subseciva XI: das Authenticum, Tijdschrift Vervoer & Recht 31 (1963).

Torrent A., Fideicomissum familiae relictum, Oviedo 1975.

Waelkens L., Amne adverso: Roman Legal Heritage in European Culture, Leuven 2015.

Бојанин С., Две изгубљене повеље Бранковића и њихова компилација (Хиландар №58 и №59), Περίβολος: Mélanges offerts à Mirjana Živojinović, t. II, ур. *Миљковић Б., Целебџић Д.*, Београд 2015, 359–382 [*Bojanin S.*, Dve izgubljene povelje Brankovića i njihova kompilacija (Hilandar №58 и №59), Περίβολος: Mélanges offerts à Mirjana Živojinović, t. II, ur. *Miljković B., Dželebdžić D.*, Beograd 2015, 359–382].

Бојанин С., Заједничка повеља браће Бранковић и канцеларија крупне властеле у држави Немањића, Зборник радова Византолошког института 53 (2016) 275–292 [*Bojanin S.*, Zajednička povelja braće Branković i kancelarija krupne vlastele u državi Nemanjića, Zbornik radova Vizantološkog instituta 54 (2016) 275–292].

Матовић Т., Завештања у архивама светогорских манастира, необјављена докторска дисертација, Београд 2017 [*Matović T.*, Zaveštanja u arhivama svetogorskih manastira, neobjavljena doktorska disertacija, Beograd 2017].

Соловјев А., Законодавство Стефана Душана, цара Срба и Грка, Скопље 1928 [*Solovjev A.*, Zakonodavstvo Stefana Dušana, cara Srba i Grka, Skoplje 1928].

Троицки С., Допунски чланови Властареве синтагме, Београд 1956 (Посебна издања САНУ, књ. 258) [*Troicki S.*, Dopunski članovi Vlastareve sintagme, Beograd 1956 – Posebna izdanja SANU, knj. 258].

Tamara Matović
Institute for Byzantine studies, SASA, Belgrade
tamara.matovic@vi.sanu.ac.rs

APPOITING THE HEIR'S HEIR AND FAMILY TRUST (FIDEICOMMISSUM) IN BYZANTINE LEGAL SOURCES

From Roman legal tradition stipulations concerning testamentary substitutions were inherited in Byzantine law. Testamentary substitution is a legal institute which can be found in content of a will: it is a disposition by which testator names a substitute heir that will inherit him in various life situations, all encompassing the event when the first heir is absent. Therefore, the Greek stipulations about *enstasis* (appointing the first heir) and *hypokatastaseōs* (naming / appointing the substitute heir) should be interpreted in this manner. Knowing the distinction between two principal types of testamentary substitution, in Byzantine legal codes also two variations of *hypokatastaseōs* appear.

Following this process, the relevant stipulations were adopted in Medieval Serbian legal books – Nomocanon of Saint Sava (the part called Zakon gradski, that is the translation of Byzantine code Prochiros Nomos), and the Old Serbian translation of Syntagma of Matthew Blastares. Several stipulations are challenging to comprehend, taking into account their opposite meaning. For the purpose of legal analysis, it is important to link them to their root, which is not found in Byzantine law, their immediate ancestor, but in Roman law.

One particular type of testamentary substitution is a fideicommissary substitution, which could be manifested as a prohibition addressed to an heir to dispose of an inheritance by his own will. On the contrary, the heir must follow the behest of the testator, in terms of personality of his heir. Two constitutions of emperor Justinian I (Novella 108 and Novella 159) address to this question, and their legal background is the subject of this article.

Fideicommissary substitutions are the instrument for creation of a family fideicommissum or a family trust. Although numerous wills and legal cases concerning inheritance are preserved from the time of the Byzantine empire, among them there are no traces of this legal institute. Private religious foundations and the documents that set them up (*typika*) sometimes can be assiociated with family fideicommissum, but in these issues many more questions poses. Endowing done *inter vivos*, characteristic not only for Byzantine, but for Medieval Serbian tradition, sometimes is the instrument that contributes to the same aims as fideicommissary trusts.

Although the praxis of fideicommissary trusts was common in medieval Western world, right to the French Revolution and Napoleon's Code civil, some key elements, based on Roman and Justinianic law, make it also bridged to the tradition of Byzantine law. In case of Serbian law, family trusts were explicity prohibited and annuled in the second decade of XX century, but its occurance and frequency between obscure times under the Ottoman empire up to XIX and XX centuries, are yet to be fully researched.

Зборник радова Византолошког института LV, 2018.
Zbornik radova Vizantološkog instituta LV, 2018.

UDC: 351.085(495.02):929“13“
https://doi.org/10.2298/ZRVI1855215H

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΧΑΤΖΗΑΝΤΩΝΙΟΥ
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
ehatzian@hist.auth.gr

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΝ «*ΚΑΘΟΛΙΚΟΝ ΑΠΟΓΡΑΦΕΑ*» ΙΩΑΝΝΗ ΒΑΤΑΤΖΗ*

Το παρόν άρθρο εξετάζει την περίπτωση του *πρωτοκυνηγού* Ιωάννη Βατάτζη, που σε δικαστική απόφαση του διοικητή Θεσσαλονίκης Ιωάννη Δούκα Απόκαυκου (1344) μνημονεύεται με τον ιδιαίτερο προσδιορισμό του «*καθολικοῦ ἀπογραφέως*». Μελετώντας επισταμένως το σωζόμενο διπλωματικό υλικό και τις αφηγηματικές πηγές, κατ᾽ αρχάς συναγάγουμε ότι επρόκειτο για έναν φορολογικό αξιωματούχο με τουλάχιστον πενταετή ή και δεκαετή περίοδο θητείας και με εμβέλεια δράσης που κάλυπτε «*ἅπασαν τὴν χώραν τοῦ βασιλέως*». Παράλληλα, επιχειρούμε να διερευνήσουμε τη διοικητική σχέση του *καθολικού απογραφέα* με τους απογραφείς που μαρτυρούνται την ίδια εποχή να δρουν σε μεγάλες ή μικρές περιφέρειες. Επισημαίνουμε, τέλος, ότι ο διορισμός ενός φορολογικού λειτουργού με δικαιοδοσία σε όλη τη βυζαντινή επικράτεια – παρότι δεν αποκλείεται να αποτελούσε μια εξαιρετική προσωπική διάκριση του Βατάτζη – πιθανότατα σχετιζόταν με μια προσπάθεια του Ανδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου να υπάρξει καλύτερη διαχείριση των δημόσιων πόρων και να αρθεί η μαρτυρούμενη φορολογική αταξία. Σε κάθε περίπτωση, η νέα διοικητική πρακτική δεν έλαβε τελικά μόνιμο και θεσμικό χαρακτήρα, καθώς οι ταραγμένες πολιτικές και στρατιωτικές συνθήκες που ακολούθησαν δεν ευνοούσαν πλέον καθολικής εμβέλειας δημοσιονομικές δράσεις.

Λέξεις–κλειδιά: *πρωτοκυνηγός* Ιωάννης Βατάτζης, *καθολικός απογραφέας*, φορολογική διοίκηση, Ανδρόνικος Γ΄ Παλαιολόγος

This article examines the case of the *protokynegos* Ioannes Batatzes, who is mentioned by the rather unique designation of the “*katholikos apographeus*” in a judicial decision of the governor of Thessalonike, Ioannes Doukas Apokaukos (1344). By carefully studying the preserved documentary material and the narrative sources, we reach the conclusion that Batatzes was a fiscal official who served for at least five or even ten years and whose district of authority included the entire Byzantine empire. We also try to investigate the administrative

* Το κείμενο αποτελεί την ανεπτυγμένη μορφή της προφορικής ανακοίνωσης που έγινε στη Β΄ [Η΄] Συνάντηση Ελλήνων Βυζαντινολόγων, Πάτρα 13–15 Δεκεμβρίου 2017.

relationship between the *katholikos apographeus* and the contemporary *apographeis*, operating in large or small districts. Finally, we note that such an extended assignment could be regarded as a personal distinction given exceptionally to Batatzes. However, it is more likely that it was related to a project set on by Andronikos III Palaiologos in an attempt to improve the management of public resources and to reduce fiscal disorder. In any case, this new administrative practice did not obtain a permanent and institutional quality, as the aggravated political and military conditions no longer favoured general–scale fiscal activities.

Keywords: *protokynegos* Ioannes Batatzes, *katholikos apographeus*, fiscal administration, Andronikos III Palaiologos

Ένα θέμα που έχει επισημανθεί από αρκετούς μελετητές είναι η αναδιοργανωτική προσπάθεια του Ανδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου, καθώς η ανάληψη της εξουσίας από τον νεαρό αυτοκράτορα κόμιζε σε ένα βαθμό την ελπίδα ανασυγκρότησης και καλύτερης διαχείρισης των βυζαντινών δυνάμεων[1]. Γνωστή και επαρκώς μελετημένη είναι η μεταρρύθμιση που ο Ανδρόνικος προώθησε στον τομέα της απονομής δικαιοσύνης με την εισαγωγή του θεσμού των *καθολικών κριτών*[2]. Στο παρόν άρθρο θα εξετάσουμε ένα λειτούργημα με παρόμοιο προσδιοριστικό τίτλο, το οποίο όμως αφορά σε έναν άλλο κλάδο του κρατικού μηχανισμού, αυτόν της φορολογικής διοίκησης. Πρόκειται για τον «*καθολικὸν ἀπογραφέα*», ο προσδιορισμός του οποίου σχετίζεται με μια νέα διοικητική πρακτική που εφαρμόστηκε στα χρόνια του συγκεκριμένου αυτοκράτορα.

Θα προσεγγίσουμε το ζήτημα μέσα από την περίπτωση του *οικείου του βασιλέως* και *πρωτοκυνηγού* Ιωάννη Βατάτζη, του οποίου η απογραφική δράση μαρτυρείται κυρίως στο διπλωματικό υλικό. Οι αφηγηματικές πηγές εστιάζουν περισσότερο στον ρόλο που το πρόσωπο αυτό ανέπτυξε κατά τον εμφύλιο πόλεμο των ετών 1341–1347, περιγράφοντας τις επανειλημμένες μεταστροφές του από τη μία στην άλλη παράταξη, στο πλαίσιο των οποίων ανέλαβε προσωρινά και τη διοίκηση (*ἐπιτροπείαν*) της Θεσσαλονίκης (α΄ μισό 1344)[3]. Η μόνη μαρτυρία για το απογραφικό του έργο προέρχεται από τον Νικηφόρο Γρηγορά, κατά τον οποίο ο αξιωματούχος εκμεταλλεύθηκε τη θέση του για να αποκομίσει μεγάλη περιουσία. Το παραπάνω σχόλιο είλκυσε την προσοχή των μελετητών σε σχέση με το ζήτημα της αξιοπιστίας των λειτουργών και των δυνατοτήτων τους για παράνομο πλουτισμό[4].

---

[1] Βλ. *Ostrogorsky*, Geschichte, 414 κ.ε.· *Nicol*, Last centuries, 153–154, 167 κ.ε.· *Καραγιαννόπουλος*, Βυζ. Κράτος 253–254 και άλλοι. Αναλυτικά για την εσωτερική και εξωτερική πολιτική του βλ. *Bosch*, Andronikos III.

[2] Βλ. *Lemerle*, Institutions, αρ. X, XI, XIII, XIV· *Γκουτζιουκώστας*, Απονομή Δικαιοσύνης, 302 κ.ε. (με πλούσια σχετική βιβλιογραφία)· *Bénou*, Droit byzantin 172 κ.ε.

[3] Γενικά για τη σταδιοδρομία και τη δράση του Βατάτζη βλ. *Lemerle*, Philippes, 236–237· *του ιδίου*, Aydin, 191 (σημ. 3), 204 (σημ. 1), 219–220· *Dölger*, Schatzkammer, 205· *Barišić*, Vatac, 283–287· *Maksimović*, Administration, 196–197· PLP 2, 2518· Lavra III, 16–17· *Lappa*, Chrysobulle inconnu, 258–260· Docheiariou, 150. Κάθε νεότερη μελέτη περιέχει διορθώσεις σε χρονολογήσεις και προσθήκες νέων στοιχείων που επιτρέπουν τη σύνθεση της προσωπογραφίας του Βατάτζη. Για τον Βατάτζη ως διοικητή Θεσσαλονίκης βλ. και κατωτ. σ. 226–227.

[4] Γρηγοράς II, 741.7–8: «*ὃς καὶ αὐτὸς ἀσήμου γένους ὑπάρχων πλούσιος ἐξ ἀπογραφικῶν ἐγεγόνει ἐμποριῶν, ἄλλας ἐξ ἄλλων ταχὺ μετιών, καὶ παραλλάττων ἀεὶ τῶν εὐτελεστέρων τὰς μείζους*». Βλ. *Lemerle*,

Η πηγή όμως που περισσότερο κεντρίζει το ενδιαφέρον μας όσον αφορά στον Βατάτζη ως απογραφέα είναι μια δικαστική απόφαση που εξέδωσε τον Σεπτέμβριο του 1344 ο διάδοχός του στη διοίκηση της πόλης, ο *πρωτοβεστιαρίτης* Ιωάννης Δούκας Απόκαυκος, για μια διαμάχη της μονής Δοχειαρίου με τον τότε απογραφέα της περιοχής, τον Χαγερή. Σε αυτό το έγγραφο, ο Βατάτζης, που πλέον έφερε τον τίτλο του *μεγάλου δρουγγαρίου της βίγλης*[5], μνημονεύεται μεταξύ των λειτουργών που είχαν ασκήσει στο παρελθόν απογραφικά καθήκοντα στην οικονομική περιφέρεια (*θέμα*) Καλαμαρίας και μάλιστα αναφέρεται δύο φορές ως «*καθολικὸς ἀπογραφεύς*»[6]. Ο εκδότης του αρχείου της μονής Δοχειαρίου Ν. Οικονομίδης δεν προβαίνει σε ειδικό σχολιασμό του χαρακτηρισμού, παρά μόνο σημειώνει ότι η δράση του Ιωάννη Βατάτζη ως *καθολικού* – εντός εμφατικών εισαγωγικών – *απογραφέα* στη Θεσσαλονίκη κατά τα έτη 1341 και 1342 είναι καλά τεκμηριωμένη από τις πηγές, ενώ σε άλλο σημείο της έκδοσης τον αποκαλεί *καθολικό απογραφέα* Μακεδονίας[7]. Ωστόσο, η περίπτωση του Βατάτζη και του ιδιαίτερου χαρακτηρισμού που του αποδίδεται χρήζει περαιτέρω διερεύνησης, τόσο για να διασαφηνίσουμε το περιεχόμενο του όρου «*καθολικὸς ἀπογραφεύς*» όσο και για να τον εντάξουμε στο γενικότερο πολιτικο και διοικητικό πλαίσιο της εποχής.

Κατ᾽ αρχάς, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι οι μελετητές που ασχολήθηκαν ειδικά ή παρεμπιπτόντως με τον Ιωάννη Βατάτζη δεν συμφωνούν μεταξύ τους όσον αφορά στα χρονικά όρια, στην εμβέλεια δράσης και στις φάσεις της σταδιοδρομίας του ως απογραφέα, τόσο διότι δεν είχαν όλοι υπόψη τους το ίδιο διπλωματικό υλικό, που δημοσιευόταν σταδιακά, όσο και γιατί προσέγγισαν με διαφορετικό τρόπο ορισμένα έγγραφα. Για το λόγο αυτό και καθώς εντωμεταξύ έχει έρθει στο φως επιπλέον αρχειακό υλικό, που μάλιστα δεν έχει αξιοποιηθεί επαρκώς έως σήμερα, θεωρούμε

Philippes, 236· *Maksimović*, Administration, 225. Για την πληροφορία ότι ο αξιωματούχος προερχόταν από «άσημη» οικογένεια πρβλ. Παχυμέρης I, 93.10–15, που εντάσσει τους Βατάτζηδες στις πιο αξιόλογες βυζαντινές οικογένειες στα μέσα του 13ου αιώνα. Ο Κ. Άμαντος (Οικογένεια Βατάτζη 177) εξηγεί ότι θα πρέπει να υπήρχαν και κλάδοι της οικογένειας που ήταν λιγότερο διακεκριμένοι. Βλ. και *Lappa*, Chrysobulle inconnu, 259 (σημ. 13), 260. Ειδικά για τον 11ο–12ο αι. βλ. *Langdon*, Vatatzai, 182–183· *Wassiliou–Seibt*, Corpus I, αρ. 199, 200, 849a, b· *ό.π.*, II, αρ. 1796, 2352. Πρβλ. όμως και Καντακουζηνός II, 475.1–7, 476.2–10, όπου σημειώνεται ότι ο Βατάτζης και οι συγγενείς του ήλεγχαν αρκετές πόλεις και φρούρια της Θράκης.

5 Μετά το τιμητικό αξίωμα του *πρωτοκυνηγού*, ο Βατάτζης έλαβε διαδοχικά τις ανώτερες διακρίσεις του *μεγάλου χαρτουλαρίου* (*t.a.q.* Οκτ. 1342), του *μεγάλου δρουγγαρίου της βίγλης* (*t.a.q.* Σεπτ. 1344) και τέλος του *μεγάλου στρατοπεδάρχου* (φθινόπ. 1344). Η άνοδός του στην αυλική ιεραρχία έρχεται άλλοτε ως επιβράβευση για την προσχώρησή του στην μια ή την άλλη παράταξη κατά τον εμφύλιο πόλεμο και άλλοτε για να αποφευχθεί μια νέα μεταστροφή του. Για τη χρονολόγηση των μεταπτώσεων του Βατάτζη και της απονομής των ανώτερων τίτλων ακολουθούμε την Ε. Λάππα (Chrysobulle inconnu, 259–260) και τον Ν. Οικονομίδη (Docheiariou, 150). – Για τα τιμητικά την εποχή αυτή αξιώματα, βλ. *Guilland*, Recherches I, 498 κ.ε., 502 κ.ε., 563 κ.ε., 601 κ.ε. και τα σχετικά λήμματα στο ODB.

6 Docheiariou, αρ. 23.21–22 (1344): «*Ἔπειτα δὲ καὶ σιγίλλ(ια) ἐμφανίζει τῶν κ(α)τ(ὰ) καιροὺς ἀπογραψάντων ἐν τῶ τοιούτω θέμ(α)τ(ι), τοῦ σε(βαστοῦ) τοῦ Κοντένου ἐκείνου, τοῦ νῦν λογοθέτ(ου) τῶν ἀγελῶν τοῦ Μακρηνοῦ, κ(αὶ) τοῦ καθολικοῦ ἀπογραφέ(ως) τοῦ νῦν μ(ε)γ(ά)λ(ου) δρουγγαρίου τ(ῆς) βίγλης τοῦ Βατάτζη*» και στ. 24: «*τὸ σιγιλλιῶδες γράμμα τοῦ καθολικοῦ ἀπογραφ(έως) τοῦ μ(ε)γ(ά)λ(ου) δρουγγαρίου τοῦ Βατάτζη*».

7 Βλ. Docheiariou, 17, 150.

χρήσιμο να παρουσιάσουμε σύντομα και να σχολιάσουμε όπου είναι απαραίτητο τα έγγραφα που συντάχθηκαν από τον εν λόγω αξιωματούχο καθώς και εκείνα που μνημονεύουν απογραφικές του πράξεις:

– Τον Ιανουάριο του 1333 ο *πρωτοκυνηγός* Βατάτζης επέδωσε ένα πρακτικό (*σιγγιλιῶδες γράμμα*) προς τον *οικείο του βασιλέως*, *πανσέβαστο* και *έπαρχο* Μιχαήλ Μονομάχο για παράδοση γαιών που εντοπίζονταν στο *θέμα* Θεσσαλονίκης[8]. Η χρονολογική ένδειξη του συγκεκριμένου εγγράφου αμφισβητήθηκε ως εσφαλμένη από τον P. Lemerle, υπόθεση που υιοθετήθηκε από αρκετούς[9]. Ωστόσο, άλλοι μελετητές, όπως ο G. Ostrogorsky, ο F. Dölger και πιο πρόσφατα ο C. Pavlikianov, ο νέος εκδότης του αρχείου της μονής Ζωγράφου όπου φυλάσσεται το επίμαχο έγγραφο, δέχονται ανεπιφύλακτα τη χρονολόγησή του στο 1333[10].

– Τον Μάρτιο του 1334 ο Βατάτζης συνέταξε *πρακτικό* για τα περιουσιακά στοιχεία της μονής της Θεοτόκου Ζωοδόχου (Κωνσταντινούπολη), τα οποία βρίσκονταν στη *χώρα* Παραπολίων[11].

– Η δράση του στα περίχωρα της Κωνσταντινούπολης την ίδια περίοδο μαρτυρείται και σε *χρυσόβουλλο λόγο* του Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου, χρονολογούμενο μεταξύ φθινοπώρου του 1342 και φθινοπώρου του 1344. Το αυτοκρατορικό έγγραφο, που αφορά σε κτήσεις της μονής Αγίων Αναργύρων του Κοσμιδίου (Κωνσταντινούπολη), κάνει μνεία σε έναν *περιορισμό* του Βατάτζη καθώς και σε μια απογραφική του *αποκατάσταση*[12].

---

8 Zographou (*Pavlikianov*), αρ. 33 (1333). Για το συγκεκριμένο έγγραφο, όπου ο απογραφέας εμφανίζεται αυθαίρετα να παραδίδει σε δικαιούχο περισσότερες κτήσεις από ό,τι όριζε το σχετικό αυτοκρατορικό *πρόσταγμα*, βλ. τα σχόλια των *Ostrogorskij*, Féodalité, 355 και σημ. 2· *του ιδίου*, Drei Praktika, 100 και σημ. 82· *Maksimović*, Administration, 206 και σημ. 78· *Malatras*, Social structure, 191 σημ. 603. Αντιθέτως βλ. *Oikonomides*, Praktikon de pronoiaire, 343 σημ. 23· Zographou (*Pavlikianov*), 319. Πρβλ. *Μαυρομμάτης*, Πρόνοια Μονομάχου, 262–264.

9 Βλ. *Lemerle*, Philippes, 236–237· *Guilland*, Grands dignitaires, 194–195· Prodrome (*Guillou*), 119· Lavra III, 16· *Lappa*, Chrysobulle inconnu, 258 και σημ. 9· Docheiariou, 150 κ.ά.

10 Βλ. *Ostrogorskij*, Féodalité, 112· *του ιδίου*, Drei Praktika, 90· *Dölger*, Regesten IV, 151–152 (αρ. 2791)· *Barišić*, Vatac, 283–284· PLP 2, αρ. 2518· *Maksimović*, Administration, 196–197, 206· *Μαυρομμάτης*, Πρόνοια Μονομάχου, 260· Zographou (*Pavlikianov*), 318–319. Γεγονός είναι ότι η αμφισβήτηση δεν είχε τεκμηριωθεί επί τη βάσει ενός ακράδαντου επιχειρήματος. Ο P. Lemerle, βασιζόμενος στον Γρηγορά (βλ. ανωτ. σημ. 4), σημείωσε ότι η δράση του Βατάτζη ως απογραφέα θα πρέπει να ήταν μακρά. Ωστόσο, θεώρησε ότι το πρακτικό θα έπρεπε να τοποθετηθεί προς το 1341, οπότε υπάρχει βέβαιη μαρτυρία για το απογραφικό του έργο στη Μακεδονία. Επηρεαζόμενος από την επιφυλακτικότητα με την οποία οι τότε εκδότες W. Regel και E. Kurtz χρονολόγησαν το έγγραφο στο 1333 (βλ. Zographou [*R.–K.*], αρ. 29), ο Lemerle τόνισε ότι το κείμενο δεν σώζεται στο πρωτότυπο και ότι είναι πολύ πιθανό ο αντιγραφέας να απέδωσε εσφαλμένα τη χρονολογική ένδειξη της 1ης *ινδικτιώνας*, από όπου προκύπτει το έτος 1333. Στην άποψή του ενέμεινε και ως επικεφαλής της εκδοτικής ομάδας του αρχείου της Λαύρας, ορίζοντας τον Ιανουάριο του 1342 ως ασφαλή *terminus ante quem* για τη σύνταξη του εν λόγω εγγράφου.

11 Lavra III, αρ. 122 (Μάρτ. 1334). Για τη *χώρα* Παραπολίων βλ. *ό.π.*, 17. Ο F. Barišić (Vatac, 283–284, 287), μη γνωρίζοντας το ανέκδοτο έως το 1979 έγγραφο, θεώρησε πιθανό ότι η θητεία του Βατάτζη στη Θεσσαλονίκη ήταν συνεχής από το 1333 και εξής.

12 *Lappa*, Chrysobulle inconnu, II, 267.24–31 και IV, 268.2–3 (1342–1344). Πρβλ. *Malatras*, Social structure, 252 σημ. 886 και Social aspects, 115 σημ. 68, που τοποθετεί το αυτοκρατορικό έγγραφο προ του Δεκεμβρίου του 1342.

– Σε απόσπασμα πρακτικού του Ιανουαρίου του 1338 γίνεται αναφορά σε προγενέστερη πράξη (*ἀπογραφικὴν ἀποκατάστασιν*) που διενήργησε ο *πρωτοκυνηγός* Βατάτζης για τις μονές Θεοτόκου Οστρινής και Αγίας Αναστασίας στο *θέμα* Σερρών[13]. Το έγγραφο περιλαμβάνεται στο δεύτερο χαρτουλάριο της μονής Αγίου Ιωάννη Προδρόμου (Μενοίκειον όρος, Σέρρες), που δημοσιεύθηκε προ εικοσαετίας (1998). Συνεπώς, οι παλαιότεροι μελετητές δεν το είχαν υπόψη.

– Το ίδιο ισχύει και για δυο ακόμη *πρακτικά* του απογραφέα, τα οποία συντάχθηκαν για κτήσεις της μονής Προδρόμου εντοπιζόμενες στο *θέμα* Σερρών. Το πρώτο απολύθηκε τον Νοέμβριο του 1339, ενώ το δεύτερο είναι κολοβό και τοποθετείται χρονικά μεταξύ των ετών 1339 και 1341[14].

– Τον Απρίλιο του 1341 ο λειτουργός συνέταξε ένα *πρακτικό* για τις κτήσεις της μονής Δοχειαρίου στο *θέμα* Θεσσαλονίκης και τρία απογραφικά έγγραφα για περιουσία της μονής Ιβήρων στα *θέματα* Σερρών και Θεσσαλονίκης[15].

– Δεν αποκλείεται από τη γραφίδα του Βατάτζη να προέρχεται και *πρακτικό* που συντάχθηκε περί το 1339/1342 και καταγράφει κτήσεις της μονής Αγίου Ιωάννη Προδρόμου στα *θέματα* Σερρών και Μελενίκου[16].

– Σε *ορισμό* του Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου, που απολύθηκε τον Οκτώβριο του 1342, αναφέρεται προγενέστερο απογραφικό έγγραφο του Βατάτζη, ο οποίος μνημονεύεται πλέον ως *μέγας χαρτουλάριος*[17]. Πρόκειται για τον ανώτερο τίτλο με τον οποίο τιμήθηκε ο αξιωματούχος από την αντιβασιλεία, όταν επέστρεψε από το στρατόπεδο του Καντακουζηνού (Νοέμβρ. 1341), όπου είχε προσωρινά προσχωρήσει[18].

---

13 Prodrome (*Bénou*), αρ. 148.2–3 (Ιαν. 1338). Δεν υπάρχει μια χρονολογική ένδειξη για την *αποκατάσταση* του Βατάτζη. Πάντως, δεν περιγράφεται ως πρόσφατη. Αντιθέτως βλ. τις μνείες σε πρόσφατες απογραφικές πράξεις, που συνοδεύονται από ένα σχετικό χρονικό επίρρημα: Chilandar I, αρ. 34.175, 183 (1316): «*πρὸ ὀλίγου*», «*ἀρτίως*»· Lavra III, App. XII.9 (1341): «*πρὸ μικροῦ*»· Docheiariou, αρ. 23.19, 47–48 (1344): «*νῦν*», «*ἀρτίως*» κ.α. Βέβαια, η απουσία ενός χρονικού προσδιορισμού αποτελεί απλώς ένα *argumentum ex silentio*.

14 Prodrome (*Bénou*), αρ. 179 (Νοέμβρ. 1339), αρ. 181 (1339–1341).

15 Iviron IV, αρ. 85 (*θέμα* Σερρών), αρ. 86 (*θέμα* Θεσσαλονίκης), αρ. 87 (*θέμα* Σερρών)· Docheiariou, αρ. 20 (*θέμα* Θεσσαλονίκης). Οι μελετητές αφήνουν ασχολίαστο το γεγονός ότι η δράση του Βατάτζη δεν περιοριζόταν μόνο στο *θέμα* Θεσσαλονίκης αλλά εκτεινόταν και στο ξεχωριστό *θέμα* Σερρών. Μόνο ο L. Maksimović (Administration, 209 σημ. 97) σημειώνει ότι οι απογραφικές του πράξεις (συμπεριλαμβανομένων και αυτών που αφορούν στη μονή Κοσμιδίου και Προδρόμου) ίσως θα πρέπει να αποδοθούν σε ειδικό αυτοκρατορικό *πρόσταγμα*.

16 Prodrome (*Guillou*), αρ. 35 (1339/1342) (= *Bénou*, αρ. 167): απόσπασμα *πρακτικού* για περιουσιακά στοιχεία εντοπιζόμενα στο *θέμα* Μελενίκου (στ. 1–7) και στο *θέμα* Σερρών (στ. 7 κ.ε.). Ο A. Guillou (*ό.π.*, 27 [σημ. 3] και 114–115) αποδίδει το έγγραφο στον Βατάτζη, που γνωρίζουμε ότι είχε συντάξει και άλλες απογραφικές πράξεις για τη μονή Προδρόμου. Βέβαια, δεν είναι απίθανο το *πρακτικό* να συντάχθηκε από κάποιον άλλο λειτουργό που δρούσε στην περιοχή την ίδια περίπου περίοδο, λ.χ. από τον Κωνσταντίνο Μακρηνό (βλ. κατωτ. σ. 222) ή από τον Μιχαήλ Πάπυλα Ρωμανό [βλ. Karakallou (*Pavlikianov*), αρ. 4 (Ιαν. 1342)· πρβλ. Prodrome (*Bénou*), αρ. 137 (Μάιος 1341): *απογραφή* στο Μελένικο του Μιχαήλ Πάπυλα Γόγου από κοινού με τον Μανουήλ Δούκα Γλαβά].

17 Prodrome (*Guillou*), αρ. 36.1–4 (Οκτ. 1342) (= *Bénou*, αρ. 206.1–4).

18 Για τη χρονολόγηση της δράσης και των μεταπτώσεων του Βατάτζη κατά τον εμφύλιο πόλεμο ακολουθούμε την Ε. Λάππα (Chrysobulle inconnu, 259–260) και τον Ν. Οικονομίδη (Docheiariou, 150).

Η συγκεκριμένη μνεία δεν θα πρέπει να μας παρασύρει στο συμπέρασμα ότι η απογραφική πράξη έγινε ενόσω ο Βατάτζης έφερε αυτόν τον τίτλο. Η αναφορά σε πρόσωπα με τον τίτλο ή το αξίωμα που είχαν τη στιγμή που συντασσόταν ένα έγγραφο ήταν σύνηθες φαινόμενο. Το ίδιο παρατηρούμε ότι συμβαίνει στον προαναφερθέντα *χρυσόβουλλο λόγο* του 1342/1344 (όπου επίσης ο Βατάτζης χαρακτηρίζεται *μεγάλος χαρτουλάριος*, παρότι η μνεία αφορά σε δράση του περί το 1334)[19], καθώς και στο δικαστικό έγγραφο του διοικητή Θεσσαλονίκης Ιωάννη Απόκαυκου (όπου όπως ήδη σημειώθηκε αποκαλείται *μεγάλος δρουγγάριος της βίγλης*, αν και η αναφορά γίνεται σε σαφώς προγενέστερη απογραφική του πράξη)[20]. Άλλωστε, από τις αφηγηματικές πηγές γνωρίζουμε ότι με την εμπλοκή του στον εμφύλιο πόλεμο, και συγκεκριμένα από τα τέλη του Οκτωβρίου 1341 έως το θέρος του 1342 αλλά και αργότερα, ο Βατάτζης είχε αναλάβει στρατιωτικό πλέον ρόλο[21]. Δεν θα συμφωνήσουμε λοιπόν με τους μελετητές που τοποθετούν την απογραφική του δραστηριότητα στη Μακεδονία έως το 1342[22], δεδομένου ότι οι διαθέσιμες μαρτυρίες δεν τεκμηριώνουν μια τέτοια πρόταση.

Το ίδιο σχόλιο θα πρέπει να κάνουμε και για τις υποθέσεις που έχουν διατυπωθεί, ότι ο Βατάτζης διατηρούσε την ιδιότητα του απογραφέα κατά το σύντομο διάστημα που διετέλεσε διοικητής της Θεσσαλονίκης (α΄ μισό 1344)[23], ή ότι ήταν απογραφέας και ταυτόχρονα φοροεισπράκτορας[24], καθώς δεν υπάρχει καμία απολύτως ένδειξη περί συνδυασμού των εν λόγω αξιωμάτων. Μάλιστα, η δικαστική απόφαση του Απόκαυκου είναι διαφωτιστική όσον αφορά στην πρώτη υπόθεση. Στο

---

19 *Lappa*, Chrysobulle inconnu, IV, 268.1–3 (1342–1344): «*γῆν ὀρεινὴν εἰς νομὴν τῶν ζώων αὐτ(ῶν) [δι' ἀπογρ]αφικῆς ἀποκαταστάσ(εως) τοῦ οἰκείου τῇ βασιλεία μου μεγ(ά)λ(ου) χαρτουλλαρ(ίου) [Ιωάννου τ]οῦ Βατάτζη (καὶ) τοῦ σε(βαστ)οῦ τοῦ Π(ατ)ρικιώτου …*».

20 Πρβλ. το χωρίο, ανωτ. σημ. 6. Το ίδιο συμβαίνει και με τον Μακρηνό, που αποκαλείται *λογοθέτης των αγελών*, αν και το αναφερόμενο πρακτικό του συντάχθηκε όσο ήταν *δομέστικος των θεμάτων*.

21 Καντακουζηνός II, 180.10–14 (επικεφαλής της *τάξεως* των Αχυραϊτών, Νοέμβρ. 1341), 197.4 κ.ε. (στρατ. δράση σε Βήρα και Περιθεώριο, Μάρτιος 1342) και 282.5 κ.ε. (στρατ. παρουσία στο Διδυμότειχο, άνοιξη–θέρος 1342). Για τη μετέπειτα δράση του βλ. Γρηγοράς II, 741.6 κ.ε. (*κεφαλή* Θεσσαλονίκης, α΄ μισό 1344· στρατ. δράση στη Θράκη, β΄ μισό 1344 κ.ε.)· Καντακουζηνός II, 475.1–476.10 (παράδοση Πολύβοτου και των γύρω φρουρίων στον Καντακουζηνό, φθινόπ. 1344) και 552.3 κ.ε. (επικεφαλής δυνάμεων στη Θράκη, θέρος 1345). Βλ. και *Lappa*, Chrysobulle inconnu, 259–260 (από όπου και οι χρονολογήσεις)· *Malatras*, Social Structure 76, 140, 265· *του ιδίου*, Social aspects 104.

22 Βλ. *Lemerle*, Philippes, 237· *Barišić*, Vatac, 284 (που υποστηρίζει ότι ο Βατάτζης επανερχόμενος στην παράταξη της αντιβασιλείας ανέλαβε και πάλι το παλιό του λειτούργημα)· Docheiariou, 150. Βλ. και κατωτ. σημ. 23. Αντιθέτως, βλ. PLP 2, αρ. 2518 και Zographou (*Pavlikianov*), 321, που ορθά σημειώνουν ως τεκμηριωμένο έτος για τη λήξη της θητείας του απογραφέα Βατάτζη το 1341. Πρβλ. και *Lappa*, Chrysobulle inconnu, 258–260, η οποία φαίνεται ότι σιωπηρά απέρριψε το 1342 ως έτος απογραφικής δραστηριότητας του αξιωματούχου.

23 Βλ. Lavra III, 16–17, όπου περιγράφεται ως απογραφέας στα περίχωρα της Κωνσταντινούπολης περί το 1334 και ως απογραφέας στην ανατολική Μακεδονία τουλάχιστον από το 1341 και ίσως έως την απομάκρυνσή του από τη θέση του διοικητή της Θεσσαλονίκης. Βλ. και *Barišić*, Vatac, 285· *Asdracha*, Rhodopes, 207 σημ. 64, που επίσης τον παρουσιάζουν ως απογραφέα και *κεφαλή* Θεσσαλονίκης. Η υπόθεση φαίνεται ότι απορρίφθηκε σιωπηρά τόσο από την Ε. Λάππα όσο και από τον Ν. Οικονομίδη.

24 Βλ. *Malatras*, Social structure, 264–265 και σημ. 886· *του ιδίου*, Social aspects, 104. Πρβλ. και *Matschke*, Fortschritt und Reaktion, 232.

συγκεκριμένο έγγραφο η δραστηριότητα του απογραφέα Χαγερή προσδιορίζεται από επιρρήματα που δηλώνουν χρονική εγγύτητα («*νῦν*», «*ἀρτίως*»). Αντιθέτως, ο Βατάτζης απαριθμείται μαζί με «*τοὺς κατὰ καιροὺς ἀπογράψαντας ἐν τῷ τοιούτῳ θέματι*», το δε απογραφικό πρακτικό του (*σιγγιλιῶδες γράμμα*, *σιγίλλιον*) αναφέρεται μαζί με τα «*παλαιγενῆ τῆς μονῆς δικαιώματα*» που δικαίωναν τους Δοχειαρίτες μοναχούς. Βέβαια, ο δικάζων δίνει ιδιαίτερη έμφαση στο έγγραφο του Βατάτζη λόγω της ξεχωριστής ιδιότητας του συντάκτη ως *καθολικού απογραφέα*[25].

Κλείνοντας τη σύντομη παρουσίαση του πηγαίου υλικού, θα μπορούσαμε να σημειώσουμε ότι ο αξιωματούχος δεν δηλώνει την ιδιότητα του απογραφέα ούτε στις υπογραφές ούτε και στις σφραγίδες του[26]. Ωστόσο, το γεγονός αυτό δεν θα πρέπει να μας προβληματίζει, καθώς ήταν αρκετά σύνηθες οι απογραφείς να παραλείπουν το λειτούργημά τους, ιδίως όταν επρόκειτο για τα πρόσωπα που έφεραν ένα σχετικά υψηλό τίτλο ή τιμητικό αξίωμα στην αυλική ιεραρχία[27].

Συνεπώς, σύμφωνα με όσα αναφέρθηκαν έως τώρα, μπορεί να δεχθεί κανείς ότι ο Βατάτζης άσκησε καθήκοντα απογραφέα αρχικά στο *θέμα* Θεσσαλονίκης (Ιαν. 1333), μετά στη *χώρα* Παραπολίων (Μάρτιος 1334) και στη συνέχεια επανήλθε στη Μακεδονία. Ο λειτουργός εμφανίζεται να διενεργεί απογραφικές πράξεις στην τελευταία περιοχή ήδη προ του Ιανουαρίου του 1338 έως τουλάχιστον και τον Απρίλιο του 1341. Είναι πολύ πιθανό ότι διατήρησε το υπηρέτημα του απογραφέα ως τον θάνατο του Ανδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου (μέσα Ιουν. 1341) ή και ως την εκδήλωση του εμφυλίου πολέμου και την αρχική ένταξή του στο στρατόπεδο του Καντακουζηνού (τέλη Οκτ. 1341). Ο δε συνδυασμός περισσοτέρων του ενός *θεμάτων* υπό τη δικαιοδοσία του, δηλαδή των *θεμάτων* Θεσσαλονίκης και Σερρών, ίσως και του *θέματος* Μελενίκου, κατά το τρίτο στάδιο της απογραφικής του θητείας, θα πρέπει προφανώς να συσχετιστεί με τον χαρακτηρισμό του ως «*καθολικοῦ ἀπογραφέως*» στην αναφερθείσα δικαστική απόφαση του 1344. Το τελευταίο σχόλιο μάς επιτρέπει να περάσουμε στην προσπάθεια ερμηνείας του συγκεκριμένου όρου.

Ο προσδιορισμός προκαλεί κατ᾽ αρχάς μια συνειρμική σύνδεση με τις συχνά μαρτυρούμενες *καθολικές κεφαλές* στη Θεσσαλονίκη και σε αρκετές περιοχές της αυτοκρατορίας[28], με τους *καθολικούς κριτές* των επαρχιών[29] καθώς και με τους *καθολικούς*

---

25 Docheiariou, αρ. 23.12, 19, 47–48 (Σεπτ. 1344)· πρβλ. στ. 21–24, 37–38.

26 Για τις σωζόμενες σφραγίδες του βλ. *Oikonomides*, Dated Seals, αρ.148· *Wassiliou–Seibt*, Corpus II, αρ. 1862.

27 Βλ. *Χατζηαντωνίου*, Παζουδίνος, 17–18 και σημ. 53–54. Για την ερμηνεία του φαινομένου πρβλ. *Maksimović*, Administration, 190–192, 196.

28 Βλ. ενδεικτικά *Millet*, Inscriptions de Mistra, αρ. 14.23–24 (1341): «*ἀπὸ τῶν κατὰ καιροὺς κεφαλατικευσόντων καθολικῶς ἢ μερικῶς*». Βλ. *Maksimović*, Administration, 136 κ.ε.· *Κοντογιαννοπούλου*, Ανδρόνικος Β΄, 150–151.

29 Για τους *καθολικούς κριτές* που εμφανίζονται στις επαρχίες μετά την εισαγωγή του θεσμού των *καθολικών κριτών* της κεντρικής διοίκησης, αλλά χωρίς τον προσδιορισμό «*τῶν Ῥωμαίων*», βλ. *Lemerle*, Institutions, αρ. X, 310, 314–316· αρ. XI, 377–380, 382· αρ. XIII, *passim*· αρ. XIV, 35 κ.ε.· *Maksimović*, Administration, 246–247.

ενόχους (φοροεισπράκτορες) που απαντούν στην Πελοπόννησο[30]. Κατ' αναλογία προς τα παραπάνω λειτουργήματα[31] και με βάση την τεκμηριωμένα διευρυμένη δράση του Βατάτζη στη Μακεδονία, η αρχική σκέψη που μπορεί να γίνει είναι πως ο χαρακτηρισμός του ως «*καθολικοῦ ἀπογραφέως*» δηλώνει ότι προφανώς είχε υπό τη δικαιοδοσία του μια εκτενή περιοχή στον συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο. Πιθανόν ένας τέτοιος συλλογισμός ώθησε και τον Ν. Οικονομίδη να τον θεωρήσει *καθολικό απογραφέα* της Μακεδονίας, αν και ο μελετητής δεν προβαίνει σε περαιτέρω επεξήγηση ή ανάλυση του σκεπτικού του. Άλλωστε, ήδη πριν από τον Ιωάννη Βατάτζη απαντά στις πηγές και η περίπτωση του *πανσεβάστου σεβαστού*, *οικείου του βασιλέως* και *δομεστίκου των θεμάτων* Κωνσταντίνου Μακρηνού, για τον οποίο γνωρίζουμε με βεβαιότητα ότι κατά το διάστημα πριν από το 1333 έως και το 1339 είχε ασκήσει απογραφικά καθήκοντα σε μια εκτενέστατη περιοχή, από τη Χριστούπολη και δυτικά (τουλάχιστον έως τη Βέροια)[32]. Παρομοίως, ο *δούλος του βασιλέως*, *ορφανοτρόφος* Εδεσσηνός το 1344 εμφανίζεται με ακόμη μεγαλύτερη εμβέλεια δράσης: «*Ἐν τῶ ποιεῖν με τὴν ἀπογραφικὴν ἐξίσωσιν καὶ ἀποκατάστασιν τῆς χώρας καὶ τῶν κάστρων Βολεροῦ, Πωπολί(ας), Σερρῶν, Στρυμμόνος, Μελενίκου, ἔτι τὲ τοῦ θέμ(α)τος τῆς θεοσώστου πόλεως Θεσσαλονίκης καὶ τοῦ θέμ(α)τος Βερροί(ας), …*»[33]. Θα ήταν θεμιτό λοιπόν να υποτεθεί ότι ο Βατάτζης είχε αναλάβει μια εκτεταμένη περιφέρεια δικαιοδοσίας, ανάλογη με εκείνη που το αρχειακό υλικό αποκαλύπτει για τον Κωνσταντίνο Μακρηνό και τον Εδεσσηνό – εξ ου και ο χαρακτηρισμός του ως «*καθολικοῦ ἀπογραφέως*».

Ωστόσο, δύο από τα έγγραφα του Ιωάννη Βατάτζη που απαριθμήσαμε ανωτέρω μάς υποχρεώνουν να αποδώσουμε ένα ακόμη πιο ευρύ περιεχόμενο στον όρο «*καθολικὸς ἀπογραφεύς*». Πρόκειται για τα *πρακτικά* που περιλαμβάνονται στο

30 Millet, Inscriptions de Mistra, αρ. 2.37–38 (1314–15): «*οὔτε παρὰ τοῦ τὴν χρηματικὴν καθολικὴν ἐνοχὴν τῶν ἐκεῖσε δημοσιακῶν δουλειῶν ἔχοντος, [οὔτε παρά τινος ἄλλου τῶν ὑπ' αὐτὸν ἐνόχων*», αρ. 3.40 (1319), αρ. 4.21 (1320): «*παρὰ τῶν τὰ δημοσίου διενεργούντων καθολικῶν ἐνόχων, ἢ τῶν μερικῶν*», αρ. 5.24 (1322). Βλ. σχετικά *Zakythinos*, Despotat, 227· *Maksimović*, Administration, 221.

31 Πρβλ. και Pantocrator, 110. Η Β. Κράβαρη, εκδίδοντας *πρακτικό* του 1388 προερχόμενο από το απογραφικό ζεύγος στη Λήμνο Φωκά Σεβαστόπουλου και Ιωάννη Χειλά, μας πληροφορεί ότι ο Σεβαστόπουλος είχε συντάξει και μόνος του ένα *πρακτικό* το 1387. Το έγγραφο φυλάσσεται στο αρχείο της μονής Βατοπεδίου και παραμένει ακόμη ανέκδοτο: «*en juin 1387, recenseur général de Lemnos, il établit et signe seul un inédit de Vatopédi*». Δεν έχουμε πρόσβαση στο έγγραφο και δεν γνωρίζουμε αν η εκδότρια εννοεί ότι ο Σεβαστόπουλος υπογράφει ως *καθολικός απογραφέας* Λήμνου ή ως μοναδικός απογραφέας του νησιού. Πρβλ. PLP 10, 25086, όπου ο λειτουργός αναφέρεται απλώς ως απογραφέας Λήμνου.

32 Vatopédi II, αρ. 81/A.1–2 (1338): «*Ἐν τῶ ποιεῖν με τ(ὴν) ἀπογραφικὴν ἀναθεώρησ(ιν) καὶ ἀποκατάστασ(ιν) ὁρισμῶ τοῦ κρατ(αιοῦ) καὶ ἁγ(ίου) ἡμῶν αὐθ(έν)τ(ου) (καὶ) βασιλ(έως) εἰς τ(ὴν) ἀπὸ τοῦ δέματος τ(ῆς) Χ(ριστο)ϋπόλεως καὶ κάτωθ(εν) ἅπασαν χώραν καὶ τὰ κάστρα τ(ῆς) ἁγίας βασιλεί(ας) αὐτοῦ*, …». Βλ. επίσης Prodrome (*Guillou*), αρ. 27.2–5, 8 (ά.χ.) [= *Bénou*, αρ. 205.2–6, 9–11 (1333)], αρ. 29 (1333) (= *Bénou,* αρ. 214)· Chilandar (*Petit*), αρ. 123.95 (verso) (1333), αρ. 46 (1334· για το έτος βλ. *Lemerle*, Philippes, 234), αρ. 47 (1334· για το έτος βλ. *Lemerle*, Philippes, 234), αρ. 130.35–37 (1339)· Esphigménou, αρ. 19.17–18 (1334)· *Lefort*, Chalc. occ., App., 185 (απόσπασμα *περιορισμού*, ca. 1335)· Docheiariou, αρ. 18 (1337), αρ. 19 (1338), αρ. 23.22, 32 (1344), αρ. 41.26–27 (1373)· Vatopédi II, αρ. 79 (ca. 1335–1338), αρ. 82 (1338)· Prodrome (*Bénou*), αρ. 46.2 (1333–1339), αρ. 148 (1338)· Xénophon, αρ. 25 (1338). Βλ. και *Lemerle*, Philippes, 234–236· *Maksimović*, Administration, 192–194, 203.

33 Docheiariou, αρ. 22 (1344) (το χωρίο στ. 1–3)· Iviron IV, αρ. 88 (1344). Βλ. Docheiariou, 164, 189· *Asdracha*, Rhodopes, 180–181, 192· *Maksimović*, Administration, 191· PLP Add. 1, αρ. 91847.

δεύτερο χαρτουλάριο της μονής Προδρόμου Σερρών, τα οποία δεν έχουν ελκύσει έως τώρα την προσοχή των μελετητών. Στην καθιερωμένη εισαγωγική φράση, με την οποία ο εκάστοτε λειτουργός επεξηγούσε υπό ποία αρμοδιότητα συνέτασσε ένα έγγραφο, ο Βατάτζης σημειώνει ότι στη δικαιοδοσία του ενέπιπτε όλη η βυζαντινή επικράτεια: «*Ἐπεὶ [θείῳ καὶ] προσκυνητῷ βασιλικῷ [προστάγματι] τὴν ἀπογραφικὴν ἐξίσωσιν κ(αὶ) ἀποκατάστασιν ποιούμενος εἰς ἅπασαν τὴν χώρ(αν) τοῦ κραταιοῦ κ(αὶ) ἁγίου ἡ[μ]ῶν αὐθ(έν)του κ(αὶ) βασιλέ(ως) κυροῦ Ἀνδρονίκου κ(αὶ) ἕκαστον εἰς τ(ὸ) οἰκεῖον ἀποκαθιστῶν ποσόν, …*»[34]. Η συγκεκριμένη διατύπωση είναι μοναδική στα σωζόμενα δημοσιονομικά έγγραφα. Κατά τη γνώμη μας, είναι προφανές ότι αποδίδει αναλυτικά τον ευσύνοπτο χαρακτηρισμό «*καθολικὸς ἀπογραφεύς*», που χρησιμοποίησε ο διοικητής Θεσσαλονίκης Ιωάννης Δούκας Απόκαυκος λίγα έτη αργότερα για να αναφερθεί στην ιδιότητα του Βατάτζη.

Μάλιστα, η παραπάνω μαρτυρία μάς ωθεί να δούμε υπό άλλο πρίσμα τις τρεις φάσεις της απογραφικής δραστηριότητας του Βατάτζη, που περιγράψαμε παραπάνω. Με άλλα λόγια, θεωρούμε πολύ πιθανό να μην είχε αναλάβει ξεχωριστούς διορισμούς για υπηρεσία στην περιοχή της Θεσσαλονίκης, της ανατολικής Θράκης και της Μακεδονίας διαδοχικά, αλλά το έργο του σε όλες αυτές τις περιοχές εξαρχής να εντασσόταν στο πλαίσιο της απογραφικής του λειτουργίας «*εἰς ἅπασαν χώραν τοῦ … βασιλέως*».

Σε κάθε περίπτωση, πρόκειται για έναν φορολογικό αξιωματούχο με μια μακρά περίοδο θητείας, διάρκειας τουλάχιστον πέντε ετών (*t.a.q.* Ιαν. 1338 – μέσα 1341) ή και δέκα (*t.a.q.* Ιαν. 1333 – μέσα 1341), η οποία συνάδει με το ογκώδες απογραφικό έργο που όφειλε να φέρει εις πέρας σε όλη τη βυζαντινή επικράτεια. Η τόσο μακροχρόνια υπηρεσία και κυρίως η διευρυμένη έκταση δικαιοδοσίας δίνουν άλλη διάσταση στο προαναφερθέν σχόλιο του Νικηφόρου Γρηγορά περί πλουτισμού του Βατάτζη από τη δραστηριότητά του ως απογραφέα. Σαφώς, η δυνατότητά του για κατάχρηση εξουσίας και οι ευκαιρίες για δωροληψία θα ήταν μεγαλύτερες[35]. Βέβαια, στον αντίποδα της αρνητικής περιγραφής του Νικηφόρου Γρηγορά βρίσκεται η αναφορά του Ιωάννη Καντακουζηνού για τον Βατάτζη, τον οποίο θεωρεί πρόσωπο ικανό και αξιόλογο[36]. Οι δε αναγνωρισμένες ικανότητές του και το κύρος που θα πρέπει να του είχε προσδώσει η σπουδαιότητα του αξιώματός του υπονοούνται και από το γεγονός ότι, κατά τον εμφύλιο πόλεμο των ετών 1341–1347, και οι δύο πλευρές δέχτηκαν επανειλημμένως και εκθύμως το σημαντικό αυτό πρόσωπο στην παράταξή τους, παρά την ευμετάβλητη στάση του, επιβραβεύοντάς τον μάλιστα με όλο και υψηλότερους τίτλους (του *μεγάλου χαρτουλαρίου*, του *μεγάλου δρουγγαρίου της βίγλης* και τέλος του *μεγάλου στρατοπεδάρχου*)[37].

---

34 Prodrome (*Bénou*), αρ. 179.1–3 (Νοέμβρ. 1339), αρ. 181.1–5 (ά.χ., 1339–1341): «*Θείῳ καὶ προσκυνητῷ [βασιλικῷ προστάγματι ἀπογραφικὴν ἀποκατάστασιν ποι]ούμενος εἰς ἅπασαν τὴν χώραν τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθ(έν)τ(ου) (καὶ) βασιλέως κὺρ Ἀνδρονίκου κ(αὶ) ἕκαστον εἰς τ(ὸ) οἰκεῖον ἀποκαθιστῶν ποσόν, μετὰ τῶν ἄλλων ἀποκατέστησα καὶ τὴν περὶ τὰς Σέρρας κατὰ τοῦ Μενοικέως ὄρος διακειμένην σε(βασμί)αν βασιλικὴν μονὴν …*».

35 Πρβλ. ανωτ. σημ. 4 και 8.

36 Καντακουζηνός II, 554.8–15: «*… ἦν γὰρ λόγου ἄξιος ὁ ἀνήρ, οὐ συνέσει μόνον, ἀλλὰ καὶ ἐμπειρίᾳ καὶ τόλμῃ τῇ κατὰ τὰς μάχας …*».

37 Βλ. ανωτ. σημ. 5.

Θα πρέπει να επισημάνουμε βέβαια ότι οι χρονολογίες κατά τις οποίες ο Βατάτζης εμφανίζεται να δρα ως *καθολικός απογραφέας* στην περιοχή της Μακεδονίας συμπίπτουν με τα έτη θητείας του *δομεστίκου των θεμάτων* Κωνσταντίνου Μακρηνού, που όπως προαναφέρθηκε επιτελούσε απογραφική λειτουργία στην περιοχή από τη Χριστούπολη και δυτικά την ίδια περίπου εποχή (*t.a.q.* Ιαν. 1333 – Μάιος 1339)[38]. Επίσης, στο ίδιο χρονικό πλαίσιο τοποθετείται το έργο του Νικόλαου Τζερεμογίτη, που τον Ιανουάριο του 1333 συνέταξε δημοσιονομικά έγγραφα ως απογραφέας *χώρας* Κασσανδρείας[39]. Κατά τα έτη υπηρεσίας του Βατάτζη θα πρέπει ακόμη να εντοπίσουμε και τη θητεία των απογραφέων του *θέματος* Θεσσαλονίκης Χρυσοβέργη και Μόσχου, η δράση των οποίων περιγράφεται ως πρόσφατη («*πρὸ μικροῦ*») σε έγγραφο του Ιουλίου του 1341[40]. Ένα ζήτημα λοιπόν προς διερεύνηση είναι η διοικητική σχέση ανάμεσα στον καθολικής εμβέλειας απογραφέα και στους κατά τόπους λειτουργούς, μεγαλύτερης ή μικρότερης περιφέρειας.

Κατ᾽ αρχάς, παρατηρούμε ότι σε όλα τα σωζόμενα έγγραφά του ο *πρωτοκυνηγός* Ιωάννης Βατάτζης (1333–1341) εμφανίζεται να έχει ενεργήσει κατά μόνας. Το χαρακτηριστικό αυτό διακρίνει και τις διοικητικές πράξεις του προαναφερθέντος Μακρηνού[41]. Το ίδιο ισχύει, από ό,τι φαίνεται, και στην περίπτωση του *ορφανοτρόφου* Εδεσσηνού, που όπως αναφέραμε διετέλεσε απογραφέας από το Βολερό έως τη Βέροια περί το 1344 (ίσως και νωρίτερα). Σε αντίστιξη αναφέρουμε ότι κατά την περίοδο αυτή αλλά και νωρίτερα οι απογραφείς του *θέματος* Θεσσαλονίκης εμφανίζονται πολύ συχνά να συγκροτούν ζεύγη ή ομάδες[42]. Ωστόσο, στον *ορισμό* του Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου του 1342, που σχολιάσαμε ανωτέρω, η μνημονευόμενη απογραφική πράξη του Βατάτζη θα μπορούσε με επιφύλαξη να θεωρηθεί ότι συντάχθηκε από κοινού με άλλον λειτουργό[43],

---

38 Αντιθέτως βλ. *Barišić*, Vatac, 284, που θεώρησε πιθανό ότι ο Βατάτζης αποτελούσε ζεύγος απογραφέων με τον Κωνσταντίνο Μακρηνό. Πρβλ. *Maksimović*, Administration, 194 και σημ. 41, που επισήμανε ότι ο Μακρηνός διενήργησε κατά μόνας όλες τις μαρτυρούμενες απογραφικές του πράξεις. Έτσι, ο μελετητής ορθά διατύπωσε τους ενδοιασμούς του για την υπόθεση του Barišić, καθώς αυτή βασίστηκε μόνο στη χρονική σύμπτωση των υπηρεσιών των δύο προσώπων στην περιοχή.

39 Xénophon, αρ. 22 (Ιαν. 1333)· Chilandar (*Petit*), αρ. 40, ιδίως στ. 367–368 (επίσημο αντίγραφο *πρακτικού* προηγούμενων *απογραφέων*, των Αλυάτη και Σπαστρικού, το οποίο συντάχθηκε από τον Τζερεμογίτη· βλ. και Xénophon, 171).

40 Lavra III, App. XII.7–9 (Ιούλ. 1341). Αν όντως ο Βατάτζης συνέταξε το υπ᾽ αρ. 35 *πρακτικό* στην έκδοση του A. Guillou, τότε θα υπάρχει χρονική σύμπτωση και με τη θητεία των Μιχαήλ Πάπυλα και Μανουήλ Δούκα Γλαβά, που μαρτυρούνται να διενεργούν απογραφή στο *θέμα* Μελενίκου τον Μάιο του 1341 (βλ. ανωτ. σημ. 16).

41 Βλ. ανωτ. σημ. 32.

42 Για οικονομία χώρου δεν αναφέρουμε εδώ το πλήθος των μαρτυρούμενων περιπτώσεων. Το σύνηθες αυτό φαινόμενο κατά την παλαιολόγεια περίοδο περιγράφουμε και ερμηνεύουμε στην υπό ολοκλήρωση μελέτη μας με τίτλο: «Το *θέμα* Θεσσαλονίκης (μέσα 13ου – μέσα 14ου αι.). Συμβολή στη φορολογική διοίκηση των επαρχιών».

43 Prodrome (*Guillou*), αρ. 36.1–4 (Окт. 1342) (= *Bénou*, αρ. 206.1–4): «*Ἐπεὶ ὁ οἰκεῖος τῇ βασιλείᾳ μου ὁ Μαργαρίτης κέκτηται δι᾽ ἀπογραφικῶν ἀποδείξεων τοῦ τε οἰκείου τῆς βασιλείας μου μεγάλου χαρτουλαρίου κυροῦ Ἰωάννου τοῦ Βατάτζη καὶ τοῦ πανσεβάστου σεβαστοῦ οἰκείου τῇ βασιλείᾳ μου ὀρφανοτρόφου κυροῦ Κωνσταντίνου [ ] εἴς τε τὸ χωρίον τὴν Κάτω Οὔσκαν καὶ τὴν Ῥάχοβαν …*». Η διατύπωση είναι τέτοια που δεν επιτρέπει να διακρίνουμε με βεβαιότητα αν γίνεται αναφορά σε δύο λειτουργούς που συνέταξαν ξεχωριστές δημοσιονομικές πράξεις – όπως προτείνει ο εκδότης του εγγράφου A. Guillou (*ό.π.*, 118) – ή

είτε με τον Μακρηνό είτε με τον Εδεσσηνό[44]. Συνέργεια εντοπίζουμε και στον *χρυσόβουλλο λόγο* του ίδιου αυτοκράτορα για τις κτήσεις της μονής Αγίων Αναργύρων του Κοσμιδίου στην ανατολική Θράκη. Η *απογραφική αποκατάσταση* του Βατάτζη, που αναφέρεται εκεί, κατά τα φαινόμενα συντάχθηκε μαζί με τον *σεβαστό* Πατρικιώτη, απογραφέα στην ίδια περιοχή περί το 1334[45]. Δεν είναι όμως απόλυτα βέβαιο αν η συγκεκριμένη μνεία αφορά στην περίοδο που ο Βατάτζης είχε ήδη αναλάβει καθολική δικαιοδοσία. Πάντως, δεν πρέπει να λησμονούμε ότι σώζονται ή μαρτυρούνται μόλις δεκατέσσερα έγγραφα από την πολυετή θητεία του αξιωματούχου. Έτσι, παρότι γενικά παρουσιάζεται να ασκεί καθήκοντα μόνος του, δεν μπορεί να αποκλειστεί ότι ενίοτε είχε συνεργασία με τους κατά τόπους λειτουργούς.

Ακόμη, θα πρέπει να σχολιάσουμε ότι και στα δύο προαναφερθέντα έγγραφα ο Βατάτζης προηγείται στις μνείες[46]. Αυτό το προβάδισμα μπορεί να αποδοθεί στο γεγονός ότι έφερε υψηλότερο τιμητικό τίτλο. Πέρα όμως από την ανώτερη θέση στην αυλική ιεραρχία, είναι εύλογο να θεωρήσουμε ότι ήταν ιεραρχικά ανώτερος των άλλων απογραφέων, δεδομένης της ευρύτατης περιφέρειας δικαιοδοσίας που του είχε ανατεθεί. Κατά τα άλλα, δεν φαίνεται να υπάρχει μια διοικητική εξάρτηση των τοπικών λειτουργών από τον Βατάτζη. Οπωσδήποτε, αυτοί δεν ενεργούν ως «*ἔνοχοι*» ή «*δικαίῳ αὐτοῦ*», δηλαδή ως εκπρόσωποί του[47]. Ο διορισμός τους γίνεται, ως είθισται, από τον ίδιο τον αυτοκράτορα – όπως δηλώνεται ρητά στην τυπική εισαγωγική φράση των εγγράφων τους[48] – και εμφανίζονται να δρουν αυτεξούσια και παράλληλα προς τον *καθολικό απογραφέα* στις περιοχές που τους έχουν ανατεθεί.

σε δύο αξιωματούχους που συνέταξαν «*ἀπογραφικὰς ἀποδείξεις*» από κοινού, δεδομένου μάλιστα ότι ο όρος απαντά πάντοτε σε πληθυντικό αριθμό (βλ. το σχετικό λήμμα στο Λεξικό Βυζαντινής Ορολογίας Α΄, 143–144).

44 Βλ. PLP 6, αρ. 14177 και Docheiariou, 164, για το ενδεχόμενο ταύτισης του *πανσεβάστου*, *σεβαστού*, *ορφανοτρόφου* Κωνσταντίνου με τον *μεγάλο δομέστικο* Κωνσταντίνο Μακρηνό (αν υποθέσουμε ότι ο δεύτερος αργότερα τιμήθηκε με τον υψηλότερο τίτλο του *ορφανοτρόφου*) ή με τον *ορφανοτρόφο* Εδεσσηνό (αν δεχτούμε ότι το απογραφικό έργο του Εδεσσηνού στην περιοχή ξεκίνησε προ του 1344).

45 *Lappa*, Chrysobulle inconnu, IV, 268.1–3 (1342 –1344): «*γῆν ὀρεινὴν εἰς νομὴν τῶν ζώων αὐτ(ῶν) [δι' ἀπογρ]αφικῆς ἀποκαταστάσ(εως) τοῦ οἰκείου τῇ βασιλείᾳ μου μεγ(ά)λ(ου) χαρτουλλαρ(ίου) [Ἰωάννου τ]οῦ Βατάτζη (καὶ) τοῦ σε(βαστ)οῦ τοῦ Π(ατ)ρικιώτου …*». Η εκδότρια (*ό.π.*, 258, 265) θεωρεί ότι ο *μέγας χαρτουλάριος* Βατάτζης και ο *σεβαστός* Πατρικιώτης είτε διενήργησαν από κοινού την *απογραφική αποκατάσταση* είτε ξεχωριστά (με τη δημοσιονομική πράξη του Πατρικιώτη μάλλον να προηγείται χρονικά). Συνήθως, βέβαια, οι λειτουργοί αναφέρονται με τη χρονική σειρά της θητείας τους (πρβλ. το χωρίο ανωτ. σημ. 6). Αν και δεν έχουμε υπόψη κανένα παράδειγμα, δεν αποκλείεται ενίοτε να αναφερθούν και αντίστροφα (είτε εκ παραδρομής είτε με βάση το κοινωνικό *status* των αναφερομένων). Πάντως, εδώ η διατύπωση είναι τέτοια που μας ωθεί να υιοθετήσουμε την πρώτη εκδοχή, ότι δηλαδή οι δύο απογραφείς ενήργησαν μαζί. Για τον Πατρικιώτη βλ. Lavra III, αρ. 122.4–5 (1334, μνεία). Βλ. και PLP 9, αρ. 22077· *Maksimović*, Administration, 198· *Lappa*, Chrysobulle inconnu, 262, όπου και επιπλέον πηγές.

46 Αντιθέτως πρβλ. ανωτ. σημ. 6, όπου στη δικαστική απόφαση του 1344 οι απογραφείς μνημονεύονται με χρονολογική σειρά άσκησης καθηκόντων.

47 Οι όροι «*δικαίῳ*» ή «*ἔνοχος*» κάποιου προσώπου χρησιμοποιούνται, μεταξύ άλλων, και για τους εκπροσώπους των φοροεισπρακτόρων. Βλ. MM 4/I, αρ. 130 (ά.χ., 1247: *Ahrweiler*, Smyrne, 144), αρ. 138.8–9 (σ. 224) (ά.χ., 1256: *Ahrweiler*, Smyrne, 146)· Lavra III, αρ. 118.214–220 (1329)· Prodrome (*Guillou*), αρ. 19.35 (1326) (= *Bénou*, αρ. 210.37–38), αρ. 21.9, 15, 18–19, 24 (1327) (= *Bénou*, αρ. 212.9, 17, 21. 26).

48 Βλ. λ.χ. Vatopédi II, αρ. 71.1–2 (ca. 1330)· Xénophon, αρ. 22.1–3 (1333): «*Ἐπεὶ ὡρίσθην παρὰ [τοῦ] … βασιλ(έως) ποιῆσαι ἀπογραφικὴν ἀναθ[εώ]ρησιν ἐξίσωσίν τε καὶ ἀποκατάστασιν τῶν ἐν τῇ χώρα*

Εκείνο που θα είχε ενδιαφέρον να εξετάσουμε είναι αν ο *καθολικός απογραφέας* ασκούσε συστηματικό έλεγχο στα πεπραγμένα των παλαιότερων και σύγχρονών του λειτουργών. Με βάση το υπάρχον αρχειακό υλικό, δεν μπορεί να τεκμηριωθεί μια τέτοια πρόταση, καθώς μάλιστα δεν δηλώνεται τίποτε σχετικό στα έγγραφά του. Δεν θα πρέπει όμως και να αποκλειστεί ως ενδεχόμενο, ειδικά αν λάβουμε υπόψη ότι και κατά τον 11ο αιώνα – παρά το πλήθος των σωζόμενων δημοσιονομικών πράξεων – μόνο δύο ή τρεις φορές μνημονεύεται ρητά η υποχρέωση διενέργειας ελέγχου στο έργο προηγούμενων φορολογικών υπαλλήλων[49]. Σε κάθε περίπτωση, είναι λογικό να υποθέσουμε ότι ο *καθολικός απογραφέας* θα μπορούσε να ασκήσει ένα είδος εποπτείας στο έργο των τοπικών απογραφέων, ή έστω ότι ήταν δυνατό να παρέμβει περιστασιακά σε περίπτωση καταγγελίας. Κατά αντιστοιχία, αναφέρουμε την περίπτωση της *κεφαλής* των Σερρών και της *χώρας* της Ποπολίας Αλέξιου Τζαμπλάκωνα, που είχε ταυτόχρονα και τη «*δημοσιακὴν δουλείαν καὶ ἐνοχὴν*» στην περιοχή, δηλαδή την ευθύνη της φοροείσπραξης. Αυτός καταγγέλθηκε για υπέρβαση καθήκοντος στον *δομέστικο των δυτικών θεμάτων* Ιωάννη Ταρχανειώτη και στην *κεφαλή* Μοσυνοπόλεως και Χριστουπόλεως Θεόδωρο Παλαιολόγο, οι οποίοι την ίδια εποχή είχαν τη «*δημοσιακὴν ἐνοχὴν … μετὰ τῶν λοιπῶν χρηματικῶν δουλειῶν*» σε ευρύτερη περιφέρεια που ενσωμάτωνε και την περιοχή των Σερρών[50]. Εκείνοι αμέσως απηύθυναν *γραφή* προς τον Τζαμπλάκωνα, προκειμένου να απέχει από παράνομες απαιτήσεις. Παρότι τελικά το ζήτημα διευθετήθηκε, από ό,τι φαίνεται, από τον αυτοκράτορα, τυπικά τουλάχιστον οι ιεραρχικά ανώτεροι εμφανίζονται να λειτουργούν ως μια βαθμίδα πριν από εκείνον εν είδει πειθαρχικής επιτροπής και ως μια δικλείδα ασφαλείας που θα μπορούσε να περιορίσει ατασθαλίες τοπικών αξιωματούχων[51].

Τα πενιχρά στοιχεία που αντλούμε από το διαθέσιμο πηγαίο υλικό και η επιφύλαξη με την οποία διατυπώνουμε την πρόταση ότι ο *καθολικός απογραφέας* μπορεί να ασκούσε έλεγχο στο υπηρεσιακό έργο των υπολοίπων απογραφέων δυσχεραίνουν και την προσπάθειά μας να διερευνήσουμε τους λόγους για τους οποίους ανατέθηκε στον Βατάτζη δικαιοδοσία στο σύνολο της βυζαντινής επικράτειας. Θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι επρόκειτο για μια προσωπική διάκριση του Βατάτζη, για τον οποίο γνωρίζουμε από τις αφηγηματικές πηγές ότι ήταν ένα ικανό πρόσωπο «*λόγου ἄξιο*». Ταυτόχρονα, η περιγραφή του ως υπέρμετρα φιλόδοξου επιτρέπει την υπόθεση ότι ίσως επιδίωξε και ο ίδιος την απόκτηση μιας τόσο διακεκριμένης διοικητικής

Κασανδρείας προσαλεντῶν, ἐκκλησιαστικῶν, μοναστηριακῶν, χρυσοβουλλάτων (καὶ) λοιπῶν ἁπάντων, (καὶ) παραδοῦναι ἑκάστω κατὰ τὸ οἰκεῖον ποσόν, …». Πρβλ. και *Maksimović*, Administration, 199.

49 Lavra I, αρ. 39.1–3 (1079)· Esphigménou, αρ. 5.1–4 (1095): «*… διερευνώμενο(ς) τὰς πράξεις τῶν πρὸ ἡμῶν γεγονότ(ων) ἀναγραφέων τῶν αὐτῶν θεμάτ(ων), …*». Πρβλ. Iviron I, αρ. 29.1–2 (1047), για επανέλεγχο των απογραφικών πράξεων μόνο του άμεσου προκατόχου. Βλ. *Χατζηαντωνίου*, Οικονομική διοίκηση, 176.

50 Prodrome (*Guillou*), αρ. 19 (1326) (= *Bénou*, αρ. 210)· πρβλ. και Prodrome (*Bénou*), αρ. 211 (1326). Για τα αναφερόμενα πρόσωπα και τις ιδιότητές τους βλ. *Maksimović*, Administration, 155, 222. Πρβλ. και *Estangüi Gómez*, Tzamplakônes, 287–288 και σημ. 40, όπου όμως αναφέρει τον Τζαμπλάκωνα ως απογραφέα.

51 Πρβλ. και ανωτ. σημ. 30, το χωρίο από το έγγραφο υπ᾽ 2.

θέσης. Ο χαρακτήρας και ο δημόσιος βίος του ήταν άλλωστε τέτοιοι που δεν εκπλήσσει τους μελετητές η μαρτυρία του Νικηφόρου Γρηγορά ότι ο Βατάτζης εξαγόρασε τη διοίκηση της Θεσσαλονίκης λίγο αργότερα[52].

Από την άλλη, παρατηρούμε ότι γενικά η άσκηση απογραφικών καθηκόντων σε εκτενείς περιοχές, όπως συνέβη και με τον Μακρηνό, εγκαινιάστηκε επί Ανδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι προσωποπαγείς ενώσεις *θεμάτων* συνιστούσαν ένα διοικητικό μέτρο που σχετιζόταν με τις έκτακτες πολιτικές και οικονομικές συνθήκες που είχαν προκαλέσει οι εμφύλιες διαμάχες της περιόδου ήδη από το 1321. Οι δυναστικές έριδες – εκτός των άλλων προφανών προβλημάτων που προκαλούσαν στην οικονομία και στη φορολογική διοίκηση των επαρχιών – ενέτειναν και τη σύγχυση στο ιδιοκτησιακό καθεστώς γαιών και άλλων περιουσιακών στοιχείων λόγω των συχνών δημεύσεων σε βάρος μελών της αντίπαλης παράταξης και των εκχωρήσεων σε υποστηρικτές της επικρατούσας κάθε φορά πλευράς[53]. Με την εξομάλυνση της πολιτικής κατάστασης μετά την επικράτηση του Ανδρονίκου Γ΄ ήταν απαραίτητη προφανώς μια συστηματική και μεγάλης κλίμακας επικαιροποίηση των περιουσιακών δεδομένων και των φορολογικών υποχρεώσεων. Επιπλέον, στο προηγηθέν ασταθές πολιτικό και οικονομικό περιβάλλον φαίνεται ότι εντάθηκε και η τάση των *προνοιαρίων* να εκποιούν ή να δωρίζουν προς ένα θρησκευτικό ίδρυμα τις *προνοιακές* τους κτήσεις. Το τελευταίο δηλώνεται ξεκάθαρα σε έγγραφο του Κωνσταντίνου Μακρηνού του 1335, όπου ο λειτουργός εξηγεί ότι όφειλε να εντοπίσει και να αποκαταστήσει τέτοιου είδους παράνομες μεταβιβάσεις που έθιγαν το δημόσιο συμφέρον[54]. Η αποστολή αυτή οπωσδήποτε απαιτούσε ευελιξία κινήσεων εκ μέρους των απογραφέων, μια και οι *πρόνοιες* αρκετών δικαιούχων εντοπίζονταν στο πλαίσιο περισσοτέρων του ενός *θεμάτων*[55] – εξ ου και η απόδοση ευρύτατης περιφέρειας δικαιοδοσίας.

Αντίστροφο μέτρο, που όμως παρομοίως στόχευε να επαναφέρει στον έλεγχο του κράτους τις δημόσιες γαίες, φαίνεται να συνιστά η ανάθεση απογραφικής υπηρεσίας σε μικρές φορολογικές ενότητες, όπως η *χώρα* Κασσανδρείας. Εκεί, ο Λέων Πανάρετος (ca. 1330–1332) και ο προαναφερθείς Νικόλαος Τζερεμογίτης (1333) εμφανίζονται να διενεργούν συστηματικές έρευνες και να δίνουν προς ενοικίαση γαίες

---

52 Βλ. Γρηγοράς II, 741.9–14 και τις μελέτες στη σημ. 3. Για τη χρονολόγηση του γεγονότος βλ. ιδίως *Lappa*, Chrysobulle inconnu, 260 και σημ. 24.

53 Για μεταβολές στο ιδιοκτησιακό καθεστώς που έγιναν στο πλαίσιο της συγκεχυμένης κατάστασης του εμφυλίου πολέμου των δύο Ανδρονίκων Παλαιολόγων (1321–1328) και για δικαστικές διαμάχες που προέκυψαν από αυτές τις καταστάσεις βλ. ενδεικτικά Prodrome (*Guillou*), 10, 82· Esphigménou, 22, 24–25, 131–133· Kutlumus, 59, 336. Πρβλ. και Docheiariou, 140 (d–e). Καλύτερα πληροφορημένοι είμαστε για τις δημεύσεις κατά τον εμφύλιο των ετών 1341–1347. Βλ. Lemerle, *Praktikon de Karakala*, 292–294· Esphigménou, 73· *Matschke*, Fortschritt und Reaktion, 156–157, 160, 229· Philothéou (*Kravari*), 293 κ.ε.· Karakallou (*Pavlikianov*), 89, 91–93, 94· *Estangüi Gómez*, Tzamplakônes, 292–293.

54 Xénophon, αρ. 23.7–9 (1335): «*(καὶ) κατὰ τὸν πρὸς ἐμὲ ὁρισμὸν τοῦ κρατ(αιοῦ) (καὶ) ἁγ(ίου) ἡμ(ῶν) αὐθ(έν)τ(ου) (καὶ) βασιλ(έως) τὸν διοριζόμ(ενόν) μοι, ἵνα, ἔνθα ἂν εὕρω ἀπό τινων οἰκονομιῶν διαπραθὲν τί πρός τινας ἢ καὶ ἀφιερωθ(έν), κατακρατήσω (καὶ) δημοσιεύσω αὐτὸ παρευθύς, τούτου χάρ(ιν) κατεκράτησα (καὶ) αὐτά*».

55 Βλ. ενδεικτικά Karakallou (*Pavlikianov*), αρ. 4 (1342) και τα σχόλια, 89–90.

που είχαν στο παρελθόν εκχωρηθεί σε βοηθητικό σώμα κωπηλατών (*προσαλέντας*), καθώς ο βυζαντινός στόλος είχε στο μεταξύ εγκαταλειφθεί από τον Ανδρόνικο Β΄[56].

Τα παραπάνω αποτελούν ενδείξεις μιας προσπάθειας επί Ανδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου να επιτευχθεί καλύτερη διαχείριση των δημόσιων πόρων[57] και γενικά να αρθεί η φορολογική αταξία. Σε αυτό το πλαίσιο, η απεριόριστη εμβέλεια δράσης του Βατάτζη φαίνεται να αποκτά ειδικό νόημα. Με άλλα λόγια, θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι ο διορισμός του αποσκοπούσε πράγματι στην εποπτεία και τον συντονισμό ή έστω στην εξυπηρέτηση και ευόδωση μιας φορολογικής αποστολής ευρείας κλίμακας.

Κλείνοντας, επισημαίνουμε ότι ο διορισμός ενός φορολογικού λειτουργού με δικαιοδοσία σε όλη τη βυζαντινή επικράτεια ήταν μια διοικητική επιλογή που δεν έλαβε τελικά μόνιμο και θεσμικό χαρακτήρα. Έτσι, ο χαρακτηρισμός «*καθολικὸς ἀπογραφεύς*» φαίνεται ότι δεν εντάχθηκε επισήμως στην τεχνική ορολογία της φορολογικής διοίκησης[58]. Σύμφωνα με το έως τώρα γνωστό διπλωματικό υλικό, η εισαχθείσα

---

56 Vatopédi II, αρ. 71 (ca. 1330 / *t.p.q.* Μάιος 1329 – *t.a.q.* Ιαν. 1333): «*Ἐπεὶ ὡρίσθην παρὰ τοῦ κραταιοῦ (καὶ) ἁγίου ἡμῶν αὐθ(έν)τ(ου) (καὶ) βασιλέ(ως) ποιῆσαι ἀπογραφὴν καὶ ἀποκατάστασ(ιν) τῶν ἐν τῇ χώρα Κασανδρεί(ας) προσαλεντ(ῶν), ἀποτάξαι δὲ καὶ κεφάλαιον δημοσιακόν, ἤδη μετὰ τῶν ἄλλων παραδέδωκα … καὶ πρὸς τὴν σεβασμί(αν) βασιλικὴν μόνην τοῦ Βατοπεδίου χειμαδεῖον εἰς νομὴν τῶν ζώων αὐτ(ῆς) … . Ὅπερ καὶ ὁροστατίθη παρ᾽ ἐμοῦ καὶ ἔχει ὁ περιορισμὸς αὐτοῦ οὕτως· … . Ταῦτα πάντα ὀφείλει κατέχειν (καὶ) νέμεσθαι ἡ διαληφθῆσα σεβασμία μον(ὴ) (καὶ) τὴν ἐξ αὐτ(ῶν) ἀποφέρεσ[θ](αι) πρόσοδ(ον), καὶ ἐπιτελεῖν κατ᾽ ἔτος πρὸς τὸ μέρος τοῦ δημοσ(ίου) (ὑπέρ)π(υ)ρα ἕξ*». Βλ. και Xénophon, αρ. 22 (1333)· αρ. 25.109–112 (1338). Για τους *προσαλέντες* βλ. Lavra II, 17–18· *Bartusis*, Army, 47–48, 158–160· Vatopédi II, 68. Για την εγκατάλειψη του στόλου βλ. *Ahrweiler*, Mer, 374 κ.ε. Βέβαια, επί Ανδρονίκου Γ΄ έγινε προσπάθεια ανασυγκρότησής του.

57 Η προσπάθεια αυτή δεν ήταν βέβαια απόλυτα συνεπής, καθώς υπήρχαν διάφοροι παράγοντες (νομικά ζητήματα, διαπροσωπικές σχέσεις, κ.λπ.) που έπρεπε να ληφθούν υπόψη. Βλ. λ.χ. Xénophon, αρ. 23 (1335)· Docheiariou, 141 (g-k). Βλ. και *Smyrlis*, Confiscating properties, 60–61.

58 Επαναλαμβάνουμε ότι ο χαρακτηρισμός απαντά άπαξ. Ούτε ο Βατάτζης στα έγγραφα που συντάσσει, ούτε όσοι μνημονεύουν τις δημοσιονομικές του πράξεις – με εξαίρεση βέβαια τον Ιωάννη Απόκαυκο – δεν χρησιμοποιούν το επίθετο «*καθολικὸς*» για να προσδιορίσουν την ιδιότητά του ως απογραφέα. Πρβλ. όμως και Chilandar (*Petit*), αρ. 123.95–99 (Δεκ. 1333). Πρόκειται για ένα πωλητήριο έγγραφο που συντάχθηκε στη Θεσσαλονίκη. Το έγγραφο δικαιοπραξίας επικύρωσε στον νώτο «*ὁ δοῦλος τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως καὶ καθολικὸς* <………………….....>» και, ακολούθως, ο *δομέστικος των θεμάτων* Μακρηνός. Ο εκδότης του εγγράφου προτείνει να συμπληρωθεί το κενό με το δικαστικό αξίωμα του *καθολικού κριτή Θεσσαλονίκης*. Αναρωτιόμαστε μήπως πρόκειται για τον *καθολικό απογραφέα* Ιωάννη Βατάτζη, για τον οποίο υποθέσαμε ότι είχε δράση με αυτήν την ιδιότητα ήδη το 1333. Σοβαρή αντένδειξη, ωστόσο, αποτελεί το ότι ο ίδιος σε κανένα από τα σωζόμενα έγγραφά του δεν υπογράφει αναφέροντας τον εν λόγω όρο.

Βλ. επίσης το σχόλιο ανωτ. σημ. 31, για τον απογραφέα Λήμνου Φωκά Σεβαστόπουλο. Δυστυχώς, όπως ήδη αναφέραμε, δεν έχουμε πρόσβαση στο έγγραφο. Αν δεχτούμε ότι ο απογραφέας όντως υπογράφει το έγγραφο ως *καθολικός απογραφέας* Λήμνου, όπως αφήνει να εννοηθεί το σχόλιο της Β. Κράβαρη, θα πρέπει να θεωρήσουμε ο προσδιοριστικός τίτλος αποτελεί μακρινό απόηχο της περίπτωσης του Βατάτζη. Ίσως, θα μπορούσε να μιλήσει κανείς για μια αντιστοιχία προς το δίπολο των *καθολικών κριτών των Ρωμαίων* και των *καθολικών κριτών* στις επαρχίες. Περισσότερο πιθανό όμως είναι ο αξιωματούχος του μικρού, αλλά στρατηγικής σημασίας νησιού να θέλησε να χρησιμοποιήσει έναν πιο πομπώδη τίτλο [πρβλ. *Lemerle*, Institutions, αρ. X, 314 και XI, 380, για τους *καθολικούς κριτές* Λήμνου (1395). Βλ. και Αγιορειτικά ανάλεκτα, 434–435, για την *καθολική κεφαλή* Λήμνου (1415)]. Πρβλ. τέλος Pantocrator, αρ. 20.25–26 (1394): «*…πρὸς ἡμᾶς, ἔχοντας μὲν θεῖον ὁρισμ(ὸν) τῆς ἁγίας βασιλείας αὐτοῦ τηρῆσαι τὴν ἀπογραφικὴν ἐξίσωσιν τοῦ ὅλου νησίου, …*». Όλα τα παραπάνω αναφέρονται με επιφύλαξη εν αναμονή της έκδοσης του τρίτου τόμου των Βατοπεδινών εγγράφων.

επί Ανδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου πρακτική δεν εφαρμόστηκε μετά τον θάνατό του, παρότι και η περιφέρεια του λίγου μεταγενέστερου Εδεσσηνού ήταν ομολογουμένως αρκετά εκτενής[59]. Προφανώς, οι συνεχιζόμενες εμφύλιες διαμάχες και κυρίως η απώλεια εδαφών λόγω της σερβικής αρχικά και οθωμανικής στη συνέχεια επέκτασης δεν ευνοούσαν πλέον καθολικής εμβέλειας δημοσιονομικές δράσεις.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Acta et diplomata greaca medii aevi sacra et profana (MM), edd. *F. Miklosich – I. Müller*, t. 1–6, Vindobonnae 1860–1890.

Actes d'Esphigménou, ed. *J. Lefort*, Paris 1973.

Actes d'Iviron, t. I–IV, edd. *J. Lefort – N. Oikonomidès – D. Papachryssanthou* et al. Paris 1985–1995.

Actes de Chilandar, ed. M. Živojinović – V. Kravari – Chr. Giros, t. I, Paris 1998.

Actes de Chilandar, Première partie : Actes grecs, ed. *L. Petit*, Vizantijskij Vremennik 17 (1911) / Priloženie 1, repr. Amsterdam 1975.

Actes de Docheiariou, ed. *N. Oikonomidès*, Paris 1984.

Actes de Kutlumus^2, ed. *P. Lemerle*, Paris (1945) 1988.

Actes de Lavra, t. I–IV, edd. *P. Lemerle – A. Guillou – N. Svoronos* et al., Paris 1970–1982.

Actes de Pantocrator, ed. *V. Kravari*, Paris 1991.

Actes de Vatopédi, edd. *J. Bompaire – J. Lefort – V. Kravari* et al., t. I–II, Paris 2001–2006.

Actes de Xénophon, ed. *D. Papachryssanthou*, Paris 1986.

Actes de Zographou, edd. *W. Regel – E. Kurtz – B. Korablev*, Vizantijskij Vremennik 13 (1907) / Priloženie 1.

Αγιορειτικά ανάλεκτα εκ του αρχείου της μονής Βατοπεδίου, έκδ. *Αρκάδιος Βατοπεδινός*, Γρηγόριος Παλαμάς 3 (1919) 429–441 [Agioreitika analekta ek tou archeiou tēs monēs Batopediou, ekd. *Arkadios Batopedinos*, Grēgorios Palamas 3 (1919) 429–441].

Georges Pachymérès Relations historiques, Livres I–XIII, ed. *A. Failler*, Paris 2000.

Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum, Libri IV, ed. L. Schopen, t. I–III, Bonnae 1831–1832.

Lappa–Zizikas E., Un chrysobulle inconnu en faveur du monastère des Saints Anargyres de Kosmidion, Travaux et Mémoires 8 (1981) (= Hommage à M. Paul Lemerle) 255–268.

Le Codex B du monastère Saint–Jean–Prodrome (Serrès), ed. *L. Bénou*, Paris 1998.

Lefort J., Villages de Macédoine. Notes historiques et topographiques sur la Macédoine orientale au Moyen Age. 1. La Chalcidique occidentale, Paris 1982, Appendix.

Les archives de Saint Jean Prodrome sur le mont Ménécée, ed. *A. Guillou*, Paris 1955.

Millet G., Inscriptions byzantines de Mistra, Bulletin de correspondance hellénique 23 (1899) 97–156.

Nicephori Gregorae, Byzantina Historia, ed. *L. Schopen*, t. I–III, Bonnae 1829–1830.

Nouveaux Documents du monastère de Philothéou, ed. *V. Kravari*, Travaux et Mémoires 10 (1987) 261–356.

Oikonomides N., A Collection of Dated Byzantine Lead Seals, Washington, D.C. 1986.

The Byzantine documents of the Athonite monastery of Karakallou and selected acts from the Ottoman period (1294–1835). Critical edition and commentary of the texts, ed. *C. Pavlikianov*, Sofia 2015.

The Medieval Greek and Bulgarian Documents of the Athonite Monastery of Zographou (980–1600), ed. *C. Pavlikianov*, Sofia 2014.

---

59 Βλ. ανωτ. σ. 222.

Литература – Secondary Works

Ahrweiler H., Byzance el la Mer. La marine de guerre, la politique el les institutions maritimes de Byzance aux VIIe–XVe siècles, Paris 1966.

Ahrweiler H., L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081–1317) particulièrement au XIIIe siècle, Travaux et Mémoires 1 (1965) 1–204.

Άμαντος Κ., Η οικογένεια Βατάτζη, Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών 21 (1951) 174–178 [*Amantos K.*, Hē oikogeneia Batatzē, Epetēris Hetaireias Byzantinōn Spoudōn 21 (1951) 174–178].

Asdracha C., Les Rhodopes au XIVe siècle. Histoire administrative et prosopographie, Revue des études byzantines 34 (1976) 175–209.

Баришић Ф., Јован Ватац, протокинг, Зборник Филозофског факултета у Београду 11/1 (1970) 283–287 [*Barišić F.*, Jovan Vatac, protokinig, Zbornik filozofskog Fakulteta 11/1 (1970) 283–287].

Bartusis M. C., The late Byzantine Army. Arms and society 1204–1453, Philadelphia 1992.

Bénou L., Pour une nouvelle histoire du droit byzantin. Théorie et pratique juridiques au XIVe siècle, Paris 2011.

Bosch U., Kaiser Andronikos III. Palaiologos. Versuch einer Darstellung der byzantinischen Geschichte in den Jahren 1321–1341, Amsterdam 1965.

Χατζηαντωνίου Ε., Παρατηρήσεις σχετικά με την οικονομική διοίκηση του *θέματος* Βολερού, Στρυμόνος και Θεσσαλονίκης (11ος αι.), Βυζαντιακά 30 (2012–2013) 149–193 [*Chatzeantoniou E.*, Paratērēseis schetika me tēn oikonomikē dioikēsē tou thematos Bolerou, Strymonos kai Thessalonikēs (11os ai.), Byzantiaka 30 (2012–2013) 149–193].

Χατζηαντωνίου Ε., Συμβολή στη διοικητική προσωπογραφία της παλαιολόγειας Θεσσαλονίκης. Η περίπτωση του *σεβαστού* Θεόδωρου Παζουδίνου (1274), Βυζαντινός Δόμος 22–24 (2014–2016) 5–22 [*Chatzēantoniou E.*, Symbolē stē dioikētikē prosopographia tēs palaiologeias Thessalonikēs. Hē periptōsē tou sebastou Theodorou Pazoudinou (1274), Byzantinos Domos 22–24 (2014–2015) 5–22].

Dölger F., Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1948.

Dölger F., Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565–1453, T. 4: Regesten von 1282–1341, München 1960.

Estangüi Gómez R., Les Tzamplakônes, grands propriétaires fonciers à Byzance au 14e siècle, Révue des études byzantines 72 (2014) 275–330.

Γκουτζιουκώστας Α., Η απονομή δικαιοσύνης στο Βυζάντιο (9[ος]–12[ος] αιώνες). Τα κοσμικά δικαιοδοτικά όργανα και δικαστήρια της πρωτεύουσας, Θεσσαλονίκη 2004 [*Gkoutzioukostas A.*, Hē aponomē dikaiosynēs sto Byzantio (9os–12os aiōnēs). Ta kosmika dikaiodotika organa kai dikastēria tēs prōteuousas, Thēssalonikē 2004].

Guilland R., Sur quelques grands dignitaires Byzantins du XIVe siècle, Τόμος Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου, Θεσσαλονίκη 1952, 179–198 [Tomos Kōnstantinou Harmenopoulou, Thessalonike 1952, 179–198] (= Recherches sur les institutions byzantines, t. I, Berlin – Amsterdam 1967, 594–607).

Καραγιαννόπουλος Ι., Το βυζαντινό κράτος[4], Θεσσαλονίκη1996 [*Karagiannopoulos I.*, To byzantino kratos, Thessalonikē 1996].

Κοντογιαννοπούλου Α., Η εσωτερική πολιτική του Ανδρονίκου Β΄ (1282–1328). Διοίκηση – Οικονομία, Θεσσαλονίκη 2005 [*Kontogiannopoulou A.*, Hē esōterikē politikē tou Andronikou B (1282–1328). Dioikēsē – Oikonomia, Thessalonikē 2005)].

Langdon J. S., Backgrounds to the Rise of the Vatatzai to Prominence in the Byzantine Oikoumene, 997–1222, Τὸ Ἑλληνικόν [To Hellēnikon]. Studies in Honor of Speros Vryonis, Jr., edd. *J. S. Langdon – St. Reinert* et al., v. I, New Rochelle – New York 1993, 179–207.

Lemerle P., L'emirat d'Aydin, Byzance et l'Occident. Recherches sur « la geste d'Umur Pacha », Paris 1957.

Lemerle P., Le monde de Byzance : Histoire et Institutions, London 1978.

Lemerle P., Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine. Recherches d'histoire et d'archéologie, Paris 1945.

Lemerle P., Un praktikon inédit des archives de Karakala janvier 1342 et la situation en Macédoine orientale au moment de l'usurpation de Cantacuzène, Χαριστήριον εις Ά. Κ. Ορλάνδον, τ. Ι, Αθήνα 1964, 278–298 [Charistērion eis A. K. Orlandon, t. I, Athēna 1964, 278–298] (= Le monde de Byzance, αρ. XVIII).

Λεξικό βυζαντινής ορολογίας: Οικονομικοί όροι, τ. Α΄ (Α–Γ), εποπτεία *Καραγιαννόπουλος Ι.*, επιμ. – σύνταξη *Σ. Βαρναλίδης – Μ. Γρηγορίου–Ιωαννίδου – Π. Κατσώνη – Αλκ. Σταυρίδου–Ζαφράκα*, Θεσσαλονίκη 2000 [Lēxiko byzantinēs horologias: Oikonomikoi horoi, t. A, epopteia *Karagiannopoulos I.*, epim. – syntaxē *S. Barnalidis – M. Grēgoriou–Iōannidou – P. Katsōne – Alk. Stavridou–Zaphraka*, Thessalonikē 2000].

Maksimović L., The Byzantine provincial administration under the Palaiologoi, Amsterdam 1988[2].

Malatras Chr., Social Structure and Relations in fourteenth–century Byzantium, unpublished PhD thesis (University of Birmingham Research Archive e–theses repository).

Malatras Chr., The "social aspects" of the second civil war (1341–1354), Thessalonique au temps des Zélotes (1342–1350). Actes de la table ronde organisée dans le cadre du 22e Congrès international des études byzantines à Sofia, le 25 août 2011, ed. *M.-H. Congourdeau*, Paris 2014, 99–174.

Matschke K.-P., Fortschritt und Reaktion in Byzanz im 14. Jahrhundert. Konstantinopel in der Bürgerkriegsperiode von 1341 bis 1354, Berlin 1971.

Μαυρομμάτης Λ., Η πρόνοια του Μονομάχου και η διαμάχη για τον Χάντακα (1333–1378), Σύμμεικτα 14 (2001) 257–272 [*Mavrommatis L.*, Hē pronoia tou Monomachou kai hē diamachē gia ton Chantaka (1333–1378), Symmeikta 14 (2001) 257–272].

Nicol D., The last centuries of Byzantium, 1261–1453, Cambridge 1993.

Oikonomidès N., Notes sur un praktikon de pronoiaire (juin 1323), Travaux et Mémoires 5 (1972) 335–346 (= Documents et études sur les institutions de Byzance, London 1976, αρ. XXIII).

Ostrogorskij G., Pour l'histoire de la féodalité byzantine, Bruxelles 1954.

Ostrogorsky G., Drei Praktika weltlicher Grundbesitzer aus der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts, Zbornik radova Vizantološkog instituta 14/15 (1973) 81–101.

Ostrogorsky G., Geschichte des byzantinischen Staates[3], München 1963.

Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit (PLP), edd. *E. Trapp – R. Walther et al.*, T. 1–12, Add. 1–2, Wien 1976–1996.

Smyrlis K., The state, the land, and private property. Confiscating monastic and church properties in the Palaiologan period, Church and society in late Byzantium (Studies in Medieval Culture 49), ed. *D. Angelov*, Kalamazoo – Michigan 2009, 58–87.

The Oxford Dictionary of Byzantium (ODB), ed. *A. P. Kazhdan*, v. 1–3, New York – Oxford 1991.

Wassiliou–Seibt A.–K., Corpus der byzantinischen Siegel mit metrischen Legenden, τ. 1–2, Wien 2011–2015.

Zakythinos D., Le despotat grec de Morée, t. II : Vie et institutions, Athènes 1953, 2eme éd., Chryssa Maltézou, London 1975.

Елисавет Хадзиантонију
Аристотелов универзитет у Солуну
ehatzian@hist.auth.gr

ЗАПАЖАЊА О „ОПШТЕМ АПОГРАФЕВСУ" ЈОВАНУ ВАТАЦУ

У чланку се разматра случај *протокинига* Јована Ватаца, који се помиње са прилично неуобичајеном одредницом „општи апографевс" и судској пресуди управитеља Солуна Јована Дуке Апокавка (1344). Пажљивим проучавањем сачуване документарне грађе и наративних извора, долази се до закључка да је Ватац био фискални чиновник који је служио најмање пет или чак десет година и чије је подручје надлежности обухватало читаво Византијско царство.

Такође смо покушали да испитамо административни однос између *ойшшеї айоїрафевса* и апографевса који се истовремено помињу у вршењу дужности у већим и мањим подручјима. Њих је непосредно постављао цар и нису деловали као Ватацови представници или подређени. Ипак, могло би се претпоставити да му је његова хијерархијска надмоћ допуштала да врши неку врсту надзора над њиховим фискалним радом и професионалним понашањем. Такође, постоје одређене назнаке да је долазило и до повремене сарадње међу њима. Ипак, *ойшшии айоїрафевс* је у начелу своје надлежности обављао сам.

На крају, може се приметити да би се тако широко намештење могло посматрати и као лична одлика додељена изузетно Ватацу. Ипак, вероватније је да је то било повезано са пројектом Андроника III Палеолога у покушају да побољша управљање јавним добрима и да умањи потврђени фискални поремећај. У сваком слчају, та нова административна пракса није добила стални и институционални капацитет, пошто отежени политички и војни услови више нису били повољни за фискалне активности на општедржавном нивоу. То објашњава зашто одредница *ойшшеї айоїрафевса*, највероватније, није била укључена у званичну терминологију фискалног административног система.

Зборник радова Византолошког института LV, 2018.
Zbornik radova Vizantološkog instituta LV, 2018.

УДК: 94:321.17/.18](495.02)"13":929
https://doi.org/10.2298/ZRVI1855233P

БОЈАНА ПАВЛОВИЋ
Византолошки институт САНУ, Београд
bojana.pavlovic85@gmail.com

САВЛАДАРСТВО ЈОВАНА V ПАЛЕОЛОГА*

Упркос увреженом мишљењу да Јован V Палеолог за живота Андроника III није био очев савладар, у раду се показује да је наследник Андроника Млађег понео титулу βασιλεύς убрзо по свом рођењу. То би, уосталом, био сасвим логичан потез Андроника III, који је, будући исувише крхког здравља, желео да осигура наслеђе престола свом малолетном потомку. Осим тога, чини се да је пракса царева из дома Палеолога била да своје најстарије синове проглашавају за савладаре у веома раном узрасту зато што је требало осигурати легитимитет новој владарској породици, као и спречити да престо пређе у руке чланова бочне гране династије.

Кључне речи: Јован V Палеолог, савладар, савладарство, проглашење, Андроник III Палеолог, Јован Кантакузин

Despite the overall opinion that John V Palaiologos was not a co-ruler while his father, Andronikos III, was alive, this article tends to show that the successor of Andronikos the Younger was bestowed the title of βασιλεύς shortly after his birth. This would, in fact, be a rather logical act of Andronikos III, who, due to his fragile health, sought to secure the throne for his minor offspring. In addition, it seems that it was a practice of the Palaiologan emperors to proclaim their eldest sons as co-rulers, at a very early age, because of a strong need to ensure the legitimacy to the new ruling family, as well as to prevent the passing of the throne into the hands of the members of the side branch of the family.

Keywords: John V Palaiologos, co-ruler, co-rulership, proclamation, Andronikos III Palaiologos, John Kantakouzenos

* Рад је настао као резултат рада на пројекту *Традиција, иновација и идентитет у византијском свету* (ев. бр. 177032) Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Одавно је познато да је институција савладарства, чији се почеци дају јасно уочити и у рановизантијској епохи, свој особит израз и еволуцију доживела у последњим столећима постојања Царства, у доба владавине династије Палеолог. Стога нимало не изненађује чињеница да је цар на позицију савладара најчешће постављао најстаријег сина, чиме је јасно желео да означи свог легитимног наследника, будући да у Византијском царству није постојао документ којим се право наслеђивања регулисало. Такође не изненађује ни то што су се, управо у време владавине породице Палеолог, на престолу византијских василевса могла наћи и два савладара, разуме се, са важним разликама у титулатури. Тако је, још од времена Михаила VIII, почело да се устаљује да први савладар може носити и титулу *автократора*, док је други носио само титулу *василевса*.[1] То је, међутим, имало везе и са два одвојена догађаја, две одвојене церемоније, које су озваничавале овлашћења савладара. Ради се, наиме, о чину проглашења и крунисања, између којих је пролазио одређени временски период. Пракса царева из дома Палеолог, чини се, била је да себи рано проглашавају савладаре, чак и онда када су они били свега неколико година стари. То је био резултат потребе да се наследник видно истакне и означи, како би се учврстила власт Палеолога упркос многобројним проблемима који су били везани за начин њиховог доласка на престо (трон је узурпирао Михаило VIII), као и због недовољно јасно дефинисаног принципа наслеђивања. Чини се, међутим, да је једини изузетак у овом смислу био цар Јован V Палеолог (1341–1391), за кога се до сада у науци сматрало да за очева живота није био ни проглашен ни крунисан за савладара.[2] Ипак, такво тврђење дало би се ревидирати одређеним подацима из извора, који недвосмислено указују на ранији почетак *василије* Јована V. На његово савладарство упућивала би и чињеница да је Андронику III Палеологу, због постојања јаке опозиције његовој власти, био приоритет да што пре обезбеди наследника. Стога је неопходно најпре се осврнути на неколико личности које су претиле да угрозе цареву власт пре рођења његовог сина, приликом цареве изненадне болести 1329/1330. године.[3]

Као главна претња наследству престола, у списима Нићифора Григоре и Јована Кантакузина, издвајају се царева мајка, Рита Марија, царев стриц, деспот Константин, и царев деда, Андроник II Палеолог. Наиме, иако је цар Андроник III старање о својој супрузи, Ани Савојској, и свом нерођеном детету[4] поверио Јовану Кантакузину, кога је прогласио заштитником и вођом (προστάτης καὶ ἡγεμών) Ромеја,[5] постојала је опасност да неко од незадовољних царевих рођака

---

[1] *Χριστοφιλοπούλου*, Περὶ τὸ πρόβλημα II, 496; *Осѿроӣорски*, Сацаровање, 186–187.

[2] *Осѿроӣорски,* Сацаровање, 183, нап. 6; *Χριστοφιλοπούλου*, Ἐκλογή, 190; *Ферјанчић*, Савладарство, 340.

[3] О царевој болести посебно детаљно приповеда Кантакузин, Cant. I, 370. 10–388. 8. Има индиција да је то била хронична маларија, *Lascaratos*, Fatal disease, 106–109.

[4] Најстарије дете Андроника III била је Ирина, која је рођена 1330. године, те је највероватније да је царица Ана, у току болести Андроника III, била у другом стању и да се рођење наследника очекивало. О Ирини Палеологини в. *Радић*, Јован V, 80–81, нап. 37.

[5] Cant. I, 391.7–393. 24.

посегне за освајањем власти. Због тога су историчари, а особито Јован Кантакузин, у својим списима настојали посебно да истакну да је цар Андроник своју мајку изоставио из питања наследства, иако се двојица историчара разликују по питању детаља које том приликом износе.

Нићифор Григора, експлицитно помиње да, у току цареве болести, ниједном речју нису били поменути ни стари цар Андроник ни Рита Марија, да би се избегли немири у Царству, будући да су доместик и царица-мајка већ дуже време били у непријатељским односима. Ситуација се, међутим, додатно компликовала чињеницом да је Рита Марија, само мало времена иза тога, усвојила Сиргијана Палеолога (εἰσποιεῖται τὸν Συργιάννην),[6] коме је поверена управа у Солуну, у коме је царица-мајка настојала да себи и њему обезбеди пуну подршку.[7] Кантакузин, међутим, у потпуности прећуткује природу односа између Рите Марије и Сиргијана, а његова приповест о овим догађајима веома је занимљива.

Према наводима цара-писца, Андроника Млађег је, док је лежао на самртничком одру, Теодора Кантакузина, Кантакузинова мајка, три пута упитала да ли има шта да нареди по питању Рите Марије, на шта је цар, разуме се, три пута одговорио: „Ништа."[8] Број понављања питања везаног за судбину Рите Марије, чини се, није случајно изабран, иако је Кантакузин покушао то да објасни чињеницом да цар, због болести, није добро чуо. Наиме, број три у православној традицији, као број којим се исказује и Света Тројица, јесте симболичан и сведочи о важности онога што се изговори. Стога би се посредно дало закључити да је Кантакузин овим желео посебно да нагласи да је Рита Марија, а тиме и свако ко је био у директној вези са њом, још и пре 1341. године, потпуно изостављен из питања наследства престола. Таква Кантакузинова тврдња добија своје пуно значење надаље у царевој приповести када он као царичине главне присталице поименце наводи Алексија Апокавка и Сиргијана Палеолога, који су покушавали да сломе углед великог доместика, те су, преко царице-мајке, настојали да га дисквалификују код василевса.[9]

Дакле, питање наследства престола и положаја „управитеља над ромејским стварима" додатно се компликовало чињеницом да је Рита Марија око себе имала фракцију младих и енергичних Ромеја, који су, како се показало, озбиљно претили да угрозе власт како Андроника III, тако, касније, и Јована V Палеолога. Да ли је и каква је права Рита Марија уистину могла поседовати тешко је рећи, али је важно подвући да је у неком тренутку могла имати значајну подршку у остварењу својих циљева који су били супротстављени циљевима великог

---

6 О употребљаваној терминологији везаној за усиновљење в. *Macrides*, Kinship by Arrangement, 110.

7 Greg. I, 439. 12–441. 4.

8 Cant. I, 395. 17–22. В. такође и Johannes Kantakouzenos, Geschichte II, нап. 108 и нап. 109, 192–193.

9 Cant. II, 89. 1–93. 4.

доместика. Познато је, уосталом, да су једно време царица-мајка и Михаило IX столовали у Солуну, другом граду Царства, те би њен сукоб са великим доместиком вероватно могао проузроковати озбиљан раскол унутар Царства. Иако се ништа прецизније не може рећи о јачини подршке коју је Рита Марија могла имати у Солуну, познато је да је устанак зилота 1342. године у пуној мери показао колику је опозицију Јован Кантакузин у том граду имао.[10] На крају, не треба заборавити да је Алексију Апокавку, управо једном од царичиних подржавалаца заиста и пошло за руком да озбиљније угрози положај Јована Кантакузина, али и Јована V Палеолога. Са Сиргијаном Палеологом цар се сурово обрачунао, што је резултовало нестанком његовог противника са политичке позорнице након што га је 1334. године, на реци Галик крај Солуна, убио Сфранцис Палеолог, иза чега је свакако стајао сам василевс Андроник.[11]

Следећи вид опозиције Андронику III могао је доћи од његовог стрица, деспота Константина Палеолога, који је пуштен из притвора приликом цареве болести да би, потом, једноставно нестао, како помиње Григора, када се појавило пророчанство које је дозвољавало могућност да нови цар буде управо деспот.[12] Иза деспотовог изненадног нестанка, међутим, стајао је највероватније Јован Кантакузин, који наводи да је дао да се царев стриц сакрије у подземне одаје, како би га спасио од евентуалне смрти, па је тада пуштен глас да је деспот побегао из затвора, те да се том приликом и удавио.[13]

Осим Рите Марије и деспота Константина, постојала је још једна личност која је могла озбиљно угрозити власт како василевса, тако и његовог нерођеног наследника. У питању је био царев деда Андроник II Палеолог. Његов евентуални повратак на престо је осујећен тиме што је примио монашки постриг, али је важно приметити да се искази двојице историчара о том питању у потпуности разликују. Наиме, док Нићифор Григора наводи да је Андроник II делимично својевољно, а делимично и против своје воље, обукао монашко одело, по налогу који му је дошао од протостратора Теодора Синадина,[14] Кантакузин саопштава да је Андроник II решио својевољно да се замонаши, да се не би помислило како он жели да се врати на престо у случају да његов унук умре.[15] То, међутим, није био крај Андрониковим мукама. Према наводима Нићифора Григоре,

---

[10] У литератури је већ довољно истакнуто да устанак зилота у Солуну не треба посматрати као борбу сиромашних слојева становништва против аристократије, будући да су припадници и једне и друге стране долазили из веома угледних породица. Тај догађај се, стога, у новије време с правом перципира као сукоб између Апокавкових и Кантакузинових присталица, *Malatras*, "Social aspects", 99–116.

[11] О убиству Сиргијана Палеолога в. *Радић*, Сфранцис Палеолог, 14; *Павловић*, „Ромејска историја", 231–233.

[12] Greg. I, 441. 4–14.

[13] Cant. I, 396. 15–399. 10.

[14] Greg. I, 441. 14–442. 6.

[15] Cant. I, 399. 11–20, 413. 13–414. 24.

у престоници се појавила извесна група људи која је узвикивала да стари цар треба да се врати на престо, поготову зато што је постојала реална бојазан да ће млади Андроник умрети. Присталице старог цара настојале су особито да истакну да чин замонашења није био својевољан, а онда самим тим ни легитиман, те су тако покушавале да докажу да стари василевс заправо и није био монах. Колико је, међутим, ова фракција подржавалаца старог цара била јака и да ли је постојала реална могућност да се Андроник II заиста врати на престо, није могуће са сигурношћу утврдити, пошто извори о томе не дају никакве конкретне податке. И овога пута, као и у претходним случајевима, реаговао је протостратор Синадин, који је под претњом смрћу дао старом цару да се закуне и потпише да се неће вратити на трон нити да ће пробати да доведе било кога другог на власт.[16] На тај начин уклоњена је и последња могућност да се Андроник II поново домогне престола и да га остави неком другом до свом унуку. Осим тога, сама чињеница да је фракција која је била за повратак Андроника Старијег на власт покушала да изврши преврат довољан је показатељ да је и у тим редовима постојала ако не значајна, а оно свакако не неважна опозиција младом Андронику. Опозиција младом Андронику постојала је, како се да наслутити, и у редовима ромејске војске, будући да Кантакузин у свом историјском спису, говорећи о сукобу код Пелеканона, истиче да Андроник III није желео сурово да казни војнике који су побегли на крају са бојног поља, плашећи се да би они то могли протумачити као цареву освету јер су служили његовом деди.[17]

Јовану Кантакузину је, дакле, заиста било поверено првенство међу свима који су се тада налазили у врху државне власти. О томе, уосталом, сведоче и ранији наводи цара-писца да се Андроник Млађи, у једном тренутку, након пораза код Пелеканона, носио мишљу да свог пријатеља прогласи за савладара (βασιλεὺς...ἐπεχείρει τὸν μέγαν δομέστικον πείθειν αὐτῷ συμβασιλεύειν καὶ συνδιέπειν τὴν ἀρχήν), што су подржали и Ана Савојска и Теодор Синадин и Кантакузинов таст Андроник Асен, али је велики доместик ову почаст одбио.[18] Иако исказ Јована Кантакузина треба узети са резервом, нема сумње да је он словио за особу од великог државничког ауторитета и да је у том тренутку, услед непостојања царевог крвног наследника, као и услед чињенице да је Јован Кантакузин био најспособнији међу царевим сарадницима, заиста постојала реална могућност да он постане савладар. Вођење Царства и брига о царици Ани требало је да припадне њему у случају цареве смрти, а као потенцијална претња стабилности уклоњени су из наследства и одстрањени од престола царева мајка Рита Марија, царев стриц деспот Константин и царев деда Андроник II. Андроник

---

[16] Greg. I, 446. 3–21; *Voordeckers*, Renonciation au trône, 185–188. Треба подсетити да је пред сам почетак сукоба између Андроника II и Андроника III постојала могућност да стари цар за свог наследника прогласи Михаила Катара, ванбрачног сина деспота Константина, Greg. I, 294. 20–296. 18; Cant. I, 14.8–15. 5.

[17] Cant. I, 363. 4–8.

[18] Cant. I, 365. 16–18.

Старији је умро 13. фебруара 1332. године, док је Рита Марија умрла 1333. године у Солуну. Око цара Андроника и његове супруге остали су Кантакузини, Јован и Теодора, Јован XIV Калека, који је 1334. године изабран за патријарха на залагање Кантакузина, али и паракимомен Алексије Апокавк, који је успео да стекне милост великог доместика и уврсти се међу цареве најближе сараднике. Важно је истаћи, међутим, да је тада Андроников наследник већ био рођен, те да је питање наследства престола у случају Андроникове смрти тиме требало да буде решено. Због свега горе наведеног, логично би било закључити да је приоритет Андронику III морао бити и званично означавање Јована V као наследника, што би се постигло његовим проглашењем за василевса. Иако у списима двојице историчара не постоје директни подаци да се тако нешто десило, њихови индиректни наводи, чини се, не остављају простора сумњи да је Јован V још за очева живота понео савладарску титулу.

Јован V Палеолог се родио 18. јуна 1332. године у Дидимотици.[19] Индикативно је да се наследник младог Андроника родио у том граду, а не у Цариграду, што, уосталом, показује да је трачки град био резиденција Андроника III, коме је после споразума у Региону 1321. године и припао тај део Царства.[20] Рођење царевог наследника пропраћено је, према наводима Нићифора Григоре, посебним „латинским" играма, ђостром и турниром, које су умногоме биле налик на Олимпијске.[21]

На први помен Јована V са титулом *василевса* у историјском спису Нићифора Григоре наилазимо у приповести о царевој експедицији на Лезбос 1335/1336. године.[22] Како Григора саопштава, управо у то време, док је Андроник III био заузет војним стварима, стигла је вест да је дружина (στάσις) неких младих људи планирала да заједно са Латинима из Галате, за које су се надали да ће бити њихови сарадници, припреми преврат. Циљ те дружине било је преузимање царске власти и, уколико буде могуће, убиство царице а потом и њеног сина, цара Јована (τὸν ταύτης ὑιὸν Ἰωάννην τὸν βασιλέα), а онда и свих оних који би пожелели да им се супротставе.[23] Реч је, као што касније Григора наводи, о извесним Ромејима, међу којима се највероватније налазио и деспот

---

19 За датум и детаљније податке о деци Андроника III и о Јовану V Палеологу в. *Радић*, Јован V, 79–88. Рођење сина и наследника Андроника III, међутим, у свом историјском спису Кантакузин уопште не помиње.

20 И након 1328. године и званичног збацивања Андроника II са власти, Дидимотика је остала резиденција царевог унука, који је некад користио и Порфирогенитову палату у Цариграду, док је стари цар боравио у Влахерни, *Радић*, Јован V, 85–86

21 Greg. I, 482. 1–483. 3. Постоји мишљење да се у византијској књижевности користи управо опис цара који учествује на играма као један од топоса за унижавање царског достојанства, *Lilie*, Reality and Invention, 173. Кантакузин такође помиње те игре које је млади цар приредио поводом доласка своје невесте из Савоје, али хвали Андроника III како се у њима показао као веома умешан, те су му се дивили и Латини који су дошли као царичина пратња, Cant. I, 205. 13–206. 1.

22 Детаљније о тој експедицији, *Bosch*, Andronikos III., 129–132.

23 Greg. I, 530. 1–8.

Димитрије Палеолог, будући да су против њега такође изнете оптужбе. Ипак, Андроник III се према своме стрицу показао веома милостивим, можда и због тога што је на њега утицала тетка Симонида, која је, поред Григоре, била једна од присутних приликом суђења завереницима.[24]

На исту титулатуру Јована Палеолога наилазимо и у делу Јована Кантакузина, будући да цар-писац на неколико места у свом спису помиње Јована V са титулом *василевса* пре његовог званичног крунисања за цара. Цар-писац то најпре чини када објашњава разлоге који су навели патријарха Калеку да иступи као заштитник Јована Палеолога. Он, наиме, каже да је цар Андроник наредио да буде одлучен свако онај ко би покушао нешто против његовог сина након његове смрти, те је патријарх настојао да се управља по царевој заповести. Калека је стога сматрао да он треба да преузме управу над регентством, бар док је царев син, цар Јован (ὁ τοῦ βασιλέως παῖς Ἰωάννης ὁ βασιλεύς) у детињем узрасту.[25] На другом месту, говорећи о злоби паракимомена Апокавка, Кантакузин саопштава да је овај покушао да убеди царицу Ану да помаже свог сина-цара Јована (τὸν ὑιὸν βασιλέα τὸν Ἰωάννην) миром, од чега су је одговорили цареви рођаци, наводећи да у тренутку када се још жали за преминулим царем није прави моменат за прославу такве врсте.[26] Најзад, када говори о сопственом проглашењу за цара у Дидимотици, Кантакузин каже да је инсистирао да пре његовог и имена његове супруге Ирине буду поменута имена царице Ане и цара Јована (ὁ Ιωάννης ὁ βασιλεύς).[27] Иако се за наводе двојице историчара може сумњати да представљају антиципацију догађаја, те да за Јована Палеолога употребљавају титулу која је била важећа у моменту састављања списа (ово тим пре за Кантакузина, који је чувањем легитимитета Палеологове власти заправо правдао своју узурпацију),[28] податак из кратке хронике бр. 10, чини се, иде у прилог претпоставци да је Јован V био савладар свог оца.

---

24 Greg. I, 531. 10–534. 2.

25 Cant. II, 18. 18–20.

26 Ibid, 64. 8–14.

27 Ibid, 166. 11–14.

28 *Χριστοφιλοπούλου*, Ἐκλογή, 190. Сличан проблем се јавља и у вези са датовањем проглашења Андроника II за савладара, будући да се за њега у сличној ситуацији у изворима употребљава титула βασιλεύς. Наиме, још је Ф. Делгер сматрао, на основу исказа Нићифора Григоре, али и Манојла Оловола, чије је говоре датовао у 1261. годину, да је Андрониково проглашење или непосредно претходило или коинцидирало са крунисањем његових родитеља у Светој Софији августа 1261. године, *Dölger*, Dynastische Familienpolitik, 185–186. Померањем Оловолових говора у 1265, 1266. и 1267. годину, дало би се закључити да је Андрониково проглашење за василевса уследило нешто касније, што би било сасвим логично, будући да је 25. децембра 1261. Михаило VIII дао ослепити Јована IV Ласкариса, чиме су тензије између цара и патријарха Арсенија достигле врхунац, те би се тешко могло замислити да би у тим приликама Михаило своју позицију додатно компромитовао проглашењем свог сина за савладара, *Failler*, Proclamation impériale, 243–247. Андрониково проглашење је, дакле, могло бити извршено најраније 1262. а најкасније 1265. године, када се са титулом βασιλεύς среће у Оловоловом говору, *Macrides*, New Constantines, 37–38.

Наиме, када се у белешци бр. 7 поменуте хронике говори о смрти цара Јована V Палеолога, наводи се да је он владао 59 година и седам месеци (ἐβασίλευσεν χρόνους πεντήκοντα καὶ ἐννέα, μῆνας ἑπτά),[29] што значи да би се почетак његове *василије* дао сместити у 1332. годину, годину његовог рођења. Уколико се поклони поверење податку из кратке хронике, то би даље значило да је Јован V стекао титулу *василевса* одмах по свом рођењу, односно да је очев савладар постао јуна месеца 1332.

Најзад, потребно је осврнути се и на званичан документ који је тих година склопљен са једном италијанском републиком, као и на нумизматички материјал који указује на посебан положај младог василевса и наследника Андроника III. Наиме, у уговору са Ђеновом од 5. септембра 1341. године, царица Ана помиње се као domina Anna in Cristo Deo fidelis *imperatrix et moderatrix Romeorum* Paleologina, док се Јован V помиње као excellentissimus dominus Iohannes Dei gratia *imperator Romeorum*.[30] Оваква интитулација царице Ане и Јована Палеолога недвосмислено указује на то кога су Ђеновљани сматрали вршиоцима врховне власти у Царству пре званичног крунисања Јована Палеолога, али и пре избијања другог грађанског рата, октобра 1341. године. То су, дакле, били царица Ана Савојска, која је имала и титулу *автократорисе*, будући да је титула *moderatrix* њен латински пандан, док је Јован Палеолог имао само титулу *василевса*, не и *автократора*, јер до тог датума још увек није био званично крунисан.[31] Осим поменутог уговора, нумизматички материјал за који се претпоставља да је емитован или крајем владавине Андроника III или непосредно после његове смрти не оставља простора сумњи да су Ана Савојска и њен син иступали као заједнички господари Царства. Посебну пажњу привлаче монете на којима је Јован V приказан на левој, почасној страни аверса, док је на десној страни аверса приказана његова мајка. На реверсу се појављује Андроник III Палеолог, што је, уколико се прихвати да је новац емитован одмах по Андрониковој смрти, могло послужити као показатељ легитимитета власти за који су царица и њен син настојали да се вежу.[32] У том случају, радило би се о посебном типу монета, о комеморативним новчићима, који су имали за циљ да подсете на преминулог цара Андроника III и тиме истакну његовог директног наследника.[33] Постоје, међутим, други типови новца, на којима је Ана Савојска приказана на левој, почасној страни, са скиптром у руци, док њен син Јован, са крстом и акакијом, заузима десну страну аверса. Међутим, примећен је виши положај руку Јована Палеолога у односу на позицију Аниних руку, што се објашњава чињеницом да је Јован V, иако малолетан, био прави цар, али је у том тренутку у његово име владала мајка. То је и било реално стање, које се јасно види и у наративним

---

29 Kleinchroniken I, No 10, 104.

30 *Bertolotto*, Nuova serie di documenti, 547.

31 *Bertelé*, Anna di Savoia, 64–65; *Χριστοφιλοπούλου*, Ἐκλογή, 191.

32 *Bertelé*, Monete e sigilli, 59–63; Idem, Anna di Savoia, 3.

33 *Dölger*, Besprechung, 194–195.

изворима тог периода (у периоду пре Јовановог крунисања, Кантакузин приликом помена имена царице Ане и њеног сина првенство даје царици),[34] али и из поменутог уговора са Ђеновом, у коме се пре имена Јована Палеолога, као владарка означава његова мајка.[35]

Из свега наведеног може се претпоставити да је Јован V Палеолог добио титулу *василевса* највероватније још за очева живота, те да је био савладар Андроника III. Могуће је да том приликом није дошло до неке званичне церемоније проглашења, иако би таква констатација могла зачудити, будући да је Андроник III несумњиво с великим нестрпљењем очекивао рођење наследника. Ипак, не треба заборавити да је поводом Јовановог рођења Андроник III уприличио игре, те је могуће да је наследник том приликом и проглашен. Непомињање званичног проглашења Јована V, међутим, не представља изузетак. Треба се сетити примера цара Теодора II Ласкариса, за кога је показано да је био очев савладар и да је, попут Јована V, носио само титулу *василевса*, иако извори не говоре када се његово проглашење одиграло.[36] Исти је случај и са Јованом IV Ласкарисом, кога Акрополит у свом спису помиње са том титулом, не дајући никакве даље детаље о чину проглашења.[37] Андроник II, рођен 1259, такође се помиње са титулом *василевса* приликом тријумфалног уласка Михаила VIII у Цариград 1261. године, без навођења даљих детаља.[38] Титула *аутократора* Андронику II била је додељена тек након његовог крунисања за савладара, 1272. године, о чему са посебним детаљима приповеда Георгије Пахимер.[39] Син Јована V Палеолога Андроник IV такође је врло рано добио титулу *василевса*, иако не постоје никакви подаци о самој церемонији проглашења. Наиме, како Јован Кантакузин пише, приликом крунисања његовог сина Матије за цара, решено је да се име Јована V Палеолога прећути, док се споменуло име царице Ане и њеног унука, цара Андроника (Ἄνναν μέντοι τὴν βασιλίδα καὶ τὸν θυγατριδοῦν Ἀνδρόνικον τὸν βασιλέα εὐφημεῖσθαι).[40] Јасно је да је и Андроник IV врло млад проглашен за очевог савладара, будући да је рођен 1348. године, а да је крунисање Матије Кантакузина обављено 1353. године. Стога је Андрониково проглашење могло бити између 1348. и 1353, можда чак и по избијању рата између Кантакузина и Палеолога 1351. године.[41] Најзад, никако не треба заборавити

34 Cant. II, 166. 11–14.

35 *Bertelé*, Monete e sigilli, 64. На сличан пример примата царице у односу на њеног малолетног сина наилазимо и у случају царице Ирине и Константина VI, *Острогорски,* Сацаровање, 188, нап. 26.

36 *Macrides*, History, 39–40; *Angelov*, Theodore II Lascaris, 279; *Pavlović*, Theodore II, 588–892.

37 *Macrides*, History, n. 11, 338.

38 Greg. I, 87. 10–14. О томе детаљније нап. 28.

39 Pach. II, 410–416. Григора, додуше, са мање детаља помиње автократорску титулу Андроника II, Greg. I, 109. 22–23

40 Cant. III, 269. 7–18.

41 О проглашењу Андроника IV за цара в. детаљно, *Ферјанчић*, Савладарство, 341–342. Проглашење Андроника IV можда би најлогичније било довести у везу са династичким договором који је направљен између Кантакузина и представника куће Палеолог, Ане Савојске и

ни речити пример Јована VII Палеолога, који је свог јединог сина Андроника V прогласио за цара, највероватније приликом тријумфалног уласка у Цариград у ноћи између 13. и 14. априла 1390. године, када је са престола збацио свог деду, Јована V. Тиме је Јован VII несумњиво желео да истакне да наследство престола лежи у његовој грани породице Палеолог, а не оној његовог стрица Манојла II.[42] Дакле, титула *василевса* бивала је додељена младом савладару без неке нарочите помпе[43] и она је свакако означавала наследника и савладара који није био крунисан.[44] Јован V Палеолог званично је крунисан тек након избијања грађанског рата, 19. новембра 1341. године, о чему нас обавештавају како историчари овог периода, тако и кратка хроника.[45]

Андроник III је, као што је показано, означио свог наследника још за свога живота. Јовану V, међутим, титула *автократора* званично је додељена тек након избијања грађанског рата, али и, што је још значајније, тек након проглашења Јована Кантакузина за цара, 26. октобра 1341. године у Дидимотици, Јовановом родном граду. Кантакузин је за своје проглашење изабрао дан када се прославља Свети Димитрије, иначе заштитник породице Палеолог.[46] Насупрот томе, патријарх Калека, један од тројице регената, како би што брже одговорио на Кантакузиново проглашење, изабрао је за Јованово крунисање неки сасвим безначајан датум, 19. новембар, а уз то је још био и понедељак.[47] Нема сумње да се патријарху журило да регентству званично обезбеди легитимитет, али је врло индикативно да је Кантакузин своје проглашење и пут ка трону, избором места и датума проглашења, настојао да веже за династију Палеолог. Такође, избор датума његовог крунисања, 21. мај 1346. године, када се празнују Свети Константин и Јелена, несумњиво је имао за циљ да се Кантакузин, везивањем за Константина Великог, наметне као први међу царевима са којима се тих година носио – Јованом V и Стефаном Душаном. Сви ови догађаји, али пре свега чињеница да је Јован V у тренутку избијања грађанског рата био малолетан, утицали су на то да се његово савладарство, условно речено, заборави. Ово тим пре што је историографија која је до нас дошла, у погледу тих догађаја, веома

Јована V, по коме је престо требало да се врати у руке Палеолога. С тим у вези рођење Јовановог наследника добило би још више на тежини, те је могуће да је он одмах тада и добио титулу *василевса*, *Failler*, Déposition, 60, нап. 78.

42 *Ὀικονομίδης*, Σημείωμα, 23–32; *Ферјанчић*, Савладарство, 356–357.

43 Историчари епохе Палеолога у својим делима описују церемонију крунисања цара и његовог савладара, не и проглашења. Такав је случај са описом крунисања Андроника II, Pach II, 413. 15–415. 9, Михаила IX, Pach. III, 218–221, Андроника III, Cant. I, 193. 18–204. 3.

44 *Χριστοφιλοπούλου*, Περὶ τὸ πρόβλημα, 387; *Eadem*, Περὶ τὸ πρόβλημα II, 496.

45 Greg. I, 616. 7–13; Kleinchroniken I, No 9, 92. Кантакузин не даје податке о датуму Јовановог крунисања, иако га и том приликом означава као цара, Cant. II, 218. 3–6.

46 Познато је да је Михаило VIII обновио Манастир Св. Димитрија-Келивара у Цариграду, о чему сведочи у типику манастира, који представља својеврну *Аутобиографију* оснивача династије, Michaelis Palaeologi de vita sua, 447–475; BMFD, 1241–1252.

47 Greg. I, 616. 7–13.

позитивно настројена према његовом тасту, Јовану Кантакузину, док нам, од противничке стране није сачуван сличан спис. Ипак, остало је познато за којим документима су посезали чланови регентства, пре свих Јован XIV Калека, како би доказали да је њихова улога државних првака и заштитника Јована Палеолога сасвим легитимна.

Како сазнајемо из приповести Нићифора Григоре, пред сам почетак сукоба, патријарх Калека, кога је Алексије Апокавк у то убедио, обзнанио је известан документ (βιβλίον, или како се касније наводи τὰ τοῦ βασιλέως γράμματα) цара Андроника III, који је иначе био поверен патријарху на чување, а који се тицао старања о царевој супрузи и деци и који је био сачињен још када је цар ишао у Солун да се бори против Сиргијана Палеолога. На основу тог документа патријарх је покушао да преузме на себе старатељство над Јованом V и управу у држави, правдајући то тиме да је једино праведно да се испуни последња воља царева, те да се не ради противно њој, како би се спречило да неочекивани таласи крену на државу Ромеја, као што се, уосталом, десило у доба ондашњег патријарха Арсенија, алудирајући тиме на сукоб Михаила Палеолога и византијског црквеног поглавара. С тим у вези, требало је да управо патријарх понесе одговорност за сигурност младог цара. Кантакузинов одговор на патријархов захтев био је да су доместик и цар имали обичај да се у свему саветују, те да је чак млади цар желео да Кантакузина прогласи својим савладарем, што је овај одбио. Документ који је био у Калекином поседу издат је, према Кантакузиновом објашњењу, јер је цар увек мислио на обезбеђивање наследства престола, а поверен је патријарху јер се Андроник вероватно плашио да, уколико би се њему нешто догодило, исто би се десило и великом доместику, будући да су њих двојица увек заједно учествовали у војним кампањама. Да је, међутим, Кантакузин тада боравио у Граду, цар никада не би такав документ сачинио, јер би у том случају знао да има ко да се стара о његовој породици. Њему је и била поверена управа над државним стварима (ἐπιτροπὴ καὶ διοίκησις τῶν βασιλικῶν πραγμάτων), како је Кантакузин настојао да подсети Калеку, те је још једино остало да се изврши и спајање две породице – царев син требало је да се вери доместиковом ћерком.[48]

Из ове Григорине констатације, врло повољне за Јована Кантакузина, међутим, индиректно се да закључити следеће: цар Андроник III Палеолог јесте саставио повељу којом се старатељство над његовим наследником поверавало патријарху и коју је он сад обзнањивао, а веридба Јелене Кантакузин и Јована V требало је да формализује тесну везу која је постојала између цара и његовог најближег сарадника у власти, те тиме, највероватније, и предупреди било какву врсту опасности која би по наследника Андроника Млађег могла доћи од стране великог доместика. Том веридбом, али и претпостављеним проглашењем

[48] Greg. II, 579. 23–584. 2.

Јована V за савладара, Андроник III је желео да осигура миран прелазак власти на свог сина и, у исто време, ода почаст свом пријатељу, који је до Јовановог рођења вероватно и стварно био виђен за савладара.[49]

Упркос настојањима Андроника III да престо византијских царева сачува од свих олуја и потреса и тиме га нетакнтуог преда своме законитом наследнику, млади василевс у томе није успео. Прерана смрт и малолетство Јована Палеолога довели су до сукоба међу државним првацима, упркос томе што је наследник још за очева живота био јасно назначен. Колико год да су се цареви династије Палеолог трудили да институцијом савладарства осигурају наслеђе у оквиру директне гране своје породице, чини се да су управо тиме само још више усложњавали комплексно питање наследства. То ће се јасно видети на прелазу између XIV у XV столеће, када је сукоб Јована V и његовог најстаријег сина и савладара Андроника IV проузроковао истовремено постојање четворице *василевса*,[50] који су, без обзира на то да ли су у датом тренутку имали титулу *аутократора* или не, настојали да се наметну као једини легитимни владари Царства, као и да наслеђе престола обезбеде својим директним потомцима.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Bertolotto G., Nuova serie di documenti sulle relazioni di Genova coll'impero bizantino, Atti della Società Ligure di Storia Patria, XXVIII, fasc. 2, Genova 1898.

Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments, ed. *Thomas J.*, *Constantinides Hero A.*, *Constable G.*, Vol. 4, Washington D. C. 2000.

George Akropolites: The History, Introduction, translation and commentary by *Macrides R.*, Oxford 2007.

Georges Pachymérès, Relations historiques II, édition et notes par *A. Failler*, traduction française par *V. Laurent*, Paris 1984.

Georges Pachymérès, Relations historiques III, édition, traduction française et notes par *A. Failler*, Paris 1999.

Imperatoris Michaelis Palaeologi de vita sua: Opusculum necnon Regulae quam ipse monasterio S. Demetrii praescripsit fragmentum, ed. *Grégoire H.*, Byzantion 29/30 (1959–1960) 447–476.

Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum I–IV, vol. I–III, ed. *L. Schopeni*, Bonnae 1828–1832.

---

[49] Кантакузин и Григора се слажу у наводима да је патријарх Калека сматрао да њему пре свих припада старање о Јовану V, јер су такве ствари биле уобичајене и раније. Међутим, посебно је важно навести да Кантакузин, за разлику од Григоре, који подробније објашњава на који тип документа се патријарх позивао, наводи да се радило о одлучењу (ἀφορισμόν) онога који би само покушао нешто против цареве деце. Велики доместик је, међутим, како наводи и сам, још раније инсистирао на томе да Андроник обавеже поданике заклетвама на верност његовом сину, како се после његове смрти ништа лоше не би десило, Cant. II, 17. 13–18. 23. Илузорност заклетви и алудирање на случај Јована Ласкариса и Михаила VIII Палеолога на овом месту врло су јасно истакнути. О коришћењу лика Михаила VIII у делу Јована Кантакузина в. *Николић*, *Павловић*, Слика Михаила VIII, 162–172.

[50] Реч је о Јовану V, Андронику IV, Манојлу II и Јовану VII, као и о сину Јована VII, Андронику V, који је, вероватно, умро између 1403–1408. године, *Dennis*, Unknown Byzantine Emperor, 178–180.

Johannes Kantakouzenos, Geschichte II, übersetzt und erläutert von *Fatouros G.* und *Krischer T.*, Bibliothek der griechischen Sprache 17, Stuttgart 1982.

Nicephori Gregorae Byzantina Historia, I–II, cura L. Schopeni, Bonnae 1829–1830.

Die byzantinischen Kleinchroniken I, ed. *P. Schreiner*, Wien 1975.

Литература – Secondary Works

Angelov D. G., Theodore II Laskaris, Elena Asenina and Bulgaria, Средновековният българин и „другите“, Сборник в чест на 60-годишнината на проф. дин Петър Ангелов, София 2013, 273–297.

Bertelè T., Anna di Savoia, imperatrice di Bisanzio, Atti della XXVI riunione della Società italiana per il progresso delle scienze, Roma 1938.

Bertelè T., Monete e sigilli di Anna di Savoia, imperatrice di Bisanzio, Roma 1937.

Bosch U., Kaiser Andronikos III. Palaiologos. Versuch einer Darstellung der byzantinischen Geschichte in den Jahren 1321–1341, Amsterdam 1965.

Dennis G., An unknown Byzantine Emperor, Jahrbuch der österreichischen byzantinischen Gesellschaft 16 (1967) 175–187.

Dölger, F., Die dynastische Familienpolitik des Kaisers Michael Palaiologos (1258–1282), ΠΑΡΑΣΠΟΡΑ, Ettal 1961, 178–188.

Dölger, F., Besprechung des Buches von *T. Bertelè*, Monete e sigilli di Anna di Savoia, imperatrice di Bisanzio, Roma 1937, Byzantinische Zeitschrift 38 (1938) 193–196.

Failler A., La déposition du patriarche Calliste Ier (1353), REB 31 (1973) 5–163.

Failler A., La proclamation impérial de Michel VII et de Andronic II, Revue des études byzantines 44 (1986) 237–251.

Lascaratos J., The fatal disease of the Byzantine Emperor Andonicus III Palaeologus (1328–1341 AD), Journal of the Royal Medicine 90 (1997) 106–109.

Lilie R.-J., Reality and Invention. Reflections on Byzantine Historiography, Dumbarton Oaks Papers 68 (2014) 160–162.

Macrides R., Kinship by Arrangement: The Case of Adoption, Dumbarton Oaks Papers 44 (1990) 109–118.

Macrides R., The New Constantine and the New Constantinople – 1261?, Byzantine and Modern Greek Studies 6 (1980) 13–41.

Malatras C., The “Social Aspects” of the Second Civil War (1341–1354), Thessalonique au temps des zélotes, édité par *Congordeau M-H.*, Paris 2014, 99–116.

Pavlović B., Theodore II Lascaris as co-emperor: reality and misapprehensions in Byzantine historiography, Zbornik radova Vizantološkog instituta 50/2 (2013) 587–607.

Voordreckers E., A propos de la renonciation au trône d’Andronic II Paléologue en 1330, Revue des études byzantines 26 (1968) 185–188.

Ферјанчић Б., Савладарство у доба Палеолога, Зборник радова Византолошког института 24–25 (1986) 307–383 [*Ferjančić B.*, Savladarstvo u doba Paleologa, Zbornik radova Vizantološkog instituta 24–25 (1986) 307–383].

Николић М., *Павловић Б.*, Слика Михаила VIII у делима историчара епохе Палеолога, Зборник радова Византолошког института 54 (2017) 143–181 [*Nikolić M.*, *Pavlović B.*, Slika Mihaila VIII u delima istoričara epohe Paleologa, Zbornik radova Vizantološkog instituta 54 (2017) 143–181].

Павловић Б., „Ромејска историја” Нићифора Григоре: историјска анализа дела (необјављена докторска дисертација), Београд 2018 [*Pavlović B.*, „Romejska istorija” Nićifora Grigore : istorijska analiza dela (unpublished doctoral dissertation), Beograd 2018].

Радић Р., Сфрансис Палеолог – просопографска белешка, *Р. Радић*, Из Цариграда у српске земље. Студије из византијске и српске историје, Београд 2003, 11–22 [*Radić R.*, Sfrancis Paleolog –prosopografska beleška, *Radić R.*, Iz Carigrada u srpske zemlje. Studije iz vizantijske i srpske istorije, Beograd 2003, 11–22].

Радић Р., Време Јована V Палеолога (1332–1391), Београд 1993 [*Radić R.*, Vreme Jovana V Paleologa (1332–1391), Beograd 1993].

Осшроīорски Г., Сацаровање у средњовековној Византији, *Г. Осшороīорски*, Из византијске историје и просопографије, Сабрана дела III, Београд 1970, 180–191 [*Ostrogorski G.*, Sacarovanje u srednjovekovnoj Vizantiji, *G. Ostorogorski*, Iz vizantijske istorije i prosopografije, Sabrana dela III, Beograd 1970, 180–191].

Ὀικονομίδης Ν., Σημείωμα γιὰ τὸν Ἀνδρόνικο Ε' Παλαιολόγο (1390), Θησαυρίσματα 5 (1968) 24–32. [*Oikonomidēs N.*, Sēmeiōma gia ton Androniko E' Palaiologo (1390), Thēsaurismata 5 (1968) 24–32].

Χριστοφιλοπούλου Ἀ., Ἐκλογὴ, ἀναγόρευσις καὶ στέψις τοῦ βυζαντινοῦ άυτοκράτορος, Ἀθῆναι 1956. [*Hristofilopoulou A.*, Eklogē, anagoreusis kai stepsis tou vyzantinou autokratoros, Athēna 1956].

Χριστοφιλοπούλου Ἀ., Περὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἀναδείξεως τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικὴς Σχολὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν 12 (1961–2) 375–399. [*Hristofilopoulou A.*, Epistēmonikē Epetēris tēs Filosofikēs Sholēs tou Panepistēmiou Athēnōn 12 (1961–2) 375–399].

Χριστοφιλοπούλου Ἀ., Περὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἀναδείξεως τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικὴς Σχολὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν 13 (1962–3) 458–497. [*Hristofilopoulou A.*, Epistēmonikē Epetēris tēs Filosofikēs Sholēs tou Panepistēmiou Athēnōn 12 (1961–2) 458–497].

Bojana Pavlović
Institute for Byzantine Studies, SASA, Belgrade
bojana.pavlovic85@gmail.com

THE CO-RULERSHIP OF JOHN V PALAIOLOGOS

It has long been known that the institution of co-rulership, whose beginnings can be traced to the early Byzantine period, has distinctively evolved in the last centuries of the Empire's existence, during the reign of the Palaiologan dynasty. Therefore, it is by no means surprising that the emperor often appointed his eldest son as co-ruler, in which way he clearly wanted to mark his legitimate heir, since there was no official document which regulated the right of inheritance in the Byzantine empire. However, the only exception in this regard seems to be the emperor John V Palaiologos (1341–1391), who has been considered neither as a proclaimed nor crowned co-ruler during his father's reign. Nevertheless, such claims can be revised thanks to the information we find in the narrative, as well as documentary and material sources of the period. Apart from that, the existence of a strong opposition to Andronikos III's reign, and therefore to that of his son, should speak in favor of the fact that it was the priority for Andronikos III to provide himself a blood heir, as well as to secure the throne for him in the years to come.

The sources that support this thesis are the accounts of the two historians, Nikephoros Gregoras and John Kantakouzenos. In their *Histories* we find John Palaiologos mentioned with the title of βασιλεύς even before his official coronation on 19th November 1341. Gregoras mentioned the young emperor with this title when he referred to the conspirators who, during Andronikos III's absence from

Constantinople in 1335/1336, plotted to kill the empress Anna and her son, the *emperor* John (τὸν ταύτης ὑιὸν Ἰωάννην τὸν βασιλέα). John Kantakouzenos mentioned the young emperor John with the title three times before his official coronation. Although it could be said that the mention of John V with this title merely reflected the later state of affairs (especially in the case of Kantakouzenos, for he referred to Palaiologos as βασιλεύς in order to justify his usurpation by preserving the legitimacy of his opponent) the statements of the two historians can be supported by the data from the short chronicle No 10. When the chronicle refers to the death of the emperor John, it mentions that he ruled 59 years and seven months (ἐβασίλευσεν χρόνους πεντήκοντα καὶ ἐννέα, μῆνας ἑπτά), which means that the beginning of his βασιλεία should be placed in June of 1332, the year of his birth.

Apart from these sources, in one official document, a contract concluded with Genoa on 5th September 1341, before the outbreak of the civil war with Kantakouzenos, empress Anna is mentioned as domina Anna in Cristo Deo fidelis *imperatrix et moderatrix* Romeorum Paleologina, while her son, John V, is mentioned as excellentissimus dominus Iohannes Dei gratia *imperator* Romeorum. Finally, numismatic evidence also supports the hypothesis that John V enjoyed special status even before his official coronation. Namely, on the coins issued, most probably, shortly after Andronikos III's death, John V appears together with his mother on the avers, while the late emperor Andronikos appears on the reverse. It is probable that we deal with the special types of coins, commemorative coins, which were aimed at reminding the population of the deceased emperor, and thereby, at pointing out his direct heir.

It can be concluded that Andronikos III designated his son as co-ruler right after his birth, on 18th June 1332. This would have been a very logical act of the emperor, since it is known that, on the occasion of his illness in 1329/1330, the emperor had to deal with serious pretenders to the throne: his mother Rita Maria (supported by Syrgiannes Palaiologos and Alexios Apokaukos), his uncle, despot Constantine, and his grandfather, emperor Andronikos II. Naturally, it would be wrong to leave out the pretensions of John Kantakouzenos, who, even though was at that time designated as προστάτης καὶ ἡγεμών of empress Anna and her unborn child, was later tried to be bypassed by the appointment of patriarch John Kalekas as guardian of Andronikos III's minor heir, and by plans to marry John V to Helena Kantakouzene. Although it is most probable that there was no official ceremony following the designation of Andronikos III's co-ruler, this would not be surprising, for there are other examples that support this practice: the case of Theodore II Laskaris, John IV Laskaris, Andronikos II Palaiologos and, finally, Andronikos IV Palaiologos, who is also mentioned with the βασιλεύς title before his coronation as co-ruler. However, despite the efforts of Andronikos III to preserve the throne for his legal heir, his attempts failed. His early death and minor age of John V led to the conflict among distinguished members of the regency, even though the rightful heir to the throne was clearly indicated while his father was still alive.

UDC: 271.2:272]:811.14'04:091=14'04
https://doi.org/10.2298/ZRVI1855249M

TAMÁS MÉSZÁROS
ELTE, Eötvös József Collegium, Budapest
tamas.m.meszaros@gmail.com

A CHALKOKONDYLES FRAGMENT FROM THE VATICANUS GRAECUS 1890*

The aim of the present paper is to examine the text of a Chalkokondyles' fragment preserved in Codex Vaticanus Graecus 1890, and to propose minor critical notes on these passages. The authoritative printed edition reveals a number of further divergences from the text of the Vatican fragment; unfortunately, the manuscript tradition does not confirm Darkó's choices in the majority of all cases.

Keywords: Laonikos Chalkokondyles, Vaticanus Graecus 1890, textual criticism

In collating the Chalkokondyles manuscripts, one must account for the fragment extant in the Vaticanus Graecus 1890 (Vb) manuscript, which exceeds three folia (131^r–134^r) and runs to 152 lines.[1] This fragment is all the more remarkable since, according to current state of research, the pages carrying the text are directly copied from the Monacensis 307a (M_1) manuscript, one of the most important codices in the tradition, which has doubtlessly the most interesting history as well.[2] The significance of the fragment is further increased by the fact that Jenő Darkó, who published the authoritative text edition, did not know the Vatican manuscript in question.

The relatively long Vaticanus Graecus 1890, encompassing 616 folia, consists predominantly of the parchment pages from the estate of Cardinal Guglielmo Sirleto (1514–1585),[3] which were presumably bound together some time in the 17th century

* This study has been prepared with the support of the research project NKFIH NN 124539.

1 See *Mészáros*, Notes On A Laonikos Chalkokondyles Fragment, 75–84.

2 See *Wurm*, Codex Monacensis Gr. 307a, 459; *Wurm*, Handschriftliche Überlieferung, 232.

3 See *Dorez*, Recherches et documents, 457–491.

with a few other fragments of uncertain origin. In the present form of the codex, the connection between individual sheets or saddle-stitched batches is devoid of any system; this author, at least, agrees with the terse statement of the compiler of the catalogue: "congestae sunt sat confuse in hoc codice chartae," "ordo foliorum pessime turbatus."[4] The contents of the codex are also highly eclectic: the manuscript includes excerpts from more than 120 different texts. Among the authors, we find classic (e.g. Homer, Demosthenes, Theophrastus, Aristotle, and even Plautus!) as well as Byzantine writers (Maximos Planudes, Theodoros Studites), but the majority of the works are ecclesiastic and religious compositions and hagiographical writings. The length of individual fragments is generally short, hardly more than a few folia. As regards the copyists, eight hands have so far been identified.[5] One of these is Nikolaos Sophianos of Corfu (*c.* 1500–1551), who copied the Chalkokondyles fragment.[6]

We have reason to assume that the connection between the erstwhile proprietor of the sheets with the fragment, Cardinal Sirleto, and the copyist, Sophianos, was established by Marcello Cervini (1501–1555), subsequently Pope Marcellus II. Cervini, widely read in classical literature, was a close friend of like-minded Sirleto and promoted his protégé's church career. Both played a central role in the history of the library of the Holy See: Cervini was head of the Vatican library for a few years from 1548, while Sirleto would hold the same post from 1570. Their period counts among the brightest eras in the library's history due to a significantly expanding collection and the spreading of early prints. They made crucial contributions to the Council of Trent (1545–1563) as well: Cervini was one of the presidents in the first phase (1545–1549), while Sirleto helped his patron's work by compiling memoranda and compendiums about the major questions discussed. The Chalkokondyles abstracts, which provide a short summary of the history of the Council of Basel–Ferrara–Florence (1430–1445), may actually have been produced as part of this work. Nikolaos Sophianos, a scholar of noble birth, studied from 1514 in the Rome-based school of Ianos Laskaris, before moving to Venice, where he continued as a "freelancer," writing and copying books and working as a secretary. In 1539, it occurred to Cervini that Greek manuscripts should be published in print, for which he commissioned Sophianos to produce the fonts theretofore unknown to Rome-based printers.[7] Although this enterprise never materialized, Cervini and Sophianos remained friends, and Sirleto, equally intent on the promotion of book printing, also joined their circle.

---

4 For a detailed description of the manuscript, see *Canart*, Codices Vaticani Graeci, 499–520 (for the Laonikos fragment, see 514).

5 See http://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/cote/68519/ (March 21, 2018).

6 See *Σάθας*, Νεοελληνική Φιλολογία, 141–143; *Legrand*, Bibliographie hellénique, CLXXXVII –CXCIV.

7 In 1542, Sophianos published his Περὶ κατασκευῆς καὶ χρήσεως κρικωτοῦ ἀστρολάβου, typeset in this pioneering font. In his Greek-language dedication, the author gives Cervini abundant praise. See *Legrand*, op. cit. (note 6) 265–266.

The *binio* in question – the Chalkokondyles fragment consisting of two bifolia – is not a continuous text but a record of several shorter passages from various *loci* in three books of the *Apodeixis*. While the copyist clearly demarcated the books that served as the source for the individual excerpts, he did not care to mark the shorter or longer ellipses he made. The omission of certain passages is clearly intentional: the copyist selected the texts pertaining to the church-union negotiations between Pope Eugene IV and Emperor Ioannes Palaiologos of Byzantium deliberately, perhaps at the commissioner's request, while leaving out sentences and sections not strictly related to the issue. According to the textual divisions considered authoritative today, we find the following chapters on the relevant sheets:[8] f. $131^{r1–v18}$: I, 5–7; ff. 131^{v19}–132^{r18}: VI, 7–8; f. 132^{r19}–132^{v2}: VI, 11; ff. 132^{v3}–133^{v9}: VI, 13–17; f. 133^{v10}–133^{v18}:VI, 25; ff. 133^{v19}–134^{r8}: VIII, 33. The fragment can be transcribed as follows:[9]

(131^{r}) *ἐκ τῶν Λαονίκου Χαλκοκονδύλου* | *ἐκ τοῦ πρώτου βιβλίου*[10] | Ῥωμαίους ἐπὶ τὴν τῆς οἰκουμένης μεγίστην ἀρχὴν ἀφικομένους, ἰσοτάλαν- | τον ἔχοντας τύχην τῇ ἀρετῇ, ἐπιτρέψαντας Ῥώμην τῷ μεγίστῳ αὐτῶν | ἀρχιερεῖ καὶ διαβάντας ἐς Θράκην, ὑφηγουμένου ἐπὶ τάδε τοῦ βασιλέως, | καὶ Θρᾴκης ἐπὶ χώραν, ἥτις ἐς τὴν Ἀσίαν ἐγγυτάτω κεῖται, Βυζάντιον | Ἑλληνίδα πόλιν μητρόπολιν σφῶν ἀποδεικνύντας, πρὸς Πέρσας, ὑφ᾽ ὧν | ἀνήκεστα ἐπεπόνθεισαν, τὸν ἀγῶνα ποιεῖσθαι.[11] | τοὺς μέντοι Ῥωμαίους ἐπυθόμεθα καὶ αὐτῶν ἀρχιερέα τὸν μέγιστον οὐκ ὀ- | λίγα ἄττα κατὰ τὴν θρησκείαν ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν διενεχθέντας | διακεκρίσθαι τά τε ἄλλα ἀφ᾽ Ἑλλήνων, καὶ δὴ καὶ βασιλέα Ῥωμαίων | ἐπιψηφιζομένους, ὁτὲ μὲν ἀπὸ Γαλατῶν, ὁτὲ δὲ ἀπὸ Γερμανῶν, ἐς | τόνδε ἀεὶ τὸν χρόνον ἀποδεικνύναι. διαπρεσβεύεσθαι δὲ αἰεὶ πρὸς | τοὺς Ἕλληνας, οὐκ ἔστιν ὅτε διαλείποντας, ὥστε τὰ ἐς θρησκείαν σφίσι | ξύμφωνά τε καὶ ξυνῳδὰ καταστῆσαι ἀλλήλοις, κατὰ ταὐτὸ ξυνιόν- | τας. καὶ μέντοι Ἕλληνας μὴ ἐθελῆσαι Ῥωμαίοις διὰ χρόνου συμφερο- | μένοις τὰ πάτρια σφίσι καθεστῶτα συγχέαι. καὶ ἀπὸ ταύτης δὴ τῆς | διαφορᾶς συχνούς τε τῶν ἑσπερίων καὶ δὴ καὶ Ἐνετούς, ἐνάγοντος ἐπὶ | τάδε τοῦ Ῥωμαίων ἀρχιερέως, στόλῳ στρατεύεσθαι μεγάλῳ ἐπὶ τοὺς | Ἕλληνας καὶ ἐπιόντας ἐς τὸ Βυζάντιον ἀφικέσθαι καὶ Βυζαντίου τὴν πόλιν | κατὰ κράτος ἑλεῖν. βασιλέα τε Βυζαντίου καὶ Ἑλλήνων τοὺς ἀρίστους οἴχε- | σθαι διαβάντας ἐς τὴν Ἀσίαν, ἀφικομένους δὲ ἀποδεικνύναι σφίσι | Νίκαιαν τὴν Ἑλληνίδα πόλιν, τὰ βασίλεια ἐν αὐτῇ ποιουμένους. μετὰ | δὲ ταῦτα οὐ πολλοῖς ἔτεσιν ὕστερον ἀπολαβεῖν τε αὖθις Βυζάντιον, | κρύφα ἐσεληλυθότας ἐς τὴν πόλιν, καὶ ἐς τὴν Εὐρώπην αὖ διαβάντας διαγενέσθαι ἐν αὐτῇ βασιλεύοντας. βασιλέα δὲ Ἑλλήνων με- (131^{v}) τὰ ταῦτα Ἰωάννην ἐπὶ ξυροῦ ἀκμῆς ἤδη

---

8 In my divisions, I have retained the sections proposed by the recently published bilingual (Greek and English) edition: *Kaldellis*, Laonikos Chalkokondyles. Apart from some minor amendments, this edition reprints Darkó's Greek text: *Darkó*, Laonici Chalcocandylae Historiarum demonstrationes.

9 My punctuation follows the printed edition, but in transcribing the text, I have kept the manuscript readings where they diverge from Darkó's edition. Line breaks are marked by | .

10 At the beginning of the line, before marking the *locus*, "ἐκ τῆς πρώτης Ἀποδείξεως" is crossed out subsequently.

11 The copyist makes an omission of some 3 or 4 lines here, before continuing the text.

αἰσθόμενον τὰ Ἑλλήνων | πράγματα, λαβόντα τε τοὺς Βυζαντίου ἀρχιερεῖς καὶ Ἑλλήνων | τοὺς ἐλλογίμους, διαπλεῦσαι ἀπιόντα ἐς Ἰταλίαν, ἔς γε τὸν ἀπὸ | Τούρκων ἐπηρτημένον οἱ κίνδυνον ἐπικουρίαν οἰόμενος οἴσεσθαι, | ἢν ἐκείνοις τὰ κατὰ τὴν θρησκείαν ξυμβῇ. γενόμενον δὲ ἐν Ἰταλίᾳ | καὶ κοινωνησάμενον τῷ Ῥωμαίων ἀρχιερεῖ τὴν περὶ τὴν θρησκείαν | διαφοράν, ἐς διάλεξιν μὲν πρῶτον καταστῆναι πολυπραγμο- | νοῦντας, τελευτῶντα δὲ ξυμβῆναι αὐτῷ ἅμα τοῖς Ἕλλησι τὰ | κατὰ τὴν διαφορὰν σφίσι ξυνῳδὰ ἀποδεικνυμένους καὶ τὴν δι- | αφορὰν σφίσι διαλυομένους, ἐπικουρίας δὲ τυχόντα ἐν μέρει ἀπο- | κομίζεσθαι αὖθις ἐπὶ Βυζαντίου. τοὺς μέντοι Ἕλληνας ἐπ᾽ οἴκου | γενομένους μὴ ἐμμεῖναι τοῖς ἐν Ἰταλίᾳ καὶ ἐν συνόδοις πε- | πραγμένοις, ἀξιοῦντας σφίσι μηδαμῇ εὐαγὲς εἶναι Ῥωμαί- | οις, ὡς δὴ μὴ αἴσια διισχυριζομένοις, συντίθεσθαι τὸ παρά- | παν, καὶ οὕτω δὲ διάφορα διὰ τέλους γενέσθαι Ἕλλησι τὰ πρὸς Ῥω- | μαίους. ταῦτα μὲν ἐς τοσοῦτόν μοι ἀποχρώντως ἔχοντα ἐπεδε- | δείχθην περί τε τῆς Ἑλλήνων βασιλείας καὶ τῆς ἐς Ῥωμαίους ἐχού- | σης αὐτῶν διαφορᾶς.[12] *ἐκ τοῦ ἕκτου* | Ἰωάννης μέντοι ὁ τῶν Ἑλλήνων βασιλεὺς ἐνταῦθα διαπρεσβευόμενος πρὸς | τὸν Ῥωμαίων ἀρχιερέα, Εὐγένιον τοὔνομα ἔχοντα, ὥστε ἐς ταὐτὸ ξυνιέναι | καὶ τὴν ἐπὶ θρησκείᾳ διαφορὰν συνεξελεῖν, ἐπειρᾶτο τῆς τῶν ἑσπερίων | γνώμης, εἰ περὶ πολλοῦ Ῥωμαῖοι ποιοῖντο ξυμβῆναι τοῖς Ἕλλησιν, ὡς δὲ | καὶ ἐπὶ τοὺς Γερμανοὺς ἀφίκετο αὐτῷ ἡ πρεσβεία. ἐτύγχανον δὲ τότε | οἱ Γερμανοὶ περὶ Βασιλέαν πόλιν, διενεχθέντες γνώμῃ πρὸς τὸν (132r) Εὐγένιον ἀρχιερέα, καὶ ἀποδοκιμάζοντες αὐτὸν καθίστασαν αὐτοὶ ἀρ- | χιερέα Φελίκιον τοὔνομα, ἄνδρα τῶν παρ᾽ αὐτοῖς δοκίμων, ξύνοδόν τε | ποιησάμενοι κοινῇ κἀπιδεδειγμένοι. οὗτοι μὲν οὖν ἄμφω πληρώσαν- | τες τριήρεις μετεπέμποντο ἑκάτεροι ἐπ᾽ αὐτοὺς Ἰωάννην τὸν Βυζαντίου | βασιλέα, τήν τε ξύνοδον ἐπὶ σφίσι ποιήσασθαι ἑκάτεροι ἀξιοῦντες, | καὶ συνεξελεῖν σφίσι τὰ διάφορα, ξυνῳδὰ ἀποδεικνυμένους. ὡς δὲ | ἀφίκοντο ἀπὸ τῶν ἀρχιερέων ἀμφοῖν τριήρεις, τὴν μέντοι ξύνοδον | τὸν τῆς Βασιλέας πλοῦν ἀπεπέμψατο ἠπίως, φάμενος ἐπὶ τοὺς | Ῥωμαίους αὐτὸν ἐνδεδέσθαι πρότερον καὶ τούς τε Ἐνετοὺς καὶ τὴν | ἄλλην Ἰταλίαν, ἐνταῦθα αὐτὸν ἰέναι κελεύοντας· παραλαβὼν δὲ | τούς Βυζαντίου ἀρχιερεῖς καὶ Ἑλλήνων τοὺς ἐλλογίμους ᾤχετο ἀπο- | πλέων ἐπὶ Ἰταλίαν. καὶ ἐς τοὺς Οὐενετοὺς ἀφικόμενος ἐκομίζετο | ἐπὶ Φεραρίας, ᾗ διατρίβειν τὸν ἀρχιερέα Εὐγένιον ἐπυνθάνετο· | ἐκομίζετο δὲ διὰ τοῦ Ἠριδανοῦ. διέχει δὲ αὕτη ἡ πόλις ἀπὸ τῶν Οὐενετι- | ῶν σταδίους περὶ τοὺς τριακοσίους, ἄρχοντας δὲ ἔχει ἄνδρας οἰκίας | τῶν Ἐστενσίων καλουμένους. ἔστι δ᾽ ἡ πόλις αὕτη εὐδαίμων τε καὶ πο- | λυάνθρωπος, καὶ περὶ αὐτὴν ῥέει ποταμὸς τοὔνομα Πάδος. ᾤκεῖται | δὲ ἡ πόλις ἐς τὴν Ῥωμαίων μοῖραν ἀποτεταγμένη. | ὁ μέντοι Ἑλλήνων βασιλεὺς ὡς παρῆν ἐν Φεραρίᾳ παρὰ τὸν Ῥώμης ἀρχιερέα, | ὅς αὐτοῦ τότε διατρίβων ἐτύγχανεν ἀπὸ Ῥώμης ἀφικόμενος, Οὐε- | νετὸς γὰρ ἦν, καὶ τῆς πατρίδος ἐδεῖτο τιμωρεῖν αὐτῷ ἐς τὴν πρὸς Γερμα- | νοὺς διαφοράν. ἐς διάλεξίν τε κατέστησαν πολυπραγμονοῦντες | τὴν διαφοράν, ὅποι ἔχει ἄμεινον κεῖσθαι αὐτοῖς ἀμφοῖν. ἐντεῦθεν δὲ | ἀπαλλαττόμενοι ἀφίκοντο ἐς Φλωρεντίαν τὴν Τυρρηνῶν μη- (132v) τρόπολιν, πόλιν μεγάλην τε καὶ εὐδαίμονα καὶ καλλίστην τῶν ἐν Ἰταλίᾳ | πόλεων. | Ἐνταῦθα δὴ ἀφιγμένοι οἱ Ἕλληνες σὺν τῷ ἀρχιερεῖ πολυπραγμονοῦν- | τες μὲν ἐπί τινα χρόνον τὴν τῆς θρησκείας διαφοράν, ὅποι τε ἔχει ἄμεινον | εἰρῆσθαι αὐτοῖς, καὶ τελευτῶντες ξυνέβησαν ἐς τὸ αὐτό, ξυνῳδὰ ἀπο- | φηνάμενοι ἀμφότεροι σφίσι τὰ

[12] Another omission by the copyist, amounting to approximately one line.

διάφορα, ὡς τῇ γνώμῃ ἐς ταὐτὸ | ἄμφω τὼ γένει ἰόντες, μηδεμίαν βούλεσθαι σφίσι καινοτομίαν | αὐτοῖς. καὶ ἐξέφερον τοῦτο γράμμασι, καὶ ἐς τοὺς ἁγίους ἐπιμαρτυρού- | μενοι μηδέτερον νεωτερίζειν πρὸς τὴν θρησκείαν. ἐντεῦθεν ἐπιλε- | ξάμενος ὁ τῶν ῾Ρωμαίων ἀρχιερεὺς ἄνδρε δύω τῶν ῾Ελλήνων εὐδο- | κιμωτάτω ᾠκειώσατό οἱ, ἀνακτώμενος τὰ μάλιστα ἀξίως τε | τῆς παρ᾽ ἑαυτῷ τιμῆς τῆς μεγίστης, καρδινάλεις τε ἀπέδειξεν, | οἷα τῆς θρησκείας ἡγεμόνε. τούτους γὰρ δὴ ἐς τὴν παρ᾽ ἑαυτῷ | ἐγγυτάτω χώραν ἱδρυμένους, ἀμφὶ τοὺς τριάκοντα, ἑταίρους | τε αὑτῷ ἐπάγεται καὶ συμβούλους, παρεχόμενός τε πρόσοδον | ἱκανὴν καὶ χώραν, ἀφ᾽ ἧς ἂν αὐτοῖς προσήιοι χρήματα, τῷ μὲν | πλέω, τῷ δὲ ἐλάττω, ἀξιῶν ὡς ἔχει τε ἑκάστῳ καὶ χώρας. ἐς τούτους | δὴ ἀπολεξάμενος ἄνδρας δύο τῶν ῾Ελλήνων, Βησσαρίωνα τὸν | ἀπὸ Τραπεζοῦντος, Νικαίας ἀρχιερέα, καὶ ᾿Ισίδωρον τὸν Σαρ- | ματίας ἀρχιερέα, ὑπουργώ τε ἔσχεν αὑτῷ καὶ συνεργὼ ἐς τὴν | πρὸς τοὺς ῞Ελληνας διάλυσιν τῆς διαφορᾶς. περὶ μὲν οὖν Βησσαρί- | ωνος τοσόνδε ἐπιστάμενος μνήμην ποιήσομαι, ὡς ξυνέσει τε | τῇ ἀπὸ φύσεως πολλῶν δὴ τῶν ἐς τοῦτο εὐδοκιμούντων ῾Ελλήνων | μακρῷ γενόμενος, καὶ κρίνειν τε ἐφ᾽ ὅ τι ἂν γένοιτο κράτιστος δοκῶν (133r) γενέσθαι, τὰ δὲ ἐς σοφίαν τὴν ῾Ελλήνων τε καὶ ῾Ρωμαίων οὐδενὸς δεύ- | τερος. τοῦτον δὴ ἀγασθέντα τὸν ῾Ρώμης ἀρχιερέα Νικόλεων, | τὸν μετὰ ταῦτα ἐπιτρέψαι τῆς Βονωνίας πόλιν εὐδαίμονα | ἐπιτροπεύειν αὐτῷ· ἐν ταύτῃ τῆς πόλεως ἐν στάσει ὡς τὰ πολλὰ | γενομένης καὶ τῶν στασιωτῶν ἐπὶ διαφορὰν σφίσιν ἀφικνου- | μένων, δαιμόνιόν τινα τῶν ἐν τῇ πόλει ταύτῃ ἐπιφανῆναι. | ἔστι δ᾽ ἡ πόλις αὕτη ἐν ταῖς κατὰ τὴν ᾿Ιταλίαν πόλεσιν εὐδαίμων | τε καὶ[13] πλούτῳ καὶ τῆς ἄλλης εὐδαιμονίας οὐ πολλῷ | τῶν πρώτων λειπομένη πόλεων, κεκόσμηται δὲ καὶ ἐς τὴν τῶν | λόγων ἄσκησιν, ἐς τὰ πρῶτα ἀνήκουσα ᾿Ιταλίας. τὸν δὲ ᾿Ισίδωρον | ἐλλόγιμόν τε ὄντα καὶ φιλόπατριν, ἁλόντα τε ὕστερον ἐν Βυζαν- | τίῳ ὑπὸ βαρβάρων, ἐπαμύνοντα τῇ πατρίδι. τούτω δὲ ὡς ἀ- | ξιώσει τε παρὰ τοῖς ῞Ελλησι δοκοῦντε προέχειν καὶ συμπράξειν αὐ- | τῷ τὰ πρὸς τοὺς ῞Ελληνας ἐπιλεξάμενος ὁ τότε Εὐγένιος ἀρχιερεὺς | ξυνέβη ἐς ταὐτὸ τοῖς ῞Ελλησι· καὶ ἐπικουρίας τε δεομένῳ τῷ ῾Ελλήνων | βασιλεῖ, ὅσα ἐς φυλακὴν τῆς πόλεως παρεχόμενον, ὑπέσχετο | τοῦ λοιποῦ μελήσειν αὐτῷ ἱκανῶς τῆς βασιλείας αὐτοῦ καὶ τῶν | ῾Ελλήνων, καὶ τοὺς Παίονας καὶ Γερμανοὺς ἐπὶ Τούρκους ἀναγνώ- | σοντα στρατεύεσθαι μὴ ἀνεῖναί ποτε ἐποτρύνοντα ἐς τοῦτο | αὐτοῖς, ὥστε ἀγαθὸν ἥδεσθαι τοῖς τε ῞Ελλησι καὶ τοῖς ἄλλοις. | ταῦτα ὑποδεξαμένου τοῦ ἀρχιερέως ἐκομίζετο ἐπὶ τὴν | Βυζαντίου μετὰ ταῦτα ὁ τῶν ῾Ελλήνων βασιλεύς. οἱ μὲν οὖν | ῞Ελληνες ὡς ἐπ᾽ οἴκου ἐγένοντο, οὐκέτι ἔφασαν ἐμμένειν τοῖς | ὁμολογημένοις, ἀλλὰ τοὐναντίον κατέστη μηκέτι βουλομένοις (133v) συντίθεσθαι τοῖς ῾Ρωμαίοις. ὁ μέντοι ἀρχιερεὺς καὶ σοφῶν τινὰς ἐπε- | πόμφει ἐπὶ τὸ Βυζάντιον παρὰ τοὺς ῞Ελληνας, ἐς διάλεξιν ἀφιξομέ- | νους τοῖς τῶν ῾Ελλήνων σοφοῖς, οἳ οὐ προσίεντο τὴν γενομένην σφίσι | ξύνοδον κατὰ τὴν ᾿Ιταλίαν, Μάρκῳ τε τῷ Ἐφέσου ἀρχιερεῖ, οὐδὲ τὴν | ἀρχὴν τιθεμένῳ τῷ τῶν Λατίνων δόγματι τὸ παράπαν, καὶ Σχολαρίῳ | τῷ τότε παρ᾽ ῞Ελλησι τὰ ἐς σοφίαν εὐδοκιμοῦντι. οὐ μέντοι ἠνύετο | αὐτοῖς οὐδὲν ἐς λόγων ἅμιλλαν ἀφικνουμένοις, ἀλλ᾽ ἀπεχώρουν | ἄπρακτοι ἐπὶ ᾿Ιταλίας. ὁ δὲ Εὐγένιος οὐ πολλῷ ὕστερον ἀφίκετο | ἐς ῾Ρώμην, συμβαλλομένων αὐτῷ τῶν Οὐενετῶν. | τότε δὴ ὡς ῞Ελληνες ἐπ᾽ οἴκου ἐγένοντο, Εὐγένιος ἀρχιερεὺς οὐδὲν λόγου | ἄξιον ἔπεμπε παρὰ τοὺς ῞Ελληνας τὸ ἐς ἐπικουρίαν φέρον. αὐτίκα

[13] After καὶ, πολυάνθρωπος is crossed out.

| οἱ Ἕλληνες ἐτράποντο, καὶ μετέμελεν αὐτοῖς καταλυσαμένοις πρὸς | τὸν ἀρχιερέα. οὐκ ἔπεμπε δὲ δι᾽ αἰτίαν τήνδε. πόλεμός τε | γὰρ συνῆπτο αὐτῷ κατὰ τὴν ᾿Ιταλίαν ἐπὶ τοὺς Τυρρηνοὺς ἐπὶ χώρας | διαφορᾷ, καὶ στρατόν τε ἔχων καὶ δαπάνην καὶ στρατηγὸν ἐπ᾽ αὐτῷ προ- | σήκοντα ἐς γένος, ἄνδρα ἐλλόγιμον πατριάρχην, πολεμῶν ὁτὲ μὲν | τοῖς Τυρρηνοῖς, ὁτὲ δὲ καὶ τῷ Οὐρβίνῳ, τῷ μετὰ ταῦτα ἡγεμόνι | οὐκ ἐπαύετο. | *ἐκ τοῦ ὀγδόου* | θαυμάζω δέ, εἰ μὴ τοὺς χρησμοὺς τῆς Σιβύλλης οὐκ οἴονταί τινες | ἀληθεῖς γεγονέναι, ὁπότε τὴν ἐν Βυζαντίῳ χώραν τὴν τῶν βασιλέων | γραφήν, ὑπὸ Λέοντος τοῦ σοφοῦ, ὥς φασι, βασιλέως, ἐς τοῦτον τὸν | βασιλέα ἐτελεύτα ἡ γραφή, καὶ ἐς τὸν ἀρχιερέα τὸν ἐν Φλωρεντίᾳ | τῇ Τυρρηνῶν τελευτήσαντα. τὸν γὰρ δὴ Κωνσταντῖνον βασιλέα, | ἅτε ἀπολλύμενον ὑπὸ τῶν βαρβάρων καὶ οὐ τελευτῶντα ἐν τῇ βασιλείᾳ, (134^{r}) οὔτε τὸν Γρηγόριον τὸν ἐπὶ ᾿Ιταλίας οἰχόμενον ἐχώρει ὁ πίναξ | ἐκεῖνος. χῶροι δὲ ἐνετέτμηντο ἐν τῷ βιβλίῳ τῶν μεθ᾽ ἑαυτῶν | βασιλέων ἐς τὴν τελευτὴν τοῦδε τοῦ βασιλέως καὶ ἀρχιερέως | αὖ, εἴτε πλειόνων εἴτε καὶ ἐλαττόνων, ὅσοι ἐχώρησαν ἐπὶ τὴν ἀρχιε- | ρωσύνην τῆς πόλεως. λέγεται μὲν καὶ πολλὰ τοῦ βασιλέως τοῦδε | ἔργα θαύματος ἄξια, ἅτε δὴ ἀστέρων καὶ ψυχῶν ἐμπείρου γενο- | μένου καὶ ὁμιληκότος τῇ ἐκείνων δυνάμει, δύο δὲ καὶ τρία, ὧν | ἄξιον ἐπιμνησθῆναι.

If we compare the Greek text with the corresponding *loci* and the critical apparatus in Darkó, we find a few minor curiosities. It would be amiss to dwell extensively on different orthographical varieties,[14] small grammatical inconsistencies,[15] copying errors,[16] or differences originating in the divergent spelling of proper nouns.[17] It must nevertheless be noted that the fragment does not necessarily support Darkó's emendations aiming to unify the text.[18]

It will be more instructive to compare the text of the Vatican fragment not only with Darkó's printed edition but also the readings of the two most important manuscripts, Parisinus Graecus 1780 (V) and Parisinus Graecus 1781 (Z), as well as

---

[14] The shifting pronunciation due to the changing length value of vowels caused numerous "spelling mistakes": 132^{r17} ᾠκεῖται, correctly ᾦκηται; 132^{v4} ὅποι, ὅπη in Darkó; 132^{v10} δύω, correctly δύο; 132^{v16} προσήοι, correctly προσίοι; 133^{r24} ὁμολογημένοις, correctly ὡμολογημένοις; 134r7 ὁμιληκότος, correctly ὡμιληκότος. The aspiration of the hard vowel after an elision is omitted: 131^{r9} ἀπ᾽Ἑλλήνων, correctly: ἀφ᾽ Ἑλλήνων, but we find instances of the irregular simplification of consonant geminates as well: 133^{v24} ἀπολύμενον, correctly: ἀπολλύμενον. The iota subscript is occasionally omitted: 131^{v5}: ξυμβῆ, correctly ξυμβῇ.

[15] The use of dual forms is inconsistent in the manuscript: 132^{r7} τῶν ἀρχιερέων ἀμφοῖν, Darkó applies the ἀρχιερέοιν dual. Although the phrase ἄμφω τὼ γένει 132^{v7} reveals regular dual forms, Darkó – in our view, unjustifiably – "restores" the pre-merger dual form γένεε.

[16] 131^{r4} ἐγγυτάτω κεῖται probably reads as a haplography instead of ἐγγυτάτω ᾠκεῖται (correctly: ἐγγυτάτω ᾦκηται).

[17] In the manuscript, the Εὐγένιος form is used consistently, while Darkó has the archaizing form Εὐγένειος. Referring to the Venetians, the fragment alternates between the adjectival forms Ἐνετός (132^{r9}), Οὐενετός (132^{r12}) and Οὐενετιός (132$^{r14–15}$); Darkó has the forms derived from Οὐενετός. The forms Φεραρίας (132^{r13}) and Φεραρίᾳ (132^{r19}) are also corrected by Darkó (Φερραρίας and Φερραρίᾳ, respectively), just as the name Νικόλεων (133^{r2}) (Νικόλαον).

[18] Especially conspicuous is the fact that the preposition and preverb ἐς, used consistently in the fragment, is replaced inconsistently (and incorrectly) with εἰς (131^{r23} and 131^{v7}).

Monacensis 307a (M_1), which was the source copied. We can immediately reject two editorial suggestions. The correction of the form συμφερομένοις in $131^{r14–15}$ and Immanuel Bekker's emendation συμφερομένους is not justified. V, Z, M_1 (as well as Darkó) uniformly have συμφερομένοις, since the participle refers to the Romans, not the Greeks. Equally rash seems to us Darkó's conjecture regarding the phrase μακρῷ γενόμενος in 132^{v24}. Although the text completed through insertion (μακρῷ <πρῶτος> γενόμενος) doubtlessly makes the sentence easier to comprehend, the manuscript tradition is unified, and the proverbial difficulty of Chalkokondyles' language is due, in no small measure, to such elliptical formulations. In some cases, Nikolaos Sophianos was caught off guard: although διέχει δὲ ἡ πόλις in 132^{r14} and ἐν ταύτῃ τῆς πόλεως in 133^{r4} are meaningful and grammatically adequate readings, the other manuscripts examined invariably have διέχει δ' αὕτη ἡ πόλις and ἐν ταύτῃ τε τῆς πόλεως, respectively. On another two occasions, Sophianos adopted the presumably flawed lection in M_1: the better manuscripts have ἐπὶ τῆς θρησκείας and εἴτε δὴ καὶ ἐλαττόνων instead of the variants ἐπὶ θρησκείᾳ (131^{v21}) and εἴτε καὶ ἐλαττόνων (134^{r4}). The Vatican fragment (134^{r2}) reads καθ' ἑαυτῶν, Darkó has μεθ' ἑαυτῶν; in contrast, the other manuscripts have – correctly – handed down the variant καθ' ἑαυτόν. In addition to the above, the authoritative printed edition reveals a number of further divergences from the text of the Vatican fragment; unfortunately, the manuscript tradition does not confirm Darkó's choices in the majority of all cases. As opposed to Darkó's readings, V, Z, and M_1 uniformly justify the following *loci* in Vb: 131^{r20} διαβάντας (διαβάντες in Darkó), 131^{v7} μὲν πρῶτον (μέντοι in Darkó), 131^{v22} ὡς δέ (ὡς in Darkó), 131^{v23} αὐτῷ (αὐτοῦ in Darkó), $133^{r18–19}$ ἀναγνώσοντα (ἀναγνώσαντα in Darkó), 133^{r20} ἤδεσθαι (εἴδεσθαι in Darkó),[19] $133^{r21–22}$ ἐπὶ τὴν Βυζαντίου (ἐπὶ τὴν βασιλείαν Βυζαντίου in Darkó), 134^{r3} καὶ ἀρχιερέως (καὶ τοῦ ἀρχιερέως in Darkó). This is only partially mitigated by the fact that instead of the participle of κοινωνησάμενον in 131^{v6} (and in M_1) we, too, prefer Darkó's variant κοινωσάμενον (also found in V and Z) (cf. κοινόω ~ κοινωνέω).

Finally, we must account for a particularly challenging *locus*. This is the verb form ἐπεδεδείχθην in $131^{v16–17}$ of the Vatican fragment, which most probably resembles an unattested reduplicated passive aorist indicative form of the verb ἐπιδείκνυμι – if only such a form did actually exist. To complicate the situation, V, Z, and M_1 (as well as further manuscripts) have the same hybrid form without the augment (ἐπιδεδείχθην). One of the Laurentianus 57, 9 (L) hands registers this error, which he indicates with punctuating below the –ην ending and writing an omega emendation above the form. In keeping with Bekker, Darkó also adopts this emendation (ἐπιδεδείχθω). Due to its significantly higher occurrence rate, this author also thinks the correction ἐπιδεδεῖχθαι feasible.[20]

---

19 Since both ἤδεσθαι and εἴδεσθαι can ultimately be explained here, we may perhaps face another case of the impact vowel shifts sometimes have upon orthography.

20 As opposed to the single occurrence of ἐπιδεδείχθω (Plat. *Leg* 712a5), the use of the ἐπιδεδεῖχθαι infinitive has been found in 27 *loci* by 18 different authors.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Laonici Chalcocandylae Historiarum demonstrationes, ed. *E. Darkó*, Budapest 1922–1927.

Kaldellis A., Laonikos Chalkokondyles. The Histories I–II, Dumbarton Oaks 2014.

Литература – Secondary Works

Canart P., Codices Vaticani Graeci. Codices 1745–1962. Tomus I: Enarrationes, Citta del Vaticano 1970.

Dorez L., Recherches et documents sur la bibliothèque du cardinal Sirleto, Mélanges d'archéologie et d'histoire 11 (1891) 457–491.

Legrand E., Bibliographie hellénique I, Paris 1885.

Mészáros T., Notes On A Laonikos Chalkokondyles Fragment. Vaticanus Graecus 1408, 154v–155r, in: Byzanz und das Abendland V. Studia Byzantino-Occidentalia, ed. E. Juhász, Budapest 2018, 75–84.

Σαθας Κ., Νεοελληνική Φιλολογία: Βιογραφία των εν τοις γράμμασι διαλαμψάντων Ελλήνων, από της καταλύσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι της Ελληνικής εθνεγερσίας (1453–1821), Αθήνα 1868. [*Sathas, K.*, Neoellēnikē philologia: Biographia tōn en tois grammasi dialampsantōn Hellēnōn, apo tēs katalyseōs tēs Byzantinēs Autokratorias mekhri tēs Hellēnikēs ethnegersias (1453–1821), Athens 1868].

Wurm H., Der Codex Monacensis Gr. 307a. Ein Beitrag zur Überlieferungsgeschichte des Laonikos Chalkokondyles, JÖB 44 (1994) 455–462.

Wurm H., Die handschriftliche Überlieferung der ΑΠΟΔΕΙΞΙΣ ΙΣΤΟΡΙΩΝ des Laonikos Chalkokondyles, JÖB 45 (1995) 223–232.

Тамаш Месарош
Колегијум Јожеф Етвеш, ELTE, Будимпешта
tamas.m.meszaros@gmail.com

ФРАГМЕНТ ХАЛКОКОНДИЛА ИЗ РУКОПИСА VATICANUS GRAECUS 1890

Рукопис Vaticanus Graecus 1890 се састоји превасходно од пергаментних страница са поседа кардинала Гуљелма Сирлета и садржи један фрагмент Халкокондила од три фолија. Јене Дарко, издавач текста није знао за тај рукопис. Халкокондилов фрагмент који је преписао Никола Софијан са Крфа није непрекинути текст, него забелешка неколико краћих одломака са различитих *loci* из три књиге *Apodeixis*-а. Писар је бирао текстове који се односе на преговоре око црквене уније између папе Евгенија IV и цара Јована Палеолога, изостављајући реченице и делове који нису били непосредно повезани са том тематиком. Ако упоредимо грчки текст са одговарајућим *loci* и критичким апаратом у Дарковом издању, можемо наићи на неке особености: различите правописне облике, мале граматичке недоследности, преписивачке грешке. Стандардно штампано издање открива даља одступања од текста ватиканског фрагмента; нажалост, рукописна традиција у већини случајева не потврђује Дарков избор.

Зборник радова Византолошког института LV, 2018.
Zbornik radova Vizantološkog instituta LV, 2018.

UDC: 821.14'04.09-13:821.411.21'02.09-13
https://doi.org/10.2298/ZRVI1855257M

MARIA MAVROUDI
University of California, Berkeley, CA, USA
mavroudi@berkeley.edu

COMPARING BYZANTINE AND ARABIC POETRY: INTRODUCTORY REMARKS

Older generations of modern critics pronounced negative assessments of both Byzantine and Arabic poetry for lacking originality and creativity. Further, medieval readers of Greek and Arabic presumably could not properly understand the content of this poetry because they were too focused on its vocabulary, grammatical points, and rhetorical tropes. On occasion, modern critics have suggested that medieval Arabic culture possessed no literary criticism and that Byzantine culture in effect possessed no *belles lettres.* Recent positive re-evaluations in both disciplines either propose to take medieval Greek and Arabic poetic and literary texts in their own terms or analyse them in order to show that they possess characteristics valued by modernity. Arabic poetry has been much more widely studied than its Byzantine counterpart because both medieval and modern Arabic literary critics were interested in it as a repository of Arab cultural heritage. Modern judgements regarding the relation between the poetry of the pre-Christian and the pre-Islamic periods and the poetry produced within the time of monotheistic belief were frequently influenced by modern political realities, and especially calls for increased secularization pronounced both in Europe and the Ottoman empire. Detecting analogies in how medieval Greek and Arabic literary cultures have been assessed by modernity can help identify modern prejudices that obstruct more productive approaches to the medieval literary material. The paper also examines the process whereby older pagan classics were preserved and made to serve the needs in two medieval monotheistic societies, the Byzantine and the Arabic one.

Keywords: Byzantine poetry, Arabic poetry, Classics, orientalism, paganism

The most obvious difference between Greek and Arabic poetry is the chronological discrepancy of their emergence in the surviving written record: Greek begins in the eighth century BC with Homer and Hesiod; Arabic begins fourteen centuries later, in the sixth century AD, with the pre-Islamic poems that were written down in the form in which we have them and organized in anthologies during the Abbasid period (750–1258 AD).

Western modernity accepted Greek antiquity as one of its cornerstones and therefore extended to its literary products, including poetry, a positive evaluation. Paradoxically, the exact same geography and language during the Byzantine period was labeled as "oriental" and was evaluated negatively. Its literary culture was viewed as an inferior imitation of its ancient counterpart. In this assessment (put into circulation largely during the Enlightenment period and still echoing today), Byzantium's oriental character is both political and religious, signaled by the oriental despotism of its monarchy and the oriental character of its schismatic or heretical Christianity.[1] Accordingly, an important characteristic is shared between Arabic and only a certain chronological period of Greek literature: they are both oriental.

A further fundamental analogy between Greek and Arabic literary culture is that they are both "diglossic," in other words they both possess a "classical" register.[2] The literary products that exemplify this register are in principle identified chronologically, though with some latitude: for Greek, this may strictly include the products of the fifth and fourth century BC, or be extended to comprise texts from the fifth century BC to the second century AD. For Arabic, the date of "classical" texts largely coincides with the Umayyad and early Abbasid period, while "classical Islamic civilization" is the one between the eighth and the thirteenth century at most.[3] These centuries produced literary models studied and appreciated in later eras. It would be fair to say that, in both languages, a literature deemed as "classicizing" was written for much longer than a "classical" one.

Overall, Western modernity (that rejected diglossia and privileged a literary register closer to the spoken one) had little patience for "classicizing" Greek and Arabic tastes. This led to a modern Western conviction that the classicizing orientals (whether Byzantines or Arabs) paid too close attention to classical form at the expense of content (or true meaning) and did not really know how to make the best out of their own classical heritage. Traits that their literatures presumably lacked were those that Western modernity considered as its own hallmarks, such as originality, creativity, and individuality. Implicitly, the only appropriate reception and utilization of "classical" Greek and Arabic heritage, and the only true understanding of it, was the one developed within Western modernity. More recently, under the influence of colonial and post-colonial critique that sought (and to a certain degree achieved) the rehabilitation of various underdogs, scholars have made an effort to understand oriental and other exotic literatures in their own terms. [4]

---

1 For a more detailed discussion, see *Mavroudi,* Translations from Greek into Latin and Arabic.

2 "Diglossia" as a technical term within sociolinguistics was defined in a famous 1959 article by the Arabist *C. Ferguson,* Diglossia. On its deployment within Byzantine studies, see *Toufexis,* Diglossia and register variation in medieval Greek. Byzantinists and Arabists insist on due caution: one cannot wholesale project onto the medieval past the social framework within which modern Greek and Arabic diglossia functions.

3 On the arguments made in modern scholarship about the decline of Islamic civilization toward the end of the Abbasid period and their more recent refutation, see *Mavroudi,* Occult Science and Society in Byzantium, 51–52.

4 On the negative assessment of Byzantine literature, see bibliography in *Mavroudi,* Translations from Greek into Latin and Arabic, 59. For a refutation by Byzantinists in cultural domains beyond

As far as poetry is concerned, a domain on which negative assessments and subsequent rehabilitations have concentrated was whether classical Arabic critics were concerned with the structural cohesion of poems or strictly focused on individual lines without care for or attention to the whole poem.[5] A monograph broadly hailed as seminal,[6] Geert Jan van Gelder's *Beyond the Line: Classical Arabic Literary Critics on the Coherence and Unity of the Poem* (1982), pointed out that " classical Arabic poems have been described as lacking 'unity' ever since Western critical standards were applied to them".[7] He argued that the lack of concern displayed by classical Arabic critics for structural cohesion meant that the poets themselves were unaware of this quality as desirable in their poetry and did not think to compose in this vein. A modern reader can appreciate this poetry only if it is taken in its own terms. Other scholars have argued that individual poems are characterized by great structural and thematic unity and have offered examples of such readings for individual poems.[8] In both approaches, one senses an honest effort to identify the aesthetic norms of medieval Arabic poetry (in principle an unfamiliar genre) and translate them into terms intelligible to the inhabitants of Western modernity.

Like medieval Arabic literature, Byzantine literature is also an acquired taste. Accordingly, modern scholars have assessed Byzantine poetic tastes in analogous ways. Byzantinists have encountered calls similar to van Gelder's, urging that Byzantine cultural production can only be appreciated in its own terms.[9] They are also aware of efforts to demonstrate that Byzantine culture actually conformed to the values prioritized by Western modernity.[10] Further, they are familiar with the conviction of some modern scholars that the Byzantines did not understand ancient poetic texts: they focused on their form and analyzed its constituent parts (grammar, vocabulary, figures of speech, etc) without being able to get to their true meaning.[11] When carried

---

literature, see *Littlewood,* Originality in Byzantine literature, art and music. For a usefully brief survey of earlier negative assessments on Arabic literature and a polemical response to them, see *Sanni,* Arabic Theory of Originality and Imitation.

5 For an overview of medieval Arabic literary criticism and its reception in modern scholarship, see *Van Gelder,* Beyond the Line, 1–22.

6 See *Hamori,* Review of van Gelder, Beyond the Line; *Montgomery,* On the unity and disunity of the Qasīdah; *Meisami,* Arabic Poetics Revisited; most recently, *Talib,* How do you say "epigram" in Arabic, 200 sq.

7 *Van Gelder,* Beyond the Line, 14.

8 For a recent example (2011), see *Farrin,* Abundance from the Desert.

9 For an early book-length example, see *Cameron,* Procopius.

10 For a recent effort in this vein (2015), see *Kaldellis,* Byzantine republic; and the criticism in *Harris,* Review of Kaldellis, Byzantine Republic.

11 For example, see *Lemerle,* Le premier humanisme byzantin, 306: "Il n'est pas du tout évident qu'ils aient vraiment goûté la beauté d'Homère ou de Sophocle, de Thucydide ou de Démosthène. De même que l'art grec, auquel ils n'empruntent que quelques recettes, leur est resté un livre fermé […], de même l'œuvre écrite de la Grèce leur est demeurée à peu près indéchiffrable […]. Nous sommes choqués par l'usage qu'ils font […] des grandes œuvres que nous aimons : ils les lisent peu, ils se contentent aisément de florilèges, de recueils de citations, de glossaires, de commentaires, de manuels ; ils ne cherchent pas l'esprit, tout paraît se ramener à des procédés."

to an extreme, this line of thinking concludes that the Byzantines short-sightedly repeated earlier tradition without substantial intervention and without mirroring Byzantine realities.[12]

Such a conclusion has a practical advantage: the scholar who is interested in Byzantine literary culture only as a conduit to antiquity is freed from the obligation to engage with the Byzantine framework in which this antiquity is embedded. However, it is countered by arguments made in Byzantine studies since the 1970s. For example, in 1975 Robert Browning discussed one of the Byzantine philological tools most frequently used by modern classicists in order to access ancient poetry, the Homeric commentaries by Eustathios of Thessaloniki. Browning pointed out that this twelfth-century bishop felt the world of Homer so close to his own that he viewed Byzantine social customs and material culture as continuing what was mentioned in the ancient epics.[13] During the last twenty or thirty years, more and more Byzantinists have drawn attention to the Byzantine appropriation of the ancient world, and the ways it challenges our own appropriation of antiquity.[14]

The rejection of oriental literary tastes went as far as denying their very existence: In the introduction to her 1997 monograph, *Literary Criticism in the Medieval Arabic-Islamic Culture,* Wen-chin Ouyang recorded her encounters with Western academics who openly doubted that her field of research really existed, and explained that "very few people in the West outside the very small circle of scholars who specialize in classical Arabic literature have heard of, or are willing to acknowledge, something called medieval Arabic literary criticism" because literary criticism as a concept is largely presumed to have been developed in the modern West.[15]

Ouyang may be right for the generation of scholars who came of age after the status of Graeco-Roman literary heritage as mother to its modern Western counterpart had been assaulted. The assault resulted from the enormous political, social, and ideological changes that took place in the industrialized world between the late 1960s and the 1980s. We still toil under their shadow. Yet classicists since the late nineteenth century have mapped the trends of ancient Greek literary criticism up to the late Roman period.[16] As for Byzantine literary criticism, they took it into consideration infrequently. When they did, they mostly pointed out its deviation from ancient and modern norms—a defect generated by the Christian character of its culture. Yet it was difficult to deny its existence. The most obvious example is the modern reception of the ninth-century patriarch Photios. His *Bibliotheca* summarizes and offers

---

12 A well-known earlier assessment in this vein: *Mango,* Byzantine Literature as a Distorting Mirror.

13 *Browning,* Homer in Byzantium, 25.

14 An obvious example is the appropriation of the ancient Trojan material in order to reflect on the Greek-Latin encounter during the Crusader period discussed, for example, by *Agapitos,* In Rhomaian, Persian, and Frankish Lands; *Shawcross,* Reinventing the homeland. See also various essays in edd. *Kaklamanis-Paschalis,* Hē proslēpsē tēs archaiotētas.

15 *Ouyang,* Literary Criticism, 1.

16 See the overview of earlier literature in *Kustas,* Literary criticism of Photius, 132–133.

opinions on two-hundred-and-seventy-nine texts, ancient and Byzantine, pagan and Christian. It is frequently mined by classical philologists for information on ancient authors that we no longer have. Among the early classicists who called attention to Photios' aesthetic opinions was La Rue Van Hook in 1909.[17] He disapprovingly noted the discrepancies between the tastes of Photios and those of the early twentieth century yet conceded that he is an important source for something we know little about. More than a generation later, the Greek-American classicist George Kustas approved of Photios but not of Byzantine literary criticism as a whole. In Kustas' analysis, Photios looked into literature for the same qualities that he prized in Christian ethics. In this way, for a brief moment, he managed to merge pagan and Christian culture in an ideal way. This achievement disintegrated soon thereafter and can no longer be found in the eleventh-century author Michael Psellos. Kustas' point about a successful merger of Christian and pagan culture reminds one of nineteenth-, twentieth-, and twenty-first-century scholarly discussions on the role of the Church Fathers in achieving the same. The political background against which these discussions were first articulated was the Kulturkampf, a series of power struggles throughout Western Europe between the Roman Catholic Church and emerging constitutional and democratic nations, usually over the push for the increased secularization of state institutions, including education.[18] The Kulturkampf lasted from the middle of the nineteenth century until the outbreak of WWI in 1914 and is certainly reflected in scholarship about the ancient and the medieval world during this period. In its political and ideological context, it was possible to use "pagan" to signify "secular" and "Christian" to denote the institutional church, which in the modern mindset was generally associated with political conservativism and support for the *ancien régime*.[19] Discussing whether a merger between Christian and pagan culture was possible, or accomplished, or successful in the long term, implicitly addressed the political and ideological problems posed by the Kulturkampf, the echoes of which are still with us.

Beyond Photios, the Byzantine author who can most readily be mined for aesthetic opinions on literature is Michael Psellos. Into the 1990s, scholarship wavered between disapproval and grudging toleration for his preference for Christian over pagan literature urging, however, that his opinions must be taken seriously.[20]

In spite of the marginal position assigned to Byzantine literature (and overall cultural production) because of its Christian character, hope that Byzantine literary criticism will elicit interest beyond the confines of Byzantine studies is visible: in her 2015 volume *Literary Criticism and Theory from Plato to Postcolonialism*, Pelagia

---

17 *Van Hook,* Literary Criticism in the Bibliotheca of Photius.

18 On how the echoes of the European *Kulturkampf* were inflected in Greece, see *Nicolaidis,* Science and Eastern Orthodoxy, 169–192. Further remarks on the creation of a state-sponsored education and the insertion of the Three Hierarchs as protectors of education (a move reflecting the competition between religious institutions and the state), see *Gazē,* Δεύτερος βίος των τριών Ιεραρχών.

19 See *Mavroudi,* Byzantine Reception of Homer and his Export to Other Cultures.

20 *Höradner,* Literary Criticism in Eleventh-Century Byzantium.

Goulimari (not a Byzantinst but a scholar of English_language and literature at Oxford) discussed Byzantine literary criticism in an appendix to her chapter on the Middle Ages and the Renaissance. One may choose to interpret the author's inclusion of Byzantium as symptomatic of the Greek heritage betrayed by her name. Yet it is reasonable to expect that serious scholarly engagement with Byzantine literary criticism will improve. This trend is helped by an increased effort, on the part of Byzantinists, to make key texts available to a wider readership. For example, all of Psellos' texts that pertain to literary criticism were collected, introduced, translated, and commented on in a volume co-edited by Charles Barber and Stratis Papaioannou in 2017.[21] Byzantine literary culture is on its way to rehabilitation, though the trend is still relatively recent.

The modern rejection of the Byzantine orientals could go as far as denying the very existence of a literature by them. In a 2010 article titled "No drama, no poetry, no fiction, no readership, no literature", Margaret Mullett summarized the situation as follows: "It used to be thought that Byzantium was a society without a literature, or that if it had a literature, it was without a readership, without literary merit, without poetry, without fiction. Byzantium has also been characterized as a society without a drama. But recent research has demonstrated that it was a highly performative society with a rich rhetorical literature, with a demanding and critical readership, a sophisticated (though to us surprising) use of prose and verse, and a handling of fiction which goes far beyond the novels or romances of the twelfth to fifteenth centuries."[22]

Indeed, as a graduate student in the early 1990s I faced reactions similar to the ones registered by Wen-Chin Ouyang: I was told (admittedly by outsiders to the field of Byzantine studies) that I could not possibly be studying Byzantine literary culture because there was no such thing as Byzantine *belles lettres*—it was all chronicles and religious texts that cannot possibly be belletristic. The existence of Byzantine poetry was the hardest one to fathom: poetry is presumably the primary genre in which subjective experiences are recorded, and the Byzantines were thought to be so subservient to received tradition that they could not really express any subjective experiences of their own. As for Christian hymnography, it could not possibly count as poetry. Yet any Thomas doubting the existence of Byzantine poetry can put his (or her) finger on it with the help of a 2005 volume cataloguing the beginnings of Byzantine poems recorded in various sources:[23] an average of 22 beginnings per page are recorded in approximately 900 pages. This adds up to more than twenty thousand Byzantine poems—a reasonable number, given that almost every Byzantine author who wrote in any genre also wrote poetry. The number puts in relief the ubiquity of poetry as a medium of social communication. Mullett identified one of the keys to bringing about this recent rehabilitation of Byzantine poetry and other genres: it was done through paying attention to its performativity, as well as acknowledging (and delighting in

---

[21] *Papaioannou-Barber,* edd., Michael Psellos on Literature and Art.

[22] *Mullett,* No drama, 227.

[23] *Vassis,* Initia Carminum Byzantinorum.

exploring) the porousness of Byzantine literary genres that, in the end, makes it impossible to square the Byzantine concept of genre with the modern paradigm of a triangle, the corners of which are occupied by drama, poetry, and fiction.[24]

Luckily, Arabic poetry has not suffered from a similar degree of modern prejudice. To put it with numbers: a subject search for "Arabic poetry—History and Criticism" in the electronic catalogue of the library holdings at UC Berkeley (one of the largest research collections in the US) yields more than one thousand entries. For Byzantine poetry, only 27. If the search is expanded to "Greek poetry—History and Criticism" (this is ancient Greek poetry but would occasionally include poets up to approximately the year 600) the yield is 543. With "Greek poetry, modern—History and criticism" only 51 items. One can refine these numbers but a trend is clear: approximately fourteen centuries of Arabic poetry (from the sixth to the twentieth) have received twice as much critical attention than Greek poetry written in twice the length of time (twenty-eight centuries, from the eighth century BC to the twentieth). And within Greek poetry of all ages, its Byzantine period is the most neglected.

A positive evaluation (one could say resounding validation) of poetry as an inherently Arabian pursuit comes from within the Arabic literary tradition. Arabic authors of the classical period are explicit that the greatest achievement of desert nomads like the Arabs had to be a monument built not of three-dimensional materials but of something incorporeal like language. Eloquence is therefore the field in which they excelled, more so than any other people.[25] A similar assessment was echoed also by modern Arabic authors that read their medieval counterparts, including, of course, noted figures of the Arabic *Nahḍa* ("Awakening" or "Renaissance") of the late nineteenth and early twentieth centuries. During this period, calls for modernization and reform insisted on adapting European models to Arab needs and sensitivities. To help with such a project, "classical" Arabic literary heritage was studied and curated through printed editions because it was viewed as a repository of Arab cultural identity.[26] Echoing both the medieval texts that they read and critical opinion in their contemporary Arab world, a number of Western scholars (who inevitably spent time in the Middle East in order to collect manuscripts or sharpen their linguistic skills) repeated (and continue to repeat) this evaluation when discussing the Arabic literary production of the pre-Islamic and medieval Islamic period.[27]

---

24 See the comments offered on Mullett's essay in *Stephenson,* review of A Companion to Byzantium.

25 See the comments in two histories of Arabic literature by scholars of two different generations: *Gibb,* Arabic Literature, 29–30, especially on the insistence of medieval philologists that poetry was "the *diwān* of the Arabs" (i.e. the depository of their memory and a register of their moral code); and *Allen,* An Introduction to Arabic Literature, 65–67, repeating the expression "*diwān* of the Arabs" (*diwān al-ʿArab*) ibid., 65.

26 On the important printing and educational program of Butrus al-Bustānī, a seminal figure of the *Nahḍa,* see *Abu-Manneh,* Christians between Ottomanism and Syrian Nationalism; on other publishing ventures, see *Ayalon,* Private Publishing in the *Nahḍa*.

27 An example: Jurjī Zaydān, a towering intellectual of the *Nahḍa,* pronounced the following assessment of classical Arabic poetry: "The Greeks are characterized by their philosophy, epic, and dramatic compositions […]. The Romans by establishing religious, civil, political, and economic laws […]. The Indians

Yet this positive view primarily involved the products of the "classical" period and did not extend to the entire poetic production in the Arabic language. Not only "classical" literature but "classical" Islamic civilization as a whole is supposed to have started declining towards the end of the twelfth and the beginning of the thirteenth century, pushed by the destructive touch of warlike nomads like the Mongols and the Turks. There followed stilted literary products deprived of creativity under the tyranny of tradition.[28] This perfectly parallels the story of the decline of "classical" Graeco-Roman civilization during the Byzantine period, which was presumably condemned to an eternal and unproductive reshuffling of the same Graeco-Roman literary debris.

Enough has already been said to assert that these parallel stories of "classical" brilliance and subsequent decline are modern historiographical clichés that recent scholarship is in the process of revising. However, there is a second Byzantine-Arabic parallel that does not rely on modern interpretations but can find firm grounding in the primary sources: the process whereby an earlier literary heritage can be accommodated at the face of enormous ideological, social, and political change generated by the victory of a new religion.

Obviously, the Byzantine and early Islamic societies embarked on such a project from an entirely different point of departure: the literary heritage of the pagan Graeco-Roman world was largely written; of the pre-Islamic Arab world, largely oral. The fraction of the pre-Christian and pre-Islamic literary heritage that made it into modernity is the end-result of this long and complicated process.

The literary heritage of Graeco-Roman paganism, Greek and Latin, that survives to this day is literally several hundred thousand printed pages, covering several genres of both belletristic and technical literature. This fact, in and by itself, proves that the process of accommodating this heritage within a Christian universe meant embracing, digesting, and appropriating it in considerable breadth and depth. Further, one has to grant (though Byzantinists have not always done it) that the Byzantine relationship with the pagan heritage while paganism remained a living tradition had to be different from the one developed after it had completely died out. The importance of nuance regarding this point is demonstrated by the scholarly disagreement on what exactly Psellos' philosophical project may have been: did he try to harmonize pagan and Christian philosophy like the fourth-century Church Fathers because the problem remained outstanding into the eleventh century?[29] Did he develop a non-Christian (perhaps even anti-Christian) philosophy that he had to hide under layers of

---

by making up fictitious fables they placed in the mouths of animals […]. The Arabs filled the world with poetry". This statement was repeated in 1975 as part of the introductory matter to *Cantarino,* Arabic Poetics in the Golden Age and in 2011 in the opening paragraph in *Farrin*, Abundance from the Desert.

[28] See above, n. 3.

[29] *Zervos,* Un philosophe néoplatonicien. On the modern interpretations of Psellos' philosophical project, see also *Trizio,* Byzantine Philosophy as a Contemporary Historiographical Project, 250–257 and *Mavroudi,* Licit and Illicit Divination, 432–433.

dissimulation?[30] Given that paganism as a living intellectual tradition was long dead by the eleventh century, can we grant that he cared little about the older intellectual antagonism between paganism and Christianity? Was he, perhaps, more concerned with developing arguments addressing the important problems of his day, regardless of which intellectual apparatus, pagan or Christian, would help invent them?[31]

Compared with the Graeco-Roman and Byzantine situation, the pre-Islamic and early Islamic is different in the following way: the pre-Islamic literary heritage that made it into modernity consists in a relatively limited number of poems or songs composed by pagan, Jewish, and Christian poets. Only one song by a single Jewish poet, Samawʾal b. ʿĀdiyāʾ, survives, although fragments by other Jewish poets can be found in the Arabic sources, such as the Prophet Muḥammad's biographical tradition. Christian poets, or poets familiar with Christianity and making reference to it, are better represented.[32] Since we do not have detailed biographical information for each one, the religion to which they adhered is sometimes a matter of speculation, and therefore modern scholars have computed their exact count differently. In other words, heirs to the religious traditions that one encounters in the surviving pre-Islamic poetry (Jews, and more frequently Christians) continued to be around even after the extinction of Arabian paganism. Insisting on the contribution of their co-religionists to poetry could assert their participation to Arabism and therefore offer a platform through which to appeal for a better position for non-Muslims within an Arabic Muslim polity. I am not aware that scholarship has used this take to discuss the medieval collection and circulation of pre-Islamic poetry. But a modern parallel example makes it easy to see how it could offer insight: the scholar who did the most to highlight the Christian contribution to pre-Islamic poetry is undoubtedly father Louis Cheikho (1859–1927), a native of Mardin (in an Arabic-speaking province of the Ottoman empire) and a Jesuit Chaldean priest and theologian.[33] He paid attention to pre-Islamic Arabic poetry by Christians not simply because he was one, but especially because during his lifetime Arabic speakers within the Ottoman world intensively discussed whether the Arabic language or the religion of Islam is a better basis for fostering a modern collective identity.

Attachment to a given literary heritage as a ticket securing entry to an imagined community is not unique to the Arab case: in the Byzantine and modern Greek universe, dedication to Homer allowed one to stake a claim on cultural, if not racial, Hellenicity, although what exactly this meant differed from era to era. For example, John Tzetzes' Homeric commentaries were written for the German wife of emperor Manuel Komnenos, Bertha von Sulzbach and obviously served as a symbol of her naturalization in her new homeland. In a different geography and time, the Balkans

---

30 *Kaldellis,* Argument of the Chronographia.

31 *Mavroudi,* Licit and Illicit Divination, 437.

32 *Brockelmann,* Geschichte der arabischen Literatur, vol. 1, 19–23.

33 *Brockelmann,* ibid., found that Cheikho exaggerated the number of Christian poets in the pre--Islamic period.

during father Cheiko's lifetime, the first translations of the *Iliad* into Bulgarian, Albanian, and Ottoman Turkish were made by intellectuals who laid claim to Homer's poetry as a symbol and vehicle of Western modernity.[34]

The claims on pre-Islamic poetry that non-Muslims could lay would add one more reason for the ambivalence towards pre-Islamic poetry within Islam: as with pagan literary heritage within Christianity, so with the pre-Islamic literary heritage within Islam, the position articulated in the primary sources is not one of immediate and unmitigated acceptance.

The Qur'ān and the Prophetic tradition condemn poetry.[35] However, in the words of Wen-chin Ouyang "despite Quranic condemnation, poetry, including pre-Islamic poetry, came to be considered a source of knowledge for everything related to the Arabs. Most importantly, poetry was considered the vehicle in which their language—the language of the Quranic revelation—was preserved in its purest form."[36]

Ouyang further pointed out that "the importance of the Arabic language in Quran, hadith, and legal studies prompted the rise and maturity of several disciplines relevant to language studies (primarily grammar and lexicography). In fact, the preservation of the pre-Islamic Arabic poetic tradition owed a great deal to the early generations of grammarians and lexicographers, for it was their interest in poetry as an essential source of their information that helped first to preserve this poetry by transmission and eventually committing it to writing, leading to the rise of several professional groups who specialized in these areas of learning: grammarians, lexicographers, transmitters of language, and transmitters of poetry. This view of pre-Islamic poetry was both a blessing and a curse: Although poetry was recorded as a matter of necessity, it was forced to assume a supporting role in the hierarchical order of Arabic sciences. Poetry was not studied for its own sake or its artistic achievements, but for the sake of learning grammar and lexicography. Consequently, quotations from the poetic tradition abound in the works of grammarians and lexicographers. In lexicography, examples from poetry are usually cited to support the definition of a word recorded in classical Arabic lexicons. Similarly, works on language are abundant in lines of poetry cited in the course of explaining obscure forms of the language."[37]

This description of the function of old poetry within the curriculum of the Arabic sciences could also apply to the use of ancient Greek poetry within the Byzantine educational curriculum: it was excerpted and discussed piecemeal in order to clarify grammatical points. One cannot help noticing that, in the context of modern efforts to organize and edit a corpus of "classical" Greek and Arabic poetry, these fragments of otherwise lost poems have to be collected from the grammatical treatises in which they are quoted with a lot of attention and loving care. Yet the importance of these fragments

---

[34] *Mavroudi,* Homer after Byzantium.

[35] *Ouyang,* Literary criticism, 58–60.

[36] *Ouyang,* Literary criticism, 61.

[37] *Ouyang,* Literary criticism, 62.

for modern access to this poetry certainly does not mean that the role they played in mastering the language sciences was the only one, or the most important one, that they had in the medieval period. For example, Ibn Qutayba, a famous ninth-century scholar, in the course of discussing the estimable qualities and moral values of the Arabs in the pre-Islamic period, used poetry extensively as part of his documentation. Ibn Qutayba asserted that the content of poetry "would help a miser become generous, a coward to turn brave in battles, and a lowly man to rise above himself"."[38] In other words, poetry can be used to teach ethics. This moral dimension of older poetry is also evident in the Byzantine world where, for example, Homer's heroes were studied as paradigms of ethical or corrupt conduct.[39] In both cases, in order to arrive at moral positions through poetry one has to engage with the meaning of the whole and not only its constituent formal parts. The phenomenon has a parallel in Chinese culture.[40]

The medieval accounts on how pre-Islamic poetry was collected during the Abbasid period suggest a neglect of the oral transmission of this poetry during the time of its recording in writing. The emphasis on this neglect in the Abbasid sources can be read in two ways which are not mutually exclusive: as an apology for collecting a genre disapproved by the Quran and the prophetic tradition; and an expression of nostalgia for an irretrievably lost past—a time before the Arabs became sedentary, urban, and masters of a world empire. In this sense, it is very analogous to the sentiments towards folklore, and the efforts to collect it, during the period of European industrialization.

The analogies between ancient Greek epic poetry have been noticed and have been discussed by an important figure of the *Nahḍa*, the distinguished Maronite intellectual and politician Sulaymān al-Bustānī (1856–1924). He made the first known translation of the *Iliad* from Greek into Arabic, published in 1904. The volume includes an extensive introduction where al-Bustānī uses Homer's poetry (its emergence as oral composition, its oral transmission before its eventual commitment to writing centuries later, and its role in fostering a sense of shared Hellenicity) as an example through which to reflect on pre-Islamic poetry. The overall motivation for the translation was to offer readers of Arabic access to a literary "classic" valued by Western modernity, and in this way make the Arabs participants to this modernity.[41]

In conclusion: the analogies in the role of poetry within the Byzantine and Arabic-Islamic context can help clarify modern prejudices in assessing these two societies and their literary products. Removing these prejudices immediately frees new avenues through which to contemplate some of the biggest problems posed by the study of the past: the relationship between tradition and innovation, decline and transformation, and the need of human societies to accommodate the old within the new in order to maintain a system of reference that can support social cohesion.

---

38 *Ouyang,* Literary criticism, 61.

39 *Browning,* Homer in Byzantium.

40 The use of old poetry for moral edification in the Chinese context is discussed in *Nylan,* The Five "Confucian" Classics, 72–119.

41 See *Mavroudi,* Homer after Byzantium; *Kreutz,* Sulaymān al-Bustānīs Arabische Ilias.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Литература – Secondary Works

Abu-Manneh, B. The Christians between Ottomanism and Syrian Nationalism: The Ideas of Butrus Al--Bustānī, International Journal of Middle East Studies, 11: 3 (1980) 287–304.

Agapitos, P. A. In Rhomaian, Persian, and Frankish Lands: fiction and fictionality in Byzantium and beyond, edd. P. Agapitos-L. B. Mortensen, Medieval narratives between history and fiction, Copenhagen 2012, 235–367.

Allen, R. An introduction to Arabic literature, 2000.

Ayalon, A. Private Publishing in the *Nahḍa,* International Journal of Middle East Studies 40 (2008), 561–577

Brockelmann, K. Geschichte der arabischen Literatur, vol. 1, Leiden 1943.

Browning, R. Homer in Byzantium, Viator 6 (1975) 15–33.

Cameron, A. Procopius and the Sixth Century, Berkeley 1985.

Cantarino, Arabic Poetics in the Golden Age: selection of texts accompanied by a preliminary study, Leiden 1975.

Farrin, R. Abundance from the Desert: Classical Arabic Poetry, Syracuse, NY 2011.

Ferguson, C. Diglossia, *Word* 15 (1959) 325–340.

Gazē, E. Ο δεύτερος βίος των τριών Ιεραρχών, Αθήνα 2004, accessed at https://vdocuments.site/-55720c6b497959fc0b8c41ad.html (September 2018). [*Gazē, E.* Ho deuteros bios tōn triōn hierarchōn, Athens 2004].

Gibb, H. A. R. Arabic Literature: an introduction, Oxford 1963.

Goulimari, P. Literary Criticism and Theory: from Plato to Postcolonialism, London and New York 2015.

Hamori, A. Review of G. J. H. van Gelder, Beyond the Line, Journal of the American Oriental Society 104:2 (1984) 385–387.

Harris, J. Review of Kaldellis, The Byzantine Republic. *The English Historical Review* 132, Issue 559 (2017) 1537–1538, accessed at https://doi.org/10.1093/ehr/cex421 (September 2018).

Höradner, W. Literary criticism in eleventh-century Byzantium: Views of Michael Psellos on John Chrysostom's style, *International Journal for the Classical Tradition* 2:3 (1996), 336–344.

Kaklamanis, S.-Paschalis, M, edd. Η πρόσληψη της αρχαιότητας στο βυζαντινό και νεοελληνικό μυθιστόρημα, Αθήνα 2005 [Hē proslēpsē tēs archaiotētas sto byzantine kai neoellēniko mythistoēma, Athens 2005].

Kaldellis, A. The Argument of Psellos' Chronographia, Leiden and Boston 1999.

Kaldellis, A. The Byzantine republic: People and Power in New Rome, Cambridge, MA 2015.

Kreutz, M. Sulaymān al-Bustānīs Arabische Ilias: Ein Beispiel für arabischen Philhellenismus im ausgehenden Osmanischen Reich, Die Welt des Islams, new series 44:2 (2004) 155–194.

Kustas, G. The Literary Criticism of Photius: A Christian Definition of Style, Hellenika 17 (1962) 132–169.

Lemerle, P. Le premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle, Paris 1971.

Littlewood, A. ed. Originality in Byzantine literature, art and music, Oxford 1995.

Mango, C. Byzantine Literature as a Distorting Mirror: an inaugural lecture delivered before the University of Oxford on 21 May 1974, Oxford 1975.

Mavroudi, M. Homer after Byzantium: from the early Ottoman period to the age of nationalisms, edd. R. Lamberton–C. Pache, The Cambridge Encyclopedia of Homer, Cambridge (in press).

Mavroudi, M. Licit and Illicit Divination: Empress Zoe and the Icon of Christ Antiphonetes, edd. J.-M. Spieser–V. Dasen, Les saviors magiques et leur transmission de l'Antiquité à la Renaissance, Florence 2014, 431–460.

Mavroudi, M. The Byzantine Reception of Homer and his Export to Other Cultures, edd. R. Lamberton–C. Pache, The Cambridge Encyclopedia of Homer, Cambridge (in press).

Mavroudi, M. Translations from Greek into Latin and Arabic during the Middle Ages: Searching for the Classical Tradition, Speculum 90:1 (2015) 28–59.

Meisami, J. Arabic Poetics Revisited, Journal of the American Oriental Society 112:2 (1992) 254–268.

Montgomery, On the unity and disunity of the "Qasīdah", Journal of Arabic Literature 24:3 (1993) 271–277.

Mullett, M. No drama, no poetry, no fiction, no readership, no literature, ed. L. James, A Companion to Byzantium. Blackwell Companions to the Ancient World. Chichester, West Sussex 2010, 227–238.

Nicolaidis, E. Science and Eastern Orthodoxy from the Greek Fathers to the Age of Globalization, trans. S. Emanuel, Baltimore 2011.

Nylan, M. The Five "Confucian" Classics, Yale 2001.

Ouyang, W. Literary criticism in medieval Arabic-Islamic culture: the making of a tradition, Edinburgh 1997.

Papaioannou, S.- Barber, C. edd. Michael Psellos on Literature and Art: a Byzantine perspective on aesthetics, Notre Dame 2017.

Sanni, A. The Arabic Theory of Originality and Imitation in a new light, Asiatische Studien/Études asiatiques 54 (2000), 597–608.

Shawcross, T. Reinventing the homeland in the historiography of Frankish Greece: the fourth Crusade and the legend of the Trojan war, *Byzantine and Modern Greek Studies* 27 (2003) 120–152.

Sperl, S. Mannerism in Arabic poetry: A structuralist analysis of selected texts (3rd century A.H./9th century A>D.–5th century A.H./11th century A.D.), Cambridge 1989.

Stephenson, P. Review of A Companion to Byzantium, Reviews in History no. 1019, accessed at https://www.history.ac.uk/reviews/review/1019 (September 2018)

Talib, A. How do you say "epigram" in Arabic? Literary history at the limits of comparison, Leiden and Boston 2018.

Toufexis, N. Diglossia and register variation in medieval Greek, Byzantine and Modern Greek studies 32:2 (2008) 203–217.

Trizio, M. Byzantine Philosophy as a Contemporary Historiographical Project, Recherches de théologie et philosophie médievales 74:1 (2007) 247–294.

Van Gelder, G. J. H. Beyond the line: Classical Arabic literary critics on the coherence and unity of the poem, Leiden 1982.

Van Hook, L. The Literary Criticism in the Bibliotheca of Photius, Classical Philology 4 (1909), 178–189.

Vassis, I. Initia Carminum Byzantinorum, Berlin and New York 2005.

Марија Мавруди
Универзитет Калифорније, Беркли, Калифорнија, САД
mavroudi@berkeley.edu

ПОРЕЂЕЊЕ ВИЗАНТИЈСКЕ И АРАПСКЕ ПОЕЗИЈЕ: УВОДНА ЗАПАЖАЊА

Старије генерације модерних критичара су износиле негативне процене и о византијској и о арапској поезији јер су сматрале да им недостаје оригиналност и креативност. Поред тога, средњовековни читаоци грчког и арапског, по свој прилици, нису могли да на прави начин разумеју садржај поезије пошто су били превише усредсређени на њен речник, граматику и реторске обрасце. Према

приликама, модерни критичари су предлагали да средњовековна арапска култура није поседовала литерарни критицизам и да византијска култура, у ствари, није знала за *belles lettres.* Новија позитивна реевалуација у обема дисциплинама тежи да посматра оригиналне средњовековне грчке и арапске поетске и књижевне текстове и да их анализира тако да покаже да су поседовали карактеристике које се вреднују у модерно време. Арапска поезија се много шире проучава него византијска, зато што су се и средњовековни и модерни арапски књижевни критичари занимали за њу као ризницу арапског културног наслеђа. Модерни погледи на однос између поезије прехришћанског и преисламског периода и поезије настале у време монотеистичких веровања често су били под утицајем модерних политичких стварности и, посебно, позива на секуларизацију, који су се јављали и у Европи и у Османском царству. Проналажење аналогија у процењивању средњовековне грчке и арапске књижевне културе у модерно доба може помоћи да се открију савремене предрасуде које ометају плодоносније приступе средњовековној књижевној грађи. У раду се такође разматра поступак којим су стари пагански класици били сачувани и уподобљени потребама двају средњовековних монотеистичких друштава, византијског и арапског.

UDC: 673.5:271.2-523.4(495.02)
https://doi.org/10.2298/ZRVI1855271M

BOJAN MILJKOVIĆ
Institute for Byzantine Studies, SASA, Belgrade
bojan.miljkovic@vi.sanu.ac.rs

SEMANTRA AND BELLS IN BYZANTIUM*

Τίς ζῶν οὐκ ἐλάλει καὶ ἀποθανὼν ἐλάλει
καὶ οἱ ἀκούοντες τὸν θεὸν ἐδόξαζον;
Τὸ σήμανδρον

According to written sources, semantra were used to summon the faithful to prayer throughout the history of Byzantium, during more than one millennium. Semantra were first made exclusively of wood, while as of the mid-11th century some monasteries used three types of semantra – a small and big semantron made of wood, and the third, bronze semantron. Up until the Fourth Crusade, lay churches in Constantinople, including Hagia Sophia, as well as cathedral temples in the interior, maintained the ancient tradition of using wooden semantra only. The first reliable example of the use of bells originates from the mid-12th century. At a least hundred years earlier, they were brought to the Empire's territory by traders from the Apennine peninsula for their places of worship. The erection of a high belfry in front of the Constantinople *Great Church* at the time of the Latin Empire had the decisive influence on the acceptance of bells after 1261, first in the liturgical practice of the capital, and then in the entire territory of the restored Empire under the Palaiologoi dynasty. The new practice did not uproot the older one – semantra continued to be used.

Keywords: semantron, bell, monastery, typikon, belfry, church

The use of semantra in monastic communities with centuries-long tradition, such as on Mount Athos, inevitably attracted attention of contemporary researchers in whose world bells only were used for liturgical purposes. Some of them were founders of Byzantine studies in their countries, such as Karl Krumbacher, Gabriel

* From the project nº 177032 of the Serbian Ministry of Education, Science and Technological Development.

Millet or Filaret Granić. The first work on this topic which remained practically unknown outside Russia, and which in terms of its conclusions still deserves attention, is a short study about the manner of summoning to the divine service in the *Eastern Church*, written by Russian theologian, historian and full professor at the Moscow Spiritual Academy, Pyotr Simonovich Kazansky, in the late third quarter of the 19th century.[1] Around twenty years later, Karl Krumbacher, who later founded the Byzantine Studies Department at the University of Munich, wrote about this subject in the review of the edition of *The Life* of St Theodosios the Koinobiarches, which is at the same time the oldest written source about the use of semantra, in the part of his study titled *Weckholz*. In the early 20th century, while collecting Athonite inscriptions, meritorious Gabriel Millet, associate of the French School in Athens, saw a poetic inscription engraved on the marble slab from the monastery's library in Great Lavra, and wrote about it a separate paper. Familiar with Krumbacher's study and based on his own research of written sources, Millet correctly interpreted the word σάλπιγξ in the second part of the inscription as the semantron. These works explain the appearance and liturgical use of semantra. Their comprehensiveness is the main reason why studies on this topic have remained few until today.[2] Two works appeared between the two world wars. First, in the third decade, architect and Professor Theodor Dombart from Munich wrote about semantron as the early Christian *wooden bell*. Around ten years later, Krumbacher's disciple and professor of the Belgrade Faculty of Theology and Philosophy, archimandrite Filaret Granić dealt with the place of the semantron in the liturgical practice of the oldest monasteries.[3] In the early eighth decade of the 20th century, an attempt was made to ascertain the origin of the semantron in Judean tradition based on late apocryphal texts.[4] Bells are incidentally mentioned in the majority of these works, while the history of their appearance and use on the territory of the Byzantine Empire was sometimes outlined as an introduction to more comprehensive studies.[5] Almost six decades ago, under the mentorship of her professor Anastasios Orlandos, Charikleias Mparla gave a satisfactory overview of Byzantine belfries.[6] Particularly important are also the entries in several professional lexicons and encyclopaedias.[7] Scientists' opinions have differed as to the time and manner of introduction of bells in the divine service on the Orthodox East, which will be elaborated in this paper based on a new analysis of available written and pictorial sources.

1 *Казанскій*, О призывѣ, 300–318.

2 *Krumbacher*, Studien, 355–361; *Millet,* Recherches, 105–141.

3 *Dombart,* Semanterium, 51–63; *Гранић,* Бѝло и клепало, 302–307.

4 *Stichel,* Jüdische Tradition, 213–228.

5 *Williams*, Bells, 7–24.

6 *Mparla,* Μορφὴ καὶ ἐξέλιξις.

7 Dictionnaire d'archéologie chrétienne, 1954–1982; Oxford Dictionary of Byzantium, I, III, 279–280, 1868; Lexikon des Mittelalters, IV, VIII, 1497–1503, 265–266; Православная энциклопедия, V, 211–214.

In monasteries on the territory of the Empire restored under Justinian's sceptre, monks were summoned to the katholikon to prayer in two ways. It is possible to claim that the use of bells had already been customary in some regions restored under the rule of the Byzantine sceptre – such as those in the Maghreb or on the south-west of the Apennine peninsula. This can be concluded based on a letter which diacon Ferrandus from Carthage sent to abbot Eugippius in Naples around 515.[8] On the other hand, the semantron was largely used on the east of Justinian's Empire. This is best evidenced by the texts of hagiographies written by two of emperor's contemporaries and gifted writers – Theodore, the bishop of Petra, and Cyril of Skythopolis. The incidental mentions of the semantron, its sound and the prescribed time when it was struck in monasteries, clearly witness to a customary, everyday practice. In the *enkomion* dedicated to St Theodosios the Koinobiarches († 11 January 529), the former writer highlights that by striking the semantron – κρούειν τὸ ξύλον, monks as *Christ's soldiers are called to the invisible warfare* with demonic forces,[9] which will be a favourite metaphor in later exegetic and poetic treatises inspired by the semantron and its sound. In *The Lives* of the best-known fathers of Palestine monasticism, somewhat younger Cyril of Skythopolis († after 559) mentions in several places, also incidentally, the sound of the semantron and the time determined for it – κρούσματος ὥρας, and gives valuable information that κανονάρχης was in charge of waking up monks with the semantron.[10] The mentioned duty of the *canonarches* in the most respectable Palestine monasteries is also confirmed in John Moschos' work *The Spiritual Meadow* from the start of the following, 7th century.[11] In these oldest sources, and most frequently later as well, the semantron is simply called ξύλον, according to the material it was made of.

In the form σημαντήριον, the name deriving from its function, according to Greek σῆμα – a sign, signal for waking up, i.e. start of a divine service, it first appeared in comments on the liturgy ascribed to Moschos' disciple, companion and later patriarch of Jerusalem Sophronios († 11 March 638). This text gives another symbolic interpretation of the semantron, which is compared to angelic trumpets that will *awaken all peoples on the doomsday.*[12] As in the earlier period, the most frequent are incidental mentions of semantra at monasteries in hagiographies, such as *The Life* of

---

8 *Reifferscheidius,* Anecdota Casinensia, 6 – cui ministerio sonoram servire campanam beatissimorum statuit consuetudo sanctissima monachorum; this is at the same time the oldest example of the use of the noun *campana* for a bell, which unequivocally suggests the area it originates from, where the first church bells were made – the present-day Italian province Campania, with Naples as its capital.

9 *Usener,* Heilige Theodosios, 86–87.

10 *Schwartz,* Kyrillos von Skythopolis, 65.23 (Euthymios the Great), 133.18–19, 133.27–134.1, 159.25, 160.8 (Sabas the Sanctified), 227.4–5 (Kyriakos the Anachoret).

11 In this work which contains descriptions of anecdotes from the lives of venerable monks on the eve of Persian conquests of provinces in the East, the semantron is found, among other places, in the Lavra of St Gerasimos on the river Jordan and in the monastery founded by St Theodosios the Koinobiarches, near Jerusalem, PG 87/3, 2860, 2905, 2961, 2964.

12 Ibidem, 3985.

St Symeon of Emesa, compiled by Leontios, the bishop of Neapolis on Cyprus, or the lives of St Euphrosynos the Cook and St Martha, the mother of St Symeon the Stylite the Younger, whose writers are unknown by name.[13] They were used not only in monasteries, but also in lay churches, as witnessed by the narrative about wonders of St Anastasios the Persian from the same period.[14] During the translation of the relics of this martyr from his native Persia where he perished to the monastery of St Sabas the Sanctified, where he spent his last years as the monk, when the procession with the relics approached the walls of Caesarea Maritima on the Palestine shore where his suffering began, a lite with crosses was formed at the sound of the semantra and headed towards the procession, accompanying the relics to the city cathedral church, where they were exposed for veneration for some time.

Although the largest number of examples originating from sources about semantra in the early Byzantine period is related to Palestine, there are testimonies about their use in other regions as well. Thus, the patriarch of Constantinople Germanos, in his work *Ἱστορία ἐκκλησιαστικὴ καὶ μυστικὴ θεωρία* from around 720, equates the sound of the semantra with the angelic trumpets summoning to the struggle against the *invisible enemy*.[15] On the other hand, Leontios, Germanos' contemporary and hegoumenos of the monastery of St Sabas the Sanctified on *Piccolo Aventino* at Rome, in his *Life* of St Gregory, the bishop of Akragas on the south Sicilian coast – reveals that archdiacons in urban cathedral churches were in charge of summoning the faithful to prayer with a semantron.[16] The westernmost point of the central Mediterranean where the use of the semantra was recorded is the island of Pantelleria, in the middle of the maritime road between Akragas and Carthage, closer to the African coast. It was recorded in one of the oldest preserved typika in Greek, written for the monastery of St John Prodromos on this island in the late 8th century by the monastery's founder and first hegoumenos, hieromonachos John.[17] The semantron was used to summon for special prayers as well. Thus, monk Stephanos used it to announce the death of his spiritual father John on Mount Auxentios, near Chalcedon.[18]

---

13 According to Leontios, the first saint σαλός lived at the time of emperor Maurice (582–602), PG 93, 1693; for Euphrosynos' *Hagiography*, cf. *Clugnet,* Vies et récits, 44.20; the biography of St Martha was published in Vie ancienne, 283, 41.1.

14 He died as a martyr on 22 January 628, killed upon the order of his former master, Persian ruler Chosroes II, for whom he fought before conversion, Sacrorum conciliorum, XIII, 21.

15 St Germanus of Constantinople, On the Divine Liturgy, 56–58; the ecumenical patriarch was obviously familiar with *The Life* of St Theodosios the Koinobiarches and manuscripts ascribed to Sophronios of Jerusalem. In this text, the word semantron appears for the first time in its present-day form – σήμαντρον.

16 PG 98, 645.

17 *Мансветовъ,* Церковный уставъ, 443–444.

18 *Life* of St Stephen the Younger was written in 809 by the eponymous diacon of the Great Church, upon the wish of abba Epiphanios from Mount Auxentios, 42 years after Stephen's martyr death in the streets of the capital, Vie d'Étienne le Jeune, 107.25–27.

At the same time, around 800, the sound of the semantra became subject of poetic inspiration in iambic verses of Theodore of Stoudios. He sang about the semantron, as an integral part of monastic life, in three poems dedicated to the *canonarches, awakeners* (ἀφυπνισταί) and the *dormitory*. The first poem suggests that the precentor, as in older Palestine monasteries, was in charge of summoning the brethren to prayer with the semantron, whose sound this author also associates with the sound of the trumpet.[19] The typikon of the Stoudios monastery, rightfully ascribed to the same author, though compiled in its present form after 842, more than 15 years after Theodore's death, offers most data about the role of the semantra in everyday monastic life in this early period.[20] A usual prayer day began with the morning service before dawn. The *awakener* and the precentor would get up together as the water clock ticked the right time and go to the hegoumenos for a blessing. Then, the former, with a lamp in his hand, would go to the residence with monastic cells to wake up the brethren, while the latter would sound the call to prayer with the semantron.[21] The same practice was also applied on great holidays, such as Easter. In the morning of the second day of this greatest Christian holiday, two hours after dawn, the *canonarches* summoned again the brethren with three strikes at the semantron, to the *temple of the Great Prodromos* (the monastery katholikon), where hieromonks clothed service vestments and, together with other brethren, took on their shoulders crosses and icons, forming a lite up to the vineyard near the monastery and to the maritime coast around two hundred metres away. Upon returning, before the procession entered the main church, the *canonarches* gave a sign with the semantron that the liturgy would begin. Such lites were held in the monastery two more times a year – on Palm Sunday and Annunciation,[22] if the weather allowed. The *voice* of the semantron summoned to the evening service as well. The semantron was also used for special purposes. On non-working days, a monk with the duty of a librarian would strike the semantron, inviting his brethren to come and get books, if they wished to read, which they had to return by the evening. Before the semantron was sounded to invite to the evening service, the librarian would strike it again, calling the brethren to return the borrowed books. In addition, the typikon defined that the semantron for the liturgy would be sounded on the third hour after dawn on ordinary days; after the liturgy ended, the monks were invited with three semantron strikes to receive *antidoron* and go to the refectory. During the Great Lent, the monks were summoned to the evening prayer with three semantron strikes, which was followed by a meal. In other days of the year, when *the hours were not sung*, three semantron strikes in the morning and on the

19 Theodoros Studites, Jamben, 133, 146, 153, n°s 10.3, 16.4, 20.7.

20 It was written for the brethren who returned to the monastery after the death of Theophilos (829–842), the last iconoclastic emperor.

21 One of the two preserved versions of the Stoudios' typikon mentions more than one semantron (τὰ ξύλα ἄνω τε καὶ κάτω). In this version, the ekklesiarches was in charge of the semantron.

22 On Annunciation, monks would gather at the sound of the semantron in the Theotokos' parekklesion, wherefrom a lite set off and where the liturgy was served after the lite. Spanish writer Clavijo also mentioned this little church, decorated with mosaics, five and a half centuries later, cf. Narrative, 34.

seventh hour[23] signalled going to work. At dawn, the precentor sounded the singing of the canon in the morning service with three semantron strikes, too. The singing of the canon εἰς τὴν τρίτην δόξαν τοῦ καθίσματος and reading of the catechesis of Theodore of Stoudios were announced in the same way.[24] It is well-known that the Stoudios' typikon had a significant influence on the organisation of life in later monasteries, including the Great Lavra of Athanasios Athonite.

Semantra and their use are also sporadically found in hagiographies of the middle Byzantine period, which clearly indicate that their sound was an integral part of everyday life. A woman from Syracuse heard the sound of the semantron, announcing the death of Leo, bishop of Catania, at one of the gates of this town, on the eastern coast of Sicily. The same source claims that announcing the death of a local archpriest in this way was customary.[25] The mention of the semantron, simply called ξύλον, is also found in the hagiographies of holy monks and ascetics – Ioannikios, Michael Synkellos or Paul of Latros,[26] and in contemporary art. The left margin of page 62v of the psalter which used to belong to Moscow trader and collector Aleksey Ivanovich Khludov, and which is usually dated to the second half of the 9th century, contains a picture of two diacons, with their arms spread and raised, holding a semantron in their left hands, and a wooden mallet, used to strike the semantron and produce the sound, in their right hands. The diacons with semantra illustrate the psalm LXV, i.e. its two initial verses *Ἀλαλάξατε τῷ θεῷ, πᾶσα ἡ γῆ, ψάλατε δὴ τῷ ὀνόματι αὐτοῦ, δότε δόξαν αἰνέσει αὐτοῦ,* which summon to the universal glorification of God.[27]

When writing about ceremonies before horse races at the Hippodrome, Constantine VII Porphyrogennetos (913–959) notes precious information that citizens of the capital were summoned to the Great Church – Hagia Sophia in Constantinople, by the semantron, too (τοῦ δὲ ξύλου σημαίνοντος τῆς ἁγίας ἐκκλησίας).[28] All these sources, including the last one, testify to the centuries-long use of semantra on the entire territory of the Constantinople Patriarchate. On the other hand, however, there are two sources about the use of bells, which are often used in hitherto literature, but whose testimonies are justifiably subject of suspicion. The first is Athanasios' typikon for Athonite Great Lavra, which records dual practice of summoning to the common meal, i.e. three strikes at the semantron, taken from the Stoudios' typikon, whereas the second place reads: ὡς τῷ συσσήμῳ τοῦ κώδωνος.[29] This *rule* is dated to the years

---

23 The eighth hour according to the second version of the typikon.

24 *Дмитріевскій,* Описаніе, 225–226, 228, 231–233, 236–237.

25 ... ἠκροάσατο κρούματος τοῦ σημαντῆρος, ὡς ἔθος ἐστί, Greek Life of St. Leo, 186, 37.7–8.

26 Acta Sanctorum Novembris, II/1, 405; Life of Michael the Synkellos, 120.1, 3; Vita S. Pauli Iunioris, 28, 160.

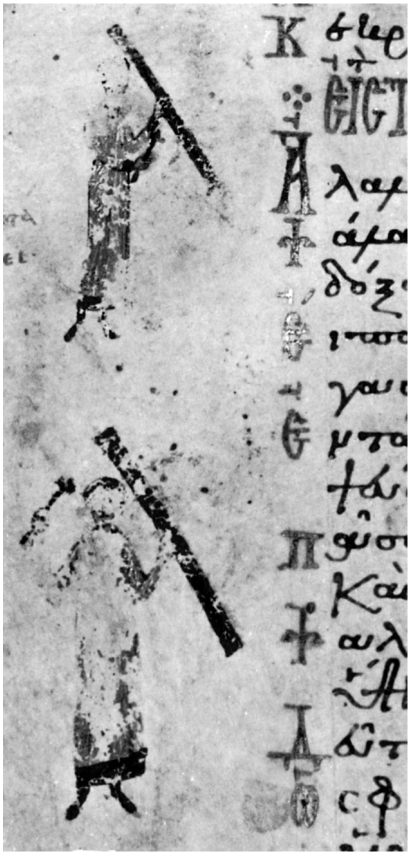
27 *Щепкина,* Миниатюры; the same illustration with diacons designated as παπάδες embellishes the margin on page 80v of the psalter of the Stoudios monastery from 1065/6, kept today under number Add. 19.352 in the British Museum, *Der Nersessian*, Illustration des psautiers grecs, 36.

28 Constantine Porphyrogennetos, Book of Ceremonies, 334.1–2.

29 *Meyer,* Haupturkunden, 133.23–25, 136.22–23.

Khludov Psalter, fol 62v,
the second half of 9th century

Stoudite Psalter, fol. 80v,
British Museum (Add. 19.352), 1065/6

between 964 and 973,[30] and the quoted part may have been interpolated later.[31] The second source is the notice from the oldest *Chronicon Venetum*, from the early 11th century, according to which autokrator Basil I (867–886) ordered and received from his contemporary, Venetian doge Orso I Participazio (864–881) twelve bells for his *Nea Ekklesia,* which was often taken as the beginning of the use of bells in Byzantium.[32] Older sources do not confirm this notice – for instance, the detailed description of Basil's endowment in the Great Palace, created around seventy years after the

30 Actes de Lavra, I, 21–22.

31 The critical edition of this text could resolve the dilemma.

32 Domnus quidem Ursus dux, efflagitante Basilio imperatore, eo tempore duodecim campanas Constantinopolim misit; quas imperator in ecclesia noviter ab eo constructa posuit, et ex tempore illo Greci campanas habere ceperunt, cf. Cronache veneziane antichissime, 126.13–16.

construction of this church, would have certainly mentioned bells, as a novelty in the liturgical practice.[33] They are not mentioned in the texts of other chroniclers of this period either, i.e. those from the mid-10th century, who write about the construction of the church called Νέα,[34] or in its oldest description, created soon after the consecration of the temple, on 1 May 880, written by a foreign writer.[35] It is possible to claim with a lot of certainty that this is also a later interpolation into the main text of the chronicle, which cannot be older than the 13th century.[36]

Contrary to the above two, there are many other written sources originating from the 11th century, which are not dubious and testify to the exclusive use of semantra. First of all, those are again hagiographical texts describing the lives of venerable monks, then monastery typika, as well as contemporary epigraphy and works of historians. Thus, in *The Life* of his master Lazaros Stylite from Mount Galesios, Gregory the *Cellarer* notes an interesting event which once again confirmed the old beliefs in the power of the semantron to banish demons. A monk called Symeon was determined to settle in a cave near the monastery of Christ the Saviour on Mount Galesios near Ephesus.[37] Being his spiritual father, Lazaros tried to dissuade Symeon, knowing he was not prepared for such a rigorous form of asceticism, and warning him that he would not withstand demonic temptations. Nonetheless, undisturbed by demons, Symeon lived in his new abode for some time. One night, however, while he was standing in prayer, the cave was first filled with glowing coal, and instantly, howling on the ascetic, demons hurled on him, as he later testified, knocked him down, beating him so hard that he soon fell almost unconscious. The demons took the battered and almost numb monk to the cave exit, where they flung him to earth at the sound of the semantron from the nearby monastery and disappeared.[38] At almost the same time when Gregory the *Cellarer* wrote these lines, in 1060 on another monastic mountain, on Athos, in Great Lavra of St Athanasios, the original *phiale* was built upon the wish of hegoumenos John, as witnessed by the poetic inscription engraved in 14 lines on a marble slab, which is today kept in the monastery's library.[39] The first part of

---

33 Chronographiae, 258–260, 272–280.

34 Symeonis Magistri, 264–266; Leonis Grammatici Chronographia, 256–258.

35 *Vasiliev,* Harun-ibn-Yahya, 156–157; it is worth reminding that later Muslim writers, due to their religious beliefs, were highly sensitive to the penetrating sound of bells, which is why this writer, during his not such a short time in Constantinople, would have certainly mentioned them if their ringing had resonated across the Great Palace.

36 According to the *Short Chronicles*, the construction of the first belfry in front of St Mark's Church in Venice was completed only in 1149, cf. *Schreiner,* Die byzantinischen Kleinchroniken, I, 291, 363, 368.

37 The brethren was formed by Lazaros' followers and disciples in the third decade of the 11th century, around the *pillar*, the place of this famed stylite's ascetic feats.

38 Monks in other two monasteries – dedicated to the Theotokos and Christ's Resurrection, which Lazaros founded after 1030/1 on the same mountain, where he died, aged 86, on 7 November 1053 – were also summoned to prayer with the semantron, Life of Lazaros, 129, 146, 257, 258, 269, 318.

39 Today's construction above the basin for holy water in front of the katholikon of Great Lavra originates from the early 17th century. After the original *phiale* was dismantled, the slab with the inscription was incorporated at the angle of the erstwhile exonarthex, which was remodelled in the early 19th

the inscription suggests that, in addition to the basin for holy water, which still today serves the same purpose, the original colonnettes and parapet panels around it were made of marble, and the slab with the inscription was an integral part of the *phiale*. From this part of the inscription one can also read that its ktetor was the monastery superior, hieromonk John. The second part of the inscription indicates that a semantron hung under this construction, whose sound *resembling the trumpet* called the awakened monks, *the armoured warriors of Logos,* to banish *demonic legions* by chanting. Originating from the same period, i.e. the mid-century, is the hagiography of St Nikon τοῦ Μετανοεῖτε. In *The Life* of this *myroblytes* and wonderworker from the 10th century, born on Pontos, the semantron summoning to prayer is mentioned for the first time in the section describing the departure of the future saint from the brethren in which he took monastic vows, the monastery of the *Golden Rock* in eastern Paphlagonia. In other two cases, the semantron was used to mark miraculous healings after Nikon's death – one over the shrine with the relics of the saint in his monastery dedicated to Christ on the agora of Sparta, and the other, deep in the night, through the saint's icon in St Nicholas' monastery on the maritime coast of Lakedaimon.[40]

The typikon of the Euergetis monastery outside the Constantinople walls, which after the *rule* of the Stoudios monastery had the greatest influence on the organisation of later monasteries, particularly those which were fully independent from any secular and ecclesiastical authorities and for which the Euergetis monastery was archetype, mentioned for the first time three types of semantra – the small and the big wooden one and the bronze semantron. The small semantron was used to designate the hours – the third, sixth and ninth, and to wake up the brethren to the midnight service, followed by the Matins, announced first by the big (τὸν μέγαν σημαντῆρα), and then by the bronze semantron (τοῦ χαλκοῦ σημαντῆρος). There was also a separate semantron used to invite for the common meal (ξύλον τῆς τραπέζης). The Synaxarion of the typikon contains even more detailed information about the use of semantra throughout the year, stating that the ecclesiarch was in charge of them.[41] The creation of this *rule* is dated after 1054 and is ascribed to Timotheos, the second ktetor and hegoumenos of this monastery dedicated to the Theotokos. His contemporary, Nikon of the Black

century. The slab stood, for more than half a century, at the entrance to the refectory, where it was found by the first modern researchers of Athonite antiquities, Russian archimandrites Porphyrius Uspensky and Antonin Kapustin, Προσκυνητάριον, 43; Recueil des inscriptions, 107–108, nº 333; *Millet,* Recherches, 105–141.

40 Life of Saint Nikon, 62, 176, 218, 13.7–8, 55.35, 63.81.

41 *Gautier*, Typikon de la Théotokos Évergétis, 23–27, 33; Synaxarion (September – February), 200–204, 212, 322, 404, 410; (March – August; The Movable Cycle), 34, 70, 178, 340–342, 362, 414, 434, 472, 484–488, 492–494, 506, 518, 522, 656, 688–694, 706, 712; for instance, it is possible to state some provisions from the liturgical part of this text – large, hanging semantra were used to announce the main services during the day – the matins, liturgy, vespers or the fifth hour of the day and start of the lite within the monastery on Annunciation; while the sound of the manual semantron, τοῦ μικροῦ σημαντῆρος, with three, six or nine strikes, clearly indicated daily hours, summoned to the *apodeipnon* on some days, announced the start of the matins on the second day of Easter or called to the all-night vigil on the eve of Sunday.

Mountain near Antioch, in his *typikon* from almost the same period, mentions only a wooden semantron used to invite monks to the church or refectory.[42]

In works of historians from this period, semantra are mentioned in describing events that took place in the century before. When writing about the reconquest of Crete led by magistros and domestikos of the *entire East* Nikephoros Phokas in 960/1, as his first endeavour upon landing on the island, Michael Attaleiates describes the construction of the Theotokos' church, later called after its ktetor τοῦ Μαγίστρου, near the walls of *Chandax*, the main Saracen stronghold and port on the northern coast of Crete.[43] As the church was very quickly built, the future emperor ordered that the army be called by the semantron to its consecration. The learned historian compares the sound of the semantron with that of the trumpet, saying that this sound instilled the Saracene defenders with fear, foreshadowing the future Byzantine victory.[44] Around ten years before, an interesting event took place in Herakleia in Cappadocia, noted by John Skylitzes. Emir of Tarsos went through the *Cilician Gates* on Taurus to another looting campaign in the Byzantine territory, which was frequent at the time. Herakleia was the first point of attack of Saracene troops. A liturgy was underway, and priest Themel served. Hearing about the incursion of Saracene warriors, he interrupted the service, took the church semantron (τοῦ σημαντῆρος τῆς ἐκκλησίας) and, in full priestly vestments, went out before the church and knocked down with it several attackers, while forcing others to flee. The manual semantron could also be a *deadly weapon*, as it is a solid wooden plank, almost two metres long and around ten centimetres wide.[45] The illustration of this event, titled ἐπ(ὶ) τοῦ Θέμελι τοῦ πρεσβυτέρου in a Madrid manuscript of Skylitzes' *Synopsis historiarum* (fol. 135^{v}), seems to supplement the text. In the picture, κώμη becomes a fortified town, in front of whose church in the suburbs ὁ Θέμελ fights off the attack of Saracene warriors with a semantron. The left margin contains an explanation, written in another hand, of the *weapon* used by the priest to meet the attackers – ὁ σημ(αν)τήρ.[46]

The exclusive use of the semantra is also prescribed by the typika of two monasteries from the capital, established in the first half of the 12th century by members of the ruling Komnenos family – the sisterhood of the Theotokos Kecharitomene, the endowment of augusta Irene, from the first half of the second decade, and the Pantokrator

---

42 Тактиконъ, 23–25, 27, 34; the text is dated to the second half of the sixth decade of the 11th century.

43 Today's Heraklion; the temple was erected around five hundred metres from the walls of the besieged town, at the very place where the rock fell, launched from the catapult from the city walls without injuring anybody, although it hit the camp where Phokas had just convened his comrades, military and maritime commanders to counselling about the further course of military operations.

44 Michael Attaleiates, History, 410–412.

45 The epilogue of this unprecedented event was also interesting. Due to the desecration of vestments and the church semantron, the local bishop forbade Themel to serve and the latter, embittered over the pronounced punishment, fled to the *Hagrites*, renounced Christianity and took part in their campaign which wreaked havoc in a significant portion of Asia Minor. The historian steered clear of describing the monstrosities that the renegade committed on that occasion, Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum, 240.

46 *Grabar, Manoussacas,* Illustration, 79, n° 334.

Madrid Skylitzes, fol. 135v, mid-12th century

Monastery, erected by basileus John II, who wrote the typikon for this brotherhood in October 1136. The first *rule* was written largely reflecting the Euergetis' typikon, which is why it mentions three types of semantra – the small, big and bronze ones, with the ekklesiarchissa in charge of them.[47] It seems that older practice was applied in the basileus' endowment, similar to that in the Stoudios monastery and the Athonite Lavra. Only wooden semantra – the big and the small ones, were in use. The monks were awoken by the sound of the small semantron, while, after they gathered in the narthex of the katholikon, the big semantron announced the start of the midnight service. Monks were invited to meals with three strikes at the semantron (τοῦ ξύλου κρουσθέντος ἐκ τρίτου).[48] Even more eloquent is the Latin text written by an unknown writer, which can be dated to the same period.[49] He was attracted by the *customary miracle* in the church of Blachernai[50] and writes that it was announced by strikes at a *wooden plank* (percutitur tabula lignea). This was the semantron call to the evening service, during which the *customary miracle* took place. The writer then notes that the *Greeks* summoned the faithful to the church in such way, not because they did not have metal to make bells (signa more Latinorum), but because, as citizens of Constantinople explained to him, such practice was ancient, dating to the period of the apostles and persecutions, when the Christians gathered in their homes to serve the divine service and when, due to the fear from the pagans, services could not be announced otherwise.[51]

---

47 *Gautier,* Typikon de la Théotokos Kécharitôménè, 81, 85, 87, 89.

48 *Idem,* Typikon du Christ Sauveur Pantocrator, 31, 47, 53.

49 The beginning or the first half of the 12th century, *Миљковић,* Чудотворна икона, 88.

50 The icon of the Theotokos Blachernitissa with Christ was revealed by miraculous rising of the heavy cover, each Friday after sunset.

51 *Ciggar,* Description, 121–122.

The oldest reliable example of the existence of bells in Byzantium and their use for summoning to prayer is the inventory of movable property of the Athonite monastery of Xylourgos, compiled on 14 December 1142 for newly elected hegoumenos Christopher. Among bronze items, owned by this Russian monastery dedicated to the Theotokos, two bells, a big and small one, as well as the refectory handbell, are mentioned the first.[52] In this act, the corrupted form καvπ(ά)ν(α), of Latin *campana*, is an unambiguous indicator of the Western origin of the bell. Bells may have appeared in the Russian monastery on Mount Athos in two ways. On the one hand, this could be practice transferred together with bells from their Russian homeland. For instance, when the Kiev chronicler from the 12th century writes about events in 1146, the first year of rule of Prince Iziaslav II Mstislavich, and about gifts for the church of Christ's Ascension in Putyvl, *колоколы* are mentioned together with holy vessels, clothes, vestments and books.[53] On the other hand, although the power of the Byzantium was recognised in some regions, notably the maritime towns of Zeta and Dalmatia, where long-lasting practice of using bells certainly existed until the mid-12th century,[54] theirs use across the Empire was spread by traders from towns on the Apennine peninsula, where bells were first created. Expanding their activity across the Empire, traders from Amalfi, Venice or Pisa began to permanently settle in Constantinople, and later in other towns as well, where they, along with trading privileges received separate quarters to live and work. Permanent settlement implied the construction of parish churches and monasteries, and resulting in the use of bells *in the Latin way*. Traders from Amalfi, the coast-town of Campania, the *homeland* of bells, were in the forefront. Their colony in the capital existed back in the mid-10th century. Until the middle of the following, 11th century, they had two abbeys dedicated to the Virgin Mary, one in Constantinople, the other on Mount Athos.[55] By all odds, the Benedictines from Amalfi were the first to announce the start of a divine service by bells, both in the capital and on Athos.

The gradual introduction of bells to the liturgical practice in Byzantium and their use in parallel with semantra can be reliably followed in somewhat later sources from the second half of the 12th century. At the first place, there is the typikon

---

52 Actes de Saint-Pantéléèmôn, 74, nº 7.28; the last item is assumed to be a handbell used by the hegoumenos to signal the start and end of a meal at the refectory, BMFD 3, 1192; cf. Athanasios' typikon for Great Lavra.

53 Полное Собраніе Русскихъ Лѣтописей, II, 334.

54 This is best evidenced by the belfries from this and the previous period, preserved to a smaller or larger extent, such as the one in front of the church of the Holy Saviour at the Cetina Spring, or the one above the church of *Gospa od zvonika* in Split. In the same time appeared and the oldest examples of the simplest belfries, or the *bell-gables*, which adorned the fronts of village and smaller urban churches in the later centuries, Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture, 93–94. Written sources testify to trade links of these maritime towns with the wider hinterland, while belfries in the hinterland testify to the use of bells upon the model of communes on the East Adriatic coast. The impact of the front façade with two belfries of the cathedral of St Tryphon in Kotor on similar buildings in medieval Serbia is well known in science, cf. *Кораћ,* Првобитна архитектонска концепција, 1–27; *Марковић-Кандић,* Куле звоници, 3–71.

55 *Balard,* Amalfi et Byzance, 85–96.

written in 1152 by sebastokrator Isaac Komnenos, the uncle of autokrator Manuel I, for his endowment, the monastery of the Theotokos Kosmosoteira near Bera. It is interesting to compare the practice prescribed by this document with the provisions of the one-century older *rule* of the Euergetis monastery, claimed by the compiler, sebastokrator Isaac, not to be paralleled in the organisation of monastic life, saying he used this text in writing the *rules* for his endowment. Highlighted as a novelty are two bells (δύο κώδωνας), which the ktetor placed on the highest floor of the specially built tower, opposite hanging semantra. According to provisions of the typikon, these bells, after the wooden ones and instead of the bronze semantron, announced divine services on Sundays and all holidays during the year, especially those dedicated to the Theotokos, and primarily the monastery feast of the Dormition of the Theotokos.[56] Πύργος built for the bells mentioned in this text is the oldest mention of a belfry in Byzantine sources.

Also interesting are the testimonies of Eustathios, the archbishop of Thessalonike, about the use of semantra and bells during the short Norman rule in the second town of the Empire, from 24 August to November 1185.[57] Conquerors responded quickly at the first sound of the wooden semantron of the cathedral church in the conquered town – with their swords drawn, they stopped the ritual and forbade the further use of the semantron. As the holiday of the Exaltation of the Holy Cross ensued several days later (1 September), priests in charge of announcing the service on the eve of the holiday went to καθολικοῦ ἱεροῦ κορυφήν,[58] aiming to summon the faithful to prayer with only several semantron strikes. However, this triggered a strong reaction of Norman warriors, who threatened priests with execution, requesting from them, with curses and insults, to admit who they were actually inviting in such way. As the invaders did not mind the sound of big bells of *Myroblytes*, but only the sound of semantra of the *Metropolis*, Eustathios concluded that among the Normans there were some participants of the street riots and struggles in Constantinople at spring 1181, when it was believed among the Latins of the capital that those barricaded in the Great Church were sending, by the sound of wooden semantra, calls for help to Andronikos Komnenos.[59] The described events and thoughts of the learned archpriest of Thessalonike are a significant testimony that the most famous sacred place

56 On other days, the three already mentioned types of semantra for the church were used, as well as the fourth one, for the refectory, according to the text of the Euergetis typikon, cf. *Petit,* Typikon, 23.30–34, 25.39–26.5, 28.24–25, 29.29–30, 30.10–15, 32.37–38.

57 Eustathios of Thessaloniki, Capture, 134.23–136.19.

58 The opened galleries of the highest floors of buildings often served for keeping of hanging semantra because the sound spread farther from there. The second version of the Stoudios typikon from the mid-9th century already mentions the *upper* and *lower*, i.e. big and small semantron, cf. note 21. This centuries-long practice was also illustrated in drawings of Athonite monasteries made in 1744 by Vasil Grigorovich-Barsky. Wooden hanging semantra can be seen on the top floors of dormitories in the Koutloumousiou and Dionysiou monasteries, or above the narthex as in the Philotheou monastery, cf. Второе посѣщеніе.

59 The archbishop of Thessalonike called this conflict ἱερός πόλεμος, as it unfolded around the Hagia Sophia of Constantinople. The adherents of omnipotent nun Xene, the emperor-mother and regent of underage Alexios II stood outside. Closed inside, with the blessing of patriarch Theodosios, was

of Thessalonike – the basilica of St Demetrios had bells already in the late 12th century, while the cathedral churches of Hagia Sophia in Constantinople and Thessalonike still used wooden semantra.

At first sight, a pictorial source from this period – *Synopsis historiarum* of John Skylitzes from Madrid may serve as evidence of the dual practice of the use of semantra and bells. In addition to the above illustration of the episode with priest Themel, where the semantron was practically the *main protagonist*, another illuminator in intention to represent the monastery environment, drew, among other things, a young monk with the semantron on his shoulder (fol. 28r), while the third artist painted

Madrid Skylitzes, fol. 28r, mid-12th century

caesarissa Maria Porphyrogennete, the first-born daughter of Manuel I, whom her step-mother accused of high treason, Maria's husband and their adherents, Eustathios of Thessaloniki, Capture, 18–28.

Eustathios correctly concludes that only such rumours could have caused the said reaction of the Normans, later in Thessalonike, becuase they were well familiar with the sound of the semantron. The typikon compiled in 1131/2 by hegoumenos Luke for his monastery of Christ the Saviour in Messina, suggests that only semantra were used there. As this was the most respectable Greek monastery in the Norman Kingdom, whose hegoumenos with the title of an archimandrite was also the head of all other Greek monasteries in the state, it may be claimed that only semantra were used in them as well. According to the above typikon, whose Synaxarion is the largest after that of Euergetis, there are also three types of semantra – the small and big wooden ones, as well as the bronze semantron, which were used in almost the same way as in the Constantinople monastery, Typicon, 5, 55, 78, 94–95, 131, 192, 197, 199, 201–205, 208, 210, 223, 234, 244, 247, 250–252, 290–291. The sound of big wooden semantra must have reverberated far away from the monastery walls as they were placed on the highest buildings in the monastery; in the monastery of Christ the Saviour in Messina in south-eastern Sicily, it was ο ἄνω σημαντ(ηρίῳ) τῷ μεγάλῳ, ibidem, 291.6, while *The Life* of St Cyprian from Calamizzi of Calabria from the late 12th century explicitly notes that the semantron was located on top of the *pyrgos*, *Schirò,* Vita inedita, 88.

Madrid Skylitzes, fol. 144r, mid-12th century

the representation of the church in general, with a belfry and two bells (fol. 144r). Although this manuscript and the miniatures adorning it are dated to the mid-12th century, the last mentioned illustration cannot be taken as a credible reflection of practice in Byzantium, becuase it was created by artists from the West.[60] Certainly the *most palpable* evidence of the new practice introduced as of the second quarter of the 12th century is the oldest preserved belfry in Byzantine architecture – the Theotokos' church from Samarina in Messenia in the very south-west of the Peloponnesos.[61] It is thus necessary to correct the common mistaken dating of the use of bells and construction of the first belfries on the territory of Byzantium to the period after 1204, i.e. the crusaders' conquest of Constantinople.[62]

It is interesting that this novelty did not take root in the capital and also that the introduction of bells to the liturgical practice can be considered truly rare in the religious and social life of Byzantium which did not look up to Constantinople. The attitude of the highest authorities of the Ecumenical Patriarchate certainly played a decisive role in this matter. This attitude was perhaps best elucidated by the learned canonist, patriarchal nomophylax and chartophylax, and titular patriarch of Antioch, Theodore Balsamon, who vatically wrote about three types of semantra in monasteries. He compared the small semantron used to summon for the evening service with the Old Testament as a shadow and foretoken, and the big semantron with the New Testament which spreads the evangelical truth throughout the earth and ecumene, while the bronze semantron warned the Christians of the last days and the Second Coming of Christ. According to Balsamon, city cathedral churches did not have three types of semantra, but only the big wooden one.[63] That only the Latins used bells in

---

60 *Grabar, Manoussacas,* Illustration, 32, 84.

61 *Кораћ, Шуйуӣ,* Архитектура, 195–196.

62 All such assumptions are based on *Millet,* École grecque, 135–139.

63 PG 119, 1221–1224.

Belfry of the church from Samarina in Messenia, second quarter of the 12th century

Constantinople is also confirmed around 1200 by his younger contemporary,[64] Russian pilgrim Dobrynja Jadrejkovich, later archbishop of Novgorod as Anthony. His observation *а колокола не держатъ во святѣі Софѣі* suggests that he expected bells

64 *... а въ колокола Латыни звонятъ.*

in the Great Church, bearing in mind the practice in Russia.[65] At the same time, before the first fall of Constantinople in 1204, perhaps the most beautiful description of the semantron sound was created, by the skeuophylax of the Pharos Church, Nicholas Mesarites. In the description of the famous church of the Apostles in Constantinople, the writer praises the position of the temple in the city centre, and goes on to poetically compare the church with the heart, the sound of the semantron with heart beats, and the faithful who three times a day head into the temple with blood.[66] Semantra were also the subject of riddles and conundrums – *Grown up in the forest or a wild ravine, I now announce the service and chanting, with a voice not truly clear, but melodious* or *Who was it that while alive, did not speak, but when he died, he spoke up, and those who heard him gave praise to the Lord?*.[67]

The few sources created until the late 13th century suggest that the capital's tradition of the exclusive use of semantra was maintained in the Empire of Nicaea, and its main territories in Asia Minor even after 1261, which can be supported by two examples – the founding act of hieromonk Maximos for the brethren of the Theotokos τῆς Βορηνῆς near Philadelphia from November 1247 and the typikon of Michael VIII Palaiologos (1259–1282) for the monastery of Archangel Michael on Mount Auxentios, near Chalcedon, mention only the semantra that the ecclesiarch was in charge of.[68] However, until the last quarter of the 13th century, bells gradually assumed the role of semantra, including in Constantinople as well. Thus, in the evening of 31 December 1282, all semantra and bells of the Great Church announced and greeted the return of Joseph I to the patriarchal throne. Around ten days later, bells announced the start of the council at which ousted patriarch John XI Bekkos, the adherent of the union of the churches, was defrocked.[69] The sound of bells also accompanied military commanders to campaigns from which a lot was expected, as we learn from a poem of Manuel Philes, created between 1297 and 1304, which describes the departure of a celebrated protostrator Michael Tarchaneiotes Glabas from Constantinople.[70] Dual practice was prescribed by the then monastery typika – the *rule* of the Monastery of Christ's Resurrection in Constantinople, the endowment of Constantine Akropolites, dated to the very end of the 13th or the first quarter of the 14th century, prescribes that the bell should wake up the monks; while a somewhat later *statute*, compiled in around 1330 by Theodora Synadene, as nun

---

65 Книга паломникъ, 18; Dobrynja also notes the unpreserved legend according to which the semantron was used upon the order of the *guardian angel*, well known from the *Narrative about the Construction* of Hagia Sophia, Accounts of Medieval Constantinople, 241–253.

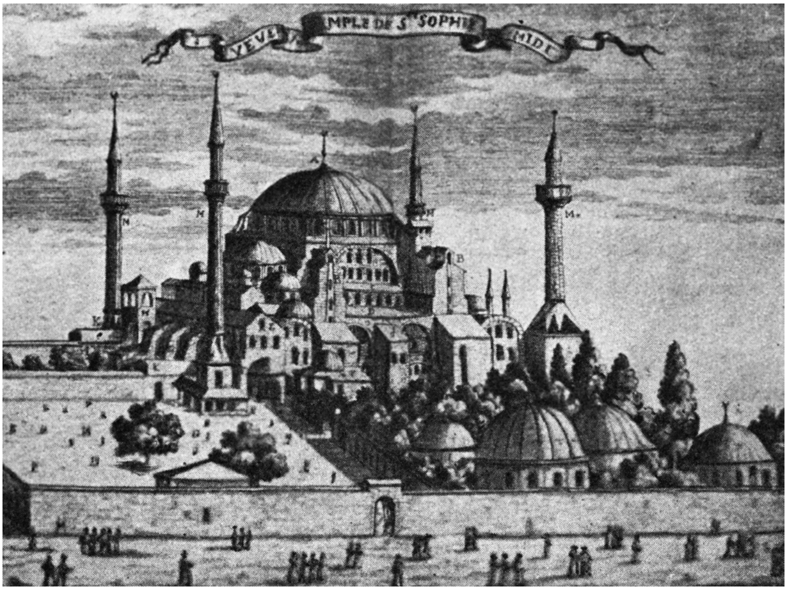
66 *Downey,* Nikolaos Mesarites, 897.

67 The Greek text of the first riddle reads: *Τραφὲν ὄρεσι καὶ φάραγξιν ἀγρίαις, κήρυξ πέφυκα τῶν λόγων ὑμνῳδίας· φωνὴν μὲν οὐκ ἔναρθρον, εὔηχον δ᾽ ἔχω,* while the text of the second one is the motto of present study; for this two riddles, cf. Βυζαντινὰ αἰνίγματα, 31, 106, бр. 24, 168.

68 The part of the older document which gives an inventory of movable monastery's property mentions two handbells for the refectory (see note 52), Actes de Vatopédi, I, 155, 158, nº 15.96, 189; BMFD 3, 1224.

69 Georges Pachymérès, III, 29.5, 8–9, 45.10; IV, 723.6–7.

70 Manuelis Philæ carmina, 107, nº 57.96

Hagia Sophia in Constantinople, after the drawing of Guillaume-Joseph Grelot, 1672

Theodoule, in the capital's nunnery of the Theotokos of *Sure Hope* (*Bebaias Elpidos*) stipulates the use of the semantron for such purposes, though the monastery had a belfry back at the time of its foundation.[71] Bells also found their place in civil wars which internally undermined the strength of the Empire during the 14th century – thus, at the start of the first civil war, in 1322, to the followers of Andronikos III in Thessalonike were given the signal by bells for mutiny against despotes Constantine, son of Andronikos II and the then governor of the city, while at the end of this conflict, in autumn 1327, Patriarch Isaias summoned by bells the capital's citizens to the Great Church, publicly threatening with an anathema to all priests who failed to mention the name of the young emperor at services, thus unequivocally siding with Andronikos III.[72] The most illustrative is the description of the Muslim writer of Berber origin, Ibn Baṭṭūṭa, born in Tangier, who in June 1334 found himself at one of Constantinople gates when bells were sounded from all city churches at the prescribed hour, so that it seemed to the learned writer that their ringing *shook the very heavens*.[73]

---

71 *Delehaye,* Constantini Acropolitae, 282–283; *idem,* Deux typica, 49.22–23, 52.20–21; testifying to the existence of a bell-tower (τοῦ καμπαναρίου) in the Theotokos' monastery is the penultimate note at the end of the typikon, according to which the great-granddaughter of the ktetorissa, nun Eugenia Kantakouzene, gave in September 1400 two hundred hyperpyra for the restoration of the church and belfry prone to falling, so it is possible to conclude that both buildings originated from the period of the establishment of the monastery at the very end of the 13th century, ibidem, 104.22–23.

72 Nicephori Gregorae Byzantina Historia, 356.13–14, 406.3.

73 Ibn Battúta, Travels, 157.

Omorphokklesia near Kastoria, second half of the 13th century

It seems that the erection of the belfry beside the western front of Hagia Sophia in Constantinople at the time of the Latin Empire,[74] during the period of Palaiologoi decisively influenced the acceptance of bells in the capital, and their widespread use on the entire territory of the Empire. The appearance and position of the belfry are known only from old engravings made upon the drawing dated in 1672 and made by French writer Guillaume-Joseph Grelot during his visit to Constantinople.[75] It was positioned north to the four counterforts around the main western entrance into the temple, reaching with its height to the foot of the western semicalotte, i.e. it was higher than 30 metres.[76] The oldest preserved belfry from the period of the Palaiologoi is beside the church of St George, also known as Ομορφοκκλησιά, near Kastoria, originating from the second half of the 13th century.[77] Dating to this period are also the oldest images of bells in wall painting – the scene from St Nicholas' cycle (Cheirotonia for the priest) in the church dedicated to this saint in the Niata village

---

74 *Millet,* École grecque, 135–136.

75 *Grelot,* Relation nouvelle, 111, 124, 128, 132, 143; the belfry was mentioned for the last time in 1784, *Ebersolt,* Constantinople, 154.

76 Not even later Constantinople belfries have been preserved, which were most often added to older churches, such as the Theotokos Pammakaristos, the church of Christ in Chora or Kilise Camii. There are only ground-floor constructions of these towers which were integral part of the added narthexes, cf. *Belting, Mango, Mouriki,* Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos, 24–25; *Ousterhout,* Architecture of the Kariye Camii, 106–110; *Hallensleben,* Zu Annexbauten der Kilise camii, 208–217.

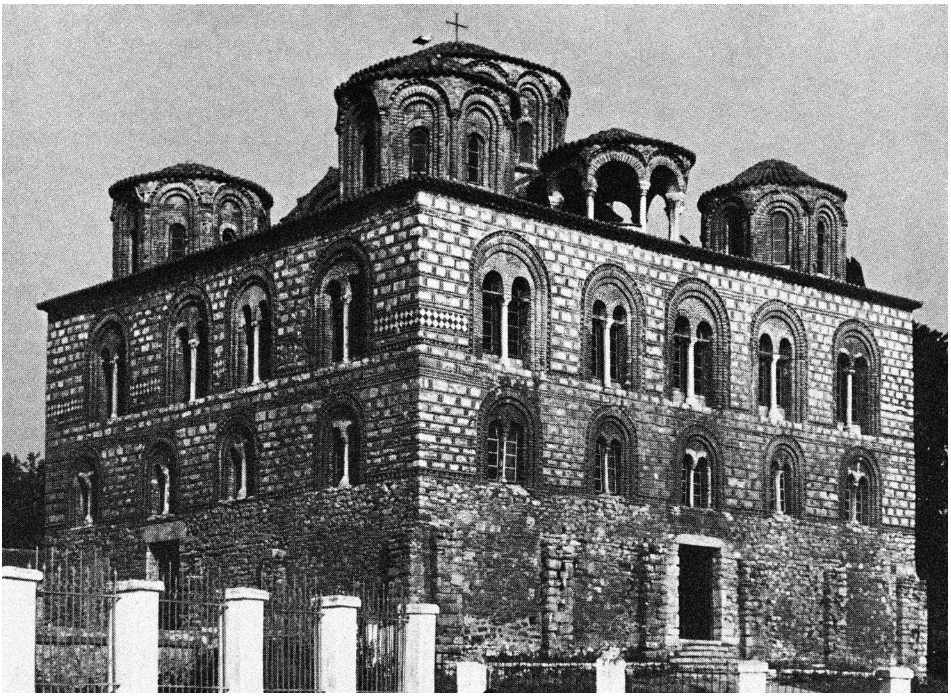
77 *Кисас,* Оморфоклисија, 51.

near Epidauros Limera in Lakonia on the south-east of the Peloponnesos.[78] Judging by this fresco, if there was no belfry, bells were hung on wooden beams – trusses of built arcades. The example of the metropolitan church Theotokos Paregoretissa in Arta is unique – it was built around 1290 by the despotes of Epiros, Nikephoros I Komnenos Doukas, and its bells were placed under the open baldachin carried by eight marble colonnettes on the roof of the temple, between the western pair of cupolas, exactly above the central part of the western church gallery.[79]

St Nicholas' church, Niata, Peloponnesos, second half of the 13th century

Paregoretissa, Arta, ca. 1290

[78] *Drandakes, Kalopise, Panagiotide,*῎Ερευνα στὴν᾽Επίδαυρο Λιμηρά, 224–225.

[79] *Orlandos,* Παρηγορήτισσα, 42–47.

Theotokos Hodegetria – Afendiko, Mistra, beginning of the 14th century

Only four belfries have been preserved from the 14th century, all of them on the Peloponnesos. Three are in Mistra – the Metropolis, Theotokos Hodegetria – Afendiko and Hagia Sophia, the last two attract attention with their triphoras on all four sides of the upper levels, while the fourth one is the belfry of the Theotokos' church in Karytaina in Arkadia.[80] Written sources provide again useful information about the use of bells. As earlier, the inventories of monasteries' movable property are important. We thus find out that two bells each existed in the Theotokos' monasteries – of Spelaiotisa in Melnik, according to the inventory created soon after 15 January 1365, when John Uglješa gave this monastery as a metochion to the Vatopedi monastery, and of Gabaliotissa in Vodena, as suggested by its inventory from May 1375, compiled upon the wish of despotes Thomas Preljubović.[81] The history of the Preljubović's rule, better known as the *Chronicle of Ioannina*, notes that in 1387 a thunderstroke killed 14 persons who found shelter from the storm in the belfry of an unnamed monastery in Ioannina.[82]

Symeon, who was the archbishop of Thessalonike from 1416/7 until his death in mid-September 1429, testifies that bells were used in his time to summon the faithful

---

80 *Chatzidakis,* Mistra, 29, 48, 56, 69–70; *Moutsopoulos,* Ἀρχιτεκτονικὴ, 56–60.

81 Actes de Vatopédi, II, 303, nº 120.20; Actes de Lavra, III, 107, 147.21; *Радошевић, Суботић,* Богородица Гавалиотиса, 244.

82 *Branouses,* Χρονικὸν τῶν Ἰωαννίνων, 97.

to the main daily services in Hagia Sophia both in Constantinople and Thessalonike.[83] It is interesting, however, to note that all the sources mentioned here, unless a general plural is used, suggest only two bells. *Ὑποτύπωσις* written by Symeon for the cathedral church in Thessalonike explains why.[84] On ordinary days, one bell was rung once to summon for prayer. On Sundays and lesser holidays both bells were rung once,[85] while both bells were rung three times each on the following holidays: the Church New Year and a lite in the city, Birth of the Theotokos, John the Theologian (1, 8 and 26 September), Evangelists Luke (18 October) and Matthew (16 November), Presentation of the Theotokos and Andrew the *Protokletos* (21 and 30 November), Nicholas' Day and Conception of the Theotokos (6 and 9 December), Circumcision of Christ and Basil the Great, Athanasios of Alexandria, Three Holy Hierarchs (1, 18 and 30 January), Finding of the Head of John the Prodromos (24 February), John the Theologian, Constantine and Helen (8 and 21 May), Birth of John the Prodromos, Assembly of the Holy Apostles (24 and 30 June), Dormition of St Anna (25 July). Both bells were rung several times on the greatest holidays – movable: the Palm Sunday, Easter, Ascension, Pentecost; and immovable: the Exaltation of the Holy Cross (14 September), St Demetrios (26 October), John Chrysostom and Gregory Palamas (13 November), Nativity (25 December), Epiphany, Gregory the Theologian and Dedication of Hagia Sophia of Thessalonike (6 and 25 January), Hypapante (2 February), Annunciation (25 March), Apostles Peter and Paul (29 June), city lite, Transfiguration and Dormition of the Theotokos (1, 6 and 15 August). On the other hand, the same author, in his treatise *On Prayer* also testifies that the wooden semantron was still in use and that it was used to wake up, i.e. summon to the midnight service. He compares its sound, just like Sophronios of Jerusalem did almost eight centuries before, with the angels' trumpets of the *Judgment Day*.[86]

---

83 *Darrouzès,* Sainte-Sophie de Thessalonique, 47, 51, 61.

84 Ibidem, 76–78.

85 The Miracle at Chonai (6 September), Conception of Saint John the Prodromos (23 September), Thomas' Day (6 October), Apostle James, son of Alphaeus (9 October), Apostle James, brother of Jesus (23 October), Anargyroi (1 November), Philip the Apostle (14 November), Stephen the Younger and Symeon Metaphrastes (28 November), Barbara and John of Damascus (4 December), Sabas the Sanctified (5 December), prophet Daniel and three youths (17 December), Forefeast of Christmas and Ignatios the Theophoros (20 December – two bells rang up until Epiphany), Christmas Eve (24 December), Synaxis of the Theotokos (26 December), Stephen the First Martyr (27 December), Forefeast of Epiphany and Pope Sylvester (2 January), John the Prodromos (7 January), Gregory of Nyssa (10 January), Theodosios the Koinobiarches (11 January – introduced by Symeon), Antony the Great (17 January – introduced by Symeon), Translation of the Relics of John Chrysostom (27 January), Symeon the Theodochos (3 February), Theodore Stratelates (8 February), Theodore Teron (17 February), Forty Martyrs (9 March), George's Day (23 April), Mark's Day (25 April), Apostle James, brother of Apostle John (30 April), Translation of the Relics of Athanasios of Alexandria (2 May), Apostle Simon (10 May), Third Finding of the Head of John the Prodromos (25 May), Translation of the Relics of Theodore Stratelates (8 June), Cyril of Alexandria (9 June), Apostles Bartholomew and Barnabas (11 June), Jude the Apostle (19 June), Anargyroi of Rome (1 July), Maphorion of the Theotokos (2 July), Prokopios (8 July), Elijas the Prophet (20 July), Panteleemon (27 July), Apostle Matthew (9 August), Beheading of John the Prodromos (29 August), Girdle of the Theotokos (31 August).

86 PG 155, 557.

Vatopedi belfry (right), 1426/7

At the same time when Symeon wrote in Thessalonike the instruction for the use of bells during the year, three belfries were erected on different sides of the once united Empire. The time of their construction is precisely defined by inscriptions and records. The oldest is the Vatopedi belfry, built in 1426/7, south-west from the katholikon, with the terracotta inscription on the northern side – Κώδωνας ἄνω λαμπρὸν ἠχοῦντας φέρει πιστοὺς καλοῦντας εἰς Θεοῦ ὑμνῳδίαν. In the same year, the construction of the belfry in the monastery of Hagia Sophia in Trebizond, west to the main church, began, as attested by the inscription scratched onto fresh mortar on the inside of the eastern wall at the ground floor of the belfry. In September 1428, the katholikon of the Theotokos Pantanassa in Mistra was consecrated, its integral part being the belfry at the north-western angle of the church, the endowment of protostrator John Phrangopoulos.[87] Written sources for this later period, such as the *Short Chronicles*, give sporadic data about bells and belfries. For instance, the oldest Peloponnesos' chronicles note that on Wednesday, 17 December 1420, Nauplia was hit by severe storm, which destroyed the narthex of the church of St Andrew. Bells collapsed together with the church door, which suggests that the church had a *bell-gable*. Belfries were often erected separately from church buildings, as seen in the short note about the death of Maria Laskarine Leontarine. She died on the fifth hour of the day, on Friday, 16 January 1450, and was buried in the Prodromos' monastery τῆς Πέτρας in Selymbria, in the tomb of her father-in-law Demetrios, under the belfry close to the monastery entrance.[88]

According to the testimony of a Russian eye-witness of the fall of Constantinople, before and during each of the onslaughts of Turkish troops at the capital walls, bells rang from all city churches. Their sound called the defenders to the walls, encouraging them in their clash with the conquerors, while the elderly gathered with children in temples and prayed for the salvation of the city.[89] Nonetheless, on 29 May 1453, bells were overwhelmed by the sounds of bagpipes, trumpets and kettledrums.

Today, there are few bells that can be ascribed, primarily based on inscriptions, to Byzantine craftsmen. Two oldest were found in the temple of St Nicholas, the cathedral church of Melnik.[90] The older bell for the temple was ordered by one of the

---

87 Recueil des inscriptions, 35–36, nº 115; *Millet,* Monastères et les églises de Trébizonde, 432; *Idem,* Inscriptions byzantines de Mistra, 134–138, nºs 31–34.

88 *Schreiner,* Byzantinischen Kleinchroniken, I, 234, 247–248, 647–649; upon the model of the famed Constantinople shrine, the monastery was founded by Alexios Apokaukos as a parakoimomenos before 1341 in the upper town, *Eyice,* Alexis Apocauque, 77–104; *Feld,* Noch einmal Alexios Apokaukos, 57–65; *Eyice,* Encore une fois l'église d'Alexis Apocauque, 406–416; *Magdalino,* Byzantine Churches, 309–318.

89 Cf. *Повесть о взятии Царьграда Турками в 1453 году* in Памятники литературы Древней Руси, 226, 230, 232, 248.

90 *Герасимова,* Две камбани, 42–48.

Pantanassa, Mistra, 1428

two of its ktetors – despotes Alexios Slavos, who appeared as an independent local lord with his seat in Melnik, during the second and third decades of the 13th century.[91] The second bell was cast in March 1270 upon the wish of hieromonk Theodosios for the church of *Archistrategos* Michael in Melnik. Both bells are of almost the same dimensions – somewhat higher than half a metre with the diameter somewhat longer than 40 centimetres. Almost twice bigger is the bell ordered in 1458/9 by *dame* Helen, the daughter of grammatikos Nicholas Deskos, for the church of Archangel Michael, located in an unnamed fortification. This bell is kept today in the collection of the Dečani monastery.[92]

1

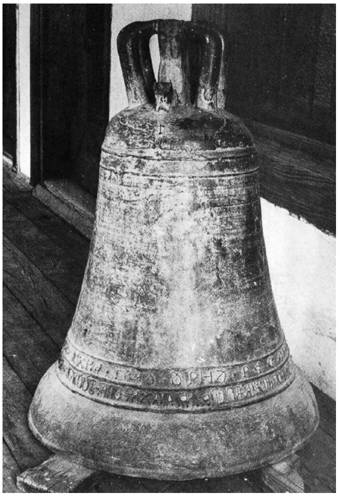

2

Bells of despotes
Alexios Slavos, ca. 1215 (1),
hieromonk Theodosios, 1270 (2)
and *dame* Helen, 1458/9 (3)

3

[91] *Радић,* Обласни господари, 240–245.

[92] *Анастасијевић,* Неколики неиздати грчки текстови, 9–10, бр. 3; *Шакота,* Дечанска ризница, 211.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Accounts of Medieval Constantinople. The *Patria,* tr. *A. Berger,* Cambridge, Mass. – London 2013.

Acta Sanctorum Novembris, II/1, Bruxellis 1894.

Actes de Lavra, I, Paris 1970; III, Paris 1979.

Actes de Saint-Pantéléèmôn, éd. *P. Lemerle, G. Dagron, S. Ćirković,* Paris 1982.

Actes de Vatopédi, I–II, Paris 2001–2006.

Анасшасијевић Д., Неколики неиздати грчки текстови, Старинар 12 (1937) 3–11. [*D. Anastasijević,* Nekoliki neizdati grčki tekstovi, Starinar 12 (1937) 3–11].

Branouses L. I., Τὸ Χρονικὸν τῶν Ἰωαννίνων κατ᾽ ἀνέκδοτον δημώδη ἐπιτομήν, Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου 12 (Athenai 1965) 57–115. [*L. I. Branouses,* To Chronikon tōn Iōanninōn kat' anekdoton dēmōdē epitomēn, Epetēris tou Mesaiōnikou Archeiou 12 (Athēnai 1965) 57–115].

Βυζαντινὰ αἰνίγματα. Византијске загонетке, пр. *Ч. Миловановић,* Београд 1986. [Byzantina ainigmata. Vizantijske zagonetke, pr. *Č. Milovanović,* Beograd 1986].

Byzantine monastic foundation documents, 1–5, Washington 2000.

Chronographiae quae Theophanis continuati nomine fertur liber quo Vita Basilii Imperatoris amplectitur, ed. *I. Ševčenko,* Berlin – Boston 2011.

Ciggar K. N., Une Description de Constantinople dans le *Tarragonensis 55,* Revue des études byzantines 53 (1995) 117–140.

Clugnet L., Vies et récits d'anachorètes (IVe–VIIe siècles), Revue de l'Orient Chrétien 10 (Paris 1905) 39–56.

Constantine Porphyrogennetos, The Book of Ceremonies, I, edd. *A. Moffatt, M. Tall*, Canberra 2012.

Cronache veneziane antichissime, I, ed. *G. Monticolo,* Roma 1890.

Delehaye H., Constantini Acropolitae, hagiographi byzantine, Epistularum manipulus, Analecta Bollandiana 51 (1933) 263–284.

Delehaye H., Deux typica byzantins de l'époque des Paléologues, Bruxelles 1921.

Der Nersessian S., L'illustration des psautiers grecs du Moyen Age, II, Paris 1970.

Дмитрiевскiй А., Описанiе литургическихъ рукописей, хранящихся въ библiотекахъ православнаго востока, I/1, Кiевъ 1895. [*A. Dmitrievskij,* Opisanie liturgičeskih' rukopisej, hranjaščihsja v' bibliotekah' pravoslavnago vostoka, I/1, Kiev' 1895].

Downey G., Nikolaos Mesarites: Description of the church of the Holy Apostles at Constantinople, Transactions of the American Philosophical Society 47/6 (1957) 855–924.

Eustathios of Thessaloniki, The Capture of Thessaloniki, ed. *J. R. Melville Jones,* Canberra 1988.

Gautier P., Le typikon de la Théotokos Évergétis, Revue des études byzantines 40 (1982) 5–101.

Gautier P., Le typikon de la Théotokos Kécharitôménè, Revue des études byzantines 43 (1985) 5–165.

Gautier P., Le typikon du Christ Sauveur Pantocrator, Revue des études byzantines 32 (1974) 1–145.

Georges Pachymérès, Relations historiques, éd. *A. Failler,* III– IV, Paris 1999.

The Greek Life of St. Leo bishop of Catania (*BHG* 981b), ed. *A. G. Alexakis,* Bruxelles 2011.

Grelot G.-J., Relation nouvelle d'un voyage de Constantinople, Paris 1680.

Ibn Battúta, Travels in Asia and Africa 1325–1354, tr. *H. A. R. Gibb,* London – Bradford 1929.

Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum, ed. *I. Thurn,* Berolini – Novi Eboraci 1973.

Книга паломникъ. Сказание мѣстъ Святыхъ во Царѣградѣ Антонiя Архiепископа Новгородскаго въ 1200 году, ред. *Х. М. Лопаревъ,* С.-Петербургъ 1899. [Kniga palomnik'. Skazanie měst' Svjatyh' vo Carěgradě Antonija Arhiepiskopa Novgorodskago v' 1200 godu, red. *H. M. Loparev',* S.-Peterburg' 1899].

Leonis Grammatici Chronographia, ed. *I. Bekkerus,* Bonae 1842.

The life of Lazaros of Mt. Galesion: an eleventh-century pillar saint, ed. *R. P. H. Greenfield,* Washington 2000.

The Life of Michael the Synkellos, ed. *M. B. Cunningham,* Belfast 1991.

The Life of Saint Nikon, ed. *D. F. Sullivan,* Brookline, Mass. 1987.

Manuelis Philæ carmina, II, ed. *E. Miller,* Parisiis 1857.

Meyer Ph., Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster, Leipzig 1894.

Michael Attaleiates, The History, edd. *A. Kaldellis, D. Krallis,* Cambridge, Mass. – London 2012.

Millet G., Inscriptions byzantines de Mistra, Bulletin de correspondance hellénique 23 (1899) 97–156.

Narrative of the Embassy of Ruy Gonzalez de Clavijo to the Court of Timour, at Samarcand, a. d. 1403–6, tr. *C. R. Markham,* London 1859.

Nicephori Gregorae Byzantina Historia, I, ed. *L. Schopen,* Bonnae 1829.

Памятники литературы Древней Руси. Вторая половина XV века, Москва 1982. [Pamjatniki literatury Drevnej Rusi. Vtoraja polovina XV veka, Moskva 1982].

Patrologiæ cursus completes. Series græca, ed. *J. O. Migne,* Paris 1857–1866.

Petit L., Typikon du monastère de la Kosmosotira près d'Ænos (1152), Извѣстія Русскаго Археологическаго Института въ Константинополѣ 13 (Софія 1908) 17–75. [*L. Petit,* Typikon du monastère de la Kosmosotira près d'Ænos (1152), Izvěstija Russkago Arheologičeskago Instituta v' Konstantinopolě 13 (Sofija 1908) 17–75].

Полное Собранiе Русскихъ Лѣтописей, II – Ипатьевская лѣтопись, С.-Петербургъ 1908. [Polnoe Sobranie Russkih' Lětopisej, II – Ipat´evskaja lětopis´, S.-Peterburg' 1908].

Προσκυνητάριον τῆς βασιλικῆς καὶ σεβασμίας μονῆς μεγίστης ἁγίας Λαύρας τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ ἐν τῷ Ἄθῳ. Συντεθὲν μὲν παρὰ τοῦ πανοσιολογιωτάτου Γεροπροηγουμένου καὶ Σκευοφύλακος τῆς αὐτῆς Μονῆς κυρίου Σάββα, Enetiesin 1780. [Proskynētarion tēs basilikēs kai sebasmias monēs megistēs hagias Lauras tou hagiou Athanasiou tou en tō Athō. Syntethen men para tou panosiologiōtatou Geroproēgoumenou kai Skeuophylakos tēs autēs Monēs kyriou Sabba, Enetiesin 1780].

Recueil des inscriptions chrétiennes de l'Athos, I, éd. *G. Millet, J. Pargoire, L. Petit,* Paris 1904.

Reifferscheidius A., Anecdota Casinensia, Index scholarum in Universitate Litterarum Vratislaviensi (1872).

Sacrorum conciliorum nova et amplissima collection, ed. *J. D. Mansi,* Florentiæ – Venetiis, 1759–1798.

Schirò G., Vita inedita di s. Cipriano di Calamizzi dal codice Sinaitico nº 522, Bollettino della Badia greca di Grottaferrata 4 (1950) 65–97.

Schreiner P., Die byzantinischen Kleinchroniken, I, Wien 1975.

Schwartz E., Kyrillos von Skythopolis, Leipzig 1939.

St Germanus of Constantinople, On the Divine Liturgy, ed. *P. Meyendorff,* New York 1984.

Symeonis Magistri et Logothetae Chronicon, ed. *S. Wahlgren,* Berolini – Novi Eboraci 2006.

The Synaxarion of the monastery of the Theotokos Euergetis (September – February), ed. *Robert H. Jordan,* Belfast 2000; (March – August; The Movable Cycle), Belfast 2005.

Щепкина М. В., Миниатюры Хлудовской псалтыри, Москва 1977. [*M. V. Ščepkina,* Miniatjury Hludovskoj psaltyri, Moskva 1977].

Тактиконъ Никона Черногорца, изд. *В. Н. Бенешевич,* Петроградъ 1917. [Taktikon' Nikona Černogorca, izd. *V. N. Beneševič,* Petrograd' 1917].

Theodoros Studites, Jamben auf verschiedene Gegenstände, ed. *P. Speck,* Berlin 1968.

Le Typicon du Monastère du Saint-Sauveur à Messine, éd. *M. Arranz,* Roma 1969.

Usener H., Der heilige Theodosios, Leipzig 1890.

Vasiliev A., Harun-ibn-Yahya and his description of Constantinople, Seminarium Kondakovianum 5 (1932) 149–163.

La Vie ancienne de s. Syméon stylite le Jeune (521–592), II, éd. *P. van den Ven,* Bruxelles 1970.

La Vie d'Étienne le Jeune par Étienne le Diacre, éd. *M.-F. Auzépy,* Birmingham 1997.

Vita S. Pauli Iunioris in Monte Latro, éd. *H. Delehaye,* Analecta Bollandiana 11 (1892) 5–74, 136–182.

Второе посѣщеніе Святой Аѳонской Горы Василья Григоровича-Барскаго, изд. *Н. П. Барсуковъ*, С.-Петербургъ 1887. [Vtoroe posěščenie Svjatoj Athonskoj Gory Vasil´ja Grigoroviča-Barskago, izd. *N. P. Barsukov',* S.-Peterburg' 1887].

Литература – Secondary Works

Balard M., Amalfi et Byzance (X[e]–XIIe siècles), Travaux et mémoires 6 (1976) 85–96.

Belting H., Mango C., Mouriki D., The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul, Washington 1978.

Chatzidakis M., Mistra, Athènes 1987.

Darrouzès J., Sainte-Sophie de Thessalonique d'après un ritual, Revue des études byzantines 34 (1976) 45–78.

Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie, éd. *F. Cabrol, H. Leclercq,* fasc. 30 (Paris 1913).

Dombart T., Das Semanterium, die frühchristliche Holzglocke, Die christliche Kunst 20 (1924) 51–63.

*Drandakes N. B., Kalopise S., Panagiotide M.,*Ἔρευνα στήν Ἐπίδαυρο Λιμηρά, Πρακτικά τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (Athena 1983) 209–263. [*N. B. Drandakēs, S. Kalopisē, M. Panagiōtidē,* Ereuna stēn Epidauro Limēra, Praktika tēs Archaiologikēs Hetaireias (Athēna 1983) 209–263].

Ebersolt J., Constantinople Byzantine et les Voyageurs du Levant, Paris 1918.

Eyice S., Alexis Apocauque et l'église byzantine de Sélymbria (Silivri), Byzantion 34/1 (1964) 77–104.

Eyice S., Encore une fois l'église d'Alexis Apocauque à Selymbria (= Silivri), Byzantion 48/2 (1979) 406–416.

Feld O., Noch einmal Alexios Apokaukos und die byzantinische Kirche von Selymbria (Silivri), Byzantion 37 (1968) 57–65.

Герасимова В., Две камбани от Мелник с надписи от XIII в., Археология 44/3 (София 2003) 42–48. [*V. Gerassimova,* Two Bells with 13th Century Inscriptions from Melnik, Arheologia 44/3 (Sofia 2003) 49].

Grabar A., Manoussacas M., L'illustration du manuscript de Skylitzès de la Bibliothèque Nationale de Madrid, Venise 1979.

Гранић Ф., Бѝло и клепало у египатским и палестинским манастирима старе цркве, Богословље 8/4 (Београд 1934) 302–307. [*F. Granić,* Bìlo i klepalo u egipatskim i palestinskim manastirima stare crkve, Bogoslovlje 8/4 (Beograd 1984) 302–307].

Hallensleben H., Zu Annexbauten der Kilise camii in Istanbul, Istanbuler Mitteilungen 15 (1965) 208–217.

Казанскій П. С., О призывѣ къ богослуженію въ Восточной церкви, Труды Перваго археологическаго съѣзда въ Москвѣ 1869, I, Москва 1871, 300–318. [*P. S. Kazanskij,* O prizyvě k' bogosluženiju v' Vostočnoj cerkvi, Trudy Pervago arheologičeskogo s'ězda v' Moskvě 1869, I, Moskva 1871, 300–318].

Кисас С., Оморфоклисија, Београд 2008. [*S. Kisas*, Omorfoklisija, Beograd 2008].

Кораћ В., Првобитна архитектонска концепција которске катедрале XII века, Зборник за ликовне уметности 3 (1967) 1–27. [*V. Korać,* La conception première de la cathédrale de Kotor (XIIe s.), Recherches sur l'art 3 (1967) 27–30].

Кораћ В., Шуӣуӣ М., Архитектура византијског света, Београд 1988. [*V. Korać, M. Šuput,* Arhitektura vizantijskog sveta, Beograd 1988].

Krumbacher K., Studien zu den Legenden des hl. Theodosios, Sitzungsberichte der philosophisch-philologischen und der historischen Classe der k. b. Akademie der Wissenschaften zu München – Jahrgang 1892., München 1893, 355–361.

Lexikon des Mittelalters, IV, VIII, Stuttgart – Weimar 1999.

Magdalino P., Byzantine Churches of Selymbria, Dumbarton Oaks Papers 32 (1978) 309–318.

Мансветовъ И., Церковный уставъ (типикъ), его образованіе и судьба въ греческой и русской церкви, Москва 1885. [*I. Mansvetov*, Cerkovnyj ustav' (tipik'), ego obrazovanie i sud´ba v' grečeskoj i russkoj cerkvi, Moskva 1885].

Марковић-Кандић О., Куле звоници уз српске цркве XII–XIV века, Зборник за ликовне уметности 14 (1978) 3–71. [*O. Marković-Kandić*, Les tours de clocher auprès des églises serbes du XIIe au XIVe siècle, Recherches sur l'art 14 (1978) 72–75].

Millet G., L'École grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1911.

Millet G., Les monastères et les églises de Trébizonde, Bulletin de correspondance hellénique 19 (1895) 419–459.

Millet G., Recherches au Mont-Athos (Suite), Bulletin de correspondance hellénique 29 (1905) 105–141.

Миљковић Б., Чудотворна икона у Византији, Београд 2017. [*B. Miljković*, Miracle-working icon in Byzantium, Belgrade 2017].

Moutsopoulos N. K., Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν μοναστηρίων τῆς Γορτυνίας, Athenai 1956. [*N. K. Moutsopoulos*, Hē architektonikē tōn ekklēsiōn kai tōn monastēriōn tēs Gortynias, Athēnai 1956].

Mparla Ch. N., Μορφὴ καὶ ἐξέλιξις τῶν βυζαντινῶν κωδωνοστασίων, Athenai 1959. [*Ch. N. Mparla*, Morphē kai exelixis tōn byzantinōn kōdōnostasiōn, Athenai 1959].

Orlandos A. K., Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης, Athenai 1963. [*A. K. Orlandos*, La Parigoritissa d'Arta, Athènes 1963].

Ousterhout R. G., The Architecture of the Kariye Camii in Istanbul, Washington 1987.

The Oxford Dictionary of Byzantium, I, III, New York – Oxford 1991.

Православная энциклопедия, V, Москва 2002. [Pravoslavnaja ènciklopedija, V, Moskva 2002].

Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture, Split 1978.

Радић Р., Обласни господари у Византији крајем XII и у првим деценијама XIII века, Зборник радова Византолошког института 24–25 (1986) 151–283. [*R. Radić*, Local Rulers in Byzantium at the End of the Twelfth Century and in the First Decades of the Thirteenth, Recueil de travaux de l'Institut d'études byzantines 24–25 (1986) 283–289].

Радошевић Н., Суботић Г., Богородица Гавалиотиса у Водену, Зборник радова Византолошког института 27–28 (1989) 217–256. [*N. Radošević, G. Subotić*, La Vierge Gaballiôtissa à Edessa, Recueil de travaux de l'Institut d'études byzantines 27–28 (1989) 256–263].

Stichel R., Jüdische Tradition in christlicher Liturgie: zur Geschichte des Semantrons, Cahiers archéologiques 21 (Paris 1971) 213–228.

Шакота М., Дечанска ризница, Београд – Приштина 1984. [*M. Šakota*, Trésor du monastère de Détchani, Beograd – Priština 1984].

Williams E. V., The Bells of Russia, Princeton 1985.

Бојан Миљковић
Византолошки институт САНУ, Београд
bojan.miljkovic@vi.sanu.ac.rs

КЛЕПАЛА И ЗВОНА У ВИЗАНТИЈИ

У манастирима на територији царства обновљеног под Јустинијановим жезлом, монаси су на два начина позивани у католикон на молитву. У области Магреба или на југозападу Апенинског полуострва, већ је раније била одомаћена употреба звона. С друге стране, на истоку Јустинијанове империје увелико је коришћено клепало, које се, као најчешће и касније, једноставно назива ξύλον, по материјалу од кога је начињено. Као σημαντήριον, назив је изведен од његове

функције, по грчком σῆμα – знак, сигнал за буђење, односно почетак богослужења, први се пут јавља код Софронија Јерусалимског († 11. март 638). Бѝла нису коришћена само у манастирским, већ и у мирским црквама, о чему сведочи приповест о чудима светог Анастасија Персијанца из истог времена. Иако је највећи број примера из извора о клепалима у рановизантијском периоду везан за Палестину, постоје сведочанства о њиховој употреби и у другим областима, од Мале Азије и Цариграда, до Сицилије и острвца Пантелерија, на пола морског пута између Акраганта и Картаге, ближе обали Африке. Звук клепала је, око 800, постао и предмет песничке инспирације кроз јамбске стихове Теодора Студијског, а о улози клепала у свакодневном животу једног братства из овог раног периода, највише података пружа управо типик Студијског манастира.

Када пише о свечаностима уочи коњичких трка на Хиподрому, Константин VII Порфирогенит (913–959) бележи драгоцен податак да су и у Велику цркву, цариградску Свету Софију, житељи престонице позивани клепалом. Типик Евергетидског манастира ван цариградских зидина, који је после *правила* Студијског братства извршио највећи утицај на устројство млађих манастира, први помиње три врсте бѝла – мало и велико дрвено, и клепало од бронзе. Настанак овог *устава* се датује после 1054. године. Искључиву употребу клепала прописују и типици два престоничка манастира које су у првој половини XII столећа основали чланови владајућег дома Комнина – Богородица Кехаритомени и манастир Пантократора. О употреби клепала речито говори и један латински текст именом непознатог путописца, чији се настанак може сместити у исто време. Привучен *уобичајеним чудом* у влахернски храм, пише да је оглашавано ударцима у *дрвену таблу* (percutitur tabula lignea). Реч је о позиву клепалом на вечерњу службу током које се дешавало *уобичајено чудо*, а путописац потом бележи да *Грци* на овај начин позивају верне у цркву, не зато што немају метала од којих би начинили звона (signa more Latinorum), већ је, како су му житељи Цариграда објаснили, у питању древна пракса још из времена апостола и прогона, када су се хришћани по својим домовима окупљали на богослужења и када се оно због страха од пагана није могло другачије огласити.

Најстарији поуздани пример постојања звона у Византији и њиховог коришћења за позивање на молитву, представља инвентар покретних добара атонског манастира Ксилурга, сачињен 14. децембра 1142. за новоизабраног игумана Христофора. У овом акту искварени облик κανπ(ά)ν(α) од латинског campana представља недвосмислен показатељ који јасно указује на западњачко порекло звона. Њихову употребу по Царству су ширили трговци из градова са Апенинског полуострва, на којем су звона и настала. Ширећи своје послове по читавом Царству, трговци из Амалфија, Венеције или Пизе почињу и трајно да се насељавају у Цариграду, а потом и у другим градовима, где су уз привилегије у пословању, добијали и посебне квартове у којима су живели и радили. Насељавање је подразумевало подизање храмова, чак и манастира, а самим тим и употребу звона *на латински начин*. У овоме су предњачили трговци из

Амалфија са обала Кампаније, *постојбине* звона. Њихова колонија се у престоници среће још средином X столећа, а до средине наредног XI века, имали су и две Богородичине опатије, једну у Цариграду, а другу на Светој Гори. По свему судећи, бенедиктинци из Амалфија су били ти који су први звонима огласили почетак неке службе Божије, како у престоници, тако и на Атону.

Постепено увођење звона у богослужбену праксу Ромеја и напоредо коришћење са клепалима, поуздано се могу пратити у нешто млађим изворима из друге половине XII столећа. Ту се на првом месту може навести типик једног члана владајуће породице Комнина, који је 1152. за своју задужбину, манастир Богородице Космосотире близу Вире, написао стриц автократора Манојла I, севастократор Исак Комнин. Πύργος који је сазидан за звона из овог текста, јесте најстарији помен звоника у грчким изворима. Ту су и сведочанства солунског архиепископа Евстатија о употреби клепала и звона, по коме је најпознатије светилиште Солуна, базилика Светог Димитрија, већ крајем XII столећа имала звона, док су се у катедралним црквама, Светој Софији цариградској и солунској, и даље користила дрвена клепала. Свакако *најпоузданији* доказ нове праксе која се уводи од друге четвртине XII столећа јесте најстарији сачувани звоник у византијској архитектури, Богородичина црква из Самарине у Месинији на крајњем југозападу Пелопонеза. Стога треба исправити нека увражена мишљења, по којима се употреба звона и градња првих звоника код Ромеја датују тек после 1204. и крсташког освајања Цариграда.

Занимљиво је да новотарија није заживела у самој престоници и да се увођење звона у богослужбену праксу може сврстати међу заиста ретке појаве у религиозном и друштвеном животу Ромеја, којима узор није био Цариград. Свакако је пресудну улогу по том питању имао став самог врха васељенске патријаршије, који је можда најбоље образложио патријаршијски номофилакс и хартофилакс, а затим титуларни антиохијски патријарх, Теодор Валсамон. Учени канониста је надахнуто писао о три врсте клепала у манастирима. У градским саборним храмовима је, по његовим речима, било само једно, велико дрвено бѝло. Да су у Цариграду само Латини користили звона, потврђује око 1200. године и његов млађи савременик, руски поклоник Добриња Јадрејкович, потоњи новгородски архиепископ Антоније.

Ипак, најкасније од последње четвртине XIII столећа, звона су постепено преузимала улогу клепала, и у самом Цариграду. Чини се да је подизање звоника уз западно прочеље цариградске Свете Софије за време Латинског царства, у доба Палеолога пресудно утицало на прихватање звона у самој престоници, а затим и њихову широку употребу на читавој територији Царства. Изглед и положај овог звоника су познати само са старих гравира. Из времена Палеолога, најстарији сачувани звоник је на храму Светог Георгија, познатом и као Ομορφοκκλησιά, близу Костура, који потиче из друге половине XIII столећа. Из XIV века је сачувано свега четири звоника и сви се налазе на Пелопонезу. У Мистри су три – Митрополија, Богородица Одигитрија – Афендико и Света

Софија, од којих последња два привлаче пажњу својим трифорама на све четири стране горњих етажа, као и звоник Богородичине цркве у Каритени у Аркадији. Симеон, који је био солунски архиепископ од 1416/7. до своје смрти средином септембра 1429, сведочи да се у његово време на главна дневна богослужења позивало звоном, како у цариградској тако и у солунској Светој Софији, док се клепало и даље користило у манастирима за буђење, односно позивање на *йолуноћницу*.

У исто време када Симеон у Солуну пише упутство за начин коришћења звона током године, на различитим странама некада јединственог Царства подижу се три звоника, чије је време градње прецизно одређено натписима и записима. Најстарији је ватопедски звоник саграђен 1426/7, југозападно од католикона, са натписом од опека на северној страни. Исте године је започета градња звоника у манастирском комплексу Свете Софије у Трапезунту, западно од главног храма, а септембра 1428, освећен је католикон Богородице Пантанасе у Мистри, чији је саставни део био звоник на северозападном углу ове грађевине, задужбине протостратора Јована Франгопула. По сведочењу једног руског очевица пада Цариграда, уочи и током сваког од јуриша турских чета на престоничке зидине, звонила су звона са свих градских цркава. Данас су малобројна звона која се могу, пре свега на основу натписа, приписати византијским мајсторима. Најстарија су пронађена у храму Светог Николе, катедралној цркви Мелника.

Зборник радова Византолошког института LV, 2018.
Zbornik radova Vizantološkog instituta LV, 2018.

UDC: 378.6:1](497.17):929 Филиповић М.
https://doi.org/10.2298/ZRVI1855305P

MIHAILO ST. POPOVIĆ
Österreichische Akademie der Wissenschaften
Institut für Mittelalterforschung, Abteilung Byzanzforschung
Mihailo.Popovic@oeaw.ac.at

JELENA NIKIĆ
Österreichische Akademie der Wissenschaften
Institut für Mittelalterforschung, Abteilung Byzanzforschung
jelena__23893@hotmail.com

BYZANTINISTIK, HISTORISCHE GEOGRAPHIE UND ETHNOGRAPHIE IN DEM KÖNIGREICH JUGOSLAVIEN AN DEM BEISPIEL DES PROFESSORS MILENKO S. FILIPOVIĆ UND DER PHILOSOPHISCHEN FAKULTÄT IN SKOPLJE (1925–1940)[1]

Dieser Beitrag fußt auf unpublizierten Archivalien des Staatsarchivs der Republik Makedonien in Skoplje aus den Jahren 1925 bis 1940, die in Hinblick auf zwei Aspekte ausgewertet wurden. Zum einen läßt sich daraus ersschließen, wie die Philosophische Fakultät in Skoplje selbst und deren breite Auswahl an akademischen Fächern in dem neuen Königreich der Serben, Kroaten und Slovenen etabliert wurden. Dazu zählten unter anderem die Byzantinistik, die historische Geographie und die Ethnographie. Zum anderen beschäftigt sich dieser Beitrag mit einer herausragenden Forscherpersönlichkeit jener Zeit in der Person des Milenko S. Filipović (1902–1969). Er war Dozent und später Professor für Ethnologie

1 Dieser wissenschaftliche Beitrag fußt auf Recherchen und Ergebnissen, die die Autoren im Rahmen des Projektes „The Ethnonym of the Vlachs in the Written Sources and the Toponymy in the Historical Region of Macedonia (11th–16th Centuries)" erarbeitet haben. Dieses Projekt wurde von 1. Juli 2016 bis 30. Juni 2018 von den Projektleitern Doz. Mag. Dr. Mihailo Popović (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Institut für Mittelalterforschung) und Prof. Dr. Toni Filiposki (Universität „Heilige Kyrill und Method" Skopje, Institut für Geschichte) und deren Forscherteams realisiert. Für die Finanzierung dieses bilateralen Projektes mit der Nummer MK 03/2016 danken wir dem Bundesministerium für Bildung, Wissenschaft und Forschung (BMBWF) der Republik Österreich und dem OeAD (Österreichischer Austauschdienst), herzlich..

und Ethnographie, der alle drei obenerwähnten Forschungszweige regelmäßig in seine Publikationen hat einfließen lassen. Seine persönliche sowie die institutionelle Entfaltung der erwähnten akademischen Fächer wurden durch den Zweiten Weltkrieg (1941) abrupt unterbrochen, konnten jedoch nach 1945 mit neuem Elan in Beograd aufgegriffen werden.

Schlüsselwörter: Königreich Jugoslavien, Philosophische Fakultät in Skoplje, Byzantinistik, Historische Geographie, Ethnologie und Ethnographie, Milenko S. Filipović

This article is based on unpublished archival material of the State Archives of the Republic of Macedonia in Skoplje from the years 1925 to 1940, which were analysed in terms of two aspects. On the one hand, it can be seen how the Faculty of Arts in Skoplje itself and its wide range of academic fields were established in the new Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. These included, amongst others, Byzantine Studies, Historical Geography and Ethnography. On the other hand, this article deals with an outstanding researcher of that time in the person of Milenko S. Filipović (1902–1969). He was a lecturer and later a professor of Ethnology and Ethnography, who regularly incorporated all three aforesaid academic fields into his publications. His personal as well as the institutional development of these academic fields were abruptly interrupted by the Second World War (1941), but were revived with new vigour in Belgrade after 1945.

Keywords: Kingdom of Yugoslavia, Faculty of Arts in Skoplje, Byzantine Studies, Historical Geography, Ethnology and Ethnography, Milenko S. Filipović

1. *Einleitung*

Seit 70 Jahren wird das akademische Fach der Byzantinistik an dem Institut für Byzantinistik der Serbischen Akademie der Wissenschaften und Künste (Византолошки институт Српске академије наука и уметности) national und international auf höchstem Niveau vertreten.[2] Dieses wichtige, diesjährige Jubiläum weist nicht nur in eine fruchtbringende Zukunft, sondern ermuntert auch zu einem Rückblick in die Vergangenheit über das Jahr 1948 zurück. Unsere Darstellung setzt nach dem Ende des Ersten Weltkrieges im Jahre 1918 ein und soll zeigen, wie die serbische bzw. jugoslavische Byzantinistik, historische Geographie und Ethnographie in dem damaligen Südserbien[3] erste Schritte gesetzt und damit zu der Entwicklung der besagten akademischen Fächer auf dem gesamten Staatsgebiet vor 1941 und nach 1945 beigetragen haben.

---

[2] Vgl. dazu folgende Publikationen und Berichte: *Баришић,* Десет година, 219–227; *Максимовић,* Развој, 655–671; *Острогорски,* Двадесетогодишњица Византолошког института, 1–8; *Пириватрић,* Георгије Острогорски, 179–188; *Радић,* Георгије Острогорски, 147–153; *Ферјанчић,* Георгије Острогорски, 57–95.

[3] Der bekannte serbische Geograph Jovan Cvijić (1865–1927) führte den Begriff „скопска Стара Србија“ („skopska Stara Srbija“) in den Diskurs seiner Zeit ein und definierte das Gebiet von Skoplje und Preševo als den Kern der Balkanhalbinsel. Dabei stellte er eine Verbindung zwischen den zwei Landschaften „skopska Stara Srbija“ und dem südlich anschließenden „Makedonija“ her, die er beide als dem mediterranen Raum zugewandt ansah. Als natürliche Grenze zwischen der „skopska Stara Srbija“ und der „Stara Srbija“ sprach er das Šar-Gebirge und die Skopska Crna Gora an. Laut Mihailo Vojvodić umfaßte die „Stara Srbija“ die Gebiete von Kosovo, Metochien, Südserbien und die „skopska Stara Srbija“ bzw. das nördliche Makedonien. Vgl. dazu: *Цвијић*, Основе, 40–57; siehe auch: *Војводић*, Србија, 33–48; *Радић,* Српско питање, 227–252.

Nach dem Ende des Ersten Weltkrieges erstand im Jahre 1918 das Königreich der Serben, Kroaten und Slovenen, das bis 1929 existiert hat und danach in dem Königreich Jugoslavien aufgegangen ist. Integraler Bestandteil dieses neuen Staates wurde ein Teil der historischen Landschaft Makedonien, nämlich das Territorium des sogenannten „Vardar-Mazedonien", das demjenigen der jetzigen ehemaligen jugoslavischen Republik Mazedonien entspricht.[4]

Mit der erwähnten Gründung des Königreichs der Serben, Kroaten und Slovenen wurden neue akademische Institutionen in Skoplje ins Leben gerufen. Zu diesen zählte die Philosophische Fakultät in Skoplje, die mit königlichem Erlaß vom 2. Februar 1920 entstanden ist.[5] Die treibende Kraft hinter dieser Entwicklung war der serbische Geograph und damalige Rektor der Universität Beograd Jovan Cvijić (1865–1927). Die Philosophische Fakultät in Skoplje war zwar in ihrer Verwaltung eigenständig, bildete aber einen Zweig der Universität Beograd. Das Lehrpersonal wurde unter den besten Wissenschaftlern des Landes ausgewählt. Bis zu dem Jahre 1926 waren zehn Lehrstühle etabliert und besetzt worden. Bereits ab 1922 gab es auch eine Lehrstelle für das Fach der Byzantinistik.[6]

In dem ersten Semester (d.h. im Herbst 1920) hatten sich insgesamt 33 Studierende (davon 13 weiblich) inskribiert. Bis zu dem Jahre 1925/26 stieg die Zahl der Studierenden auf 144 oder 147.[7] Im Rahmen der Philosophischen Fakultät in Skoplje gab es eine historisch-philologische Abteilung, an der folgende Fächer unterrichtet wurden: Klassische Philologie, jugoslavische Literatur, Archäologie, Geschichte der Serben, Kroaten und Slovenen, Byzantinistik, serbische Sprache und slavische Philologie, deutsche Sprache und Literatur, Geographie und Anthropogeographie, Philosophie, Geschichte, Ethnologie und Ethnographie sowie die französische Sprache und Literatur.[8] Da die Wissenschaftler an der Fakultät bestrebt waren, einen starken Bezug zu der Öffentlichkeit herzustellen, war die Erforschung von Land und Leuten in diesem Teil der historischen Landschaft Makedonien von besonderem Interesse. Neben der Organisation von Seminaren formierten sich verschiedene wissenschaftliche Gesellschaften, von denen das *Skopsko naučno društvo* (Скопско научно друштво) hervorzuheben ist.[9]

Die obenerwähnten akademischen Fächer spiegeln sich in einem Schreiben der Philosophischen Fakultät in Skoplje vom 14. Juli 1930 wider, in welchem dem Universitätsrat verschiedene, bereits an der Universität Lehrende zu der Wahl bzw.

---

4 *Boškovska*, Jugoslawisches Makedonien, 20–23. Siehe auch: *Јовановић,* Југословенска држава; *Јовановић*, Вардарска бановина.

5 *Јовановић,* Просвета, 23–41, hier 24.

6 *Јовановић,* Просвета, 24–25; *Максимовић,* Развој, 661.

7 Laut *Boškovska*, Jugoslawisches Makedonien, 298 waren es 144 Studierende. Laut *Јовановић,* Просвета, 24, 26 waren es 147.

8 *Boškovska*, Jugoslawisches Makedonien, 297–312; *Јовановић,* Просвета, 25.

9 *Boškovska*, Jugoslawisches Makedonien, 297–312; *Илиевски,* Основањето, 153–172; *Јовановић,* Просвета, 36–37; *Миљковиќ,* Прилог, 40.

Dienstbestätigung anempfohlen wurden.[10] Erwähnt werden zum Beispiel Dozent Milivoj Pavlović für serbokroatische Sprache, Lektor Vladimir Rozov für russische Sprache, Lektor Žozef Fontani für französische Sprache, Assistent Atanasije Urošević für Geographie, Assistentin Jelena Ošanin[11] für allgemeine und nationale Geschichte, der freiberufliche Lehrende Aleksije Jelačić für die Geschichte der slavischen Völker, der freiberufliche Lehrende France Mesesnel für Kunstgeschichte, der freiberufliche Lehrende Ernest Keks für deutsche Sprache und Dozent Milenko Filipović für Ethnologie und Ethnographie.[12] Der letztgenannte steht in dem Mittelpunkt unserer nunmehrigen biographischen und wissenschaftsgeschichtlichen Forschungen.

2. *Die rudimentäre Biographie des Milenko S. Filipović zu seinem Aufenthalt in Skoplje*

Die biographischen Daten des Milenko S. Filipović zu dessen Wirken an der Philosophischen Fakultät in Skoplje von 1925 bis 1940 sind im Spiegel der gängigen Nachschlagewerke als rudimentär zu bezeichnen. Wenige Anhaltspunkte vermögen die biographische Evidenz in der Serbischen Akademie der Wissenschaften und Künste[13], ein Sammelband zu seinen Ehren[14] und die Enzyklopädie der serbischen Historiographie[15] zu liefern. Darauf basiert zunächst die folgende Kurzbiographie:

Milenko S. Filipović war Ethnologe und Anthropogeograph. Er wurde am 8. November (gregorianisch) 1902 in Bosanski Brod (damals Bosnien und Hercegovina, österreichisch-ungarische Monarchie) geboren. Die Volksschule hat er in Visoko und das Gymnasium in Tuzla (1921) absolviert. In demselben Jahr begann er an der Philosophischen Fakultät der Universität Beograd zu studieren, wo er die Fächer Anthropogeographie, Ethnologie, Geschichte und Archäologie belegt hat. Diplomiert hat Milenko S. Filipović im Jahre 1925. In demselben Jahr wurde er in die Armee einberufen, jedoch bereits 1926 aus gesundheitlichen Gründen entlassen. Seine Dissertation mit dem Titel „Етничка прошлост нашег народа у околини Високог (Босна)“ hat er 1928 an der Philosophischen Fakultät der Universität Beograd verteidigt. 1925 war er Aushilfslehrer (Supplent) an einem Gymnasium in Sarajevo und von 1926 bis 1930 Professor an einem

---

10 Zu einem allgemeinen Überblick über die damals Lehrenden siehe: *Јовановић,* Просвета, 25, 35–36.

11 Vgl. zu der Assistentin Jelena Ošanin: *Petrović Leš – Leček*, Tema žene, 307–341, hier 319, Anmerkung 17.

12 Državen Arhiv na Republika Makedonija, Skopje: Fond „Filozofski Fakultet – Skopje“ (1920–1941), Dokument 01.0323.0005.0020/0037–0038. An dieser Stelle danken wir aufrichtig dem Staatsarchiv der Republik Makedonien in Skoplje und im besonderen Frau Abteilungsleiterin Svetlana Usprcova für die konstruktive und gastfreundliche Unterstützung bei der Recherche dieser und der folgenden Archivalien.

13 Die ersten Schritte zu dem vorliegenden Thema verdanke ich meiner Großmutter Emilija Petrović (1923–2014), die vor rund 20 Jahren erste Erkundigungen zu der Biographie des Milenko S. Filipović in der Serbischen Akademie der Wissenschaften und Künste in Beograd eingeholt und auf dieser Basis eine Kurzbiographie zusammengestellt hat, die sie mir während meines Studiums an der Universität Wien (1996–2000) zur Verfügung gestellt hat.

14 *Hammel* et al. (eds.), Among the People, xiii–xviii.

15 *Ћирковић – Михаљчић*, Енциклопедија, 695–696.

Abb. 1

Milenko S. Filipović im Jahre 1918 (Sammlung Mihailo St. Popović)

Gymnasium in Veles. Die Position eines Dozenten (1930–1939) und dann eines außerordentlichen Professors (1939–1941) bekleidete Milenko S. Filipović an der Universität in Skoplje. 1939 wurde er zu einem Mitglied des *Skopsko naučno društvo* (Скопско научно друштво) gewählt. In demselben Jahr begründete Milenko S. Filipović die erste Ethnologische Gesellschaft in Jugoslavien und ein Jahr später (1940) die Zeitschrift *Etnologija*, deren Herausgeber er auch war. Während des Zweiten Weltkriegs befand er sich in Ruhestand und mit seiner Familie in Beograd, um von 1945 bis 1950 eine Arbeit als Kustos an dem Ethnographischen Museum in Beograd anzunehmen. Ab 1947 brachte er seine Expertise auch in dem neubegründeten Museum der Vojvodina ein. Von 1950 bis 1955 war er wissenschaftlicher Mitarbeiter des Ethnographischen Instituts der Serbischen Akademie der Wissenschaften und wechselte ab 1955 als ordentlicher Professor der Geographie und Ethnologie an die Philosophische Fakultät der Universität Sarajevo. In demselben Jahr wurde Milenko S. Filipović zu einem ordentlichen Mitglied der Wissenschaftlichen Gesellschaft Bosniens und der Hercegovina gewählt, die 1967 in die Akademie der Wissenschaften und Künste überführt wurde. Aus gesundheitlichen Gründen trat er 1962 in den Ruhestand und übersiedelte 1964 nach Beograd. Milenko S. Filipović ist am 22. April 1969 in Beograd gestorben.

3. *Das akademische Wirken des Milenko S. Filipović an der Philosophischen Fakultät in Skoplje (1925–1940)*

Im folgenden wird der vorliegende Beitrag jene Zeit im Leben des Milenko S. Filipović im Detail beleuchten, die sein Wirken an der Philosophischen Fakultät in Skoplje und somit deren Geschichte in der Zwischenkriegszeit betrifft. Hierbei basieren unsere Ausführungen auf bisher unpublizierten Archivmaterialien des Staatsarchivs der Republik Makedonien in Skoplje. Bezugnehmend auf das obenerwähnte Schreiben der Philosophischen Fakultät in Skoplje vom 14. Juli 1930 sei die akademische Karriere des Milenko S. Filipović an besagter Universität nachverfolgt.

Bereits in einem Brief der Philosophischen Fakultät in Skoplje vom 27. Oktober 1925 wurde Milenko S. Filipović angeboten, die Position eines Lehrenden für Ethnologie und Ethnographie auf Honorarbasis anzutreten, wobei ihm pro tatsächlich gehaltener Stunde 50 Dinar als Entlohnung bei maximal sechs Unterrichtstunden pro Woche in Aussicht gestellt wurden. Da diese Geldsumme für seinen Lebensunterhalt nicht ausreichen würde, wurde ihm empfohlen, ergänzend eine Anstellung als Aushilfslehrer (Supplent) an einer Mittelschule in Skoplje anzustreben: „Част ми је известити Вас, да сте у седници Савета Филозофског Факултета у Скопљу од 21. октобра 1925. године дошли у комбинацију са хонорарног наставника Етнологије и Етнографије код нас. Као хонорарни наставник на Универзитету имали бисте 50.- динара од сваког стварно одржаног часа, а могли бисте држати до шест часова предавања недељно. Како од те своте не бисте могли да се издржавате, требало би да нађете и неко друго намештење, где бисте имали плату и додатке; на пример да наступите дужност суплента у којој скопској средњој школи.“[16]

In seinem Antwortschreiben vom 7. November 1925 aus Sarajevo bringt Milenko S. Filipović seine Freude über das Angebot zum Ausdruck und zeigt seine Bereitschaft es anzunehmen. Er weist allerdings darauf hin, daß er zu diesem Zeitpunkt in der Armee dient, aus der er mit 1. August 1926 abgerüstet werden sollte: „Захваљујући Вам на тако великом поверењу, могу Вас известити да пристајем на све Ваше услове, односно предлоге. Незгода је само у томе што се сада налазим на одслужењу свог рока у кадру из ког бих имао да изиђем 1 августа 1926 […]“[17]

Doch bereits am 7. November 1925 stellte die Philosophische Fakultät in Skoplje gegenüber Milenko S. Filipović schriftlich fest, daß das angedachte Angebot an der Universität aufgrund analoger Erfahrungen in solchen Fällen möglicherweise nicht zustande kommen könnte, weil er ergänzend an einer Schule in Skoplje mit voller

[16] Državen Arhiv na Republika Makedonija, Skopje: Fond „Filozofski Fakultet – Skopje“ (1920–1941), Dokument 01.0323.0015.0002/0052.

[17] Državen Arhiv na Republika Makedonija, Skopje: Fond „Filozofski Fakultet – Skopje“ (1920–1941), Dokument 01.0323.0015.0002/0051–107. Wie aus der Kurzbiographie des Milenko S. Filipović zu entnehmen ist (siehe dazu *2. Die rudimentäre Biographie des Milenko S. Filipović zu seinem Aufenthalt in Skoplje*) wurde er im Jahre 1926 aus gesundheitlichen Gründen aus der Armee entlassen.

Lehrverpflichtung arbeiten müßte, wie es das Gesetz vorsehe.[18] Am 10. November 1925 schrieb Milenko S. Filipović an den Dekan der Philosophischen Fakultät in Skoplje, daß seine Position als Aushilfslehrer (Supplent) an einer Schule die angebotene Position eines Lehrenden auf Honorarbasis an der Universität nicht ausschließen würde.[19]

Am 26. November 1925 informierte die Philosophische Fakultät in Skoplje das Bildungsministerium des Königreiches der Serben, Kroaten und Slovenen, daß sie in ihrer Sitzung vom 21. Oktober 1925 Milenko S. Filipović als Lehrenden auf Honorarbasis für Ethnologie und Ethnographie in dem Ausmaß von bis zu sechs Stunden pro Woche gewählt hat, der zu diesem Zeitpunkte als Aushilfslehrer (Supplent) des 2. Männer-Gymnasiums in Sarajevo in Ruhestand war, weil er in der Armee diente. Das Bildungsministerium wurde um Bestätigung der Auswahl gebeten: „Савет Философског Факултета у Скопљу изабрао је на седници својој од 21. октобра, 1925. године за хонорарног наставника Етнологије и Етнографије г. Миленка Филиповића, суплента II. гимназије у Сарајеву у оставци, сада редова – ђака 5 чете, 10 пешадиског пука у Сарајеву с тим, да предаје до 6 часова недељно. Част ми је замолити Министарство да изволи одобрити овај избор.“[20]

Gleichzeitig (d.h. am 26. November 1925) beantragte die Philosophische Fakultät in Skoplje bei dem Rechnungswesen des Bildungsministeriums des Königreiches der Serben, Kroaten und Slovenen die Bezahlung des neuen Lehrenden für den Zeitraum von Dezember 1925 bis März 1926 mit einem Betrag von 4.800 Dinar (sechs Stunden pro Woche à 50 Dinar x vier Wochen x vier Monate).[21]

Obwohl das Bildungsministerium in einem Brief vom 8. Dezember 1925 feststellte, daß Milenko S. Filipović seine neue Position als Lehrender in Skoplje nicht antreten könne, weil er noch immer seinen Wehrdienst versehe[22], finden wir ihn trotzdem ab dem Jahre 1926 an der Universität in Skoplje. Aufschluß über die Ereignisse seiner Überstellung nach Skoplje gibt seine Personalakte (Службенички лист), die er am 16. April 1926 in Veles persönlich unterzeichnet hat.[23] Darin ist zu erfahren, daß Milenko S. Filipović mit Entscheidung Nr. 1474 vom 3. Februar 1926 durch den Kommandanten des 21. Infanterieregiments „Čehoslovački“ in Skoplje vorübergehend untauglich erklärt wurde. Weiters ersehen wir aus seiner Personalakte, daß er

---

18 Državen Arhiv na Republika Makedonija, Skopje: Fond „Filozofski Fakultet – Skopje“ (1920–1941), Dokument 01.0323.0015.0002/0055–0056.

19 Državen Arhiv na Republika Makedonija, Skopje: Fond „Filozofski Fakultet – Skopje“ (1920–1941), Dokument 01.0323.0015.0002/0054.

20 Državen Arhiv na Republika Makedonija, Skopje: Fond „Filozofski Fakultet – Skopje“ (1920–1941), Dokument 01.0323.0015.0002/0058 (Avers).

21 Državen Arhiv na Republika Makedonija, Skopje: Fond „Filozofski Fakultet – Skopje“ (1920–1941), Dokument 01.0323.0015.0002/0057.

22 Državen Arhiv na Republika Makedonija, Skopje: Fond „Filozofski Fakultet – Skopje“ (1920–1941), Dokument 01.0323.0015.0002/0058 (Revers).

23 Državen Arhiv na Republika Makedonija, Skopje: Fond „Filozofski Fakultet – Skopje“ (1920–1941), Dokument 01.0323.0015.0002/0059–0063.

am 26. Oktober (julianisch) 1902 in Bosanski Brod vom Vater Sreto geboren wurde und am 12./25. November 1926 Marija Jankulović, ebenfalls Lehrerin, in der Kirche *Sveti Pantelejmon* in Veles geheiratet hat. Aus dieser Ehe gingen die Töchter Radmila (geboren am 21. November 1932 in Skoplje) und Mirjana (geboren am 7. März 1934 in Skoplje) hervor. Seine Sprachkenntnisse umfaßten Deutsch und Französisch. Laut Personalakte hat Milenko S. Filipović am 3. Februar 1925 an der Philosophischen Fakultät der Universität Beograd diplomiert und an derselben Fakultät am 17. März 1927 promoviert. Da in der Personalakte Daten bis zu dem Jahre 1934 nachgetragen wurden, ist zu erfahren, daß er seit 20. März 1926 Supplent an dem Frauen-Gymnasium in Veles und zunächst Universitätsdozent der Philosophischen Fakultät in Skoplje, dann außerordentlicher Professor, war.[24]

Einen Karrieresprung erfuhr Milenko S. Filipović im Jahre 1929, als er in der Sitzung des Rates der Philosophischen Fakultät in Skoplje am 29. Oktober 1929 einstimmig zum Dozenten für Ethnologie und Ethnographie gemäß Ausschreibung berufen wurde. Darüber setzte der Dekan der Fakultät das Bildungsministerium in einem Schreiben vom 30. Oktober 1929 in Kenntnis. Als Begründung für die Berufung wird darin wie folgt ausgeführt: „Према радовима које је пружио етнолошко-етнографској науци и њиховим најближим научним гранама, у којима је показао да је добро упућен у све проблеме своје струке, да влада правим научним методама у испитивању народа, његових особина, живота и обичаја, да је поред квалитативно добрих научних радова и много досада урадио, чак и више него би се за једног младог научног испитивача могло тражити, да је етнолошке проблеме Јужне Србије и за ово кратко време, од како је у Велесу, већ довољно ушао, те са врло лепим успехом ради и у овим крајевима, и најзад према свим осталим његовим научним радовима, способностима и моралним особинама, сматрамо да му се са пуно поверења и поуздања може поверити катедра Етнологије и Етнографије на овом Факултету […]“[25]

Einem beigefügten Bogen zu seiner Person ist zu entnehmen, daß er – wie oben bereits ausgeführt – vor dieser Berufung Professor an dem Gymnasium in Veles war. Es folgt darin eine Auflistung seiner wissenschaftlichen Publikationen (siehe dazu den *Annex*). Von besonderem Interesse ist die Feststellung, daß er bereits als Student im Jahre 1923 die Auszeichnung *Sveti Sava* (Св. Савска награда) erhalten und ein Jahr später (1924) zwei wissenschaftliche Arbeiten publiziert hat. Weiters ist auf der Basis dieser Aufzeichnungen zu ersehen, daß der betreffende Lehrstuhl seit 1925 unbesetzt war bzw. nur provisorisch von dem außerordentlichen Professor Dr. Vojislav Radovanović

[24] Ebd.; siehe auch: Državen Arhiv na Republika Makedonija, Skopje: Fond „Filozofski Fakultet – Skopje“ (1920–1941), Dokument 01.0323.0015.0002/0080; Državen Arhiv na Republika Makedonija, Skopje: Fond „Filozofski Fakultet – Skopje“ (1920–1941), Dokument 01.0323.0015.0002/0093; *Stanojević*, Narodna enciklopedija, 740.

[25] Državen Arhiv na Republika Makedonija, Skopje: Fond „Filozofski Fakultet – Skopje“ (1920–1941), Dokument 01.0323.0015.0002/0065.

(1894–1957) betreut wurde.[26] Mit Schreiben vom 21. Jänner 1930 bestätigte das Bildungsministerium des Königreiches Jugoslavien die Berufung des Milenko S. Filipović zum Dozenten im Rang eines Beamten der achten Gruppe der ersten Kategorie.[27] Bereits am 29. Jänner 1930 enthob der Direktor des Gymnasiums in Veles den Berufenen seiner Funktionen, damit er an die Philosophische Fakultät in Skoplje überführt werden konnte.[28]

Сл. 6 — Доцент Филиповић и певач Шериф Ислам Даутовић из села Суводола.

Abb. 2

Milenko S. Filipović bei Forschungen im Gelände (Glasnik Skopskog Naučnog Društva 11, Seite 196)

Wissenschaftlich hat sich Milenko S. Filipović überaus schnell in den universitären Betrieb eingefügt, wie aus einem Brief des Bildungsministeriums des Königreiches Jugoslavien vom 1. Mai 1930 zu erfahren ist. Darin wird ihm von 4. Mai bis 20. Mai 1930 Forschungsurlaub zwecks Teilnahme an dem Dritten Kongreß der slavischen Geographen und Ethnographen in Beograd gewährt.[29] Am 5. Oktober 1934 setzte der Dekan der Philosophischen Fakultät in Skoplje die städtische Bibliothek von Skoplje in Kenntnis, daß Milenko S. Filipović zum Vertreter der Fakultät im Beirat der betreffenden Bibliothek gewählt wurde.[30] Über die Forschungsreisen des Milenko S. Filipović liegen uns ebenfalls aufschlußreiche Archivalien vor. Im Jahre 1931 erhielt er finanzielle Unterstützung durch die Stiftung Luka Ćelović (1854–1929), die er dazu benützt hat, um Feldforschung in den nördlich von Veles gelegenen Dörfern und in der Umgebung von Strumica zu betreiben (siehe dazu den *Annex*).[31] Auch

---

26 Državen Arhiv na Republika Makedonija, Skopje: Fond „Filozofski Fakultet – Skopje“ (1920–1941), Dokument 01.0323.0015.0002/0066.

27 Državen Arhiv na Republika Makedonija, Skopje: Fond „Filozofski Fakultet – Skopje“ (1920–1941), Dokument 01.0323.0015.0002/0068.

28 Državen Arhiv na Republika Makedonija, Skopje: Fond „Filozofski Fakultet – Skopje“ (1920–1941), Dokument 01.0323.0015.0002/0073.

29 Državen Arhiv na Republika Makedonija, Skopje: Fond „Filozofski Fakultet – Skopje“ (1920–1941), Dokument 01.0323.0015.0002/0079.

30 Državen Arhiv na Republika Makedonija, Skopje: Fond „Filozofski Fakultet – Skopje“ (1920–1941), Dokument 01.0323.0015.0002/0086.

31 Državen Arhiv na Republika Makedonija, Skopje: Fond „Filozofski Fakultet – Skopje“ (1920–1941), Dokument 01.0323.0015.0002/0088.

mit Studierenden war er im Gelände unterwegs. Am 1. Juli 1935 verfaßte der Dekan der Philosophischen Fakultät in Skoplje ein Schreiben, in dem er die Behörden bat, Milenko S. Filipović und seinen 17 Hörern im Zuge einer Bereisung der Umgebung von Struga behilflich zu sein.[32]

Im Wintersemester 1935 hielt er folgende Lehrveranstaltungen ab:

„Allgemeine Ethnologie", Freitags von 15 bis 16 Uhr; „Überblick über die Balkanvölker", Samstags von 10 bis 11 Uhr; „Die Südslaven", Samstags von 11 bis 12 Uhr; Ethnologische Seminare, für jüngere Hörer, Samstags von 9 bis 10 Uhr, für ältere Hörer, Freitags von 16 bis 18 Uhr.[33]

Zwei Jahre später (1937) erhielt Milenko S. Filipović 2.000 Dinar aus der Stiftung Luka Ćelović, um seine wissenschaftlichen Forschungen zu der Schiffbarkeit des Flusses Vardar und den Gallipoli Serben im Ort Pehčevo vorantreiben zu können (siehe dazu den *Annex*).[34] Am 27. Mai 1937 erging ein wissenschaftliches Gutachten über die Tätigkeit des Milenko S. Filipović seitens der Professoren Tihomir Djordjević (1868–1944), Jovan Erdeljanović (1874–1944) und Vojislav Radovanović an die Philosophische Fakultät in Skoplje. Darin wird unter anderem hervorgehoben: „да је г. Филиповић даљим радом још особито проширио одличну спрему коју је понео с универзитета, и то не само своје знање из етнологије, историје и археологије, него и своју природњачку спрему коју је добио студирајући географију на универзитету […]"[35]

Über seine Feldforschungen wird vermerkt: „Он сваке године по више месеци проводи у проучавању нашег народа […] Нарочито наглашавам да је за неколико последњих година он развио особиту живу испитивачку делатност у нашем народу Јужне Србије ангажујући на том послу и своје ученике и многе друге образоване људе у народу."[36] Hervorgehoben werden auch der große Fleiß und die hohe Dichte an außerordentlichen Publikationen, von denen eine sogar von der Serbischen Königlichen Akademie der Wissenschaften prämiert wurde. Aus diesen Gründen haben die obenerwähnten Gutachter die Beförderung des Milenko S. Filipović zu einem außerordentlichen Universitätsprofessor vorbehaltlos empfohlen, der schließlich auch stattgegeben wurde.[37]

---

32 Državen Arhiv na Republika Makedonija, Skopje: Fond „Filozofski Fakultet – Skopje" (1920–1941), Dokument 01.0323.0015.0002/0089.

33 Državen Arhiv na Republika Makedonija, Skopje: Fond „Filozofski Fakultet – Skopje" (1920–1941), Dokument 01.0323.0015.0002/0092.

34 Državen Arhiv na Republika Makedonija, Skopje: Fond „Filozofski Fakultet – Skopje" (1920–1941), Dokument 01.0323.0015.0002/0098.

35 Državen Arhiv na Republika Makedonija, Skopje: Fond „Filozofski Fakultet – Skopje" (1920–1941), Dokument 01.0323.0015.0002/0097.

36 Ebd.

37 Ebd.

Mit 1. April 1938 wurde er auf Beschluß des Bildungsministeriums des Königreiches Jugoslavien zu einem außerordentlichen Professor befördert.[38] Seine wissenschaftliche Entfaltung verfolgte Milenko S. Filipović mit großem Elan. Am 6. Juni 1939 genehmigte der Rat der Philosophischen Fakultät in Skoplje einstimmig seinen Antrag auf einen sechsmonatigen Forschungsaufenthalt in England und Frankreich, was dem Bildungsministerium brieflich am 5. August des Jahres zur Kenntnisnahme samt Bitte um Bestätigung mitgeteilt wurde: „Спроводећи предњу молбу г. Др. Миленка С. Филиповића, ванредног професора при катедри Етнологије на овом Факултету, којим тражи полугодишње осуство [sic!] ради одласка у иностранство, у Енглеску и Француску, у сврху усавршавања у својој струци и продубљавања метода и резултата у интересу што бољег развоја наше етнолошке науке […]“[39]

Während seiner Absenz sollte ihn Professor Vojislav Radovanović vertreten. Dieser Auslandsaufenthalt wurde seitens der Fakultät wie folgt zusätzlich untermauert: „[…] да се упућује у иностранство на усавршавање у непосредном интересу државне службе, јер је његово полугодишње отсуство ради одласка у научне центре Европе у интересу катедре коју заступа и у интересу овога Факултета, као и у интересу наше националне науке.“[40]

Zudem erlaubte das Bildungsministerium mit Entscheidung vom 17. Juni 1939, daß Milenko S. Filipović an einem Kongreß des internationalen Instituts für Soziologie in Bukarest teilnimmt.[41]

Die letzten Archivalien, die wir im Rahmen dieses wissenschaftlichen Beitrages aufgrund der Aktenlage in dem Staatsarchiv der Republik Makedonien in Skoplje zitieren können, stammen aus dem Juli bzw. November 1940. Mit Schreiben vom 27. Juli 1940 bestätigte der Dekan der Philosophischen Fakultät in Skoplje gegenüber den Behörden, daß Milenko S. Filipović eine Forschungsreise durch die Banschaft Zeta (Зетска бановина) unternehmen werde, und bat gleichzeitig um behördliche Unterstützung vor Ort.[42] Dasselbe tat er am 19. November 1940, als Milenko S. Filipović zwecks anthropogeographischer Studien in die Banschaften Vardar und Zeta, hier in die Bezirke von Šar Planina und Djakovica, im November und Dezember 1940 zu reisen beabsichtigte.[43]

38 Državen Arhiv na Republika Makedonija, Skopje: Fond „Filozofski Fakultet – Skopje“ (1920–1941), Dokument 01.0323.0015.0002/0101.

39 Državen Arhiv na Republika Makedonija, Skopje: Fond „Filozofski Fakultet – Skopje“ (1920–1941), Dokument 01.0323.0015.0002/0104.

40 Ebd.

41 Državen Arhiv na Republika Makedonija, Skopje: Fond „Filozofski Fakultet – Skopje“ (1920–1941), Dokument 01.0323.0015.0002/0113.

42 Državen Arhiv na Republika Makedonija, Skopje: Fond „Filozofski Fakultet – Skopje“ (1920–1941), Dokument 01.0323.0015.0002/0106.

43 Državen Arhiv na Republika Makedonija, Skopje: Fond „Filozofski Fakultet – Skopje“ (1920–1941), Dokument 01.0323.0015.0002/0107.

Die erwähnte Aktenlage der Jahre 1940/41 spiegelt die politischen und militärischen Vorzeichen jener Zeit wider, war doch der Zweite Weltkrieg seit 1939 bereits in vollem Gange, der auch das Königreich Jugoslavien im April 1941 nicht verschonen sollte. Nach den Demonstrationen im März 1941 gegen den Beitritt des Königreiches Jugoslavien zu dem Dreimächtepakt hatte das Rektorat der Universität Beograd beschlossen, die Arbeit der Philosophischen Fakultät in Skoplje mit 3. April 1941 einzustellen. Drei Tage später griff das Deutsche Reich das Königreich Jugoslavien ohne vorherige Kriegserklärung oder Ultimatum an. Nach der bedingungslosen Kapitulation der jugoslavischen Streitkräfte am 17. April 1941 versuchte die bulgarische Okkupationsverwaltung, eine eigene Philosophische Fakultät in Skoplje aufzubauen, die im Oktober 1943 ihre reguläre Tätigkeit zwar aufnahm, jedoch bereits im September 1944 wieder einstellte, weil Bulgarien im September 1944 vor den sovjetischen Truppen kapituliert hatte. Erst nach dem Ende des Zweiten Weltkrieges begann eine neue Ära der universitären Ausbildung in Skoplje, als die Philosophische Fakultät im Jahre 1946 neu begründet wurde.[44]

Wenn wir zu dem Titel unseres Beitrages zurückkehren, können wir die Resultate unserer Forschungen wie folgt zusammenfassen: Auf der Basis der bisher unpublizierten Archivalien des Staatsarchivs der Republik Makedonien in Skoplje vermögen wir zu rekonstruieren, auf welche Art und Weise verschiedene akademische Fächer an der Philosophischen Fakultät in Skoplje etabliert wurden. Dazu zählen unter anderem die Byzantinistik, die historische Geographie und die Ethnographie, die in dem Königreich Jugoslavien in besonderem Maße in Skoplje gefördert wurden. Konzentriert haben wir uns in unseren Forschungen auf den Wissenschaftler Milenko S. Filipović, der damals einer der herausragenden Lehrenden an der Philosophischen Fakultät in Skoplje war und alle drei obenerwähnten Forschungszweige regelmäßig in seine Publikationen hat einfließen lassen. Ohne Zweifel waren die Jahre 1925 bis 1940 eine überaus fruchtbringende akademische Zeit für ihn selbst, wie auch für seine Kollegen an der Philosophischen Fakultät, was sich darin anschaulich widerspiegelt, daß er in dem erwähnten Zeitraum 130 (!) bibliographische Einheiten veröffentlicht hat (siehe dazu den *Annex*). Seine persönliche sowie die institutionelle Entfaltung der erwähnten akademischen Fächer wurden durch den Zweiten Weltkrieg (1941) abrupt unterbrochen, konnten jedoch nach 1945 mit neuem Elan in Beograd aufgegriffen werden. Ohne Zweifel wurden in der Zwischenkriegszeit in dem Königreich der Serben, Kroaten und Slovenen und dem Königreich Jugoslavien jene akademischen und fachlichen Fundamente gelegt, auf denen die Byzantinistik an dem Institut für Byzantinistik der Serbischen Akademie der Wissenschaften und Künste nach 1945 aufbauen konnte und die es erfolgreich zu neuen Resultaten in eine fruchtbringende Zukunft geführt hat.

---

[44] *Јовановић,* Просвета, 39–40.

Annex[45]

1926

1. Natpis na stećku u Tučićima, Glasnik Zemaljskog Muzeja 38, 79–80.

1927

2. Novi podaci o Kaknju, Glasnik Zemaljskog Muzeja 39, 225–230.
3. Porodična, lična i esnafska slava u Velesu, Glasnik Etnografskog Muzeja u Beogradu 2, 28–33.
4. Dr. Jovan Cvijic, Sredina 3/2 (Tuzla, 15 März) 23–24.
5. Ranija privreda u okolini Visokog, Glasnik Geografskog Društva 16, 12–18.
6. Kosturnice u Velesu, Glasnik Skopskog Naučnog Društva 3, 289–292.
7. Starine u Bakićima kod Olova, Glasnik Zemaljskog Muzeja 40, 69–78.
8. Slava ili Služba (Visočki Gornji Kraj), Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena 36/2, 329–341.
9. Iz prošlosti Sarajeva (Uspomene jednog Velešanina koji je zidao sarajevsku Novu crkvu), Pregled 56, 171–173.
10. Visočka Nahija, Srpski Etnografski Zbornik 43, 191–647.

1929

11. Šarlagandžije u Velesu, Glasnik Skopskog Naučnog Društva 5, 283–294.
12. Privreda, saobraćaj i naselja u Visočkoj Nahiji, Posebna izdanja Geografskog Društva 7, 1–68.
13. Geofagija u našem narodu, Glasnik Etnografskog Muzeja u Beogradu 4, 101–104.
14. Presipanje belim prosom, Glasnik Etnografskog Muzeja u Beogradu 4, 112–113.
15. Divljanski kovčezi, Glasnik Zemaljskog Muzeja 41, 109–113.

1930

16. Borovica, Srpski Etnografski Zbornik 46, 593–616.
17. Vegošća i Bioča u Bosni, Srpski Etnografski Zbornik 46, 617–696.
18. Zbornik Petra Bajića iz Radovlje u Bosni, Narodna Starina 22, 224–227.
19. Zadruga Spasića (Čurovska kuća) u Bulačanima, Glasnik Skopskog Naučnog Društva 7–8, 369–379.
20. Treći kongres slovenskih geografa i entnografa, Pregled 80, 550–552.

---

[45] Dieser Annex basiert auf *Hammel, E. A.* et al. (eds.), Among the People, 267–276 und wurde mittels zusätzlicher, eigener Recherchen korrigiert bzw. ergänzt.

21. Etnološki opis puta Vardište-Uskoplje, in: Opis puta III kongresa slovenskih geografa i etnografa, Beograd, I 186–189, II 13–16, 58–62.

22. Krasno ime i slične slave u Modriči, Glasnik Zemaljskog Muzeja 42, 205–210.

23. O etnološkom proučavanju Južne Srbije, Godišnjak Skopskog Filozofskog Fakulteta 1, 117–126.

24. Jedna napomena o sahranjivanju mrtvaca u srednoj Dalmaciji, Glasnik Etnografskog Muzeja u Beogradu 5, 138–139.

1931

25. Patiška, Južni Pregled (April), 163–174.

26. Bošnjaci u okolini Skoplja, Pregled 94–95, 262–264.

27. Porodična i slične slave u Tetovu, Glasnik Etnografskog Muzeja u Beogradu 6, 16–27.

28. Tajni jezici u Velesu, Glasnik Skopskog Naučnog Društva 11, 179–182.

29. Izveštaj o antropogeografskim i etnološkim proučavanjima u strumičkom srezu 1931 god., Glasnik Skopskog Naučnog Društva 11, 198–202.

1932

30. Bašino Selo, Južni Pregled (Jänner), 33–40.

31. Bećarnice i kućarnice u Skopskoj kotlini, in: Zbornik radova na III kongresu slovenskih geografa i etnografa u Jugolaviji 1930, Beograd, 250–254.

32. Pravoslavna crkva i škola u Modriči, Pregled Knjiga 8, 563–566, 647–653.

33. Modriča, Eigenverlag Skoplje, 75 Seiten.

34. Zanimljivi kultni predmeti i običaji u selu Tekiji (u srezu Žegligovskom), Južni Pregled (Oktober), 409–418.

35. Visočki Cigani, Narodna Starina 11, 27–46.

36. Etnološke beleške iz severnih veleških sela, Glasnik Etnografskog Muzeja u Beogradu 7, 64–77.

37. Etnologija u časopisu „Južna Srbija“, Glasnik Etnografskog Muzeja u Beogradu 7, 122–128.

38. Etnologija u Glasniku Skopskog Naučnog Društva

39. Borovičani, Zbornik za narodni život i običaje 28, 216–223.

40. A. Šomet de Fose i njegovo delo u Bosni, Pregled 99–100 (März–April), 206–211.

41. A. Šomet de Fose, Duševne osobine i običaji Bosanaca. Übersetzung aus dem Französischen von M. S. Filipović, Pregled 99–100 (März–April), 166–173.

42. Prozor, Glasnik Geografskog Društva 18, 1–16.

1933

43. Pitanja za skupljanje gradje o primitivnom grnčarstvu kao ženskom radu, Učiteljksi Pokret, 140–142.
44. „Kilo“ ili „kili“, stara mera za žito, Južni Pregled, 276–280.
45. Begovi Kopčići (povodom rasprave: Ante Šimčik, Begovi Kopčići, Zbornik za narodni život i običaje 29, 38–59 und Pregled 115–116, 479–482.
46. Kontrola radjanja na Glasincu, Pregled 115–116, 666–669.
47. Nošenje kamena o vratu (novi podaci), Glasnik Skopskog Naučnog Društva 12, 307–308.
48. „Srebrni car“, Glasnik Etnografskog Muzeja u Beogradu 7, 93–95.
49. Težačke sveće i slični običaji u nekim krajevima, Glasnik Etnografskog Muzeja u Beogradu 8, 95–98.
50. Slavonski votivi od voska, Glasnik Etnografskog Muzeja u Beogradu 8, 98–99.
51. Car David i sv. Ilija u ciganskom predanju, Glasnik Etnografskog Muzeja u Beogradu 8, 100–101.
52. Primitivna sredstva za prenos dobara i kretanje na Glasincu, Glasnik Zemaljskog Muzeja 45, 129–134.

1934

53. Eine wissenschaftliche Expedition der Belgrader Universität, Ethnologischer Anzeiger 3, 249.
54. Iz nedavne prošlosti Velesa, Glasnik Skopskog Naučnog Društva 13, 131–140.
55. Novi podaci o nošenju kamena o vratu, Glasnik Skopskog Naučnog Društva 13, 237–239.
56. „Letopis“ manastira sv. Arhandjela u Čičevu (Veleški srez), Južni Pregled, 19–27.
57. Rezultati etnoloških ispitivanja u predelima oko Andrijevice i Kosovske Mitrovice, in: Izveštaj o stanju i radu Zadužbine Luke Ćelovića Trebinjca u godini 1933, Beograd, 127–130.
58. Položaj i teritorijalni razvitak Velesa, Glasnik Geografskog Društva 20, 1–16 und 21, 1–10.
59. Varošica Olovo s Okolinom, Franjevački vijesnik za 1934. god., 231–247, 270–281, 301–312.
60. Epska pesma u okolini Strumice, Prilozi proučavanju narodne poezije 1, 222–229.
61. Epska pesma u Sredskoj, Prilozi proučavanju narodne poezije 1, 260–262.
62. Severna Veleška sela, Srpski Etnografski Zbornik 51, 485–573.
63. Stari zanati i esnafi u Velesu, Glasnik Etnografskog Muzeja u Beogradu 9, 46–56.

1935

64. Antoropogeografska i etnološka proučavanja u Strumičkom srezu 1934. god., Glasnik Skopskog Naučnog Društva 14, 207–208.

65. Novi podaci o Čerkezima u južnoj Srbiji, Glasnik Skopskog Naučnog Društva 14, 267–268.

66. Kult svetoga Save, Kalendar prosveta za 1936. god., Sarajevo, 32–38.

67. Neimari crkve sv. Bogorodice u Skoplju. Prošlost roda Zografskih u Velesu, in: Spomenica pravoslavnog hrama sv. Bogorodice u Skoplju, Skoplje, 299–314.

68. Mijat Tomić, Prilozi proučavanju narodne poezije 2, 239–241.

69. Zapisi i natpisi (iz Velesa i Strumičkog sreza), Zbornik za istoriju južne Srbije i susednih oblasti 1, 287–297.

70. Deformisanje lubanje u Jugoslaviji, Glasnik Etnografskog Muzeja u Beogradu 10, 18–32.

71. Emin-aga i Çor-Ali-beg (Prilog istoriji Velesa), Južni Pregled, 69–75.

1936

72. Cincari u Velesu, Južni Pregled (Mai), 173–180.

73. Metalni votivi kod pravoslavnih Srba, Glasnik Skopskog Naučnog Društva 15–16, 241–253.

74. Novi podaci o kalemljenju boginja u starije vreme, Glasnik Skopskog Naučnog Društva 15–16, 413–415.

75. Das Zerkratzen des Gesichts bei Serben und Albanern, Revue internationale des études balkaniques 3, 157–166.

76. Ženska keramika kod balkanskih naroda (rezime), in: IVe Congrès des Géographes et des Etnographes Slaves, Sofia, 9–11.

77. Tetovisanje u južnoj Srbiji, Godišnjak Skopskog Filozofskog Fakulteta 2, 75–96.

78. Ženska keramika kod balkanskih naroda, in: IVe Congrès des Géographes et des Etnographes Slaves, Sofia, 247–252.

1937

79. Kult Stevana Dečanskog na Ovčem Polju, Hrišćansko delo 3, 180–195.

80. Plovidba Vardarom od Skoplja do Soluna, Vreme (6.–9. Jänner), Beograd, 31.

81. Božićni običaji u Volkoviji (u Pologu), Južni Pregled, 29–31.

82. Proučavanje sela, Pregled 163–164, 507–512 und Brazda 1 (1941), 83–87.

83. Srbljaci, Srpski književni glasnik 51, 612–625.

84. Ishrana južnosrbijanskog seljaka, Socijalno-medicinski Pregled 9, 158–162.

85. Brnjakovići, Narodna starina 33, 93–97.
86. Etničke prilike u južnoj Srbiji, in: Spomenica dvadesetpetogodišnjice oslobodjenja južne Srbije 1912–1937, Skoplje, 387–497.
87. Kult zmija u okolini Skoplja, Biblioteka Centralnog higijenskog zavoda 25, 136–149.
88. Lekaruša iz Tešnja, Biblioteka Centralnog higijenskog zavode 25, 150–157.
89. Govedarov Kamen na Ovčem Polju, Glasnik Etnografskog Muzeja u Beogradu 12, 20–29.
90. Austrijska vojska u Velesu i Štipu 1689. godine, Jugoslovenski istorijski časopis 3, 277–282.

1938

91. Odiseja galipoljskih Srba, Politika (6.–9. Jänner), Beograd, 17.
92. gemeinsam mit Dr. J. Erdeljanović, Uputstva za ispitivanje narodnog života, običaja i osobina u Južnoj Srbiji, Uputstva Skopskog Naučnog Društva 1, 80 Seiten.
93. Kargalija i njegovi potomci (Prilog istorija Strumice), Južni Pregled, 22–29, 65–69.
94. Tri primera kako postaju narodne pesme, Prilozi proučavanju narodne poezije 5, 44–53.
95. Posmatranja o telesnim i duševnim osobinama stanovnika Skopske kotline, Socijalno-medicinski pregled 10, 223–247.
96. Uskrs kod muslimana, Hrišćansko delo, 4.
97. Dr. Sima Trojanovic, Godišnjak Skopskog Filozofskog Fakulteta 3, 241–243.
98. Krplje (Povodom rasprave Vere Kosak: Krplje, hodaljke za snijeg), Narodna Starina 13, 192–199.
99. Samardžije u Strumici, Glasnik Etnografskog Muzeja u Beogradu 13, 144–147.
100. Nekoliki hercegovački zapisi, Starinar Treća serija 13, 205–207.
101. Tepsijanje, Prilozi proučavanju narodne poezije 5, 252–254.
102. Odnos narodne pripoveške i epske pesme, Prilozi proučavanju narodne poezije 5, 254–255.
103. Nomadski Cincari na Ograždenu, Glasnik Geografskog Društva 24, 59–72.

1939

104. Težakbaša, zanimljiva ustanova na selu, Politika (6.–9. Jänner), Beograd, 16.
105. „Pesma sajbija nema“, Prilozi proučavanju narodne poezije 6, 98–99.
106. Sveti Sava u kultu i predanju u severoistočnoj Bosni, Bratstvo 30, 17–25.
107. Tatuirane vă Bălgarija, Izvestija na Narodni Etnografski Muzej vă Sofija 13, 203–204.

108. Čečava, Razvitak, 123–126.
109. Hadži-Lazar Jovanović, učitelj i lekar u Tešnju i Tuzli, Pregled, 46–53.
110. Počeci parohijskih matica u Bosni, Novi istočnik, 162–163.
111. Grad i predeo Birač, Jugoslovenski istorijski časopis 5, 212–214.
112. Kralj K'zi, Jugoslovenski istorijski časopis 5, 215–217.
113. Debarski Drimkol, Skoplje, 153 Seiten.
114. Običaji i verovanja u Skopskoj kotlini, Srpski Etnografski Zbornik 54, 277–566.
115. Izgubljene pesme o jednoj buni, Prilozi proučavanju narodne poezije 6, 264–266.

1940

116. Etnološko društvo u Skoplju i njegov časopis, Etnologija 1, 1–2.
117. Moba za teške transporte, Etnologija 1, 19–42.
118. Hećimi Dimitrija i Zaharija Parlići, Biblioteka Centralnog higijenskog zavoda 41, 207–216.
119. Manastir Udrim ili Gostović u Bosni, Skoplje, 23 Seiten.
120. Manastir Vozuća u Bosni, Skoplje, 34 Seiten.
121. Srbi Golobrdjani u Italiji, Etnologija 1, 129–134.
122. Dva srpska roda s vlaškim prezimenima, Etnologija 1, 174–176.
123. Tekija Rasuhača, Etnologija 1, 176–178.
124. Neki pogrebni običaji u Ibarskom Kolašinu, Etnologija 1, 178–179.
125. Golo Brdo, Skoplje, 85 Seiten.
126. Markov Kamen kod Koriše, Etnologija 1, 244.
127. Donji Birač (Nekoliko etnoloških beležaka), Glasnik Etnografskog Muzeja u Beogradu 15, 33–40.
128. Le village en Serbie méridionale, in: Proceedings of the XIVth International Congress of Sociology, București, 38–48.

1941

129. Neke osobine južnosrbijanskog sela, Kalendar Spomenica Selo 1941, Beograd, 353–355.
130. Turkmeni na Balkanu, Etnologija 2, 21–26.

ЛИСТА РЕФЕРНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

Državen Arhiv na Republika Makedonija, Skopje: Fond „Filozofski Fakultet – Skopje“ (1920–1941)

Литература – Socondary Works

Баришић, Ф., Десет година Византолошког института, Зборник радова Византолошког института 5 (1958), 219–227 [*Barišić, F.*, Deset godina Vizantološkog instituta, Zbornik radova Vizantološkog instituta 5 (1958), 219–227]

Boškovska N., Das jugoslawische Makedonien 1918–1941. Eine Randregion zwischen Repression und Integration (Zur Kunde Südosteuropas II/39), Wien – Köln – Weimar 2009.

Војводић М., Србија и македонско питање, Историјски гласник 1–2 (1990–1992, објављено 1992) 33–48 [*Vojvodić M.*, Srbija i makedonsko pitanje, Istorijski glasnik 1–2 (1990–1992, objavljeno 1992) 33–48]

Илиевски, А., Основањето и дејноста на Народниот универзитет во Скопје меѓу двете светски војни, Гласник Институт за национална историја (ИНИ) 23/2–3 (1979) 153–172 [*Ilievski, A.*, Osnovanjeto i dejnosta na Narodniot univerzitet vo Skopje megju dvete svetski vojni, Glasnik Institut za nacionalna istorija (INI) 23/2–3 (1979) 153–172]

Јовановић, В., Југословенска држава и Јужна Србија 1918–1929 (Македонија, Санџак, Косово и Метохија у Краљевини СХС), Београд 2002 [*Jovanović, V.*, Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929 (Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS), Beograd 2002]

Јовановић, В., Вардарска бановина 1929–1941, Београд 2011 [*Jovanović, V.*, Vardarska banovina 1929–1941, Beograd 2011]

Јовановић, В., „Просвета – најбржи творац нације": Филозофски факултет у Скопљу 1920–1941, Токови Историје 2 (2011) 23–41 [*Jovanović, V.*, „Prosveta – najbrži tvorac nacije": Filozofski fakultet u Skoplju 1920–1941, Tokovi Istorije 2 (2011) 23–41]

Максимовић, Љ., Развој византологије, Зборник радова: Универзитет у Београду 1838–1988, Београд 1988, 655–671 [*Maksimović, Lj.*, Razvoj vizantologije, Zbornik radova: Univerzitet u Beogradu 1838–1988, Beograd 1988, 655–671]

Миљковиќ, Ѓ., Прилог кон историјата на музејското дело на територијата на Социјалистичка Република Македонија, Скопје 1982 [*Miljkovikj, Gj.*, Prilog kon istorijata na muzejskoto delo na teritorijata na Socijalistička Republika Makedonija, Skopje 1982]

Осшроīорски, Г., Двадесетогодишњица Византолошког института, Зборник радова Византолошког института 11 (1968), 1–8 [*Ostrogorski, G.*, Dvadesetogodišnjica Vizantološkog instituta, Zbornik radova Vizantološkog instituta 11 (1968), 1–8]

Petrović Leš T., Leček S., Tema žene u Matasovićevim istraživanjima, izd. *S. Leček*, Josip Matasović i paradigma kulturne povijesti, Slavonski Brod – Zagreb 2013, 307–341.

Пириваšрић, С., Георгије Острогорски, Руси без Русије – Српски Руси, Београд 1994, 179–188 [*Pirivatrić, S.*, Georgije Ostrogorski, Rusi bez Rusije – Srpski Rusi, Beograd 1994, 179–188]

Радић, П., Из историје српског питања у Македонији. Културолошки аспект, Balcanica 32–33 (2003) 227–252 [*Radić, P.*, Iz istorije srpskog pitanja u Makedoniji. Kulturološki aspekt, Balcanica 32–33 (2003) 227–252]

Радић, Р., Георгије Острогорски и српска византологија, Зборник радова: Руска емиграција у српској култури XX века, том I, Београд 1994, 147–153 [*Radić, R.*, Georgije Ostrogorski i srpska vizantologija, Zbornik radova: Ruska emigracija u sprskoj kulturi XX veka, tom I, Beograd 1994, 147–153]

Ћирковић С. –Михаљчић Р., Београд 1997 [Enciklopedija srpske istoriografije, izd. *S. Ćirković – R. Mihaljčić*, Beograd 1997]

Ферјанчић, Б., Георгије Острогорски (1902–1976), Глас Српске академије наука и уметности 372, Одељење историјских наука, књ. 8 (Београд 1993), 57–95 [*Ferjančić, B.*, Georgije Ostrogorski (1902–1976), Glas Srpske akademije nauka i umetnosti 372, Odeljenje istorijskih nauka, knj. 8 (Beograd 1993), 57–95]

Hammel E. A. et all. (eds.), Among the People. Native Yugoslav Ethnography. Selected Writing of Milenko S. Filipović (Papers in Slavic Philology 3), Ann Arbor 1982.

Цвијић Ј., Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије с проматрањима у јужној Бугарској, Тракији, суседним деловима Мале Азије, Тесалији, Епиру и северној Арбанији I, Београд 1906 [*Cvijić J.*, Osnove za geografiju i geologiju Makedonije i Stare Srbije s promatranjima u južnoj Bugarskoj, Trakiji, susednim delovima Male Azije, Tesaliji, Epiru i severnoj Arbaniji I, Beograd 1906]

Михаило Ст. Поповић
Аустријска академија наука,
Институт за средњовековне студије, Византолошки одсек

Јелена Никић
Аустријска академија наука,
Институт за средњовековне студије, Византолошки одсек

ВИЗАНТОЛОГИЈА, ИСТОРИЈСКА ГЕОГРАФИЈА И ЕТНОГРАФИЈА У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ НА ПРИМЕРУ ПРОФЕСОРА МИЛЕНКА С. ФИЛИПОВИЋА И ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА У СКОПЉУ (1925–1940)

Чланак је заснован на необјављеној архивској грађи Државног архива Републике Македоније у Скопљу од 1925. до 1940. године, која је обрађена на два начина: с једне стране помоћу поменуте грађе може да се препозна на који начин је основан Филозофски Факултет у Скопљу у оквиру ново успостављене Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и његов богат спектар академских предмета. Међу тим предеметима наилазимо на византологију, историјску географију и етнографију.

С друге стране, овај чланак се бави истакнутим научником тог времена у личности Миленка С. Филиповића (1902–1969). Био је доцент, а касније и професор етнологије и етнографије, који је спајао редовно сва три предмета – значи византологију, историјску географију и етнографију – у оквиру својих публикација. Његов лични, као и институционални развитак поменутих академских предмета прекинути су нагло кроз Други светски рат (1941. године), али је настављен новим полетом у Београду након 1945. године.

Zbornik radova Vizantološkog instituta

(ZRVI)

Obligatory guidelines for submitting an article

1. Articles should be submitted both on paper and in electronic form as a MICROSOFT WORD document (MSOffice 97, 2000, XP, 2007, 2010). Font: Times New Roman, 12 points (for tables as well). Line spacing: 1,5. Illustrations: photos or drawings 12.8 × 19 cm – drawing min. 600 dpi or ppi (= pixels/inch), photo min. 300 dpi.
2. Every article should contain at the beginning an abstract in English, an abstract **more** in the language of the main text, if it would not be written in English (common languages in Byzantine Studies are accepted) and approximately 5 keywords for each abstract in corresponding languages, and a summary at the end of the text. The summary will be translated into Serbian by the editorial board.
3. At the end of an article should be added a List of references, comprising two parts (Primary sources, Secondary works), in alphabetical order, containing **full** titles and pages.

   Primary sources: author and title of the work, editor (italics), place and year of publication.

   Example:

   Critobuli Imbriotae Historiae, ed. *D. R. Reinsch* (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 22), Berlin – New York 1983.

   Secondary works:

   a) Books and monographs: author (italics), title, place and year of publication.

   Example:

   Mavromatis L., La fondation de l'Empire serbe. Le kralj Milutin, Thessalonique 1978.

   b) Articles in journals: author (italics), title, journal (full title), volume, year of publication, pages.

   Example:

   Radić R., Vizantijski vojskovođa Aleksije Filantropin, Zbornik radova Vizantološkog instituta 37 (1998) 97–109.

   c) Collective and periodical publications: author (italics), title, editor (italics), publication title, place and year of publication, pages.

Example:

Troianos Sp. N., Zauberei und Giftmischerei in mittelbyzantinischer Zeit, edd. *G. Prinzing – D. Simon,* Fest und Alltag in Byzanz, München 1990, 37–51 (**Note**: Preposition **in**: is not to be used).

Note: Titles in Cyrillic should be transliterated to Latin using one of current modes (if the article is not in Cyrillic). Old Russian and Bulgarian titles are transliterated according to the current orthography (if the article is in Cyrilic).

For publications in Greek only the monotonic system should be used, except in source quotations, in which cases the font in use should be included as an attachment. Names of the Greek authors and publication cities should be transliterated to Latin.

All the Greek and Cyrillic titles must be followed by a Latin transliteration, using one of the current modes (for Serbian, the Serbian Latin alphabet).

Example:

Mavrommatis L., Η πρόνοια του Μονομάχου και η διαμάχη για τον Χάντακα (1333–1378), Σύμμεικτα 14 (2001) 257–272 [*Mavrommatis L.*, Hē pronoia tou Monomachou kai hē diamachē gia ton Chantaka (1333–1378), Symmeikta 14 (2001) 257–272].

Живојиновић М., Документи о аделфатима за келију Светог Саве у Кареји, Зборник радова Византолошког института 24/25 (1986) 385–396. [*Živojinović M.*, Dokumenti o adelfatima za keliju Svetog Save u Kareji, Zbornik radova Vizantološkog instituta 24/25 (1986) 385–396].

4. Quotations in footnotes:

a) References to titles listed in the List of references should be cited in the footnotes in their short form (for Primary sources, a recognizable abbreviation; for Secondary works, author's name and shortened title, articles are omitted), followed by cited pages (for sources also chapters, lines).

Examples:

Primary sources:

Critobuli Historiae, 154 (or 118.10–12; **Note**: lines are separated from pages or chapters by a dot, with no space)

Secondary works:

a) *Mavromatis*, Fondation de l'Empire serbe, 33–38.

b) *Radić*, Aleksije Filantropin, 102.

c) *Troianos*, Zauberei und Giftmischerei, 42 sq.

b) Conventional abbreviations in footnotes: *idem/eadem*, ibid., loc. cit., cf., n. (for note), sq., f., ff.

c) No use of the abridged forms p. or pp.

Зборник радова Византолошког института

(ЗРВИ)

Обавезујуће упутство за припремање рукописа

1. Рукописи у компјутерском слогу предају се на папиру и у електронској форми (Windows / MSOffice 97, 2000, XP, 2007, 2010); фонт Times New Roman 12 (у табелама такође), размак 1,5. Основно писмо је ћирилица (латиница за хрватски). Илустрације: фото или цртеж величине 12.8 × 19 cm – цртеж минимум 600 dpi или ppi (= pixels/inch), фото минимум 300 dpi.
2. Рад на почетку садржи апстракте на основном и на енглеском језику и око 5 кључних речи по апстракту, као и резиме на страном језику (на српском, ако је рад на страном језику). Радови на енглеском имају само енглески апстракт.
3. На крају рада налази се Листа референци, која се састоји из два дела (Извори, Литература), по абецедном и алфабетском реду аутора, са **пуним** насловима, називима часописа и бројем страна.

   Извори: писац и наслов изворног дела, име издавача (курзив), место и година издања.

   Пример:

   Есфигменска повеља деспота Ђурђа, изд. *П. Ивић – В. Ј. Ђурић – С. Ћирковић*, Београд – Смедерево 1989.

   Critobuli Imbriotae Historiae, ed. *D. R. Reinsch* (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 22), Berlin – New York 1983.

   Литература:

   а) посебне књиге: аутор (курзив), наслов, место и година издања.

   Пример:

   Пириватрић С., Самуилова држава – обим и карактер, Београд 1998.

   б) чланци у часописима: аутор (курзив), наслов рада, пун назив часописа, број свеске, година (изузетно и место) издања, пун опсег страница.

   Пример:

   Ostrogorsky G., Observations on the Aristocracy in Byzantium, Dumbarton Oaks Papers 25 (1971) 1–32.

   в) колективне и периодичне публикације: аутор (курзив), наслов рада, уредник (курзив), наслов публикације, место и година издања, пун опсег страница.

Пример:

Ферјанчић Б., Хиландар и Византија, изд. *Г. Суботић*, Манастир Хиландар, Београд 1998, 49–62 (**Напомена**: Предлози **у**: односно **in**: се не наводе).

Напомена: Стари руски и бугарски наслови транскрибују се према данашњем правопису. У радовима на страним језицима и латиницом сви ћирилички наслови транскрибују се у латиницу неким од стандардних начина.

За грчке наслове искључиво се употребљава монотонска ортографија, изузев приликом навођења изворних текстова, уз које се прилаже и коришћени фонт у електронском облику. Имена грчких аутора и места објављивања треба да буду транскрибована у латиницу.

Све грчке и ћириличке библиографске јединице морају имати и латиничку транслитерацију. Пример:

Живојиновић М., Документи о аделфатима за келију Светог Саве у Кареји, Зборник радова Византолошког института 24/25 (1986) 385–396. [*Živojinović M*., Dokumenti o adelfatima za keliju Svetog Save u Kareji, Zbornik radova Vizantološkog instituta 24/25 (1986) 385–396].

Mavrommatis L., Η πρόνοια του Μονομάχου και η διαμάχη για τον Χάντακα (1333–1378), Σύμμεικτα 14 (2001) 257–272 [*Mavrommatis L*., Hē pronoia tou Monomachou kai hē diamachē gia ton Chantaka (1333–1378), Symmeikta 14 (2001) 257–272].

4. Цитирање у напоменама:

а) Наслови наведени у Листи референци цитирају се у напоменама у скраћеном облику (за изворе, препознатљива скраћеница; за литературу, презиме аутора и скраћени наслов, чланови се изостављају), праћени страницама које се цитирају (код извора такође поглављима и редовима)

Примери:

Извори:

Critobuli Historiae, 154 (или 118.10–12; **Напомена**: Број реда или стиха одваја се од броја странице или поглавља тачком)

Литература:

а) *Пириватрић,* Самуилова држава, 137.

б) *Ostrogorsky,* Observations, 5–7.

в) *Ферјанчић,* Хиландар и Византија, 53 сл.

б) Коришћене скраћенице (опција према језику и писму цитираног рада): *исти/иста*, *isti/ista, idem/eadem*; исто, isto, ibid; нав. место, nav. mesto, loc. cit; сл., sl., sq. (иза броја стране); уп., up., cf.; нап., n.

в) **Не употребљавају се скраћенице стр., односно p. и pp.**

Зборник радова Византолошког института 55 (2018)

Издаје
Византолошки институт САНУ
Београд, Кнез Михаилова 35
inst.byz@vi.sanu.ac.rs
www.byzinst-sasa.rs
faks: +381 11 32 88 441
tel.: +381 11 26 37 095

Редакциони одбор
Станоје Бојанин (Византолошки институт Српске академије наука и уметности, Београд), *Мирјана Живојиновић* (Српска академија наука и уметности, Београд), *Вујадин Иванишевић* (Археолошки институт, Београд / Српска академија наука и уметности, Београд), *Јованка Калић* (Српска академија наука и уметности, Београд), *Сергеј Карпов* (Московский государственный университет, Москва), *Предраг Комашина* (Византолошки институт Српске академије наука и уметности, Београд), *Бојана Крсмановић* (Византолошки институт Српске академије наука и уметности, Београд), *Александар Лома* (Универзитет у Београду – Филозофски факултет / Српска академија наука и уметности, Београд), *Љубомир Максимовић* (Универзитет у Београду – Филозофски факултет / Српска академија наука и уметности, Београд), *Миодраг Марковић* (Универзитет у Београду – Филозофски факултет, Београд / Српска академија наука и уметности, Београд), *Љубомир Милановић* (Византолошки институт Српске академије наука и уметности, Београд), *Бојан Миљковић* (Византолошки институт Српске академије наука и уметности, Београд), *Срђан Пириватрић* (Византолошки институт Српске академије наука и уметности, Београд), *Клаудија Рап* (Institut für Byzantinistik und Neogräzistik, Universität Wien, Беч), *Гојко Суботић* (Српска академија наука и уметности, Београд), *Еванѓелос Хрисос* (Professor emeritus, Атина), *Дејан Целебџић* (Византолошки институт Српске академије наука и уметности, Београд), *Жан-Клод Шене* (Centre de recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance, Париз), *Петер Шрајнер* (Professor Emeritus, Минхен)

Лектура
мр Александра Антић

Коректура
Ратка Павловић, Мира Зебић

Компјутерска обрада илустрација за штампу
Бранислав Фотић, Тијана Динић

Корице
Драгомир Тодоровић

Класификатор
Славица Мереник

Компјутерска припрема за штампу
Бранислав Фотић, Тијана Динић

Штампа
Birograf Comp,
Атанасија Пуље 22, Београд

Тираж
300 примерака

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93

ЗБОРНИК радова Византолошког института САНУ = Zbornik radova
de l'Institute d'Études Byzantines. – Књ. 1 (1952)–. – Београд :
Византолошки
институт САНУ, 1952–. – 24 cm

Годишње

ISSN 0584–9888 = Зборник радова Византолошког института
COBISS.SR–ID 28356615